

Олексій Кошель

**Духовенство Правобережної України
в національно-культурному і
духовно-освітньому відродженні
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Олексій Кошель

**Духовенство Правобережної України
в національно-культурному і
духовно-освітньому відродженні
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Монографія

Кам'янець-Подільський, 2022

УДК 908:271(477.4),,18/19”

Друкується за рішенням Вченої ради
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
(Протокол № 5 від 26 квітня 2021 р.)

Рецензенти:

Баженов Л. В., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;

Гальчак С. Д., доктор історичних наук, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського;

Реєнт О. П., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий редактор – *Добржанський Олександр Володимирович*, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Кошель О. М.

К 76 Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня „Рута”», 2022. 584 с.

ISBN 978-617-8021-92-4

У монографії висвітлюється участь представників православно-духовенства Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. у національно-культурному й духовно-освітньому відродженні, їх роль в українізації та демократизації церкви, у реформаційних процесах в суспільстві, розвитку науки, краєзнавства, освіти та культури України.

УДК 908:271(477.4),,18/19”

ISBN 978-617-8021-92-4

© Кошель О. М., 2022

Oleksii Koshel

**The Orthodox Clergy of Right-Bank Ukraine
in Ukrainian national, cultural,
spiritual and educational revival
(Second Half of the 19th - Beginning of
the 20th Centuries)**

Monograph

Kamianets-Podilsky, 2022

UDK 908:271(477.4),,18/19”

Published by the decision of the Academic Council
of Chernivtsi National University of Yu. Fedkovych
(Minutes № 5 of April 26, 2021)

Reviewers:

Bazhenov L.V., Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Kamianets-Podilsky National University of I. Ogiyenko;

Galchak S. D., Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Journalism, Vinnytsia State Pedagogical University of M. Kotsiubynsky;

Reyent O. P., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Head of the Ukrainian History department (XIX – early XX centuries), Institute of History of Ukraine NASU.

Scientific editor

Dobrzhansky O.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of History, Political Science and International Relations, Chernivtsi National University of Yu. Fedkovych.

Koshel O. M.

K 76 The Orthodox Clergy of Right-Bank Ukraine in Ukrainian national, cultural, spiritual and educational revival (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Centuries) : monograph / Scientific editor Dobrzhansky O. V. Kamianets-Podilsky : «Drukarnia „Ruta”», 2022, 584 p.

ISBN 978-617-8021-92-4

The monograph outlines the participation of representatives of the Orthodox clergy of the Right Bank of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries in the spiritual and national revival, their role in the Ukrainization and democratization of the church, in the reform processes in society, the development of science, local lore, education and culture of Ukraine.

UDK 908:271(477.4),,18/19”

ISBN 978-617-8021-92-4

© Koshel O., 2022

Зміст

Перелік умовних скорочень	7
Вступ	9

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення проблеми.....	17
1.2. Характеристика джерел	59
1.3. Теоретико-методологічні засади та методи дослідження.....	80
<i>Висновки до розділу</i>	94

РОЗДІЛ 2

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ (друга половина XIX – початок XX ст.)

2.1. Соціально-економічне становище духовенства.....	97
2.2. Передумови участі представників духовенства в українізації та демократизації церкви, реформаційних процесах у суспільстві.....	118
<i>Висновки до розділу</i>	129

РОЗДІЛ 3

ПЕРШІ ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ

3.1. Рух у середовищі духовенства за українізацію православної церкви. Перші переклади українською мовою Святого Письма	131
3.2. Протестний та революційний рух у закладах духовної освіти в другій половині XIX ст.	150
<i>Висновки до розділу</i>	168

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО ОРІЄНТОВАНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

4.1. Православне духовенство на захисті прав і свобод селянства	170
---	-----

4.2. Благодійницька діяльність духовенства.....	193
<i>Висновки до розділу.....</i>	<i>206</i>

РОЗДІЛ 5

СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІ У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ

5.1. Духовенство і освіта в Правобережній Україні	210
5.2. Роль духовенства в розвитку науки і краєзнавства.....	242
5.3. Місце духовенства в розвитку культури України.....	290
<i>Висновки до розділу.</i>	<i>332</i>

РОЗДІЛ 6

ПАТРІОТИЧНЕ ДУХОВЕНСТВО В РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

6.1. Духовенство в подіях російської революції 1905–1907 рр.....	335
6.2 Друга вирішальна спроба реформування та українізації православної церкви	350
<i>Висновки до розділу.....</i>	<i>374</i>

РОЗДІЛ 7

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І ДУХОВЕНСТВО НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1907–1914 рр.)

7.1. Наслідки революції 1905–1907 рр., їх вплив на становище та подальшу реформацію церкви.....	377
7.2. На шляху до автокефалії Української православної церкви ..	400
<i>Висновки до розділу.....</i>	<i>438</i>

Висновки	440
-----------------------	------------

Використані джерела і література	449
---	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАРФ – Державний архів Російської Федерації (Государственный архив Российской Федерации, г. Москва).

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький).

ДАКО – Державний архів Київської області (м. Київ).

ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости (м. Почаїв).

Записки НТШ – «Записки Наукового Товариства імені Шевченка» (м. Львів).

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ).

КЕВ – Киевские епархиальные ведомости (м. Київ).

НБУВ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (м. Київ).

НІБУ – Національна історична бібліотека України (м. Київ).

ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольск, 1862–1906).

ПСЗ РИ – Полный свод законов Российской империи.

ПЦУ – Православна церква України.

РДА – Російський державний історичний архів (Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург).

РПЦ – Російська православна церква (з 1917 р.)

ПРЦ – Православна російська церква Санкт-Петербурзького синоду (1721–1917 рр.)

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква.

УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату.

УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління (м. Київ).

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України (м. Київ).

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах християнські конфесії, насамперед автокефальна Православна церква України, беруть активну участь у розбудові держави, національному і духовному розвитку суспільства. Цьому сприяють положення Конституції України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», інші законодавчі акти, демократичні засади суспільно-політичного ладу, запит української нації на духовно-релігійне відродження після тривалого пануванням атеїстичного режиму. Ці чинники також впливають на розвиток нових ідейно-теоретичних і фахових засад у дослідженні історії православної церкви на всіх етапах її існування, зокрема у другій половині XIX – на початку XX ст.

Від часу хрещення Київської Русі Володимиром Великим православна церква була виразником духовних, освітніх, культурних і суспільно-політичних інтересів українського народу. У XIX – на початку XX ст., одержавлена російським самодержавством православна церква, очолювана святійшим Синодом у Санкт-Петербурзі, ігнорувала духовні запити і потреби поневолених імперією Романових народів, насамперед українського, насаджувала стандарти православної російської церкви як єдиної загальноімперської віри. Незважаючи на це, серед православного духовенства українських єпархій ПРЦ, яке формувалося, виховувалося і діяло за стандартами російської імперської ідеології, з'являється низка представників, які виступали за українізацію церкви, здійснювали переклади проповідей та Святого Письма українською мовою, пропагували історію, культуру, традиції свого народу, виступали виразниками інтересів селянства в його боротьбі за свободу і землю, зрештою, підтримували розвиток українського національно-визвольного руху та заклали основи для відродження автокефалії православної церкви. Ці складові визначили напрями участі національно-свідомих і патріотично налаштованих представників

духовенства в українському національно-культурному та духовно-освітньому відродженні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Браховуючи той факт, що проблема розвитку національно-духовного відродження за участю духовенства українських епархій ПРЦ набула наукової актуальності лише в останні десятиліття, у сучасній історіографії залишаються недостатньо дослідженими питання протестних та революційних рухів у духовних навчальних закладах, культурницької діяльності православного духовенства, їх внеску у розвиток науки і краєзнавства, в українізацію духовної освіти і церковного життя, в реформаційні процеси у суспільстві. Тому ґрунтовний аналіз, систематизація та узагальнення означеної наукової проблеми й визначають актуальність дослідження.

Зв'язок з науковими планами, програмами, темами. Робота здійснювалася в рамках наукової теми кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Актуальні питання історії і культури України» (номер державної реєстрації 0121U110162).

Мета роботи полягає в тому, щоб завдяки опрацюванню неопублікованих джерел та наукової літератури всебічно дослідити й узагальнити процес формування національно свідомих представників українського православного духовенства та їх участі в національно-духовному відродженні й українському русі в різних їх проявах у другій половині XIX – на початку XX ст.

Для виконання поставленої мети передбачено здійснити такі **дослідницькі завдання:**

- з'ясувати стан наукової розробки поставленої проблеми в історіографії, виокремити її малодосліджені напрямки;
- проаналізувати, систематизувати та верифікувати джерельну базу дослідження;
- осмислити теоретико-методологічні засади та методи вивчення означеної наукової проблеми;

- охарактеризувати становище православного духовенства та церкви в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- проаналізувати причини, які сприяли появі в середовищі місцевого духовенства священнослужителів – діячів українського національного і духовного відродження;
- простежити здобутки та невдачі першої спроби запровадження в церквах богослужіння українською мовою та здійснення перекладів Святого Письма (кінець 1840-х – початок 1880-х рр.);
- висвітлити участь представників духовенства у захисті прав і свобод селянства у 1850-ті рр. – на початку XX ст.;
- розглянути рух серед викладацького складу та учнівської молоді духовних навчальних закладів за реформування духовної освіти (1850-ті рр. – початок XX ст.);
- систематизувати роль і значення патріотично налаштованого духовенства в розвитку та українізації освіти, науки і краєзнавства;
- охарактеризувати участь представників духовенства – діячів українського національного відродження в революції 1905–1907 рр. та їх місце в реформаційному русі в православній церкві на засадах її українізації;
- узагальнити процес реформування православної церкви напередодні Першої світової війни;
- розглянути і систематизувати підвалини формування процесу боротьби за автокефалію української православної церкви.

Об'єктом дослідження є українські єпархії православної російської церкви другої половини XIX – початку XX ст. та українське національно-культурне і духовно-освітнє відродження.

Предметом дослідження є участь представників православного духовенства в українському національно-культурному та духовно-освітньому відродженні, у реформуванні та

українізації церкви, освіти, науки і культури, внесок у боротьбу за автокефалію української православної церкви.

Територіальні межі наукової праці охоплюють територію Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська та суміжні губернії), які перебували в складі Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., та за потреби розширюються на інші українські регіони, розділені Австро-Угорською та Російською імперіями.

Хронологічні межі дослідження обумовлені внутрішньою логікою подій і охоплюють період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Нижня межа досліджуваної теми визначається 1850-ми роками, коли вперше велися проповіді українською мовою та здійснювалися переклади проповідей і Святого Письма, відбувалася активізація процесу участі частини духовенства в українському національному та духовному відродженні. Верхня межа – 1914 р., що було зумовлено початком Першої світової війни та, відповідно, змінами в загальному становищі православної церкви в українському суспільстві. У зв'язку з поглибленим висвітленням окремих аспектів окресленої наукової проблеми залучалися також матеріали, що хронологічно виходять за означені рамки.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, діалектичного розуміння історичного процесу, системності і плюралізму з використанням загальнонаукових (узагальнення, аналіз і синтез, індукція і дедукція) та спеціально-наукових (структурно-функціональний, типологічний, просопографічний тощо) методів за безперечного домінування порівняльно-історичного методу. Застосування цих методологічних засад сприяло з'ясуванню малодосліджених аспектів теми монографії та подоланню усталених стереотипів в оцінці діяльності православного духовенства Правобережної України досліджуваного періоду.

Наукова новизна одержаних результатів визначена постановкою проблеми та комплексним підходом до її вирішення.

Уперше:

- проаналізовано, систематизовано та узагальнено участь національно-свідомого та патріотично налаштованого православного духовенства Правобережної України в національно-культурному та духовно-освітньому відродженні у другій половині XIX – на початку XX ст., їх внесок у відновлення автокефалії української церкви на основі введення до наукового обігу значної кількості архівних та опублікованих джерел;
- встановлено, що православне духовенство в цілому підтримувало політику самодержавства та св. Синоду, спрямовану на денационалізацію церкви та мирян в українських єпархіях ПРЦ. Водночас до середини XIX ст. визріли чинники, які започаткували перший етап боротьби за українізацію православної церкви, сприяючи вихованню в середовищі православного кліру діячів, які на початку XX ст. становили одну з рушійних сил українського національного і духовного відродження;
- створено загальну картину діяльності патріотично налаштованих представників православного духовенства Правобережної України, які вже наприкінці 1840-х – у 1850-ті рр. робили спроби запровадження богослужінь українською мовою та перекладів проповідей і Святого Письма;
- доведено, що впродовж другої половини XIX ст., особливо після скасування кріпацтва у 1861 р., і на початку XX ст. представники парафіяльного духовенства, що ілюструють численні приклади в монографії, активно виступали на боці селян, захищали їх від свавілля поміщиків і чиновників, відстоювали їхні права на освіту, справедливість, свободу і землю, що відповідало основним напрямам українського національного відродження;
- висвітлено рух серед викладачів, учнів і студентів духовних навчальних закладів за реформування всіх ланок духовної освіти в напрямку демократизації та українізації

(1850-ті рр. – початок XX ст.), який став складовою українського національного та духовного відродження.

Уточнено:

- характер та ефективність діяльності православного духовенства, спрямованої на українізацію освіти, науки і культури окресленого періоду;
- особливості діяльності православного духовенства у створенні історії міст і сіл, парафій, церков та монастирів, що стало вагомим внеском у розвиток краєзнавчого руху та наукових досліджень і посилювало українське національне відродження;
- характер і особливості протестних та революційних рухів у закладах духовної освіти Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст.;
- масив фактологічної інформації про участь православного духовенства у перекладах проповідей та Св. Письма українською мовою, роботу головної редакційної комісії на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким) з підготовки та видання перекладу чотирьох Євангелій.

Отримали подальшу наукову розробку та конкретизацію такі проблеми:

- дослідження появи в середовищі ПРЦ опозиційного духовенства та його участі у національно-культурному й духовно-освітньому відродженні у другій половині XIX – початку XX ст.;
- особливості протестного та революційного руху молоді духовних навчальних закладів українських єпархій ПРЦ та їх внесок у демократизацію й українізацію освітнього процесу;
- з'ясування особливостей діяльності православного духовенства в розвитку культури.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її положення та матеріали можуть бути використані при підготовці наукових праць з історії України та історії релігії другої половини XIX – початку XX ст., а також залучатися для розробки

нормативних і спеціальних курсів, навчальних програм і посібників з вітчизняної історії та церковно-релігійної тематики у світських і богословських освітніх закладах, використовуватися в музейно-просвітницькій справі, стимулювати подальші дослідження важливої ролі патріотично налаштованого духовенства окресленого періоду у реформаційних, визвольних і революційних процесах в Україні.

Концептуальні положення та теоретичні узагальнення можуть слугувати формуванню державними та релігійними установами об'єктивного погляду на історичні передумови виникнення сучасних проблем у середовищі православ'я, а також процесу оптимізації міжконфесійних і державно-церковних взаємин.

Апробація результатів досліджень. Концептуальні засади, положення, основні результати монографічної праці обговорювалися стосовно її рекомендації до друку на засіданні Вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 5 від 26 квітня 2021 р.). Доповідалися автором на восьми міжнародних та дванадцяти всеукраїнських наукових конференціях і симпозіумах: «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: міжнарод. науково-практич. конф.» (Кам'янець-Подільський, 2004, 2019), «Бар. Барська земля – крізь призму століть: міжнарод. науково-практ. конф.» (м. Бар Вінницької обл., 2008), «Поділля в діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського. Міжнарод. науково-практич. конф.» (Кам'янець-Подільський, 2009), IV Міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні» (Київ, 2014), «Сіцінський в історії та культурі Поділля: всеукр. науково-практич. конф.» (Кам'янець-Подільський, 2004), «Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю: VII всеукр. науково-практич. конф. (м. Хмельницький, 2017), «Меджибіж в історико-культурній спадщині України: всеукр. з міжнарод. участю науково-краєзн. конф. (сmt Меджибіж Хмельницької обл., 2012, 2015, 2018) та ін.

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено в монографії (22,3 друк. арк.), двох документальних збірниках (12,7 друк. арк.), 29 авторських статтях, із них 4 – у журналах, що входять до наукометричних баз «Scopus», «Web of Science Core Collection» та зарубіжних, 12 – у наукових фахових виданнях України, 13 – в інших виданнях.

Структура монографії зумовлена метою, дослідницькими завданнями праці. Вона складається зі вступу, семи розділів, які розділені на 16 підрозділів, висновків (разом – 448 сторінок), переліку використаних джерел і літератури (1233 позицій). Загальний обсяг монографії становить 584 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У розділі з'ясовуються й аналізуються наукові дослідження проблеми участі представників православного духовенства в національному і духовному відродженні другої половини XIX – початку XX ст. в українській та зарубіжній історіографії, висвітлюються прогалини у вивченні теми на усіх її етапах, а також окремо характеризуються джерельна база, методологія та методи історичних досліджень обраної проблеми.

1.1. Стан вивчення проблеми

Проблема дослідження причин зародження в надрах пануючої на українських територіях імперської російської православної церкви у другій половині XIX – на початку XX ст. опозиційного їй духовенства та віруючих, які прагнули до утвердження національної релігії серед свого народу, в історіографічному плані пройшла досить непростий і переважно сповільнений шлях свого становлення і розвитку. Вже впродовж першої половини XIX ст. на українських теренах виразно окреслювалися прагнення частини духовенства ПРЦ до перекладів українською мовою Святого Письма та богослужіння в храмах, українізації духовної освіти, звернення до національних обрядів і традицій, до прикладів участі української православної церкви в національно-визвольній боротьбі народу в XVI–XVIII ст.

тощо. Ці вияви стали основою для процесу відродження Української автокефальної православної церкви, однак науковий інтерес до вивчення цього явища почав чітко окреслюватися лише наприкінці XIX – на початку XX ст. в умовах шаленого опору російської державної та церковної влади й офіційної історичної науки. Від такого тиску дослідники проблеми були позбавлені в роки Української національної революції 1917–1921 рр., однак, за браком часу, вони, зрозуміло, не змогли створити узагальнюючі праці. Сприятливі умови для розвитку історіографії історії православної церкви в Україні, зокрема періоду XIX – початку XX ст., були відсутні в радянський атеїстичний період (1921–1980-ті рр.), під час якого історики займалися розвінчуванням ролі церкви, а не пошуками позитиву в її існуванні. Натомість до питання участі духовенства ПРЦ у національно-культурному і духовному відродженні без будь-яких перешкод та зі значним творчим доробком у XX ст. прилучилися історики і релігієзнавці української діаспори. Нарешті справжнім проривом у зацікавленості та ґрунтовності історичних досліджень різних аспектів існування всіх релігій в Україні, зокрема ПРЦ та УАПЦ, став майже тридцятирічний період державної незалежності України (1991–2020 рр.), в межах якого відбулася суттєва розробка історіографії проблеми ролі й місця православного духовенства в українському національно-культурному та духовному відродженні другої половини XIX – початку XX ст.

Розглянемо перший етап у вивченні окресленої теми дослідження, що припадає на 1850-ті – 1917 рр. Цілком природно, що факти опозиційності частини духовенства українських епархій ПРЦ у другій половині XIX – початку XX ст. повністю замовчуються у релігієзнавчих узагальнюючих працях офіційних істориків, як, наприклад, у працях: С. Рункевича «Русская церковь в XIX веке»¹, С. Сотіна «Об участии духовенства в общественной жизни народа»², П. Кудрявцева «Современ-

¹ Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке. Санкт-Петербург : Тип. А. П. Лопухина, 1901. 245 с. Т. 2. 498 с.

² Сотин С. Об участии духовенства в общественной жизни народа. Руководство для сельских пастырей. Москва, 1905. № 23. С. 146–148.

ная церковная общественная жизнь»¹, П. Карашевича «Очерк истории православной церкви на Волыни»² та багатьох ін. У цих працях нав'язувалися постулати пануючої ПРЦ у руслі її духовного впливу та зросійщення корінного населення України, відповідно не могло бути й припущень щодо можливості виокремлення чи самостійного існування української православної церкви. На жаль, ця тенденція зберігається в модифікованому вигляді і тепер, що знайшла своє вираження в ідеології та політиці Кремля і патріархії РПЦ щодо пропаганди доктрини «російського світу».

Натомість на захист українського православ'я, його ролі та значення в історії України, в збереженні національної ідентичності та самосвідомості, впливу на націєтворення від Київської Русі й до початку ХХ ст. виступили у своїх працях такі відомі діячі українського національно-культурного руху, як М. Драгоманов, І. Франко, В. Антонович, М. Грушевський³, В. Липинський⁴, П. Житецький⁵, О. Лотоцький⁶, В. Біднов⁷,

¹ Кудрявцев П. П. Современная церковная общественная жизнь. *Труды Киевской духовной академии*. 1906. Т. 1. № 1. С. 145–194.

² Карашевич П. Очерк истории православной церкви на Волыни. Санкт-Петербург : Тип. Королева и компании, 1855. 157 с.; Його ж. Нарис історії Православної церкви на Волині (репр. вид. 1855 р.) / упор.: Г. Я. Гулько, І. М. Панасюк. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. 164 с.

³ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. Львів : Друкарня НТШ, 1925. 160 с.; Його ж. Про українську мову і українську школу. Київ : Веселка, 1991. 46 с.

⁴ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія : Друкарня «Америку», 1925. 110 с.

⁵ Житецький П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык. Санкт-Петербург: Тип. Императорской АН, 1906. 65 с.

⁶ Лотоцький А. Памяти протоиерея В. Я. Гречулевича (По поводу тридцатилетия со дня его смерти). *Киевская старина*. 1890. Т. 96. Июнь. С. 279–287.

⁷ Біднов В. Справа розмосковлення Православної церкви на Україні. Тарнів, 1921. 22 с.; Його ж. Церковна справа на Україні. *Православний вісник*. Київ, 1993. № 1–3. С. 42–48.

П. Морачевський¹, К. Харлампович² та ін. Вони звертали увагу на кризові явища в ПРЦ, необхідність відродження українського православ'я, закладали основи історіографії і методології дослідження участі духовенства в українському духовному, культурно-освітньому, науковому та громадсько-політичному житті. Зміст цих праць впливав на православне українське духовенство та віруючих, формував в їхньому середовищі критичне ставлення до ідеології ПРЦ, обґрунтовував вимоги її реформування, виходячи з духовних потреб українців.

Твори випускників Подільської православної духовної семінарії другої половини XIX ст., які відмовилися від сану священників і стали класиками української літератури, зокрема, С. Руданського «Народні малоросійські пісні»³, «Подольське весілля»⁴, А. Свидницького «Великдень у подолян»⁵, роман «Люборацькі»⁶, з одного боку, були виявом протесту проти політики ПРЦ, свідченням звернення авторів до народних традицій, реального становища справ у православ'ї і його низового духовенства, а з другого, – сприяли розвитку українського національного відродження, закладали перші цеглини в історіографію вивчення проблеми переходу частини духовенства ПРЦ в опозицію, стали цінним джерелом для висвітлення й осмислення цього процесу.

Із середини 1860-х рр. і до початку XX ст. за сприяння св. Синоду видавалися історико-статистичні описи православних епархій, парафій, церков, монастирів і, відповідно, міст,

1. Морачевський П. С. Твори / Упоряд. текстів, автори передм.: П. П. Хропко, Ф. Ф. Кейда. Київ : Логос, 2001. 339 с.

2. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : Изд. Книжного магазина М. А. Голубева, 1914. Т. 1. 978 с.

3. Руданский С. Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1852. Т. 1–2.

4. Руданський С. Подольське весілля. Ялта, 1862. 61 с.

5. Свидницький А. П. Пасха у подолян. По поводу «Быта подолян» Шейковского. Основа. Санкт-Петербург, 1861. № 10. С. 43–44; № 11–12. С. 26–71.

6. Свидницький А. Люборацькі: сімейна хроніка. Київ : Молодь, 1984. 296 с.

містечок і сіл у межах українських губерній, із метою обґрунтування засад їх історії та ПРЦ у дусі російського православ'я, як єдиної корінної тут релігії від часів Київської Русі. Авторами таких публікацій виступали переважно представники духовенства. Найбільш визнаними в історіографії стали видання протоієрея Л. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» (1864, 1887)¹, викладача Волинської духовної семінарії М. Теодоровича «Вольнь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнский епархии» (1888–1903, т. 1–5)², протоієрея Є. Сіцінського «Приходы и церкви Подольской епархии»³ (1901). Ці видання в цілому вкладалися в схему вимог ПРЦ та тогочасної цензури. Проте автори, описуючи історію, культуру (народні перекази, легенди, міфи, фольклор, побут, господарство населення), духовне життя (вірування, народні звичаї, традиції, обряди), фактично висвітлювали різні аспекти життя українців, їхній менталітет, які виокремлювали їх як окремий від росіян народ, акцентували на глибокому корінні українського православ'я. В такому спрямуванні згадані видання стали невід'ємною частиною українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також наукової історіографії, на чому ми й наголошуємо про необхідність їх використання в нашому дослідженні.

Світоглядну позицію в такому напрямку підтверджують, до прикладу, праці Є. Сіцінського, які висвітлюють історію найдавніших православних храмів Поділля та їх українського архітектурного стилю, побут та громадське життя українсько-

¹ Похилевич Л. І. Краєзнавчі праці / Упоряд.: О. В. Пшонківський, О. В. Стародуб, Є. А. Чернецький; вступ. ст. Л. В. Тимошенко. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2007. ХХVІІІ, 337 с.

² Теодорович Н. И. Вольнь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнский епархии. Почаев : Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1888–1903. Т. 1–5.

³ Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольский, 1901. Вып. 9. 1064 с.

го духовенства, закономірність викладання української мови, літератури та місцевої історії в духовних семінаріях¹, також видання професора Київської духовної академії С. Голубева – про український вплив на російське церковне життя², протоієрея А. Гриневича – про парафіяльного пастора як ідеал для простих віруючих³, П. Кудрявцева і С. Сотіна – про участь духовенства в громадському житті народу⁴, Є. Завітневича – про місце духовенства в політичних партіях на початку ХХ ст.⁵ та ін. У цьому контексті привертають увагу публікації М. Петрова та І. Бродовича⁶, присвячені святкуванню у 1903 р. 30-річчя діяльності Церковно-історичного та археологічного товариства і його музею при Київській духовній академії, Є. Сіцінського – створенню і багаторічній роботі єпархіального музею старожитностей

¹ Сецинский Е. И. Древнейшие православные церкви Подолии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1889. № 2–3; 1890. № 16–17, 37–42; 1892. № 27–28; Його ж. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск : Тип. С. П. Киржацкого, 1904. Вып. X. С. 393–416; Його ж. Украинское духовенство Подольской епархии в 1-й половине настоящего столетия. *Подольские епархиальные ведомости*. 1899. № 22. С. 501–511; Його ж. О преподавании в семинарии в богословских классах украинской литературы и истории местного края. *Православная Подолия* (Каменец-Подольск). 1906. № 217.

² Голубев С. Т. Церковь, пастырство и общество в современной жизни. Киев : Изд-во КДА, 1906. 65 с.

³ Гриневич А., протоиерей. Приходской пастырь по идеалу простого народа. *Подольские епархиальные ведомости*. 1905. № 12. С. 268–275.

⁴ Кудрявцев П. П. Современная церковная общественная жизнь. *Труды Киевской духовной академии*. 1906, Т. 1. № 1. С. 145–194; Сотин С. Об участии духовенства в общественной жизни народа. С. 146–148.

⁵ Завитневич Е. В. Духовенство и партийность в политике. Киев : Тип. Горбунова, 1907. 12 с.

⁶ Петров Н. И. Тридцатилетие Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии. *Труды Киевской духовной академии*. 1903. № 1. С. 134–151; Бродович И. А. Тридцатилетие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. *Труды Киевской духовной академии*, 1903. № 2. С. 231–325.

у Кам'янець-Подільському¹, О. Фотинського – Волинському церковно-археологічному товариству у 1890-х рр. – на початку ХХ ст. та його єпархіяльному давньосховищу² й історії фундації в той час у Житомирі Товариства дослідників Волині та його музею тощо, які матеріалами фондів та змістом експозицій за-свідчували значення і вплив народної культури на релігійне життя й були важливим джерелом українського національного відродження у досліджуваний період. Ці твори одночасно є виразом опозиційності до ПРЦ і ваговою складовою історіографії досліджуваної проблеми.

Оскільки першочерговою метою національно-культурного і духовного відродження у другій половині ХІХ було здійснення перекладів українською мовою Св. Письма і богослужбених книг та їх масових видань для потреб віруючих, що мало визначальне значення для подальшої українізації православної церкви, в плані цього процесу варто виокремити праці одного з піонерів таких перекладів – П. Морачевського³. Окрім цього, важливе значення мають праці дослідника діяльності П. Морачевського – Ф. Науменка⁴, а також О. Лотоцького, який проаналізував переклади проповідей українською мовою протоієрея В. Гречулевича⁵, дослідження П. Житецького про

¹ Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 1. Опись старинных книг. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1904. Вып. 10. С. 1–107; Його ж. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Опись предметов старины. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1909. Вып. 11. С. 1–105.

² Фотинский О. А. Волинь на XI Археологическом съезде в г. Киеве. *Волинские епархиальные ведомости*. 1899. № 34, 35, 36; Його ж. История Общества исследователей Волини. *Труды Общества исследователей Волини*. Житомир, 1902. Т. 1. С. 7–20.

³ Морачевський П. С. Твори / упорядники текстів, автори передм. П. П. Хропко, Ф. Ф. Кейда. Київ : Логос, 2001. 339 с.

⁴ Науменко В. Ф. П. Морачевский и его литературная деятельность. *Киевская старина*. 1902. № 11–12. С. 171–180.

⁵ Лотоцкий А. Памяти протоиерея В. Я. Гречулевича. С. 279–287.

здійснені переклади св. Письма¹ та ін. Такі публікації узагальнюють процес подвижництва щодо перекладу рідною мовою зі старослов'янської та російської священних творів, особливості перекладів різних авторів та складнощі з їх виданням.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з'явилася низка праць про відомих діячів ПРЦ, зокрема в Україні, з поміж яких потребують окремого виокремлення та оцінок такі, які своїм змістом або позитивно впливали, або робили конкретний внесок в українське національно-культурне і духовне відродження, сприяли українізації православної церкви. Маємо на увазі публікації, нариси про представників духовенства, які всупереч заборон влади і Синоду здійснювали проповіді в храмах українською мовою, домагалися впровадження рідної мови в систему світської і духовної освіти, збирали, досліджували і популяризували зразки народного фольклору, вірувань, традицій, обрядів, захищали інтереси віруючих-селян перед поміщиками та місцевою владою, займалися просвітництвом. Маються на увазі публікації І. Гордієвського про протоієрея П. Лебединцева², К. Добровольського про протоієрея М. Орловського³, А. Тарнавського про протоієрея А. Сендульського⁴, О. Кониського про протоієрея В. Гречулевича⁵, П. Вікула про подільських архіпастирів⁶ та ін.

Загалом, розглянуті вище праці свідчать про те, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. лише започатковувалася історіографія проблеми, яка без ґрунтового аналізу, систематизації та узагальнень накопичувала різноманітні факти,

1. Житецкий П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык. 65 с.

2. Гордиевский И. Памяти кафедрального протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева. *Киевские епархиальные ведомости*. 1897. № 5. С. 299–311.

3. Добровольский К. Памяти протоиерея Михаила Орловского. *Подольские епархиальные ведомости*. 1887. № 12. С. 276–278.

4. Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда. *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 166–170.

5. Кониський О. В. Гречулевич. *Варта* : літературний збірник. Стрий, 1887. С. 110–112.

6. Викул П. Подольские архипастыри. Каменец-Подольск, 1893. 160 с.

інформацію про явища, події та окремих постатей, пов'язані з процесом українізації окремих сторін функціонування ПРЦ на українських територіях, формуванням у її середовищі патріотично налаштованого духовенства та віруючих, які брали участь в національно-культурному і духовному відродженні, зрештою ставили на порядок денний створення помісної української православної церкви.

Українська національна революція 1917–1921 рр. поставила на порядок денний українізацію православної церкви, відокремлення її від ПРЦ, дозволила звернутися до накопиченого морального-етичного і духовного досвіду свого народу. Цьому сприяли не тільки державницька діяльність І. Огієнка з реабілітації та утвердження УАПЦ, а й публікація наукових праць із цієї проблеми. Саме він очолив у Кам'янець-Подільському державному українському університеті комісію з перекладу рідною мовою Біблії (1918–1920 рр.), опублікував праці, в яких акцентував увагу на участі представників духовенства в українському національно-культурному відродженні другої половини XIX – початку XX ст.¹ Його колега, відомий історик церкви В. Біднов деталізував такого чину факти в книзі «Справа розмосковлення православної церкви на Україні», організував відзначення в країні у 1920 р. 50-річчя з дня смерті В. Гречулевича і присвятив відповідні публікації про його внесок в українізацію богослужінь².

Радянський період (1921–1990) характеризувався домінуванням в історіографії войовничого атеїстичного підходу, який передбачав «викриття», доведення «реакційної», «антинародної», «контрреволюційної» ролі православної церкви і її духовенства в суспільно-політичному житті та революційному русі другої половини XIX – на початку XX ст., засуджувалися процеси українізації церкви, ігнорувалася участь представни-

¹ Огієнко І. І. Українська культура. Київ, 1992. 240 с.

² Біднов В. Справа розмосковлення Православної церкви на Україні. Тарнів, 1921. 122 с.; Його ж. До 50-річчя смерті В. Гречулевича. *Наші шляхи* (Кам'янець на Поділлі), 1920. № 116–117; Його ж. Історичний календар (до 50-річчя смерті о. Гречулевича). *Наше життя*. Кам'янець-Подільський, 1920. 16 червня.

ків кліру в національному і духовному відродженні, замовчувалися, а то й пішли в забуття її діячі. Як приклад, можна згадати книги російських істориків Б. Кандідова про консервативну роль церкви в революції 1905 р.¹ (1926), Н. Платонова про боротьбу духовенства з революційним рухом у Росії в 1900–1917 рр.², Н. Краснікова про реакційну соціально-політичну роль православної церкви у 1905–1916 рр.³, видання напередодні розпаду СРСР П. Зирянова про реакційну роль церкви у революції 1905–1907 рр.⁴ та практично в усіх затверджених цензурою виданнях з історії православ'я. Такого плану роботи не обминули багатьох істориків України. Зокрема, М. Лобода публікувала статті на зразок «Викриття більшовиками контрреволюційної ролі церкви та духовенства в період буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр.»⁵, О. Коломієць – про антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900–1914 рр.⁶ тощо.

Отже, у радянський період історія української православної церкви та особливості національно-релігійних процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не були об'єктом спеціальних досліджень або висвітлювалися тенденційно. Проте навіть у таких упереджених текстах автором віднайдено факти про опозиційність представників духовенства до ПРЦ та російського самодержавства.

¹ Кандидов Б. П. Церковь и 1905 год. Москва : Атеист, 1926. 125 с.

² Платонов Н. Ф. Православная церковь в борьбе с революционным движением в России (1900–1917 гг.). *Ежегодник Музея истории религии и атеизма*. Т. IV. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1960. С. 113–209.

³ Красников Н. П. Социально-политическая позиция православной церкви в 1905–1916 годах. *Вопросы истории*. Москва, 1982. № 9. С. 30–41.

⁴ Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва : Наука, 1984. 226 с.

⁵ Лобода М. Т. Викриття більшовиками контрреволюційної ролі церкви та духовенства в період буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. *Вісник Київського університету / Історичні науки*. 1988. Вип. 30. С. 29–38.

⁶ Коломієць О. М. Антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900–1914 рр. *Український історичний журнал*. 1973. № 11. С. 108–115.

Водночас у радянській історіографії, попри засилля цензури та противників православної церкви, з'явилося незначне число праць, в яких автори відкрито або замасковано прагнули висвітлити позитивні сторони діяльності представників духовенства, слухачів духовних навчальних закладів у другій половині XIX – на початку XX ст. у справі українізації церкви, за судження внутрішньої політики російського самодержавства, участь в освітньо-культурному подвижництві, в революційному русі. Маються на увазі книги С. Шамрая про участь духовенства в селянських рухах Правобережної України в середині XIX ст.¹, Б. Титлінова про участь у революційному русі учнівської молоді духовних навчальних закладів у 1860–1905 рр.², про місце церкви під час Української революції³, статті О. Чернущенко, В. Артамонова та С. Сосновчика про створення в Подільській духовній семінарії народницьких учнівських організацій у 1860–1870-х рр.⁴ та ін.

Позитивним моментом в історіографії проблеми стала публікація праць у 1960–1980-х рр., присвячена науковій реабілітації, поверненню із забуття відомих подвижників православної церкви окресленого в монографії періоду, які переслідувалися як царським, так і радянським режимами. Так, П. Фомін опублікував нарис «Протоіерей Василь Гречулевич і його проповіді українською мовою»⁵, Г. Марахов у публікації

¹ Шамрай С. Духівництво в селянських рухах Правобережної України в середині XIX ст. *Україна*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 95–100.

² Титлинов Б. В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860–1905 гг. Ленинград : Госиздат, 1925. 166 с.

³ Титлинов Б. В. Церковь во время революции. Петроград : Былое, 1924. 196 с.

⁴ Чернущенко О. А. Кам'янець-Подільська народницька комуна. *Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький : Обласна друкарня, 1968. С. 16–18; Артамонов В. М. Подільська група партії «Народна воля». *Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970. С. 72–73; Сосновчик С. О. «Подільська дружина». *Там само*. С. 69–71.

⁵ Фомин П., протоиерей. Протоиерей Василий Гречулевич и его проповеди на украинском языке. *Журнал Московской патриархии*. Москва, 1975. № 9. С. 66–67.

«Про автора «Опыта южнорусского словаря»»¹ висвітлив освітньо-культурну діяльність випускника Подільської духовної семінарії К. Шейковського, А. Паравійчук у статті «Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцінський» звернув увагу на творчість й заслуги цього протоієрея перед українським народом, репресованого сталінським режимом у 1930-х рр.² та ін.

Для радянської історіографії досліджуваної проблеми було притаманне системне цитатництво науково-дослідницького характеру і перетворення його в один з елементів командно-адміністративної системи войовничого атеїзму. Її джерельна база збіднювалася, в працях переважали описовість, цитатництво, підтасовка фактів на користь демонстрації реакційності та контрреволюційності духовенства і церкви загалом. Зрозуміло, що в названих працях є чимало прогалин у висвітленні теми монографії, вони більше зосереджені на ідеологічних підходах у висвітленні історії православної церкви, ніж здійснюють систематизацію та узагальнення з'ясування процесів демократизації церковного життя.

Знаходячись поза пресом радянської атеїстичної ідеології і репресивного тиску, науковці і релігієзнавці української діаспори 1920-х – 1980-х рр. мали змогу об'єктивно досліджувати і висвітлювати історію православної церкви, процеси українізації в другій половині XIX – на початку XX ст., які призвели до відродження національної церкви в екзилі, а згодом і в Україні, популяризувати замовчуваних в УРСР її діячів і подвижників. Істориком, що започаткував дослідження історії української церкви, і найперше УАПЦ, потрібно вважати В. Липківського, першого її митрополита, який був репресований і розстріляний у 1937 р. в Україні (твори його були видані в Канаді і США)³.

¹ Марахов Г. І. Про автора «Опыта южнорусского словаря». *Вісник АН УРСР*. 1970. № 5. С. 102–107.

² Паравійчук А. Г. Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцінський. *Український історичний журнал*. 1968. № 9. С. 87–92.

³ Липківський В., митрополит. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. Торонто : Укр. вид-во «Добра книжка», 1959. 335 с.; Його ж. Історія Української православної церкви. Вінніпег : Фондація Івана Гришука, 1961. 181 с.

Також у зарубіжжі з'явилися важливі з історико-методологічної точки зору праці І. Огієнка «Українська культура», «Українська культура і наша церква» та «Нариси історії Української Православної Церкви»¹, В. Липинського «Релігія і церква в історії України»², відомих істориків Н. Полонської-Василенко «Історичні підвалини УАПЦ» та «Історія України»³, О. Оглоблина «Українська церковна історіографія»⁴, Д. Дорошенка «Православна церква у минулому і сучасному житті»⁵, П. Табінського «Українське національне відродження і православне духовенство»⁶ й ін. У 1970-ті – 1980-ті рр. в еміграції з'явилася фундаментальна праця з історії Української православної церкви І. Власовського (чотири томник у 5 кн.), серед яких 3-й том стосується подій духовного життя в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.⁷; в США вийшов науковий збірник статей «Українська Автокефальна Православна Церква...»⁸.

1. Огієнко І. Українська культура. Вінніпег : Тов-во «Волинь». 1970. 272 с.; Іларіон (митрополит) (І. Огієнко). Українська культура і наша церква: ідеологія Української православної церкви : житєпис. Вінніпег : Тов-во «Волинь», 1991. 84 с. Його ж. Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви / за ред. прот. С. Ярмуся. Т. 1–2. Вінніпег, Канада. 1982. 363 с.

2. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія : Друкарня «Америку», 1925. 110 с.

3. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964. 126 с.; Її ж. Історія України Т. 1. До половини ХVІІ сторіччя. Українське видавництво. Мюнхен. 1972. 591 с.; Її ж. Історія України, т. 2 (від половини ХVІІ сторіччя до 1923 року). Українське видавництво. Мюнхен, 1976. 599 с.

4. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1–4 (57–60). С. 12–29.

5. Дорошенко Д. Православна церква у минулому і сучасному житті. Берлін, 1940. 69 с.

6. Табінський П. Українське національне відродження і православне духовенство. *Альманах «Нового часу»* (календар для всіх на рік 1938). Львів, 1937. С. 72–79.

7. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. Нью-Йорк, 1977. Т. 3. Четверта доба: Православна церква українського народу в складі російської православної церкви [репр. вид.]. Київ, 1998. 390 с.

8. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя : зб. статей. Саунт-Бавнд-Брук, 1988. 205 с.

За всієї значимості згаданого доробку праць, науковцями української діаспори не було створено цілісної картини ролі українського духовенства в національному й духовному відродженні, спроби реалізації ними церковних реформ у другій половині XIX – на початку XX ст. Їхні роботи страждають обмеженістю використання джерельної бази, яка знаходилася в архівах та бібліотеках України й Росії. Відповідно в них відсутні чимало подій, фактів і відомостей про конкретну участь представників православного духовенства XIX – початку XX ст. в українському національно-культурному і духовному відродженні, що позбавляє видання систематизації та узагальнення цих процесів, натомість у них висвітлюються його початки і розвиток, що відсутнє в радянській історіографії досліджуваної проблеми. До того ж, праці науковців діаспори не мали широкого поширення і були фактично закритими для українських істориків у період панування радянської влади. Якщо ж окремі фрагменти таких праць інколи залучалися до наукового вжитку, то це робилося переважно з метою критики праць дослідників з української діаспори. Більш повне і глибоке використання наукової спадщини української еміграції з досліджуваної проблеми ми вбачаємо одним із першочергових наших завдань.

Важливо наголосити, що саме в зарубіжжі 1931 р. за ініціативи Наукового товариства Шевченка було широко відзначено 50-річчя наукової праці Ю. Сіцінського, котрий піддавався політичним переслідуванням сталінським режимом, з'явилися статті І. Крип'якевича, В. Приходька¹ та інших, що популяризували подвижництво цього вченого й мають пряме відношення до нашої наукової проблеми.

Широкі можливості для вивчення проблеми участі представників православного духовенства в українському

¹ К-ч І. (Крип'якевич). П'ятдесятиліття наукової праці Єфима Сіцінського. *Записки НТШ*. Львів, 1931. Т. 151. С. 217–223; Приходько В. Проф. Євфим Сіцінський – історик і археолог Поділля (з приводу 50-ліття наукової і громадської діяльності). *Літературно-науковий вісник*. Львів : НТШ, 1931. Т. 106. С. 510–513.

національно-культурному і духовному відродженні в другій половині XIX – на початку XX ст. відкрилися з початком 1990-х рр., з проголошенням незалежності України. За три наступні десятиліття було створено значну історіографію, дотичну до теми нашого дослідження, що акцентувала увагу на її актуальності та необхідності докорінно переглянути радянську концепцію суто негативного ставлення до православної церкви та її духовенства, як реакційної сили й опори російського самодержавства у XIX – на початку XX ст., ворога революційних та національно-визвольних процесів, що була науково обґрунтована в умовах панування марксистсько-ленінської ідеології.

Українські дослідники 1990-х рр. – початку XXI ст. за-свідчили прагнення об'єктивного наукового з'ясування стану і розвитку релігійного життя народу на всіх етапах його існування, зокрема у XIX – на початку XX ст. На особливу увагу заслуговують праці таких науковців, як В. Верига, Я. Грицак, М. Колодний, Г. Надтока, А. Зінченко, В. Ульяновський, Д. Степовик, Г. Касьянов, С. Гладкий, Ю. Хитровська, В. Меша, О. Реєнт, Н. Щербак, Н. Шип, Т. Кузнець, А. Стародуб, О. Скус, В. Рожок, С. Жилюк та інші, які базуються на сучасній методології, мають широкі теоретичні засади і практику досліджень історії Української церкви другої половини XIX – початку XX ст.

Значним досягненням сучасної філософської, релігієзнавчої та історичної вітчизняної науки стало видання фундаментальної 10-томної «Історії релігії в Україні» від давнини до сьогодення¹. У третьому томі цієї праці, у розділі за авторства Г. Надтоки «Православна церква і процес українського національного відродження», у загальному контексті висвітлено історію православної церкви в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., заходи з перекладу Біблії українською мовою, інші аспекти, які позитивно характеризують

¹ Історія релігії в Україні. В 10-ти т. Т. 3 : Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. Київ : Укр. центр духовної культури, 1999. 560 с.

діяльність представників духовенства як складову українського національно-культурного і духовного відродження. Значним науковим доповненням у цьому контексті є спільне видання О. П. Крижанівським і С. М. Плохієм тритомника «Історія церкви та релігійної думки в Україні»¹, монографії А. Пашука «Українська церква і незалежність України»², Г. Надтоки «Православна церква в Україні 1900–1917 рр. ...»³, О. Гриніва «Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми»⁴, Ю. Хитровської «Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у XVIII – на початку ХХ ст.» та «Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку ХХ століття»⁵, П. Слободянюка «Українська церква: історія руїни і відродження»⁶, А. Колодного «Україна в її релігійних виявах»⁷ та ін. Праці узагальнюють історію православної церкви в Україні й окреслюють актуальність нашої наукової проблеми та спонукають до подальших ґрунтовних досліджень.

Ідейно-теоретичне підґрунтя для систематизації й осмислення процесу опозиційності українського православного

¹ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник. В 3-х кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 3. 336 с.

² Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. 363 с.

³ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. Київ : Знання, 1998. 271 с.

⁴ Гринів О. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. Львів : Місіонер, 1995. 224 с.

⁵ Хитровська Ю. В. Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у XVIII–XIX ст. Київ, 2006. 380 с.; Її ж. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку ХХ століття). Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 471 с.

⁶ Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження. Хмельницький : Поділля, 2001. 266 с.

⁷ Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах. 139 с.

духовенства другої половини XIX – початку XX ст. до ПРЦ, участь у національно-культурному і духовному відродженні, конкретні приклади, факти й матеріали з вказаної проблематики висвітлюються у комплексі виданих монографій, книг і публікацій, присвячених історії розвитку українського національного руху, становлення української інтелігенції. Важливим у цьому плані є видання В. Вериги «Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)»¹, Я. Грицака «Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття»², О. Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.)» та «Духовні й культурні підстави соборності України в XIX – на початку XX ст.»³, А. Зінченка «Православне духовенство в етносоціальних та етнонаціональних процесах України XIX – на початку XX ст.» та «Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі у першій третині XX ст.)»⁴, А. Шуби «Релігія в етнонаціональному розвитку України»⁵ та інші, в яких розкривається широкий спектр питань щодо трансформаційних процесів буття православної церкви в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Особливий інтерес з означеної проблематики становить згадана праця А. Зінченка «Благовістя національного духу

¹ Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 320 с.

² Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

³ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / гол. ред. Р. Стасюк. Київ : Арії, 2016.; Його ж. Духовні й культурні підстави соборності України в XIX та на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2006. Вип. 11. С. 8–17.

⁴ Зінченко А. Л. Православне духовництво в етносоціальних та етнорелігійних процесах в Україні XIX – початку XXI століть. *Походження, становлення та розвиток українського народу.* Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. С. 371–408; Його ж. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.). Київ : Освіта, 1993. 256 с.

⁵ Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ : Криниця, 1999. 324 с.

(Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.)», яка була виконана в перші роки незалежності України, коли відбувалося переосмислення ролі православної церкви у досліджуваний період. Вона стала одним з перших досліджень, в якому було проаналізовано зростання опозиційності до ПРЦ серед духовенства. Окрім цього, робота А. Зінченка багата фактологічним матеріалом, зокрема про діяльність В. Гречулевича з перекладу проповідей українською мовою, частина з яких була використана в нашій праці.

Важливі ідейно-теоретичні засади у вивченні ролі духовенства в українському національно-культурному і духовному відродженні заклали праці В. Сарбея¹, Н. Шип², С. Жилюка³, Н. Стоколос⁴, Т. Кузнець⁵. У вивченні проблеми також значний внесок було зроблено такими вченими, як Г. Касьянов⁶, А. Ка-

¹ Сарбей В. Г. Українське національне відродження. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.; Нариси з історії українського національного руху / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 190 с.; «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст. Кол. наук. монографія в 3-х ч. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1999. Ч. 2. С. 138–192.

² Шип Н. А. Церква і «українське питання». *Там само*. Ч. 3. С. 204–240.

³ Жилюк С. І., Бойко Б. Є. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.). Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. 228 с.; Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир : Журфонд, 1996. 173 с.

⁴ Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.). Рівне : РІС КСУ-«Ліста-М», 2003. 480 с.; Її ж. Українська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 94–109.

⁵ Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття. Київ : Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2006. 607 с.

⁶ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. 172 с.; Його ж. Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ століття. *Україна ХХ століття: Культура, ідеологія, політика*. Київ, 1993. С. 5–23; Його ж. Теорія нації та націоналізму. Київ, 1999. 365 с.

тренко¹, В. Меша², В. Колесник³, А. Коцур⁴, О. Добржанський⁵ та ін. Доповнюють ці дослідження монографії і публікації А. Зінченка⁶ й інших авторів, а також тритомник «Нариси історії української інтелігенції»⁷, які ґрунтовно розглядають формування і роль української інтелігенції у національному відродженні, визвольному та революційному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та її взаємини і співпрацю з представниками патріотично налаштованого православного духовенства.

Важливим підґрунтям для розвитку вітчизняної історіографії в напрямку досліджень національно-духовного відродження у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. продовжують

¹ Катренко А. М. Український національний рух ХІХ ст. Ч. II : 60–90-ті роки ХІХ ст. Київ, 1999. 280 с.; Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки ХІХ ст.). Київ, 2003. 179 с.

² Меша В. Г. К вопросу о национальном движении в Украине начала ХХ века (Очерк историографии до 1917 г.). Донецк, 1995. 280 с.; Його ж. Українське національне відродження 1905–1914 років (Історіографія проблеми). Київ : Либідь, 2004. 178 с.

³ Колесник В. Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.). Київ, 2002. 262 с.; Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхи національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1917 рр. Київ, 1998. 320 с.

⁴ Коцур А. П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти ХІХ–ХХ ст. Чернівці : Золоті литаври, 2000. 203 с.

⁵ Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 574 с.

⁶ Зінченко А. Л. Духовна і світська інтелігенція в національному відродженні України. *Людина і суспільство* : зб. методичних порад для вчителів. Київ, 1992. Ч. II. С. 91–97; Його ж. Народна традиція та духовництво на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Етнографія Поділля* : тези доповідей наукової конференції. Вінниця, 1992. С. 15–21.

⁷ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) : У 3 кн. Відп. ред. Ю. О. Курносів; Авт.: С. І. Білокін, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 1. 138 с.; Кн. 2. 172 с.; Кн. 3. 153 с.

слугувати праці, підготовлені науковцями західної української діаспори. Зокрема, впродовж 1990-х рр. відбулося перевидання в Україні історико-релігійних праць науковців-емігрантів І. Огієнка¹, І. Власовського², Д. Дорошенка³, О. Лотоцького⁴, Н. Полонської-Василенко та інших, які стали доступними для читацького загалу і дослідників, і використані в нашій монографії.

Подальші дослідження формування в лоні ПРЦ означеного періоду української православної церкви, участі духовенства в національному відродженні і революційному русі продовжили сучасні вчені-історики української діаспори: о. С. Мудрий у «Нарисі історії Церкви в Україні»⁵, О. Воронін у праці «Історичний шлях Української автокефальної православної церкви»⁶, П.-Р. Магочій у томі «Україна. Історія її земель і народів»⁷ й ін. Проте названі видання цих науковців мають радше теоретико-методологічний характер розуміння процесів національно-духовного розвитку в Україні та потреби його всебічного дослідження, ніж дають конкретику фактів і подій цього явища.

Проблемі становища Російської православної церкви окресленого періоду, процесам її реформування присвячена низка публікацій сучасних істориків та релігієзнавців Російської

¹ Огієнко І. Українська культура. Київ, 1992. 240 с.; Його ж. Українська Церква: нариси з історії Української православної церкви. Київ : Абрис, 1993. 284 с.

² Власовський І. Нарис історії Української православної церкви У 4-х т., 5-ти кн. Київ : Либідь, 1998. Т. 3. 359 с.

³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Передмова І.О. Денисюка. Львів : Світ, 1991. 576 с.

⁴ Лотоцький О. Українське друковане слово. *Українська культура*. Лекції за ред. Д. Антоновича. Упоряд.: С. Улянівська. Київ : Либідь, 1993. С. 98–111.

⁵ Мудрий С., о. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів : Вид-во ОО Василян, 1995. 404 с.

⁶ Воронін О. Історичний шлях Української автокефальної православної церкви. Кеністон, 1992. 136 с.

⁷ Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів. Пер. з англ. мови. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.

Федерації. Зокрема, варті уваги монографії Т. Леонтьєвої¹, в яких проаналізовано загальну кризу ПРЦ, провальні спроби її реформування в умовах наростання революційного руху, процес визрівання опозиційності духовенства до вищого церковного кліру та верховної влади. Авторка натомість не торкається питань, які пов'язані з прагненням патріотично налаштованого українського духовенства до створення національної церкви, його участі в національно-культурному та революційному русі в Україні.

У такому ж дусі підготовлені фундаментальні видання В. Декіна про національне питання у внутрішній політиці царизму ХІХ – початку ХХ ст.², О. Міллера³ й І. Мохутіної⁴ про так зване «українське питання» в імперії Романових, Л. Бабкіна⁵, С. Бичкова⁶, П. Митрофанова⁷, В. Федорова⁸, С. Фірсо

1. Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство во второй половине ХІХ – нач. ХХ вв. Москва, 2002. 272 с.; Її ж. Вера и бунт. Духовенство в революционном обществе России начала ХХ века. *Вопросы истории*. 2001. № 1. С. 29–43.

2. Декин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (ХІХ – начало ХХ вв.). Санкт-Петербург, 1998. 1000 с.

3. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва : Наука, 2006. 240 с.; Її ж. «Украинский вопрос» в политике власти и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). Санкт-Петербург, 2000. 260 с.

4. Мохутина И. Украинский вопрос в России (конец ХІХ – начало ХХ века). Москва, 2003. 288 с.

5. Бабкин М. Духовенство русской православной церкви и свержение монархии (начало ХХ в. – конец 1917 г.). Москва : Гос. публ. истор. биб-ка, 2007. 532 с.

6. Бычков С. С. Русская церковь и императорская власть (Очерки истории Православной Российской церкви 1900–1917 годов). Москва : Рус. реклам. изд-во, 1998. 320 с.

7. Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви (1900–1927 гг.). Санкт-Петербург : «Сатис», 2002. 304 с.

8. Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. Москва : Русская панорама, 2003. 480 с.

ва¹, С. Римського² та інших про різні аспекти відносин ПРЦ з імперською владою до 1917 р. Варто констатувати, що тенденцією нинішньої російської історіографії, зокрема і названих авторів, є територіальні обмеження територією етнічної Росії, і лише за необхідності йде звернення до питань церковного життя в Україні, оцінюючи участь духовенства в національному відродженні як розкольніцьку чи сепаратистську. Про це засвідчує стаття Н. Завітновського «Церковная революция и церковное украинство»³, науковий збірник «Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола»⁴. В монографіях П. Комарової⁵ і В. Тарасової⁶ розглядаються питання участі православного духовенства, зокрема й українського, у роботі церковно-археологічних й історико-статистичних товариств, студіювання в імператорських духовних академіях і семінаріях. У цілому сучасна російська історіографія негативно ставиться до участі українського духовенства в національному і духовному відродженні, у визвольному та революційному рухах у ХІХ – на початку ХХ ст.

¹ Фирсов С. Л. Православная церковь и государство в последнее десятилетие существования самодержавия в России. Санкт-Петербург, 1996. 480 с.; Його ж. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 г.). Москва : Культ. центр «Духовная библиотека», 2002. 623 с.

² Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ. Москва : Наука, 1999. 360 с.; Римский С. В. Русская православная церковь в ХІХ веке. Ростов-на-Дону, 1997. 382 с.

³ Завитновский И. В. Церковная революция и церковное украинство. *Вестн* : сб. трудов мол. ученых. Серия : Ист. науки. Санкт-Петербург, 2001. № 2 (5). С. 15–31.

⁴ Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / вступ. ст. и комментарии М. Смолина. Москва, 1998. 432 с.

⁵ Комарова П. И. Церковно-археологические общества и музеи. *Святини и культура*. Москва, 1992. С. 65–70; Її ж. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца ХІХ – начала ХХ в. *Археографический ежегодник за 1990 год*. Москва : Наука, 1992. С. 83–102.

⁶ Тарасова В. А. Высшая духовная школа России в конце ХІХ – начале ХХ века: история императорских православных духовных академий. Москва : Новый хронограф, 2005. 568 с.

У 1990-ті рр. – на початку ХХІ ст. в Україні з’явилася низка праць, в яких спеціально досліджується безпосередня участь представників ПРЦ в українському національному відродженні та опозиційному русі проти російського самодержавства, визначається їх роль у цьому процесі. Маємо на увазі праці Т. Винарчук «Релігія у відродженні українців та народів Центрально-Східної Європи (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)»¹, О. Реєнта та О. Лисенка «Українська національна ідея і християнство»², Ф. Турченка «Український національно-церковний рух наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.»³, Н. Шип «Церковно-православний рух в Україні на початку ХХ ст.»⁴, Н. Попової «Православна церква та процес націотворення в третій чверті ХІХ ст.»⁵, О. Соловйова та М. Соловйової «Релігійно-національні позиції українського духовенства (1900–1917 рр.)»⁶, Ю. Хитровської «Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці

¹ Винарчук Т. В. Релігія в національному відродженні українців та народів Центрально-Східної Європи (ХІХ – поч. ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2007. Вип. ХХІ. С. 112–115.

² Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богдана, 1997. 128 с.

³ Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український церковно-національний рух і утворення Української автокефальної православної церкви* : матеріали наукової конференції, м. Київ, 12 жовтня 1996 р. Київ : Логос, 1997. С. 23–28.

⁴ Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1995. 66 с.

⁵ Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті ХІХ ст. *Православ’я – наука – суспільство: проблеми взаємодії*. Матеріали Другої всеукр. наук.-практ. конференції, м. Черкаси, 15–17 жовтня 2004 р. Черкаси, 2004. С. 36–38.

⁶ Соловйов О. М., Соловйова М. А. Релігійно-національні позиції українського духовенства (1900–1917 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2001. Вип. 5. С. 27–31.

XVIII – на початку ХХ ст.»¹, Д. Степовика «Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність»², І. Шугальової «Імперська асиміляція і національна традиція в православному середовищі України ХІХ – на початку ХХ ст.»³ та ін. Для цих публікацій характерне широке залучення джерел, насамперед архівних, накопичення нових фактів і матеріалів, використання сучасних підходів вітчизняної історичної науки до вивчення історії православної церкви ХІХ – початку ХХ ст., які діаметрально протилежні засадам російської імперської, радянської та сучасної російської історіографії проблеми, і науково реабілітують тих представників духовенства, які діяли в душі національних інтересів українського народу.

За роки незалежності нашої держави з'явилися праці, які деталізують і визначають регіональні особливості виникнення опозиційного руху в ПРЦ досліджуваного періоду. Такі матеріали, факти і їх систематизація містяться в узагальнюючих працях «Нарис історії Української Православної Церкви на Волині» В. Рожка⁴, «Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.)» А. Зінченка⁵, «Православ'є на Подолії: історичні нариси» В. Ровінського і О. Миханчука⁶, «Релігійна палітра Уманщини. 1793–1917 рр.»

¹ Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століття. Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 471 с.

² Степовик Д. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у ХІХ ст.). Київ, 1996. 112 с.

³ Шугальова І. М. Імперська асиміляція і національна традиція в православному середовищі України ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Історичні науки*. Запоріжжя, 2006. Вип. ХХ. С. 86–92.

⁴ Рожко В. Є. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (1870–2000): історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Медіа, 2001. 672 с.

⁵ Зінченко А. Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). Київ : Освіта, 1993. 256 с.

⁶ Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолії: історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 1995. 176 с.

О. Скуса¹, «Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ ст.» Т. Кузнець², «Православне Надросся у ХІХ ст.» В. Перерва³ та ін.

Важливе значення мають книги історика-релігієзнавця Ю. Блажевича «Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини»⁴ та «Подільське православне духовенство напередодні та в роки Української революції 1917–1921 рр.»⁵, в яких окремі розділи присвячені висвітленню участі духовних осіб в українському національному відродженні та визвольних змаганнях у ХІХ – на початку ХХ ст. Зазначені праці є цінними з огляду на низку фактів опозиційної, реформаторської діяльності представників православного духовенства, їх участі у кооперативному русі тощо.

Також безпосередню участь українського православного духовенства в національному і духовному відродженні вказаного періоду на регіональному рівні містять публікації А. Лубчинського про прояви вільнодумства і церковної непокори⁶, А. Опрі – про участь демократичного прошарку духовенства в революційних подіях на Поділлі та в цілому в Україні⁷, А. Ра-

¹ Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 років. Умань : Видавець «Сочінський», 2009. 266 с.

² Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття. Київ : Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2006. 607 с.

³ Перерва В. С. Православне Надросся у ХІХ столітті. Біла Церква : ПП Пшонківський О., 2004. 254 с.

⁴ Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. Хмельницький : ФОП Сікорська С. В., 2017. 337 с.

⁵ Блажевич Ю. Подільське православне духовенство напередодні і в добу Української революції 1917–1921 років. Хмельницький : ФОП Колісник С. А., 2018. 119 с.

⁶ Лубчинський А. К. Прояви вільнодумства та церковної непокори на Поділлі в ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і провітницький рух на Поділлі». С. 121–126.

⁷ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). Кам'янець-Подільський :

цілевича – про роль православної церкви Волині в українському національному русі¹, О. Семенчука – про несення сільським парафіяльним пасторством Уманщини місії духовної еліти², Ю. Хитровської – про опозиційну діяльність православного кліру Правобережної України³. Важливе місце для вивчення зазначеної теми має монографія Ю. Хитровської «Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у XVIII – XIX ст.»⁴, в якій усебічно досліджується позиція у ставленні до самодержавного режиму з боку православної, протестантської, римо-католицької та греко-католицької церков, участь їх духовенства у громадсько-політичному житті цього регіону. У праці авторка вводить до наукового обігу низку архівних матеріалів стосовно участі духовенства та вірян в опозиційних організаціях, їх ставлення до національно-визвольних рухів, що розширює наші знання з досліджуваної теми.

Значні здобутки новітня вітчизняна історіографія має щодо висвітлення розвитку церковно-парафіяльної, середньої та вищої духовної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., як важливого чинника участі православного духовенства в суспільно-просвітньому і культурно-духовному

Оіюм, 2008. 191 с.; Його ж. Єпархіальні з'їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 160 с.

¹ Рацілевич А. П. Православна церква і національне відродження на Волині на початку XX століття. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Історія, економіка, філософія*. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2005. Вип. 10. С. 27–33; Його ж. Український національний рух на Волині наприкінці XIX – у листопаді 1917 рр. (Історіографія проблеми). *Історичний журнал*. Київ, 2004. № 3. С. 83–89.

² Семенчук О. О. Сільське парафіяльне духовенство Уманщини серед духовної еліти України XIX – початку XX ст. *Гілея* : науковий вісник. Київ, 2010. Вип. 41 (11). С. 19–23.

³ Хитровська Ю. В. Прояви опозиційної діяльності православного духовенства на Правобережній Україні (середина XIX – початок XX ст.). *Сторінки історії* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во «Політехніка», 2009. Вип. 28. С. 37–48.

⁴ Її ж. Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у XVIII–XIX ст. Київ, 2006. 380 с.

житті українського народу, джерела формування національного і духовного відродження та розвитку українського руху, участі в ньому представників церковного кліру, учнівської молоді духовних навчальних закладів.

У загальному плані варто виокремити нариси «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.)»¹, а також монографію В. Перерви «Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – на початку XX ст.»², в якій із залученням значної архівної бази систематизовано роботу усіх церковно-парафіяльних освітніх закладів регіону та подано біографічні дані про їх учителів із числа духовенства. Важливе значення для наукового дослідження теми мають монографії В. Рожка «Духовні православні освітні заклади Волині X–XX ст.»³, О. Костюка «Розвиток релігійної освіти на Волині XIX – поч. XX ст.»⁴, публікації С. Гладкого «Релігійна освіта в Україні на початку XX ст.»⁵, Б. Кононенка «Церковні школи Подільської єпархії та їх вплив на формування менталітету населення»⁶, І. Сесака «Духовні навчальні заклади Поділля»⁷,

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.) : нариси / за ред. М. Д. Ярмаченка та ін. Київ, 1991. 380 с.

² Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. 672 с.

³ Рожко В. С. Духовні православні освітні заклади Волині X–XX ст. Луцьк : Медіа, 2002. 280 с.

⁴ Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині XIX – поч. XX ст. Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 224 с.

⁵ Гладкий С. О. Релігійна освіта в Україні на початку XX ст. *Релігійна освіта в Україні (перша половина XX ст.)* : зб. наук. праць. Полтава, 1997. С. 6–29.

⁶ Кононенко В. П. Церковні школи Подільської єпархії та їх вплив на формування менталітету населення наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вінниччина: минуле та сьогодення: краєзнавчі дослідження* : матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзн. конференції. Вінниця : ДП ДКФ, 2005. С. 74–79.

⁷ Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 5 : Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 80–84.

О. Чиркова «Розвиток духовної освіти на Лівобережній Україні»¹ та ін. У зазначених працях приділяється увага передусім аналізу загальних процесів розвитку релігійної освіти в Україні. Натомість проблема ролі духовних навчальних закладів, їх викладачів, семінаристів у процесах національного відродження висвітлюється на розрізних прикладах і фактах, а тому є потреба подальшого поглибленого дослідження питання.

Більше уваги приділено систематизації опозиційного руху духовенства ПРЦ в Україні в освітній сфері окресленого періоду у спеціальних дослідженнях і виданнях, зокрема, Г. Степаненко торкнулася висвітлення цього питання у кандидатській дисертації «Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.)» та в низці опублікованих статей², Г. Надтока – у виданні «Патріотична діяльність українського духовенства у сфері народної освіти на початку XX ст.»³. Б. Опря⁴ та В. Омельчук⁵ розглянули роль православного ду-

¹ Чиркова О. А. Розвиток духовної освіти на Лівобережній Україні в XIX ст. (за матеріалами єпархіальних видань). *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 1996. Вип. 34. С. 133–137.

² Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 23 с. Ї ж. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний збірник*. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. № 3. С. 138–148; Ї ж. Національно-культурницька діяльність вихованців духовних семінарій в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія релігій в Україні* : праці XII-ї міжнарод. наукової конференції. м. Львів, 20–24 травня 2002 р. Львів, 2002. Кн. 1. С. 404–411.

³ Надтока Г. М. Патріотична діяльність українського духовенства у сфері народної освіти на початку XX ст. Київ : Освіта, 1996. 112 с.

⁴ Опря Б. О. Духовні семінарії та повсякденне життя семінаристів у Правобережній Україні у 1861–1917 рр. *Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету*. Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, інформ.-вид. відділ, 2007. Вип. 1. С. 14–16; Ї ж. «Бунти» семінаристів в кінці XIX – на початку XX ст. у Подільській духовній семінарії. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 15. С. 334–339.

⁵ Омельчук В. В. Духовенство й освіта Волинського краю. *Нова педагогічна думка*. Київ, 2000. № 1. С. 127–131.

ховенства у розвитку освіти на Поділлі і Волині. І. Петренко висвітлив питання про діяльність педагогічних кадрів церковнопарафіяльних шкіл під кутом зору української національної ідеї¹. С. Гладкий², О. Григоруку³, С. Димченко⁴, Л. Дениско⁵, С. Флорина⁶ з'ясували освітню, культурницьку, громадську діяльність духовенства в національному русі України.

Зокрема, у вже згадуваній праці Г. Надтоки «Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект» було детально розглянуто головні напрямки протестної й опозиційної діяльності українського духовенства та закладено основи для подальших досліджень цієї теми. Важливе значення мають фактологічні дані та висновки щодо оцінки ролі патріотично налаштованого українського духовенства у сфері народної освіти, історії видання українського перекладу Євангелія та ін.

¹ Петренко І. М. Педагогічні кадри церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України як носії культури і національної ідеї на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія*. Вінниця, 2004. Вип. 8. С. 76–82; Ї ж. Українізація церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії на початку ХХ ст. *Історія релігій в Україні: наук. збірник, присв. Світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича*. Львів : Логос, 2016. Ч. І: Церковна історія. С. 432–439.

² Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України початку ХХ ст. Запоріжжя : Вид-во Запорізького держ. ун-ту, 1995. 50 с.

³ Григоруку О. Б. Суспільно-громадська позиція подільського духовенства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей»). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія*. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 270–274.

⁴ Димченко С. С. Подільська духовна семінарія в житті та творчості Миколи Леонтовича. *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля* : наук. зб. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1997. Т. 1. С. 112–113.

⁵ Дениско Д. М. Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919 рр.). Київ : НБУВ, 2006. 224 с.

⁶ Флорина С. Я. Духовенство в національно-культурному русі початку ХХ ст. *Релігійна традиція в духовному відродженні України* : матеріали всеукраїнської наук. конференції. Полтава, 1992. С. 141–142.

Значний інтерес також становить монографія А. Опрі «Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.)», в якій зроблено акцент на посиленні опозиційного руху серед православного духовенства в роки російської революції 1905–1907 рр. та особливо Української революції 1917–1920 рр. Ця праця значною мірою фокусується на висвітленні ставлення духовенства до реформ православної церкви, однак у ній значно менше розглядаються питання протестного руху в духовних навчальних закладах, заходи духовенства з підготовки та видання перекладу Євангелія українською мовою.

Вагоме місце в сучасній історіографії проблеми є з'ясування становища духовних православних семінарій і академій на українських територіях у другій половині XIX – на початку XX ст., процесів реформування їх роботи, участі професорсько-викладацького складу та вихованців духовних навчальних закладів у суспільно-політичному житті, культурному, просвітницькому, народницькому та соціал-демократичному русі, в українізації церкви, що суперечило устоям ПРЦ та самодержавної влади. Окремі такого плану фактологічні матеріали містяться у працях В. Рожка¹, Д. Бойка², Е. Мельника³ й, особливо, Н. Шип⁴. У низці публікацій висвітлюються також окремо різні аспекти опозиційного руху в семінаріях та Київ-

¹ Рожко В. Є. Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.): історичний нарис. Луцьк : Медіа, 2004. 255 с.

² Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні 1900–1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. 308 с.

³ Мельник Е. М. Подільська духовна семінарія. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 18. С. 16–28.

⁴ Шип Н. А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – поч. XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 63–72; Її ж. Київська духовна академія у громадському і культурному житті Києва (1819–1919). *Православні духовні цінності і сучасність* : матеріали міжнарод. наук.-практ. Конференції. м. Київ, 21 березня 2003 р. Київ, 2003. С. 64–72;

ській духовній академії. Про внесок цього закладу в громадське і культурно-освітнє життя Києва та України науковий інтерес мають статті, поряд із напрацюваннями Н. Шип, М. Ткачука¹ і М. Дениска². Опозиційність семінаристів Подільської духовної семінарії висвітлено в публікаціях Б. Опрі ««Бунти» семінаристів в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Подільській духовній семінарії»³, І. Олійника «Народознавчий гурток Кам'янець-Подільської духовної семінарії в середині ХІХ ст.»⁴ тощо. У більш загальному плані розгляд реформаційних процесів та внеску духовних навчальних закладів в українське національно-культурне відродження здійснено у монографіях Л. Баженова⁵, В. Прокопчука⁶, Ю. Земського⁷, Г. Надтоки⁸ та ін. Ці праці сукупно подають мозаїку різних аспектів участі представників православного духовенства в українському національному русі, які потребують систематизації та узагальнення.

¹ Ткачук М. І. Київська духовна академія в освітянському «автономізаційному» русі початку ХХ ст. *Київська Академія*. 2007. Вип. 4. С. 149–165.

² Дениско Д. М. Бібліотека українського гуртка при Київській духовній академії. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2002. № 10. С. 26–27.

³ Опря Б. О. «Бунти» семінаристів в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Подільській духовній семінарії. С. 334–339.

⁴ Олійник І. М. Народознавчий гурток Кам'янець-Подільської духовної семінарії в середині ХІХ ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2004. Вип. 74–76. С. 96–99.

⁵ Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст.). Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. 416 с.; Його ж. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький : Доля, 1995. 255 с.; Його ж. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.

⁶ Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Київ : Рідний край, 1995. 204 с.

⁷ Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття. Хмельницький, 2011. 350 с.

⁸ Надтока Г. М. Патріотична діяльність українського духовенства у сфері народної освіти на початку ХХ ст. – 112 с.

Важливе місце в сучасній історіографії проблеми посідає висвітлення участі православного духовенства в розвитку науки, історичного краєзнавства та регіоналістики середини ХІХ – початку ХХ ст., як фактору піднесення українського національно-культурного відродження. Як відомо, російська влада та св. Синод у середині ХІХ ст. залучили переважно священників до підготовки праць про історію православних єпархій та окремих церков, парафій, міст, містечок і сіл з метою утвердження на Правобережжі позицій ПРЦ, імперської політики його зросійщення. Натомість така ситуація посприяла розвитку краєзнавчого руху в регіоні, підготовці досліджень, які навпаки посилили українські позиції. Цей аспект, зокрема з'ясування ролі духовенства в тогочасних краєзнавчих дослідженнях, відображено в праці П. Тронька¹, у колективному виданні «Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)» за його ж редакцією², в якому реабілітувалися діячі краєзнавчого руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема із середовища духовенства (насамперед Ю. Сіцинський та ін.), визначено їх внесок у розвиток національно-культурного руху в Україні. З часом у цьому контексті з'явилася низка праць, які характеризують діяльність представників духовенства у науково-краєзнавчих товариствах, висвітлюють створення ними історико-статистичних описів єпархій, інших видань із краєзнавчої тематики, які стали невід'ємною складовою вітчизняної історичної науки та регіоналістики. Мова йде про монографію К. Крайнього «Київське церковно-історичне та археологічне товариство (1872–1920)»³, публікації Л. Баженова⁴ про представників духовенства – діячів національного та

1. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. Київ : Рідний край, 1994. 320 с.

2. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / редкол.: І. С. Винокур, П. Т. Тронько (голова) та ін.; Київ : Рідний край, 1991. 478 с.

3. Крайній К. К. Київське церковно-історичне та археологічне товариство. 1872–1920. Київ : КМ Academia, 2001. 104 с.

4. Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині. *Духовне відродження культури України* : матеріали наук.-практ. конференції. Рівне, 1994. С. 76–78; Його ж. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля. *Духовні витоки Поділля: творчі історії краю* : ма-

духовного відродження, С. Заремби про церковно-історичне та археологічне товариство в Києві¹, Ю. Земського про особливості національного відродження на Поділлі у XIX – на початку XX ст.², О. Кошеля про роботу Подільського церковного історико-археологічного товариства у 1865–1920 рр. та про роль православної церкви у формуванні на Поділлі історико-краєзнавчої наукової школи³, Р. Кондратюка про священників-краєзнавців Волині, які були членами Волинського церковно-археологічного товариства і Товариства дослідників Волині⁴, узагальнюючі публікації В. Венгерської «Церковно-археологічні та єпархіальні товариства Правобережної України»⁵, К. Крайнього про істориків Києво-Печерської лаври XIX – початку XX ст.»⁶.

теріали міжнарод. науко.-практ. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 27–30; Його ж. Євтим Сіцінський і Михайло Грушевський (з історії листування на ґрунті дослідження Поділля). *Дивокрай* : науково-краєзнавчий альманах. Хмельницький, 1997. Вип. 2. С. 80–81.

¹ Заремба С. З. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 82–89.

² Земський Ю. С. Особливості національно-відродженського руху на Поділлі (XIX – поч. XX ст.). *Пам'ятки України: історія та культура*. Київ, 2000. № 3–4. С. 62–66.

³ Кошель О. М. Між церквою і наукою: Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). Кам'янець-Подільський : Центр поділезнавства, 1998. 66 с. Його ж. Роль православної церкви у формуванні Подільської історико-краєзнавчої наукової школи (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія* / За заг. ред. М. М. Алексієвця. Тернопіль, 2003. Вип. 1. С. 68–72.

⁴ Кондратюк Р. Ю. Священники – краєзнавці Волині. *Житомирщина на зламі тисячоліть* : науковий збірник «Велика Волинь». Т. 21. Житомир : М.А.К., 2000. С. 32–33.

⁵ Венгерська В. О. Церковно-археологічні та єпархіальні товариства Правобережної України в конструюванні західних околиць Російської імперії. *Інтелегенція і влада*. Громадсько-політичний наук. збірник Одеського національного політехнічного університету. Історія. Одеса, 2011. Вип. 22. С. 14–22.

⁶ Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX ст. Київ : Пульсари, 2000. 240 с.

Окремо варто відзначити монографію Л. Баженова «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія»¹, в якій комплексно розглянуто діяльність православного духовенства зі створення краєзнавчих установ і товариств, розвитку музейної та архівної справи. У цій праці оприлюднено 697 біобібліографічних довідок про діячів, значна частина котрих належала до православного духовенства і сумлінно прислужувалася справі культурного і національного відродження. Зокрема, у виданні висвітлюється діяльність В. Гречулевича, М. Сімашкевича, М. Орловського та інших діячів.

Окрім Л. Баженова, роль і місце православного духовенства окресленого періоду в розвитку музейної та пам'яткоохоронної роботи в різних регіонах України, як фактору національного відродження, висвітлювалися в монографічних виданнях С. Гальчак «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі XIX – на початку XX ст.»², В. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність»³, С. Гаврилук «Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – поч. XX ст.)»⁴, В. Прокопчука та І. Старенького «Пам'яткоохоронна діяльність подільського духовенства у XIX – на початку XX ст.»⁵, Л. Федорової «Становлення і розвиток церковного музейництва у Києві (кін. XIX – поч. XX ст.)»⁶, у статтях

¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. 255 с.

² Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – початок XXI ст. Вид. 2-ге, доп. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. 876 с.

³ Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Київ : Рідний край, 1995. 204 с.

⁴ Гаврилук С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). Луцьк : Вежа, 2002. 532 с.

⁵ Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2016. 308 с.

⁶ Федорова Л. Д. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.). *Праці Центру пам'яткознавства* : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 20. С. 137–151.

В. Берковського¹, В. Віліжінського², В. Волкової³, І. Старенького⁴ та ін. Всі ці публікації об'єднує залучення авторами широкої джерельної бази та новизна досліджень, аналіз внеску православного духовенства у краєзнавчий рух, у музейну та пам'яткоохоронну справу у зазначених хронологічних межах як невід'ємного чинника в розвитку національно-культурного відродження України.

За роки незалежності України у вітчизняній історіографії чимало зроблено у напрямку повернення із забуття і наукової реабілітації багатьох представників православного духовенства другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., які російським самодержавством та насамперед більшовицькою владою були піддані різного роду репресіям і приречені на забуття за діяльне подвижництво на ниві краєзнавства та регіоналістики, участь у революційному русі, зрештою, за намагання реформувати ПРЦ і створення Української автокефальної церкви, що є невід'ємними і важливими складовими українського національно-культурного відродження. Серед безлічі книг, історичних нарисів-есе і портретів, наукових та науково-популярних

¹ Берковський В. Г. Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей в часи Юхима Сіцінського. *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського* : збірник матеріалів міжнар. науково-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 29–31.

² Віліжінський В. М. Джерела про пам'яткоохоронну діяльність Російської православної церкви на Правобережній Україні у II-й половині ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Історія*. Вінниця : ДКФ, 2008. Вип. 13. С. 340–342; Його ж. Історико-краєзнавча та пам'яткоохоронна діяльність російської православної церкви на Поділлі в другій половині ХІХ ст. *Вінниччина: минуле та сьогодення* : матеріали ХХІІ всеукраїнської наук. історико-краєзн. конференції, 22.10.2009 р. Вінниця : Вид. О. Власюк, 2009. С. 283–289.

³ Волкова В. М., Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський історичний музей: перші 50 років. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д. Г., 2010. 24 с.

⁴ Старенький І. О. Діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Праці Центру пам'яткознавства* : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 20. С. 32–50.

статей і повідомлень, які присвячені діячам українського національного руху, зокрема із середовища духовенства, важливе місце беззастережно посідають видання про І. І. Огієнка (митрополита Іларіона). Ґрунтовно розглянули і проаналізували його життєвий та творчий шлях, участь у національно-визвольному й релігійному русі початку ХХ ст. у своїх монографіях В. Ляхоцький¹, М. Тимошик², З. Тіменик³, І. Тюрменко⁴, у низці публікацій у науковому збірнику Науково-дослідного центру огієнкознавства при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта»⁵, що видається щорічно з 2003 р. (автори Л. Баженов, О. Завальнюк, В. Прокопчук, М. Тимошик, А. Трембіцький та ін.), інших численних статтях.

Водночас заслуговує уваги розробка дослідниками діяльності на тлі національно-культурного відродження України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. таких яскравих і впливових представників духовенства на Київщині, переважно протоіереїв, як Леонтія Похилевича⁶, Вітольда Завітневича (автор

¹ Ляхоцький В. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 2000. 528 с.

² Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державній, науковій, редакторській та видавничій діяльності. Київ, 1997. 231 с.; Його ж. Книги Святого Письма українською мовою: до історії перекладу й видання. *Український богослов* : історичний і теологічний щорічник. / гол. ред. А. Денисенко. Київ, 2003. Вип. 2. С. 293–307; Його ж. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег; Київ, 2000. 548 с.

³ Тіменик З. Іван Огієнко: життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997. 280 с.

⁴ Тюрменко І. І. Державна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 1998. 280 с.

⁵ Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, Науково-досл. Центр огієнкознавства; редкол.: С. А. Копилов, В. С. Прокопчук та ін. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2003–2016. Вип. I–XII.

⁶ Похилевич Л. І. Краєзнавчі праці. Біла Церква, 2007. 337 с.

Н. Дяченко¹, Леонтія Гримайльського (Т. Кузнець)², Петра Лебединцева (К. Крайній)³. Зокрема, останньому була присвячена проведена в м. Біла Церква всеукраїнська наукова конференція «Протоієрей Петро Гаврилович Лебединцев та українське відродження в ХІХ – на початку ХХ ст.» (2001)⁴. Також побачили світ нариси й повідомлення про відомих подвижників Волині: Миколу Теодоровича (Л. Баженов)⁵, Аполлонія Сендульського (Л. Баженов⁶, М. Манько⁷), Стефана Барановського (М. Манько)⁸, Михайла Трипольського (М. та Р. Костриця)⁹; Поділля –

¹ Дяченко Н. В. Володимир Завітневич на тлі педагогічного та громадського життя Київської духовної академії. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки*. Т. 41. Київ : Вид. дім «КМ «Академія», 2005. С. 13–20.

² Кузнець Т. В. Протоієрей Леонтій Гримайльський в національно-духовному житті України ХІХ – поч. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Історія*. Вінниця, 2008. Вип. 14. С. 118–120.

³ Протоієрей Петро Гаврилович Лебединцев (1819–1896 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври ХІХ – початку ХХ століть*. Київ : Пульсари, 2000. С. 38–58.

⁴ Протоієрей Петро Лебединцев та українське відродження ХІХ – початку ХХ ст. : матеріали наукових читань 29 листопада 2001 р. Біла Церква, 2002. 220 с.

⁵ Баженов Л. В. М. І. Теодорович – видатний дослідник історії Волині останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 21. С. 64–70.

⁶ Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині. *Духовне відродження культури України: традиції, сучасність* : матеріали і тези науково-практичної конференції. Рівне, 1994. С. 76–78.

⁷ Манько М. П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині. *Матеріали І–ІІІ науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя»*. Острог, 1992. Т. 1. С. 120–122.

⁸ Його ж. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї пол. ХІХ ст. *Велика Волинь: минуле й сучасне* : матеріали міжнародної історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. С. 61–64.

⁹ Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Краєзнавець протоієрей М. Трипольський і його нарис про Житомир. *Житомирський вісник*. 1996. 16 липня.

Василя Гречулевича (Л. Баженов, О. Тригуб)¹, Митрофана Сімашкевича (Л. Баженов і О. Кошель, О. Баблонюк, В. Гуцал, А. Трембіцький)², Михайла Орловського (Л. Баженов)³, Миколу Яворовського (В. Прокопчук)⁴, Опанаса Неселовського (В. Нестеренко)⁵, Івана Шиповича (А. Лисий)⁶. Проте найбільш-

¹ Баженов Л. В. Подолянин Василь Гречулевич. *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 208–211; Тригуб О. Л. Подільський просвітителю – отець Василь Гречулевич. *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне (до тисячоліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору)* : матеріали Всеукр. науково-теоретичної конференції, 18 вересня 2008 р. Вінниця, 2008. С. 192–196.

² Баженов Л. В., Кошель О. М. Архієпископ, ректор, учений (дослідник Поділля Митрофан Васильович Сімашкевич). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. Т. 1. С. 197–202; Баблонюк О. В. Наукова та громадсько-релігійна діяльність М. В. Сімашкевича. *Хмельниччина: Дивокрай* : науково-краєзн. збірник. Хмельницький, 2004. № 1–2. С. 71–75; Гуцал В. А. М. В. Сімашкевич – педагог і вчений Поділля. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю* : матеріали міжнар. наукової конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 177–179; Трембіцький А. М. Митрофан Сімашкевич: хроніка життєвих і творчих шляхів. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 4. С. 138–146.

³ Баженов Л. В. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю*. Хмельницький : Доля, 1994. С. 27–30.

⁴ Прокопчук В. С. Микола Іванович Яворовський – учитель Ю. Й. Сіцінського по Подільській духовній семінарії, соратник по краєзнавчій праці. *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського* : зб. матеріалів міжнар. науково-краєзн. конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 102–104.

⁵ Нестеренко В. А. Опанас Неселовський – подвижник історичного краєзнавства на Поділлі наприкінці ХІХ – першої третини ХХ ст. *Актуальні проблеми географії, екології і історії Великої Волині: академія на пошану доцента М. Ю. Костриці* : наук. зб. «Велика Волинь», Т. 27. Житомир : Косенко М. Г., 2004. С. 344–348.

⁶ Лисий А. К. Знавець вінницької старовини протоієрей І. О. Шипович. *Вінниця – 630* : наук. зб. Вінниця, 1993. С. 40–49.

ше праць присвячено діяльності керівника краєзнавчого руху в Подільській губернії, одного з фундаторів наукового поділлязнавства, протоієрея Юхима (Євфимія) Сіцінського (насамперед монографія А. Трембіцького та низка його публікацій про цього подвижника)¹.

Позитивну роль у дослідженні різних аспектів, пов'язаних із темою цієї праці, відіграють окремі публікації, які вміщені у збірниках матеріалів за результатами роботи історичних та релігієзнавчих міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-практичних і науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів та читань, проведених за роки незалежності України. Очевидно, на першочергове місце варто поставити серійну міжнародну наукову конференцію «Історія релігій в Україні», яка щорічно, з початку 1990-х рр. і до 2019 р., проводилася у Львові з ініціативи та під егідою Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігій. Майже у кожному з виданих за вказані роки 28 томів, переважно у 2-х книгах, за підсумками роботи цих зібрань, містяться статті, присвячені національно-духовному відродженню в Україні, участі опозиційного духовенства зі складу ПРЦ в русі за створення національної православної церкви, у революційних подіях кінця XIX – початку XX ст. Маємо на увазі

¹ Трембіцький А. М. Євфимій Йосипович Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. 300 с.; Його ж. До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцінського. *Музейний щорічник. 2003* : матеріали наук.-практич. конф. «Музей та музейна справа на початку III тисячоліття», м. Чернівці, 14 травня 2003 р. Вип. 2 (24). Чернівці : Золоті литаври, 2003. С. 35–42; Його ж. Є. Й. Сіцінський – дослідник історії церков та сакральної архітектури України. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. 2004 рік. Кн. II. Львів : Логос, 2004. С. 543–551; Його ж. Статті-огляди церковної періодики Є. Сіцінського – цінне історичне джерело дослідження церковно-етнічної культури українців. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. дев'ятої всеукр. наук.-теорет. конф. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Львів, 2005. С. 256–261.

статті А. Лисого і В. Гребінченка¹, А. Степаненко², І. Шугальнової³ та ін. Цінний фактичний матеріал з тематики дослідження містять опубліковані доповіді у збірниках всеукраїнських науково-практичних конференцій «Український церковно-національний рух і утворення Української автокефальної православної церкви» (Київ, 1997)⁴, «Релігійна традиція в духовному відродженні України» (Полтава, 1992)⁵, «Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії» (Черкаси, 2004)⁶, «Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження» (Кам'янець-Подільський, 1995)⁷, «Релігія і Церква в Подільському регіоні» (Хмельницький, 2002)⁸, «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне» (Вінниця, 2008)⁹, «Духовна

1. Лисий А., Гребінченко В. Подолянин Іван Хоменко – перекладач Св. Письма. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. Львів : Логос, 2004. С. 342–346.

2. Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2008. Вип. XV. С. 320–334.

3. Шугальова І. М. Російська інтеграція українського православного середовища: імперські плани та українські реалії. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів : Логос, 2004. С. 637–642.

4. Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви : матеріали наук. конференції, м. Київ, 12 жовтня 1996 р. Київ: Логос, 1997. 224 с.

5. Релігійна традиція в духовному відродженні України: матеріали Всеукр. наук. конф. / ред. кол.: Лобурець В. Є. та ін. Полтава, 1992. 190 с.

6. Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті XIX ст. *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії* : матеріали Другої всеукр. наук.-практ. конференції, м. Черкаси, 15–17 жовтня 2004 р. Черкаси, 2004. С. 36–38.

7. Костриця М. Ю., Жилнок С. І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження* : наук. збірник. Хмельницький : Доля, 1995. С. 211–213.

8. Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія і сучасність : зб. наук. праць. Хмельницький : Вид-во ХІРУП, 2002. 230 с.

9. Флорина С. Я. Духовенство в національно-культурному русі початку XX ст. *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне.* Вінниця, 2008. С. 141–142.

освіта на Волині XI–XX ст.» (Луцьк, 2010)¹ тощо. Досить предметно розглядалися постаті православного духовенства як діячів українського національного відродження на міжнародних науково-практичних конференціях: «Духовні витoki Поділля: творці історії краю» (Кам'янець-Подільський, 1994–2019 рр.)², «Церква і Держава в служінні народові» (Хмельницький, 2006)³, «Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля» (Кам'янець-Подільський, 2004)⁴, «Поділля в житті, діяльності та творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського» (Кам'янець-Подільський, 2009)⁵, на всеукраїнських – «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта» (Кам'янець-Подільський, 2003–2016, вип. I–XV)⁶, «Вінниччина: минуле і сучасне» (Вінниця, 1984–2018, тт. 1–29)⁷, I–XV Подільські наукові історико-краєзнавчі конференції (Кам'янець-Подільський, (1965–

¹ Духовна освіта на Волині XI–XX ст. : зб. матеріалів богословської міжнар. науково-практ. конференції з нагоди 20-ліття відновлення Волинської духовної семінарії в м. Луцьку, м. Луцьк, 2010. 156 с.

² Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Хмельницький : Поділля, 1994. Т. 1. 431 с.

³ Виговський Л., Виговська Т. Роль православної церкви в організації та проведенні просвітницько-освітньої роботи на Поділлі (X – поч. XX ст.) *Церква і Держава в служінні народові* : матер. наук.-практ. конференції. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2006. С. 311–316.

⁴ Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. наук.-практ. конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. 180 с.

⁵ Поділля в житті, діяльності та творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського : матеріали міжнар. науково-практ. конференції, присвяченій 150-річчю від дня народження Ю. Сіцінського та 115-річчю від дня народження В. Січинського, 15–16 грудня 2009 р., м. Кам'янець-Подільський, 2010. 312 с.

⁶ Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. Історія та філологія. Кам'янець-Подільський, 2003–2016. Вип. I–XII.

⁷ Кононенко В. П. Церковні школи Подільської єпархії та їх вплив на формування менталітету населення наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вінниччина: минуле та сьогодення: краєзнавчі дослідження* : матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзн. конференції. Вінниця : ДП ДКФ, 2005. С. 74–79.

2017)¹, «Житомирщина на зламі тисячоліть» (Житомир, 2000)² та багатьох ін.

Таким чином, за період останньої чверті XIX – перших двох десятиліть ХХІ ст. були опубліковані різного формату, змісту та якості праці, які витворили історіографію участі представників православного духовенства Правобережжя в другій половині XIX – на початку ХХ ст. у національно-культурному, духовно-освітньому, церковно-опозиційному та революційному рухах супроти російського самодержавства та устоїв ПРЦ, у реформуванні й українізації богослужіння і церковного життя в Україні, створенні національної автокефальної церкви та підготовці кадрів служителів для її потреб. Водночас видання і публікації з цієї проблематики гармонійно доповнюють багаточисельні праці, пов'язані з вивченням загальних та регіональних питань історії українського національного відродження, національно-визвольного руху, революційних процесів та боротьби за соборну незалежну Українську державу. Відтак завданням нашого дослідження є наповнення заявленої тематики новими подіями, нововиявленими фактами та інформацією в контексті визначеної мети і завдань для здійснення ґрунтовного аналізу, переосмислення ролі частини українського духовенства ПРЦ в модернізаційних процесах національного церковного життя другої половини XIX – початку ХХ ст., проведення систематизації та узагальнення виявленого матеріалу з метою наукової реабілітації і визначення внеску православного духовенства у національно-культурне і духовно-освітнє відродження українського народу вказаного періоду.

¹ Григоренко О. П. Історія міст і сіл Волинської губернії у працях краєзнавця другої половини XIX ст. Аполлонія Сендульського. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзн. конференції*. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 62–65.

² Кондратюк Р. Ю. Священики – краєзнавці Волині. *Житомирщина на зламі тисячоліть* : наук. збірник «Велика Волинь». Т. 21. Житомир : М.А.К., 2000. С. 32–33.

1.2. Характеристика джерел

Джерельну базу дослідження становлять неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи та законодавчі акти, мемуарна література (спогади, щоденники, рукописи учасників подій), епістолярій, періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст., до вивчення й аналізу яких автор праці прагнув ставитися об'єктивно і критично з метою уникнення фальсифікацій, ідеалізації та інших перекозчень у відтворенні процесів тогочасного суспільного й, особливо, церковного життя в українських губерніях Російської імперії.

Праця базується на залученні з теми дослідження документів із 20 фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), двох фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України), одного фонду Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), 7 фондів Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), 7 фондів Російського державного історичного архіву, м. Санкт-Петербург (РДІА). Сумарно введено до наукового обігу понад 280 справ документів названих державних архівів.

Найбільша частина матеріалів, використаних у роботі, зосереджена у фондах ЦДІАК України. Документальні справи цього архіву, які характеризують загальний стан життя православної церкви та переслідування в ній опозиційного руху на Правобережній Україні з боку російської центральної й місцевої державної і духовної влади ПРЦ упродовж 1850–1914 рр., зосереджені у фонді 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора». Зокрема, у справі № 118 опису 814¹ містяться матеріали, що висвітлюють становище православної церкви у Південно-Західному краї (Правобережній Україні) у 1859–1861 рр., у справах № 9147 опису 1², № 966

¹ Про становище православної церкви в Південно-Західному краї. З огляду стану краю за 1859–60 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 118. 31 арк.

² Справа стосовно клопотання Київського митрополита про звільнення

опису 34¹, № 649 опису 38², № 1117 опису 150³, № 41 опису 300⁴ містяться факти взаємин сільських православних священників із поміщиками та селянами напередодні та у перші десятиліття після скасування кріпосного права в 1861 р., їх спроби по захисту прав на землю і свободу звільнених із кріпацтва селян. Загалом у канцелярії генерал-губернатора знаходяться справи з грифом секретності, які стосуються листування з центральною і місцевою владою, розслідування, ухвалення репресивних заходів щодо активістів, які пов'язані з селянськими виступами проти поміщиків, страйками робітників на підприємствах, боротьби з громадськими і політичними організаціями та політичними партіями, зокрема з проявами опозиційності в середовищі православної церкви, з революційним рухом, які несли загрозу існуванню самодержавному режиму. Зокрема, в монографії використані матеріали таємних справ про заборону поширювати в церквах книги українською мовою священника С. Опатовича «Оповідання з Святого Писання» (1864 р.)⁵, хід слідства

селян від робіт у недільні святкові дні. 1851–1852 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 9147. 123 арк.

1. Справа по скарзі поміщика Нововейського на дячка Копійковського за протизаконні дії. 14.09.1857 – 20.05.1860 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 34. Спр. 966. 24 арк.

2. Справа по скарзі Млинівського священника Прокоповича на управителя Лучинчецьким маєтком Собанських (с. Лучинчик Могилівського повіту Подільської губ.) за нанесені йому образи і гноблення селян. 1861 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 649. Арк. 1–4.

3. Справа по рапорту київського губ. прокурора про самовільне відбирання поміщиком Подгарським церковного сінокосу і про те, що поміщик Чемпковський не допускає селян до відвідування церкви, примушуючи їх до робіт. 1845 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 155. Спр. 1117. Арк. 1–5.

4. По відзиву Арсенія, митрополита Київського, на скарги селян с. Вишгорода на прикажчика за вимагання зайвої панщини і покарання, а також на скарги поміщика на священника. 1861 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 300. Спр. 41. 4 арк.

5. Книга українською мовою «Оповідання з Святого Писання. Зложив священник Стефан Опатович. Випуск перший». Видана М. Костомаровим у Петербурзі в 1863 р. на громадські кошти для народної просвіти. 1864 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 44. 115 арк.

з приводу проголошення проповіді священника м. Кагарлик Київського повіту з обвинуваченнями столичної і місцевої влади за пригноблення селян (1881 р.)¹, про підбурювання селян священниками до захоплення поміщицьких земель (1905 р.)², про листування з департаментом поліції у зв'язку з політичною неблагонадійністю священника Марка Грушевського (1912 р.)³ тощо. Становлять науковий інтерес з теми монографії й такі справи у фонді 442, як «Про заснування в Житомирі церковно-археологічного товариства і при ньому давньосховища старожитностей» (1893–1894 рр.) (оп. 646, спр. 51)⁴. Крім того, в ЦДІАК України опрацьовано документи спеціальних фондів: 1396 – «Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії» (1872–1917 рр.)⁵, 2205 – «Волинське церковно-археологічне товариство» (1894–1915 рр.)⁶ та ін. Матеріали справ цих фондів дозволяють з'ясувати участь українського православного духовенства в краєзнавчому русі, регіональних

¹ Донесення київському губернатору про виголошення священником м. Кагарлик Київського повіту О. Радецьким проповіді, в якій засуджується центральна і місцева влада за гноблення селян. 1881 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 831. Спр. 143. Арк. 1–2.

² Донесення подільському губернатору від 28 червня 1905 р. про підбурювання священником Тинянським селян до захоплення земель поміщиці Мезевської. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 855. Спр. 113. Ч. 2. Арк. 73.

³ Повідомлення київського губернатора департаменту поліції від 18 січня 1912 р. про священника Марка Грушевського. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 259. Арк. 22–29.

⁴ Про заснування в Житомирі церковно-археологічного товариства і при ньому давньосховища старожитностей. 26.04.1893–3.03.1894 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 646. Спр. 51. 9 арк.

⁵ Про заснування при Київській духовній академії церковно-археологічного товариства. Статут церковно-археологічного товариства і музею при ньому (статут, список членів товариства, протоколи). 1872 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 2. 72 арк.; Реорганізація в церковно-археологічне та історичне товариство при Київській духовній академії. 1901 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 71. 60 арк.

⁶ Статут Волинського церковно-археологічного товариства 1894 р., список членів та ін. 1894 р. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.

дослідженнях, музейному будівництві та пам'яткоохоронній сфері крізь призму впливу на національно-культурний рух зазначеного періоду.

Основні матеріали про участь представників православного духовенства в опозиційних виступах до самодержавства та в революційному русі зосереджені у фондах імперських правоохоронних органів: Київського, Подільського і Волинського губернських жандармських управлінь (ф. 274, ф. 301 та ф. 1335 відповідно), Київського охоронного відділення (ф. 275), «Прокурор Київської судової палати» (ф. 317), «Військовий прокурор Київського воєнно-окружного суду» (ф. 315), «Прокурор Одеської судової палати» (ф. 419) та ін. Зокрема, важливу джерелознавчу та інформаційну цінність для дослідження окресленої теми праці мали загальні огляди революційного руху в імперії, зокрема в українських губерніях, за 1902–1910 рр. у справах фондів Київського охоронного відділення¹ та «Прокурора Київської судової палати»², в яких фіксуються факти церковних проповідей антисамодержавного спрямування, вияви політичної неблагонадійності, участі в громадських і політичних організаціях, факти агітації за проведення економічних і політичних страйків, демонстрацій, конкретної участі в революційних подіях представників православного духовенства в підросійській Україні.

¹ Зведення відомостей департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1902 р. 19 вересня 1902 р. – 8 січня 1903 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1. 94 арк.; Зведення відомостей департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1903 р. 05.01.1903 р. – 31.12.1903 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2. 423 арк.; Зведення відомостей департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1904 р. 13.01.1904 р. – 31.12.1904 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 291. 231 арк.; Зведення відомостей департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1905 р. 06.01.1905 р. – 30.12.1905 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 648. 512 арк.

² Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1901–1902 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 578. 45 арк.; Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1899–1902 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 1897. 578 арк.; Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1903–1904 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 2898. 166 арк.

У зазначених фондах правоохоронних органів опрацьовано справи, зокрема, з фонду 315 про розслідування клопотання випускника Подільської духовної семінарії, священника Родневича, про дозвіл перекласти українською мовою твори Нового завіту (1862 р.)¹, що було направлено до св. Синоду і викликало занепокоєння у духовної і світської влади. Такого ж резонансу набрала діяльність у 1881–1882 рр. у Подільській духовній семінарії осередку народницької партії «Народна Воля». Цією справою займалися київський генерал-губернатор, подільське ГЖУ, департамент поліції, суди². Волинське ГЖУ здійснювало фіксацію і розслідування «образу життя і судимості неблагонадійних осіб духовного звання»³. У справах правоохоронних відомств містяться чимало матеріалів про конкретних священників, псаломників, викладачів, семінаристів і студентів закладів духовної освіти, звинувачених у «політичній неблагодійності»⁴, «висловлюваннях проти царя», «нанесенні обра-

¹ Справа про клопотання випускника Подільської духовної семінарії Родневича про переклад твору Нового Завіту малоросійською народною мовою. 1862 р. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 4827. 8 арк.; Koshel O. The Movement of Podillia Clergy for Ukrainization of the Orthodox Church (Second Half of the Nineteenth – Early of the Twentieth Century). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. Р. 124–125.

² Донесення про таємну діяльність у Південно-Західному краї осіб, які вважають себе членами партії «Народна воля». 1882 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 242. 35 арк.; Листування з приводу створення в Подільській духовній семінарії гуртка партії «Народна воля». 1882–1883 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 198–452; Донесення начальника подільського ГЖУ київському генерал-губернатору про утворення в Подільській духовній семінарії гуртка партії «Народна воля». 1883 р. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 1–3, 112–113.

³ Циркуляр департаменту поліції від 3 квітня 1884 р. про отримання відомостей про поводження, спосіб життя і судимості неблагонадійних осіб духовного звання в місцевого єпархіального начальства. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 20. 222 арк.

⁴ Справа по звинуваченню священника с. Рубчинок Сквирського повіту Олександра Тригубова в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 691. Спр. 296. 25 арк.; Справа по звинуваченню псаломника

зи царю» з політичних мотивів¹, про участь у розповсюдженні антисамодержавних прокламацій і листівок під час революції 1905–1907 рр.² тощо. Такі архівні матеріали дозволили диференційно підійти до так званих «політично неблагонадійних» священнослужителів, вибрати з їх числа дійсно тих осіб, які

м. Стеблів Канівського повіту Олександра Солухи в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 691. Спр. 315. 26 арк.; Справа по звинуваченню священника с. Ямпіль Звенигородського повіту Михайла Садовського в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 691. Спр. 436. 19 арк.; Справа про політичну неблагонадійність священника с. Косівка Сквирського повіту Якова Крижанівського. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 788. Спр. 621. 9 арк.; Справа по звинуваченню дякона, псаломника с. Мордва Чигиринського повіту Дмитра Чигирика в політичній неблагонадійності. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 790. Спр. 109. 9 арк.; Справа по повідомленню київського губернатора про політичну неблагонадійність священника с. Великі Голяки Сквирського повіту Михайла Гримальсько-го. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 950. Спр. 85. 61 арк.

¹ Справа про священника церкви с. Кобрин Звенигородського повіту Паніна, звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1852 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 954. Спр. 37А. 43 арк.; Справа по звинуваченню псаломника парафіяльної церкви с. Рогозні Сквирського повіту Кондрацького С. П. у висловлюваннях проти царя. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 998. Спр. 2902. 43 арк.; Справа по звинуваченню священника с. Великі Голяки М. Гримальського (Сквирський повіт, Київської губ.) у висловлюваннях проти царя. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3039. 6 арк.; Переписка з пом. начальника Подільського ГЖУ у Балтському повіті та іншими особами про з'ясування політичної благонадійності священника с. Наливайки Білецького С., звинуваченого в образі царя. 1898 р. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 519–543; Справа по проведенню дізнання про псаломника с. Лісоводи Кам'янецького пов. Поділ. губ. Кудрицького М. І., звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1090. 78 арк.

² Прокламація «Для чого нужна свобода?», складена свящ. Петровим, у якій критикуються дії влади (розповсюджувалася у с. Блідче Радомишльського повіту Київської губ.). 1905 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1050, ч. 2. Арк. 641–642, 648–649; Справа по звинуваченню священника м. Умані Козловського в поширенні листівок конституційно-демократичної партії 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 789. Спр. 248. 17 арк.; Рапорти справників про розповсюдження революційних прокламацій серед селян у повітах Подільської губернії. 1905 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7244. 110 арк.

брали участь в українському національному відродженні, визвольному русі, процесі українізації православної церкви.

Підтримка й участь духовенства, викладачів, семінаристів, студентів Київської духовної академії в опозиційному русі проти офіційної ПРЦ та в національно-духовному відродженні відображені, зокрема, в листуванні окремих з них із М. Грушевським наприкінці XIX – на початку XX ст. Автором було опрацьовано та використано цей епістолярій (матеріали переважно зберігаються у фонді 1235 «Грушевські» ЦДІАК України), частину листів упорядковано і видано окремими збірниками¹. Зокрема, до наукового обігу було введено листування М. Грушевського з протоієреєм Ю. Сіцінським (1891–1927 рр.)², професором Київської духовної академії М. Петровим³, студентами цієї ж академії О. Сікорським⁴, Л. Юркевичем⁵, В. Чехівським⁶ (останній став відомим політичним і громадським діячем, головою Ради міністрів УНР, одним із засновників УАПЦ) та ін.

¹ Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.) / вступ. ст., упоряд., коментарі О. М. Кошеля. Київ, 2009. 140 с.; Постагі в листах: епістолярій Юхима Сіцінського / вступ. стаття, упоряд., коментарі: О. М. Кошель, В. С. Прокопчук, І. О. Старенький. Київ : Старий світ, 2014. 300 с.

² Листування Є. Й. Сіцінського з М. С. Грушевським. Рапорти священників сіл Галузинці, Радівці, Євтухів, Коростовців, Васютинців Летичівського повіту Подільської губ. щодо складання звітів про опис місцевого населення. 1.12.1891–4.08.1893. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 1–11; Листи Ю. Й. Сіцінського до М. С. Грушевського. 5.11.1897 – 9.03.1899. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 746. 94 арк.; Листи Ю. Й. Сіцінського до М. С. Грушевського 23.02.1891 – 17.10.1912 рр. *ЦДІАК України*. Ф.1235. Оп.1. Спр.747. 35 арк.

³ Листи професора Київської духовної академії М. Петрова до М. Грушевського. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 72–73.

⁴ Лист студента Київської духовної семінарії О. Сікорського до М. Грушевського. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 19–20.

⁵ Лист студента Київської духовної академії Л. Юркевича до М. Грушевського. 1907 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 856. Арк. 1–3.

⁶ Лист студента Київської духовної академії В. Чехівського (псевд. Чуприна) до М. Грушевського. 1899 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 31.

Важливу групу документальних джерел із теми дослідження складають матеріали семи опрацьованих фондів св. Синоду Російського державного історичного архіву. Саме тут зосереджуються справи другої половини XIX – початку XX ст. з усіх напрямів діяльності ПРЦ, зокрема зафіксовано факти, пов'язані зі спробами українізації церкви, про політичну неблагонадійність представників духовенства, їх причетність до революційного руху, про виступи і заворушення в духовних навчальних закладах тощо. Зокрема, у ф. 796 («Канцелярія св. Синоду») автор опрацював документи щодо реакції вищої духовної влади на перші переклади проповідей українською мовою протоієрея В. Гречулевича (Подільська єпархія)¹; у ф. 797 («Канцелярія обер-прокурора св. Синоду») – клопотання імператорської академії наук про дозвіл надрукувати Євангеліє в перекладі П. Морачевського українською мовою² та про скасування обмежень під тиском російської революції 1905 р. щодо видання українською мовою біблійних творів³.

Як свідчать документи, зокрема ф. 796 («Канцелярія св. Синоду»), ф. 802 («Навчальний комітет при св. Синоді»), ф. 797 («Канцелярія обер-прокурора св. Синоду»), ф. 1574 («Победоносцев К. П., обер-прокурор св. Синоду») та інші, вища духовна влада, окремі ієрархи, тісно співпрацюючи з жандармськими управліннями, поліцією та аналогічними державними інституціями, пильно стежили за станом благонадійності у підпорядкованих їм навчальних закладах (парафіяльних школах, духовних училищах, семінаріях і академіях) та рішуче придушували спроби вільнодумства, непокори самодержавно-

1. Рапорт володимирського повітового цензора щодо проповідей священника С. Косовича архієпископу Арсенію про протиріччя вченню православної церкви в проповідях В. Гречулевича, виданих у 1849 р. у Петербурзі. 1852–1873 рр. *РДІА*. Ф. 759. Оп. 205. Спр. 410. Арк. 1–5.

2. Справа по клопотанню імператорської Академії наук про дозвіл на друк Євангелія в перекладі малоросійською мовою Морачевським. 1905 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 186. Спр. 5780. 97 арк.

3. По відношенню управляючого справами кабінету міністрів з питання про скасування обмежень у виданні св. Письма малоросійською мовою. 1905 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 75. Відд. 2. Спр. 114. Арк. 1–3.

му режиму, виявляли причетність викладачів і вихованців у різних протестах та революційному русі. У вищеназваних фондах нами опрацьовані справи, пов'язані з обшуками, арештами учнів, семінаристів і студентів у духовних навчальних закладах (1877 р.)¹, участю студентів Київської духовної академії у революційному русі (1881–1887 рр.)², учнів – у протестах, заворушеннях та страйках у Волинській (1899, 1902, 1904, 1910 рр.)³, Подільській (1902, 1910 рр.)⁴ і Київській (1905–1906 рр.)⁵ духовних семінаріях та ін. У ф. 802 містяться також відомості та ухвали у зв'язку з участю учнів і студентів в антиурядових виступах і революційному русі (1904–1909 рр.)⁶ та (1899–1911 рр.)⁷. Варта уваги слідча справа про святкування в Подільській ду-

¹ Про обшуки і арешти, які проведені в 1877 р. у духовних навчальних закладах чинами місцевих жандармських управлінь. 1877 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 47. Відд. 1. Спр. 24. 18 арк.

² Листи митрополита Платона, ректорів Київської академії – єпископів Михайла і Сільвестра, єпископа чигиринського Віталія, члена Київської училищної ради П. Ігнатовича та інших про управління єпархією, становище в академії, участь студентів у революційному русі. 1881–1887 рр. *РДІА*. Ф. 1574. Оп. 2. Спр. 259. 196 арк.

³ Про заворушення, які мали місце у Волинській духовній семінарії наприкінці 1899 р. 1900 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 54. 53 арк.; Про минулі у Волинській духовній семінарії заворушення. 1902 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 61. Арк. 1–8; Про заворушення серед вихованців Волинської духовної семінарії в 1904 р. 1904–1905 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 91. 78 арк.; Про заворушення у Волинській духовній семінарії. 1910 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 491. 200 арк.

⁴ Справа про заворушення, які відбулися в Подільській семінарії. 1902 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 26. 79 арк.; Про заворушення в Подільській духовній семінарії. 1910 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 587. Арк. 1–12.

⁵ Про заворушення 2 травня серед вихованців Київської духовної семінарії. 1905–1906 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 75. 23 арк.

⁶ Ухвали св. Синоду, циркулярні пропозиції навчального комітету на основі записок члена навчального комітету про революційний рух і антиурядові виступи учнів духовних навчальних закладів. 1904–1909 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 164. 20 арк.

⁷ Довідки і огляди навчального комітету про заворушення учнів духовних семінарій із 1899 по 1911 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 196. 51 арк.

ховній семінарії у березні 1914 р. сторіччя від дня народження Т. Шевченка, незважаючи на офіційну заборону влади¹.

Із цих фондів також опрацьовано й використано справи, починаючи із 1852 р., пов'язані з програмою св. Синоду по створенню церковно-історичних та статистичних описів православних єпархій всієї імперії з метою звеличення ПРЦ, доведення її «історичного» підґрунтя на право існування й діяльності, зокрема в українських губерніях. Водночас переважно на плечі священників та викладачів духовних навчальних закладів єпархій, на спеціально створені єпархіальні історико-статистичні комітети покладалося створювати такі описи в рамках суворої царської цензури². Однак практика підготовки історій єпархій стимулювала широке розгортання краєзнавчого руху і регіональних досліджень, що сприяло піднесенню національно-культурного відродження.

Додаткову інформацію з теми нашого дослідження мають неопубліковані документи фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України у м. Києві (ЦДАВО України). Насамперед це слідчі справи каральних органів радянської влади 1920–1930-х рр., які влаштували політичний терор і розправу над українським православним духовенством у контексті «сталінської боротьби з релігією». Під політичні репресії підпадали передусім ті священнослужителі, які працювали на ниві українського національно-культурного відродження і визвольного руху наприкінці ХІХ – у перші десятиліття ХХ ст. і опинилися в полі зору радянської влади. Зокрема, нашу увагу привернули архівні справи про репресії 1922 р. стосовно протоієреїв із Поділля Стиранкевича і Сіцін-

¹ Про святкування дня пам'яті поета Шевченка в Подільській духовній семінарії. 1914 р., *РДІА*. Ф. 796. Оп. 198. Відд. 1. Спр. 30. Арк. 1–6.

² Справа про складання церковно-історичного і статистичного опису Київської єпархії. 1852 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 73. Арк. 1–4; Справа про складання церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії. 1852 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 85. Арк. 1–5; Про складання церковно-історичних і статистичних описів єпархій. 1861–1873 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 257. 12 арк.

ського¹, А. Бакалінського², К. Стеценка³, Д. Щербанівського⁴; 1929 р. – стосовно С. Богацького⁵ та ін. Окрему увагу привернули документи, які стосуються відомого діяча Української революції 1917–1921 рр., історика церкви, професора, декана богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету В. Біднова, який був прихильником створення української автокефальної церкви (з кінця 1920 р. перебував в еміграції)⁶. Водночас науковий інтерес викликали матеріали, які стосуються життя та пасторської діяльності перекладача українською мовою Св. Письма (Євангелія від Івана та ін.) у середині ХІХ ст. протоієрея В. Гречулевича, насамперед добірка його напрацювань для публікації в пресі, які не були оприлюднені⁷.

Схожі за змістом і характером документи і матеріали про представників українського православного духовенства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які брали участь у національ-

1. Справа протоієреїв Стиранкевича і Сіцінського. 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 118. 4 арк.

2. Справа протоієрея Арсенія Бакалінського. 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 1–9.

3. Справа протоієрея Стеценка Кирила Григоровича. 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 1247. 11 арк.

4. Справа протоієрея УАПЦ Щербанівського Дмитра Петровича. 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 1496. Арк. 1–17.

5. Персональна картка протоієрея Свято-Троїцької церкви с. Млієва С. Богацького. Складена 23–24 квітня 1929 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 88. 3 арк.

6. Особова справа декана богословського факультету Кам'янець-Подільського університету В. Біднова (1921 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 62. 13 арк.; Історичний нарис проф. В. Біднова про церковну справу в Україні, українських єпископів, організацію церковних братств (1921 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 166. 62 арк.

7. Чернетки матеріалів В. О. Біднова (для надрукування в пресі) про життя і діяльність протоієрея В. Я. Гречулевича, переклад українською мовою Євангелія від Іоана, письменні пам'ятки (1919 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 47. 13 арк.

но-духовному відродженні, зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (НБУВ). Як один із прикладів можна навести формулярний список протоієрея с. Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії В. Шероцького (Широцького), батька відомого українського діяча початку ХХ ст. К. Широцького¹.

З-поміж обласних архівів України в контексті нашого дослідження досить насичений відповідними документами і матеріалами Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). У фондах Подільської православної єпархії (ф. 315), Канцелярії подільського губернатора (ф. 228), у щорічних звітах подільського губернатора за 1880–1905 рр. достатньо повно представлені матеріали про стан місцевої єпархії, участь окремих священнослужителів в опозиційному русі до місцевої ПРЦ, їх спроби з українізації православної церкви, про вплив краєзнавчого руху та історико-статистичних описів Подільської єпархії на розвиток національно-культурного відродження у регіоні тощо.

Автором використані архівні матеріали про діяльність у Подільській духовній семінарії у 1879–1881 рр. нелегального учнівського осередку (групи) «Народна воля», арешти їх учасників та слідство, які засвідчують факт причетності семінаристів до антиурядової діяльності². Чимало документів фондів Держархіву Хмельницької області фіксують участь подільських священників у селянських виступах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у революційних подіях 1905–1907 рр., їх причетність до різних політичних партій і громадських рухів³.

¹ Формулярний список священника с. Білоусівки Гайсинського повіту Подільської губернії В. Шероцького. *НБУВ*. Ф. 152. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–2.

² Листування з Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором про діяльність гуртка соціалістів партії «Народна воля» у Кам'янці-Подільському. 1883 р. *ДАХМО*. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 1055. 25 арк.

³ Справа «Обвинувачувальний акт від 15 листопада 1904 р. у справі Кам'янецької групи РСДРП». 1904–1905 рр. *ДАХМО*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7814. 105 арк.; Справа про поширення прокламацій РСДРП у м. Вінниця. 1904 р. *ДАХМО*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7818. 7 арк.

Важливе значення в цьому контексті мають архівні матеріали про діяльність кам'янець-подільського протоієрея Ю. Сіцінського, зокрема по перекладу українською мовою «Євангелія» (1905–1912 рр.) та «Діяння Святих Апостолів»¹. Цей подвижник у 1890-ті – 1920-ті рр. був очільником краєзнавчого руху на Поділлі, фундатором наукової історії та культури регіону, реформатором церкви, що підтверджують опрацьовані нами матеріали з фонду «Сіцінський Євфим (Юхим) Йосипович» (ф. Р-3333), насамперед його автобіографічні рукописи («Життєві жалі», «Автобіографічні записки», «Біографічні та бібліографічні картки» й ін.)², в яких зафіксовано чимало цікавих свідчень як про самого автора та його подвижництво, так і соратників Ю. Сіцінського. Особливу цінність у цьому плані мають його рукописні «Біографічні довідки про діячів Кам'янець-Подільського і Поділля»³. Також із фонду Р-3333 опрацьовано матеріали про відзначення у 1931 р. 50-річчя наукової діяльності Ю. Сіцінського, зокрема Науковим товариством Шевченка у Львові та українською еміграцією, про оцінку його внеску в українське національно-культурне і духовне відродження кінця 1890-х рр. – першої чверті ХХ ст.⁴

¹ Сіцінський Є. Листування про переклад Євангелія українською мовою. 1905–1912 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 18. 117 арк.; Сіцінський Є. Діяння Святих Апостолів. Переклад на українську мову. Рукопис. 10 листопада 1919 – 9 червня 1920 рр. *ДАХМО*. Ф. 582. Оп. 1. Спр. 30. 81 арк.

² Сіцінський Є. Життєві жалі. Авторські передсмертні записки 12 вересня 1936 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–14; Автобіографічні записки Є. Й. Сіцінського. Січень 1923 – 28 жовтня 1934 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 26. 36 арк.; Сіцінський Є. Діяння Святих Апостолів. Переклад на українську мову. Рукопис. 10 листопада 1919 – 9 червня 1920 рр. *ДАХМО*. Ф. 582. Оп. 1. Спр. 30. 81 арк.

³ Біографічні довідки про діячів м. Кам'янець-Подільського і Поділля. Авторські записки. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 33. 97 арк.

⁴ Машинописна виписка із «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» у м. Львові І. К-ча (Івана Крип'якевича) «50-річчя наукової роботи Єфима Сіцінського»; Виписка з газети «Діло» (Чехословаччина) 4 червня 1931 р. «50-річчя наукової праці Є. Сіцінського. 1931 – 13.04.1961 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 35. 18 арк.; 50-ліття наукової праці Є. Сіцінського. Виписка з газети «Діло». 4 червня 1931 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 13–18.

Чимало документів і матеріалів Держархіву Хмельницької області висвітлюють створення та роботу впливових регіональних громадських організацій, таких як «Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1862–1903), «Подільське церковне історико-археологічне товариство» (1903–1920), в яких понад 80 відсотків членів становили священнослужителі. Вони не тільки змогли підготувати до 1901 р. повний опис міст, містечок, сіл, церков та парафій Подільської губернії, а й видали чимало науково-краєзнавчих розвідок, книжок та публікацій, які заклали наукове поділлязнавство. Автором використано оригінали статутів цих товариств¹, програми для складання описів церков і парафій протоієрея П. Троїцького та опису монастирів архімандрита Феогноста (1862–1866 рр.), які доповнювалися до початку ХХ ст.², рукопис Ю. Сіцінського «До 40-річчя Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею»³.

Крім архівних матеріалів, які забезпечили наукову новизну дослідження, нами опрацьовано й використано низку опублікованих джерел (законодавчо-правничі зведення, збірники документів про національно-культурний і духовно-освітній рух в Україні, статuti і звіти про діяльність громадських організацій і товариств відповідного спрямування, епістолярій тощо). Зокрема, важливим джерелом для висвітлення державно-правової політики російської влади щодо православної церкви та її керівництва (св. Синоду) є «Полное собрание законов Российской империи»⁴ та «Полное собрание постановлений и

¹ Оригінал Статуту Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. 1894 р. ДАХМО. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 8. 1–10 арк.

² Троїцький П. «Програма для складання описів церков і парафій Подільської єпархії»; Феогност «Програма для опису монастирів Подільської єпархії». 1862–1866 рр. ДАХМО. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 24. 22 арк.

³ Рукопис С. Й. Сіцінського «40 літ культурної роботи (з приводу сорокаліття Кам'янецького історико-археологічного музею)». 28.08.1930 р. ДАХМО. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 34. 58 арк.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). 2-е изд. С 1825 по 1881 г. В 55 т. Санкт-Петербург, 1830–1884; Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). 3-е изд. С 1881 по 1913 г. В 33 т. Санкт-Петербург, 1885–1916.

распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи»¹, які містять закони, інші правові та розпорядчі документи, що ставали на заваді процесам реформування й українізації церкви, консервували розвиток духовної освіти. Водночас для повноцінного розкриття теми монографії важливими є збірники документів, присвячені українському національному відродженню, мовному питанню², проблемі перекладу українською мовою Святого Письма впродовж другої половини XIX – початку XX ст., спробам українізації церковного богослужіння, зокрема протоієреєм В. Гречулевичем у 1848–1852 рр.³

Для з'ясування кількісних та якісних показників стану і розвитку православної церкви, чисельності віруючих й церковного кліру в Правобережній Україні на межі XIX–XX ст. використано матеріали «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.», зокрема окремі томи по Київській, Волинській і Подільській губерніях⁴, а також опубліковані щорічні огляди і звіти відповідних губернаторів про свою

¹ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1865–1915. Т. 1–2.

² Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання: зб. документів і матеріалів (1847–1914) / упоряд. Г. Борjak. Київ : Клію, 2015. 809 с.

³ Гречулевич В. Я. протоієрей. Беседы о семи спасительных таинствах. Санкт-Петербург, 1858. 46 с.; Його ж. Катехизические беседы на девять блаженств евангельских и десять заповедей Божих, говоренных на малороссийском языке. Санкт-Петербург, 1852; Изд. 2-е. СПб, 1859. 58 с.; Його ж. Катехизические беседы на символ веры и молитву Господню, говоренные на малороссийском языке. Санкт-Петербург, 1856. 48с.

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния. Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел / ред. Н. А. Тройницкий. Санкт-Петербург, 1904. Т. XVI. 288 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вольнская губерния. Санкт-Петербург, 1904. Т. VIII. 280 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1904. Т. XXII. 282 с.

діяльність у довірених їм адміністративно-територіальних одиницях із початку 1870-х рр. і до 1914 р.¹

Окремі факти про події, участь в опозиційній діяльності до ПРЦ представників українського духовенства взято з томів «Важнейших дознаний, производившиеся в жандармских управлениях по государственным преступлениям» за 1892–1903 рр., які були упорядковані й видані департаментом поліції як інформаційний довідник для службового користування в урядових та правоохоронних відомствах² і, таким чином, містять об'єктивну інформацію. Сюди ж можна віднести опрацьовані нами археографічні збірники, присвячені революційним подіям 1905–1907 рр. в Україні та її окремих регіонах, насамперед Правобережжю³.

Окрему групу джерел склали статuti Волинського церковно-археологічного товариства⁴, Подільського єпархіального

¹ Див.: Обзор Подольской губернии за 1901 год. *Приложение к Всеподданнейшему отчету Подольского губернатора*. Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1902. 112 с.; Обзор Подольской губернии за 1903 год. *Приложение к Всеподданнейшему отчету Подольского губернатора*. Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1904. 98 с.; Обзор Подольской губернии за 1904 год. *Приложение к Всеподданнейшему отчету губернатора*. Каменец-Подольский : Тип. Подольского губ. прав., 1905. 114 с.

² Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям за 1892 и 1893 гг. Санкт-Петербург, 1895. 320 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям за 1894 г. Санкт-Петербург, 1895. 222 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям за 1895 и 1896 гг. Санкт-Петербург, 1898. 380 с.

³ Революция 1905–1907 гг. в России: документы и материалы. Ч. 3. Кн. 1. Москва : Изд-во АН СССР, 1956. 695 с.; Революция 1905–1907 гг. на Украине : сб. документов и материалов. В 2-х т. Киев : Политиздат УССР, 1955; Революційні події 1905–1907 рр. на Поділлі : зб. документів і матеріалів. Вінниця, 1956. 222 с.

⁴ Устав Волинского церковно-археологического общества. *Волинский историко-археологический сборник*. Житомир, 1896. Вып. 1. С. 17–19.

історико-статистичного комітету¹, Подільського церковного історико-археологічного товариства² та інших організацій краєзнавчого спрямування, а також опубліковані щорічні звіти про їх діяльність³, в яких чітко простежується наукова і просвітницька діяльність їх членів із числа духовенства в справі українського національно-культурного відродження.

Вагому групу з-поміж джерел становить епістолярій відомих громадських, просвітницьких і наукових діячів, в тому числі духовного сану, їхні судження стосовно тих чи інших подій, проєктів, окремих постатей, які безпосередньо стосуються теми монографії. Серед іншого, маємо на увазі листування на початку ХХ ст. відомого державного, освітньо-культурного і релігійного діяча І. Огієнка (в еміграції митрополита Іларіона) зі священнослужителями, студентами Київської духовної академії⁴, тривалу переписку протоієрея Ю. Сіцінського з М. Грушевським (1891–1927 рр.)⁵, добірку листів О. Лотоцького щодо перекладу українською мовою Євангелія⁶ та ін.

Важливими для розуміння епохи, поглядів, вчинків, дій православного духовенства та віруючих в Україні досліджуваного періоду є опубліковані спогади і мемуари учасників та свідків боротьби в ПРЦ за українізацію православ'я, національно-культурне відродження. Зрозуміло, що для таких дже-

¹ Устав Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета и состоящих при нем церковного Древнехранилища и Епархиальной библиотеки. Каменец-Подольск : Губ. типография, 1894. 14 с.

² Устав Подольского Церковного Историко-Археологического Общества. Каменец-Подольск, 1903. 10 с.

³ Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1890 г. *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 11. 38 с.; Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1903 г.: отд. оттиск из «Подольских епархиальных ведомостей». Каменец-Подольск, 1904. 48 с.

⁴ Листування Івана Огієнка (1909–1921) / упоряд. та автор передмови В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. 687 с.

⁵ Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.). 140 с.

⁶ Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіцінського. 320 с.

рел притаманні певна суб'єктивність викладу матеріалу, характеристик і оцінок подій, проте їх описи олюднують історичний процес, допомагають з'ясувати деталі й нюанси у висвітленні подій, яких не знайдеться в архівних документах.

У зв'язку з тотальними репресіями стосовно православного духовенства, які здійснював радянський атеїстичний режим у 1920-ті – на початку 1950-х рр., мемуарна література про православну церкву в Україні у XIX – на початку XX ст. та її поста-ті в основному видавалася українською діаспорою. Чимало змістовного матеріалу, цінних характеристик та оцінок представників духовенства Правобережжя подали у своїх мемуарах такі відомі учасники національного відродження, українсько-го визвольного руху та революції 1917–1921 рр., діячі і науковці української еміграції, як І. Огієнко в книзі «Моє життя»¹, В. Біднов у «Спогадах про Миколу Петрова»², Д. Дорошенко у виданні «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914)»³, І. Гарба у спогадах «На золотій ниві Поділля»⁴, Б. Лаврівський у мемуарах «Житомир перед Першою світовою війною»⁵, Є. Чикаленко у виданні «Спогади»⁶ та ін. Проте яскравим явищем в українській мемуаристиці новітньої доби з досліджуваної проблеми стали тритомник О. Лотоцького «Сторінки минулого» (Варшава, 1933–1935)⁷ та двотомник В. Приходька «Під сонцем

¹ Огієнко І. Моє життя. *Автобіографічна хронологічна канва. Наша культура*: науково-літературний місячник. Варшава, 1936. Кн. 3 (12). С. 233–237.

² Біднов В. Спогади про Миколу Петрова. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1924. № 11. С. 125–137.

³ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Київ : Темпора, 2007. 172 с.

⁴ Гарба І. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації. 1917–1919) : історична монографія та спогади сучасників). Кліфтон, Нью-Джерсі, 1970. 169 с.

⁵ Лаврівський Б. Житомир перед Першою світовою війною: спогади семінариста. *Волинь* : наук. зб. товариства «Волинь». Нью-Йорк, 1951. Ч. I. С. 6–8.

⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. 504 с.

⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. 289 с.; Його ж. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 2. 484 с.; Його ж. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 3. 398 с.

Поділля» (Варшава, 1932, 1933)¹, в яких вони, як учасники і свідки подій останньої чверті XIX ст. – 1920-х рр., зробили детальний опис і подали факти про національний рух у духовних освітніх закладах, де навчалися, спогади про революційні події в Україні, про видатних національних діячів. Зазначені мемуари почасти корисні як методологічні засади для сприйняття православного духовенства, сподівання на його активне залучення до боротьби за незалежність України та участь у створенні національної автокефальної церкви.

Досить важливими є опрацьовані мемуари та спогади під кутом зору внеску духовних освітніх закладів у розвиток національної справи, які були опубліковані їх випускниками другої половини XIX – початку XX ст. Докладні відомості про побут, навчання, участь в акціях протесту, спрямованих на реформування й українізацію навчальних закладів ПРЦ, у революційних подіях студентів і семінаристів Київської духовної академії, Волинської, Подільської, Київської та інших духовних семінарій містять оприлюднені спогади їх колишніх вихованців, які мешкали з 1920-х рр. переважно в еміграції: В. Певницького², П. Капельгородського³, В. Кульчинського⁴ та ін.

При підготовці монографії суттєве місце серед використаних джерел посіли періодичні видання досліджуваного періоду. Певну цінність містять статті, матеріали, інформації, некрологи про діячів православної церкви, про церковно-парафіяльну й семінарську освіту, у цілому про церковне життя, які публікувалися в офіційних газетах «Волынские епархиальные ведомости» (Кременець; Житомир), «Подольские

¹ Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Варшава, 1931. Ч. 1. 184 с.; Його ж. Під сонцем Поділля / упоряд. і автори передм.: О. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ Консоль, 2011. 416 с.

² Певницький В. Мои воспоминания. Киев : «Петр Барский в Киеве», 1912. 87 с.

³ Капельгородський П. Спогади семінарста. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1910. Т. 1. Кн. 6. С. 445–456.

⁴ Кульчинський Ф. Дещо з життя Волинського духовенства в першій чверті XX століття. Спогади. *Український православний календар за 1965 рік*. Бавнд-Брук, 1965. С. 111–117.

епархиальные ведомости» (Кам'янець-Подільський), «Киевские епархиальные ведомости» (Київ). Хоча завдяки цензурному контролю в змісті газетних публікацій важко знайти прямі підтвердження опозиційної діяльності представників місцевого духовенства, проте нерідко друкувалися матеріали, в яких при характеристиці подій, фактів і біографій згадувалося їх подвижництво на ґрунті історичних, етнографічних та краєзнавчих досліджень регіонів України, насамперед Правобережжя, їх сприяння поширенню просвітництва серед населення, запровадженню в церковно-парафіяльних школах гуртків із вивчення української мови і т. д., які є підтвердженням участі українського духовенства в національному відродженні. Прикладом є публікації на шпальтах «Подольских епархиальных ведомостей» матеріалів про життя українського духовенства в Подільській єпархії, викладання в місцевій духовній семінарії української літератури та краєзнавства, некрологи про подвижників у цій справі протоієреїв М. Орловського¹, М. Дороновича² та ін.; у «Волынских епархиальных ведомостях» – статті і матеріали про роботу місцевого церковно-археологічного товариства; у «Киевских епархиальных ведомостях» – некрологи і нариси про протоієреїв Л. Похилевича, П. Лебединцева³ та ін. Більш виразніше оцінюється роль представників духовенства у розвитку української науки, культури й духовності в публікаціях журналу «Киевская старина», зокрема у матеріалах про діяльність протоієрея А. Сендульського на Волині⁴, про розбудову церковно-археологічних товариств⁵ та ін.

¹ Добровольский К. Памяти протоиерея Михаила Орловского. *Подольские епархиальные ведомости*. 1887. № 12. С. 276–278.

² Доронович Моисей Захарович (некролог). *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 38. С. 973–988.

³ Гордиевский И. Памяти кафедрального протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева. *Киевские епархиальные ведомости*. 1897. № 5. С. 299–311.

⁴ Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда. *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 166–170.

⁵ Беляшевский Н. Общество исследователей Волыни. *Киевская старина*. 1897. Т. 57. Май. С. 17–20.

Водночас автор послуговувався матеріалами не тільки періодики другої половини XIX – початку XX ст., але й такими виданнями останньої чверті XX – початку XXI ст., як «Українське православне слово», «Наша віра», «Релігія та Соціум» й ін., світськими газетами і журналами, що видаються в Україні й містять статті, спогади, документи з теми дослідження. При цьому враховувався рівень суб'єктивності опублікованих матеріалів періодики, робилося їх співставлення з іншими джерелами для встановлення достовірності змістового викладу.

Автор оперував також довідковим матеріалом із досліджуваної проблеми, який міститься в «Енциклопедії українознавства»¹, «Енциклопедії історії України»², «Православної енциклопедії»³ та ін. Найбільш вартісним довідником, у якому розміщені змістовні публікації про священнослужителів – діячів українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст., є видання «Провідники духовності в Україні»⁴.

Для обґрунтування термінології, специфічних понятійних визначень з обраної теми використовувалися «Політологічний енциклопедичний словник» (2004)⁵, «Релігієзнавчий словник»⁶, а також видання «Етносоціальний розвиток України: терміни, визначення, персоналії»⁷, «Історична на-

¹ Енциклопедія українознавства : словникова частина : у 10 т. Київ; Львів, 1993–2000. 4016 с.

² Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 2003–2012.

³ Православная энциклопедия : в 56 т. Москва : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002–2019.

⁴ Провідники духовності в Україні: довідник / за ред. І. Ф. Кураса. Київ : Вища школа, 2003. 280 с.

⁵ Політологічний енциклопедичний словник (від А до Я) / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шамчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

⁶ Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.

⁷ Етносоціальний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. Київ, 1993. 803 с.

ука: термінологічний і понятійний довідник»¹ та інші довідники.

Опрацьована і використана джерельна база дослідження достатньою мірою дозволила заповнити прогалини в історіографії проблеми, ввести до наукового обігу чимало нових раніше неопублікованих документів і матеріалів, які доповнили наші знання про українське національне відродження та участь в ньому представників православного духовенства Правобережжя, виконати поставлені в роботі мету і дослідницькі завдання, довести висунуті автором наукові положення й концептуальні засади означеної наукової проблеми.

1.3. Теоретико-методологічні засади та методи дослідження

Вивчення історії національно-культурного і духовного відродження в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. та участі у ньому представників духовенства і віруючих ПРЦ, яке стало підґрунтям для відродження Української автокефальної православної церкви, неможливе без теоретико-концептуального осмислення фактів і подій минулого. Насамперед це стосується методології, тобто застосування сукупності наукових принципів та методів для досягнення мети і вирішення завдань, поставлених у цій науковій праці.

У сучасній українській історіографії методологію досліджень опозиційного руху в середовищі православної церкви, боротьби за її українізацію та участі в революційних процесах вказаного періоду розробляли й обґрунтували сучасні українські історики, зокрема, О. Реєнт у працях «Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку», «Духовні й культурні підстави

¹ Історична наука : термінологічний і понятійний довідник : навч. посібник / за ред. В. М. Литвина та ін. Київ : Вища школа, 2002. 620 с.

соборності України в ХІХ та на початку ХХ ст.», «Українська національна ідея і християнство»¹ (у співавт. з О. Лисенком), В. Сарбей у загальноновизначених роботах з цієї проблеми², Я. Грицак³, Т. Винарчук⁴, О. Гринів⁵, Г. Касьянов⁶, Г. Надтока⁷, А. Зінченка⁸, В. Меша⁹, Ю. Хитровська¹⁰, канадський історик

¹ Реєнт О. П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 218–231; Його ж. Духовні й культурні підстави соборності України в ХІХ та на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 11. С. 8–17 ; Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богдана, 1997. 128 с.

² Нариси з історії українського національного руху / за ред. В. Г. Сарбея. 190 с.; Сарбей В. Г. Українське національне відродження. Київ : «Альтернативи», 1999. 336 с. (Серія у 15 т. «Україна крізь віків», Т. 9); Його ж. Українське національне відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в аспекті історичного краєзнавства. *Шоста всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 218–219.

³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. 360 с.; Його ж. Національне відродження (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.). *Історія України*. Вид. 2-ге. Львів : Світ, 1998. С. 190–210.

⁴ Винарчук Т. В. Релігія в національному відродженні українців та народів Центрально-Східної Європи (ХІХ – поч. ХХ ст.). С. 112–115.

⁵ Гринів О. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. Львів : Місіонер, 1995. 280 с.

⁶ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. 172 с.

⁷ Надтока Г. М. Православна церква в Україні (1900–1917 рр.). *Історія релігії в Україні*. В 10-ти т. Т. 3 : Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. Київ : Укр. центр духовної культури, 1999. С. 337–354.

⁸ Зінченко А. Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ : Дніпро, 1997. 411 с.; Його ж. Духовна і світська інтелігенція в національному відродженні України. *Людина і суспільство*: збірник. Київ, 1992. Ч. ІІ. С. 91–97.

⁹ Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті ХІХ ст. *Гілея*: науковий вісник. Київ, 2008. Вип. 15. С. 52–55.

¹⁰ Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століття. Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 471 с.

П.-Р. Магочій¹ та ін. Новацією в історичних дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст. стало повсякденне життя різних верств населення та всіх віруючих українських регіонів досліджуваного періоду, що викликало потребу в обґрунтуванні історіографічних, методологічних і джерелознавчих підходів. Такі підходи знаходимо у працях О. Удада², О. Коляструк³, Я. Верменич⁴ та ін., які використовувалися при підготовці цієї праці, особливо при вивченні ментальності в повсякденному житті сільського парафіяльного духовенства.

Праці згаданих науковців, незважаючи на окремі дискусійні розходження у поглядах, об'єднані ідеєю, теоретичними і концептуальними засадами бачення, дослідження та викладу проблем як узагальненого розвитку українського національного відродження, так і такої його важливої складової, як духовне відродження, що відбувалося в умовах жорсткого протистояння цим процесам церковного кліру Православної російської церкви – оплоту імперської політики самодержавства в Україні.

Загальні методологічні засади сучасної української історичної науки та підходів до наукових досліджень, які позбавлені раніше пануючих марксистських схем і стереотипів у висвітленні історії України, закладені у працях О. Реєнта «Україна ХІХ–ХХ ст.: роздуми та студії історика»⁵, Л. Зашкільняка «Методологія історії від давнини до сучасності»⁶, В. Косолапова

¹ Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.

² Удад О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХІХ ст.* Київ, 2004. Т. 2. С. 286–513.

³ Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічні і методологічні аспекти. Харків, 2008. 122 с.

⁴ Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й розвиток. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 284 с.

⁵ Реєнт О. П. Україна ХІХ–ХХ ст.: роздуми та студії історика. Київ : ФОП Майдаченко І. С., 2009. 486 с.

⁶ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. 226 с.

«Методологія і логіка історичного дослідження»¹, Я. Верменич «Локальна історія як науковий напрям: традиції й розвиток»² та ін.

Методологія вивчення історичних явищ пов'язана з розвитком інтеграції нинішнього науково-пізнавального процесу, зближенням та взаємопроникненням гуманітарних наук (історія, історичне краєзнавство, народознавство, релігієзнавство, політологія, соціологія тощо), що обумовлює вибір тих наукових принципів, правил і методів, які дозволяють обрати найоптимальніші шляхи вирішення досліджуваних проблем.

Необхідно зазначити те, що в сучасній Україні у науковій сфері практикуються і поширюються різні ідеологічні та історико-політичні доктрини, концепції, прибічники яких дискутують щодо спроможності їх доцільності і життєздатності. Так, Л. Зашкільняк наголошує, що після тривалого панування в Україні радянської методологічної доктрини («марксистсько-ленінського вчення»), відкрилися сприятливі перспективи вільного вибору кожним науковцем відповідно до своїх політичних поглядів тієї чи іншої методологічної орієнтації. Однак, зауважує автор, сьогодні спостерігається ситуація, коли істориків прагнуть «загнати» у вузькі рамки «державницької» чи «національної» методології, підпорядкувавши історичні знання політичній або ідеологічній кон'юктурі. На думку Л. Зашкільняка, «тривала історія самої історії засвідчує прагнення її адептів звільнитися від «міцних обіймів» політики та ідеології, знайти опору у більш стійких формах суспільної свідомості»³.

Досліджуючи становище православного духовенства і віруючих ПРЦ, причини розвитку в її надрах опозиційного руху і національно-релігійного відродження, зокрема в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., необхідно врахувати ту обставину, що її соціально-економічне,

1. Косолапов В. *Методология и логика исторического исследования*. Київ : Вища школа, 1997. 382 с.

2. Верменич Я. В. *Указ. праця*.

3. Зашкільняк Л. *Указ. праця*. С. 7.

громадсько-політичне, культурно-духовне життя розгорталося під державним та ідеологічним пресом Російської імперії відповідно до законодавчо-правового поля. За формальними ознаками і сутністю воно відзначалося великодержавною і шовіністичною сутністю, спрямованою на русифікацію православної українського населення, недопущення у церковних лавах реформації, розколу, спроб створення національної церкви. Такої ж позиції дотримувалася тогочасна офіційна російська історіографія. Альтернативою їй було протистояння тих українських і російських істориків, які позитивно сприймали національне відродження в Україні, зокрема українізацію церкви досліджуваного періоду.

На жаль, із 1990-х рр., й особливо тепер, більшість істориків та релігієзнавців Російської Федерації спрямовують свої наукові зусилля на обслуговування неоімперської доктрини «російського світу», однією із складових якої є діяльність проросійської православної церкви в Україні. Це проглядається в їх відстоюванні ідей російського релігійного, культурного та ідеологічного впливу, захисті позицій РПЦ, Української православної церкви (Московський патріархат), засудженні і невизнанні Української православної церкви (Київський патріархат) та новоствореної Православної церкви України. Відповідно в сучасній російській історіографії мають місце факти замовчування, необґрунтованої критики, фальсифікації історичних процесів в Україні у XIX – на початку XX ст., які сприяли українізації православної церкви і появі її автокефалії.

При розробці матеріалів монографічного дослідження автор базувався на положеннях «Конституції України» (1996)¹ та Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. за № 988-XII (з прийнятими змінами до окремих статей із 1992 до 2019 рр.)². Основний Закон Украї-

¹ Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <http://zacon2.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 07.01.2021).

² Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., № 988-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

ни, як і Закон «Про свободу совісті та релігійної організації», не тільки гарантують рівноправність усіх громадян будь-якого віросповідання та свободу совісті, але й спрямовані щодо протиправних дій стосовно існуючих у державі церков та релігійних об'єднань, визнають діяльність Української православної церкви Київського патріархату і створеної на її базі в грудні 2018 р. автокефальної Православної церкви України, яка оголосила себе спадкоємицею та правонаступницею процесів і завоювань на тлі національного відродження та українізації православної церкви у другій половині XIX – на початку XX ст. З проголошенням незалежності України перехід вітчизняних істориків та релігієзнавців на демократичні світоглядні засади забезпечило відхід від традиційних усталених методологічних схем, які панували за часів Російської імперії та Радянського союзу, розширення простору досліджень, зокрема історії православної церкви в Україні на всіх етапах розвитку, окреслило проблему місця і ролі українських представників православного духовенства і віруючих в національно-культурному і духовному відродженні. Усе це вимагає системного й комплексного підходу в дослідницькій практиці на перетині таких наук та наукових напрямів, як історія, історична регіоналістика, краєзнавство, політологія, релігієзнавство та ін.

У методології історичної науки, як загалом в історіографії, відбувається рух до методологічного плюралізму, що передбачає розширення кола раціональності, а не обмеження тільки аналітичними методиками; уявлення про методологію як спосіб поєднання та уніфікації методів і їх інтерпретації; визнання можливості різних методів та їх використання для оптимізації результатів пізнання.

Виходячи зі стану наукової розробки проблеми та особливостей джерельної бази, характеру теми монографії, мети й завдань, нами було використано низку наукових принципів і методів. Їх урахування та застосування під час виконання наукової праці дало змогу обрати найбільш оптимальні з них.

У теоретико-методологічну основу дослідження було покладено використання загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, діалектичного розуміння історичного процесу, системності і плюралізму.

Принцип історизму є одним із найголовніших принципів наукового дослідження. Він дозволив з'ясувати процеси опозиційної діяльності духовенства українських єпархій ПРЦ в тогочасних історичних умовах, спонукає до неупередженого тлумачення суспільних відносин, унеможлиблює безпідставну ідеологізацію, перекладання політичних уподобань історика на конкретно історико-культурні процеси досліджуваної доби. Факт існування серед православного духовенства Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. опозиційного руху до ПРЦ за демократизацію та українізацію церкви був розглянутий як суспільне і культурно-духовне явище, уникаючи традиційної для радянської історіографії парадигми позитивного чи негативного його тлумачення. Оскільки представники духовенства брали участь в опозиційному церковному русі Поділля, Волині, Київщини та інших українських регіонів указанного періоду, в дослідженні було використано принцип вивчення соціальної локальної або мікроісторії, який відповідає поставленим завданням.

Під час аналізу історичних джерел, що використовуються в праці, застосовано принцип наукової об'єктивності, що передбачає чітке дотримання принципу використання лише достовірної, перевіреної інформації з проблеми, що досліджується, уникнення спрощеної описовості та заангажованості. Натомість принцип діалектичного розуміння історичного процесу дозволив висвітлювати події, явища, факти і їх результати у русі, взаємовпливах, причинно-наслідкових зв'язках, динаміці з урахуванням обставин часу. Принцип плюралізму забезпечив толерантне ставлення до різних точок зору і поглядів в історіографії на досліджувану проблему й вибір власної позиції в їх оцінці.

Утвердженню гуманістичних принципів наукового дослідження, подоланню ідеологічної заангажованості радянської

історіографії сприяло використання україноцентричних підходів у висвітленні досліджуваної проблематики як складової духовності українського народу.

Для досягнення поставленої мети і завдань наукової праці було застосовано комплекс загальнонаукових та історичних методів у вивченні проблеми. Враховуючи комплексний характер теми, її тісний зв'язок з українською літературою, літературознавством, історією України, релігієзнавством, краєзнавством, архівознавством та іншими науками, використано міждисциплінарні підходи, орієнтовані на залучення окремих даних та методик цих галузей знань. Серед міждисциплінарних методів використано структурно-системний, який дозволив розглянути об'єкт дослідження з усіма його деталями як єдине ціле. Вагомим значення набуло застосування функціонального та культурологічного методів, за допомогою яких вдалося проаналізувати зв'язок реалій суспільно-політичного та культурно-духовного життя в контексті досліджуваної проблеми. Методика системного підходу дозволила відібрати з різних джерел та наукової літератури необхідний матеріал із життя православних священнослужителів, освітньо-духовних закладів Правобережної України, проявів опозиційного руху в середовищі ПРЦ; групувати його, систематизувати, що дозволило здійснити логічний виклад і узагальнення. Застосування просопографічного (біографічного) методу мало важливе значення у вивченні життєвого шляху та опозиційної діяльності представників православного духовенства, написання їх біографій у контексті досліджуваної проблеми. Із загальнонаукових методів використано метод аналізу і синтезу, з емпіричних – метод аналізу доступних джерел і наукової літератури.

Під час підготовки монографії перевага надавалася конкретним історичним методам – синхронному, хронологічному та діахронному (періодизації). Застосування синхронного методу дозволило з'ясувати як загальні закономірності, притаманні для діяльності на тлі українського національного відродження представників православного духовенства, так і певні особливості й регіональні відмінності, характерні в їх поведінці. Про-

блемно-хронологічний метод дав змогу виокремити проблемні блоки і синхронно розглядати виникнення, становлення та подальшу еволюцію православних опозиційних діячів у національно-духовному і революційному рухах у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків та закономірностей; натомість метод періодизації – виділити якісні зміни і відмінності етапів їх розвитку.

Аналіз історичних умов розвитку україноцентричних процесів у ПРЦ, співставлення їх з аналогічними, що відбувалися в інших регіонах України в другій половині XIX – на початку XX ст., здійснено завдяки порівняльно-історичному методу (інші назви – компаративний, порівняльний, крос-культурний). Цей метод дозволив шляхом порівняння виявити загальне й особливе в історії розвитку опозиційного руху в середовищі православного духовенства Правобережжя

Порівняння одержаної з різних джерел інформації здійснювалося завдяки застосуванню історико-статистичного методу та методу кількісного аналізу, насамперед у з'ясуванні динаміки формування табору активних прихильників українського національного відродження серед духовенства, мережі його осередків, число учасників тощо. Застосування цієї методики зумовило опрацювання значної кількості статистичного матеріалу з теми дослідження.

Аналітико-узагальнюючий метод використано у висновках, в яких підсумовано весь спектр участі представників православного духовенства Правобережжя в українському національному та духовному відродженні окресленої хронологічної межі та викладено головні результати досліджуваної проблеми.

Під час написання праці додатково також використано такі наукові методи дослідження, як ретроспективний, класифікації, абстрагування, логічної послідовності й ін.

Отже, застосування вищезазначених принципів і методів сприяло з'ясуванню малодосліджених аспектів теми монографії, подоланню усталених стереотипів, утвердженню інноваційних підходів в аналізі й інтерпретації діяльності представників православного духовенства в опозиційному русі,

дозволило з'ясувати ступінь та об'єктивність висвітлення їх подвижницької роботи і внесок в українське національно-культурне й духовно-освітнє відродження, участі в революційному русі у другій половині XIX – на початку XX ст.

З урахуванням вищезазначених принципів, методів та підходів ми визначили терміни – ключові слова і поняття, що вживаються в праці і допомагають з'ясувати сутність участі представників православного духовенства в українському національному відродженні вказаного періоду. Для нашої наукової роботи визначальними є такі поняття: «українська нація», «національна ідея», «національна свідомість», «національне відродження», «національно-культурне відродження», «національно-духовне відродження», «православне духовенство», «українізація православної церкви», «реформа православної церкви», «опозиційна діяльність представників духовенства» та ін.

Тема монографічного дослідження присвячена боротьбі православного духовенства українських єпархій ПРЦ проти поневолення, русифікації українського народу, в тому числі й за участі російської православної церкви. Така діяльність духовенства здійснювалася в XIX – на початку XX ст., коли відбувався процес становлення українців як окремої нації, соціально-економічної, національно-культурної і духовної спільноти, об'єднаної історично і психологічно спільною долею, єдиною територією, власними формами громадсько-політичного, релігійного життя та державного управління¹.

Специфіка формування *української нації* в окреслений період полягає в тому, що національні території були розділені і включені до складу Австрійської та Російської імперій (до останньої входила, зокрема, Правобережна Україна), які позбавили українців своєї державності й активно реалізовували політику їх денационалізації. Як супротив, на поневоленіх українських територіях у XIX ст. зароджується і набирає

¹. Політологічний енциклопедичний словник (від А до Я) / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шамчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. С. 216.

обертів до початку ХХ ст. *національно-визвольний рух*, тобто боротьба народу, спрямована на возз'єднання розділених своїх етнічних регіонів, на звільнення від іноземного панування і завоювання національної незалежності, ліквідацію національного, релігійного, соціального гноблення та експлуатації, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави¹. Цей рух спочатку за національно-культурну і територіальну автономію, а згодом за самостійну незалежність розгортався під гаслами національно-культурними, релігійними і соціальними у формах різного роду акцій, протестів, повстань, воєн та революцій². Зокрема, національно-визвольний рух другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вилився в Українську національну революцію 1917–1921 рр.

Рушійною силою національно-визвольного руху є процес *українського національного відродження* кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., який пройшов три періоди еволюції³, з яких другий і третій припадають на хронологічні межі теми дослідження. В умовах відсутності національного суверенітету і незалежної держави патріотично налаштовані інтелігенція, представники духовенства та інших соціальних груп виступають як національна еліта, що відстоює і утверджує українську мову, освіту, культуру, духовність, а також національні традиції та самобутність, береже і виховує у народі національну самосвідомість, готує кадри для національно-визвольного руху. Саме виявленню у лавах православного духовенства і віруючих ПРЦ на території Правобережної України активних учасників національно-культурного відродження, характеристиці їх діяльності на

¹ Політологічний енциклопедичний словник (від А до Я) / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шамчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. С. 218.

² Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. С. 272.

³ Див.: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. 360 с.; Касьянов Г. В. Теорія нації та націоналізму. 365 с.; Нариси з історії українського національного руху / за ред. В. Г. Сарбея. 190 с.; Сарбей В. Г. Українське національне відродження. 336 с.

цьому тлі, поверненню імен таких подвижників для відновлення історичної правди і справедливості, у цілому визначенню їх внеску є головною метою і дослідницькими завданнями монографічного дослідження.

Відповідно уживаний у праці термін *національно-культурне відродження* є складовим чинником українського національного руху, як дещо вужче поняття, яке деталізує активність національно-патріотичних сил у розвитку культури, духовності та просвітництва (рідної мови, освіти, літератури, науки, етнології, мистецького життя, українізації православної церкви тощо). Внутрішнім змістом цього поняття є використований у роботі термін *«національно-духовне життя»* української нації, як чинник національно-релігійного буття народу, спрямований на українізацію православної церкви в межах етнічних територій.

Поняття *національна ідея*, як невід'ємна складова національно-визвольного руху і національного відродження, є їх стрижнем, політичним проектом, кінцевою метою самоствердження нації (насамперед здобуття незалежності), імперативом її свідомості та діяльності, смисложиттєвим чинником національного розвитку. Національна ідея становить певний комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини, як державотворця і співгромадянина¹. У формуванні української національної ідеї важливе місце посідають патріотично налаштовані духовенство та віруючі, які боролися за українізацію православної церкви та виходу її з-під влади і впливу ПРЦ, зрештою, набуття нею автокефалії.

Важливим чинником формування української нації є утвердження почуття *національної самосвідомості*, як фактору сукупності соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, які

¹. Політологічний енциклопедичний словник (від А до Я) / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шамчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. С. 224.

відображають особливості життєдіяльності титульної нації і народностей, що населяють край¹.

Водночас у праці вживається низка спеціальних термінів, наприклад, «*православне духовенство*». Це найбільша у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. конфесійна група священнослужителів з-поміж інших церков на українських етнічних територіях. Поділялося на вищий (митрополити, єпископи) і нижчий (священники, диякони) клір. Духovenство також розрізнялося як біле (одружені священники) та чорне (священнослужителі з чернецтва). Матеріальними засобами існування духовних осіб були земельні наділи, плата парафіян за треби і відправи, добровільні пожертви та ін. Духovenство в українських регіонах як обиралося, так і призначалося. Характерною рисою для українського парафіяльного духовенства була традиція успадкування парафії. Його кадри готувалися мережею православних училищ, семінарій та академій. Характерною рисою білого та чорного православного духовенства була наявність в його складі досить значного освіченого, інтелектуального прошарку, що не могло не позначитися на участі церкви в розвитку національної освіти, культури, науки, письменства, книгодрукування тощо. Діяльність патріотично налаштованого духовенства в українському національному відродженні, а згодом і революційному русі, збігаючись із суспільними інтересами, сприяла духовно-культурному розвитку українського етносу, вела до зародження в надрах українських єпархій ПРЦ із середини ХІХ ст. руху за українізацію православної церкви, який набув ще більш значного розвитку на початку ХХ ст.²

Термін «*українізація православної церкви*» відображає прагнення українського народу, його православних віруючих мати власну національну помісну церкву, яка б вийшла з-під влади і впливу ПРЦ, панівної одержавленої церкви в Російській імперії, й отримала автокефалію. Зокрема, питання українізації православної церкви нагально постало у середині ХІХ ст.,

¹ Там само. С. 225.

² Там само. С. 172.

коли почався рух за переклад українською мовою Св. Письма, богослужбових книг, проведення богослужіння українською мовою, який сприяв відродженню Української автокефальної православної церкви на початку ХХ ст. Цей рух у визначених хронологічних межах набув різних форм і методів боротьби завдяки згуртуванню національно свідомого православного духовенства, яке спиралося на міцну підтримку широкого кола віруючих.

Під використаними у роботі поняттями «*реформа православної церкви*», «*церковно-реформаторський рух*» в Україні треба розуміти реформаційний рух усередині ПРЦ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за модернізацію управління й структури церковного життя, системи духовної освіти священнослужителів, її доступності, наближення навчального процесу до потреб віруючих, читання дисциплін українською мовою, можливість перекласти Святе Письмо рідною мовою й ведення нею богослужіння, спрощення у храмових службах обрядів, духовних треб, ліквідацію схоластики, догматизму, бюрократизму та інших чинників, що гальмували осучаснення православної церкви.

У монографії вжито поняття «*опозиційна діяльність представників православного духовенства*». На увазі мається їх участь у реформуванні ПРЦ, українізації православної церкви, у цілому в національно-духовному відродженні, а також у революційному русі, діяльності політичних партій, що передбачало переслідування і репресії національно свідомого духовенства з боку вищого духовного управління ПРЦ та державних владних органів.

У дослідженні значна увага приділяється, як наслідку національно-культурного і духовного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розгляду та аналізу процесу українізації духовної освіти та церковного життя, перекладу українською мовою Св. Письма та богослужбових книг, що вело до активізації процесу *автокефалії* (самостійності) Української церкви та позбавлення її залежності від православної російської церкви, яке прискорила Українська революція 1917–1921 рр.

Нарешті, уживаний у роботі термін «Правобережна Україна», що відповідає географічним межам дослідження, є історико-географічним регіоном, який був приєднаний до імперії Романових внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. і мав офіційну назву «Південно-Західний край» (також використовувалася назва «Київське генерал-губернаторство»). Його територію склали такі історико-географічні регіони, як Поділля, Волинь і Київщина та прилеглі до них райони по правий бік Дніпра. Саме на цих споконвічних українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувався діяльний рух за реформування ПРЦ та українізацію її місцевих єпархій, тут сформувалася когорта українських священнослужителів, які брали активну участь у національно-духовному відродженні краю та національно-визвольному русі.

Таким чином, розглянуті основоположні методологічні принципи та наукові методи в сукупності дозволили поєднати теорію і практику наукового дослідження, виконати поставлені мету і завдання монографії. Водночас з'ясовано термінологічні поняття, які вжито у праці, що дозволяє всебічно висвітлити процес участі представників православного духовенства і віруючих Правобережжя в українському національно-культурному й духовно-освітньому відродженні другої половини XIX – початку XX ст.

Висновки до розділу

Формування в історіографії наукових розробок питань розвитку в підросійській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. опозиційно-реформаторського руху всередині ПРЦ, історичної необхідності перекладу українською мовою Святого Письма і богослужбових книг, українізації православної церкви, участі українського духовенства в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні пройшло складний шлях. Її становленню законодавчо, ідеологічно, адміністративно-ре-

пресивно перешкоджали системна імперська та синодальна політика в контексті панівної ролі ПРЦ (до 1917 р.) та атеїстичний радянсько-комуністичний режим (1920-ті – 1980-ті рр.). Всупереч цьому, історіографічні розробки досліджуваної наукової проблеми були закладені у творчій спадщині діячів національного культурного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема М. Драгомановим, В. Антоновичем, М. Грушевським та іншими, які досліджували історію українського православ'я, підтримували рух і його подвижників за духовне відродження православної церкви та її автокефалію. У радянський період місію вивчати і популяризувати духовне національне відродження в Україні продовжили релігієзнавці та історики української діаспори: І. Огієнко, В. Липківський, І. Власовський, Н. Полонська-Василенко, В. Біднов й ін. Остаточо утвердитися й вийти на рубежі систематизації та узагальнення національного духовного відродження у визначених хронологічних меж історіографія проблеми змогла лише за роки державної незалежності України. У цей час з'явилися численні праці вітчизняних істориків і релігієзнавців, які неупереджено вивчають українське православ'я та його діячів.

В історіографічних дослідженнях окреслилося дві точки зору. До першої можна віднести офіційних російських істориків імперської доби та значну частину істориків сучасної Росії. Їх позиція базується на запереченні самого факту існування українського національно-духовного відродження у ХІХ – на початку ХХ ст., або ж нещадній критиці окремих його проявів. Натомість абсолютна більшість українських і зарубіжних науковців, відстоюючи українське відродження, яке привело до появи УАПЦ, активно досліджує його різні аспекти, розглядає як цілісний феномен в історії України.

Актуальним науковим завданням є потреба наповнити цей напрям історіографії дослідженнями розвитку українського національного-духовного відродження і участі в ньому представників духовенства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на предмет розширення джерельної бази у вивченні проблеми, з'ясування історичних засад широкої участі українсько-

го духовенства та їхнього конкретного внеску в реформування православної церкви і заснування УАПЦ.

Нові архівні матеріали, опубліковані документи, епістолярій, мемуари, періодика та творча спадщина дослідників українського національно-духовного відродження і його подвижників забезпечили широку джерельну базу, що дозволило ввести до наукового обігу маловідомі факти з життя, громадської, просвітницької, реформаторської, духовно-патріотичної діяльності українського духовенства досліджуваного періоду, розглянути їх світоглядні позиції, визначити місце і роль в загальному процесі національно-духовного відродження в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.

Специфіка введення до наукового обігу насамперед архівних джерел полягає в тому, що вони розпорошені по багатьох центральних і обласних державних архівах України та різних країн світу (Російська Федерація, Чехія, Німеччина, США, Канада та ін.). В процесі підготовки праці було розроблено власну концепцію пошуку та опрацювання джерел, що дозволило використати архівні матеріали з різних місць зберігання. Їх введення до наукового обігу дало змогу в поєднанні з опрацьованим значним масивом наукової літератури та періодичних видань зробити науково виважені узагальнення та висновки, забезпечити необхідну реалізацію мети та дослідницьких завдань.

Застосування різних принципів і методів та сучасної методології дослідження дозволило уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечити наукову достовірність результатів роботи.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

2.1. Соціально-економічне становище духовенства

Православна церква в Україні має глибоке історичне коріння, закладене в період середньовіччя, а її надбання стали підґрунтям для державно-культурного розвитку української нації. Однак у другій половині ХVІІ ст. в історії українського православ'я відбулися події, які істотно змінили напрям церковного розвитку. Неканонічне приєднання Київської митрополії до Московського патріархату у 1686 р. призвело до обмеження та подальшої ліквідації його церковних прав, привілеїв і автономного становища.

Внаслідок ліквідації інституту патріаршества в православній російській церкві на початку ХVІІІ ст. керівництво нею перейшло до колективного органу – Духовної колегії, а пізніше – святийшого Синоду на чолі з оберпрокурором, якого призначав імператор. Такими діями церква була повністю підпорядкована світській владі і позбавлена самостійності¹.

Натомість українська православна церква почала поступово втрачати притаманні їй національні риси та особливості.

¹ Покровский И. М. Русские епархии в ХVІІІ веке, открытие их, состав и пределы. *Православный собеседник*. Москва, 1913. Июнь-Август, С. 10–12.

Соборноправність викорінювалася принципом призначення митрополитів та єпископів св. Синодом. Великих втрат зазнавала національна самобутність обрядової сфери. Процес асиміляції української церкви, її поглинання російською став особливо помітним у ХІХ ст., коли наступ на українську культуру й духовність досяг свого апогею.

Українське духовенство в загальному процесі русифікації, з одного боку, виступило як об'єкт, на який спрямовувалася відповідна державна політика, з іншого, – як інструмент держави для її здійснення. Складовими політики русифікації в релігійній сфері було таке: уніфікація українських церковних структур за зразком російських, призначення на відповідальні ієрархічні посади росіян, зросійщення кадрів духовенства через довготривале навчання, церковну службу в Росії, ліквідація національних особливостей в церковному житті, встановлення суворої цензури релігійної друкованої продукції тощо¹.

Проте навіть після тривалого часу невинної русифікації, яка негативно позначилася на національному складі і свідомості українського православного духовенства, за результатами перепису 1897 р. близько 50% парафіяльного духовенства українських губерній вважали українську мову своєю рідною. Так, у повітах Київської губернії 57,9% парафіяльного духовенства вважали рідною українську мову, а серед більш зросійщеного міського духовенства цей відсоток становив 41,8².

На початку ХХ ст. в Україні існувало дев'ять єпархій, кожна з яких очолював єпархіальний архієрей або єпископ. Однією з характерних ознак тогочасної церковно-адміністративної системи була нерівномірність єпархій за густотою населення. В Україні на кожна з них припадало близько 2 млн жителів, що більш як на третину перевищувало середньоросійські показники.

¹ Зінченко А. Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). С. 28.

² Кузнець Т. Сільське православне духовенство Київської єпархії кінця ХІХ ст. у вимірах демографічної статистики. *Гілея* : науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ. 2013. Вип. 75 (8). С. 29.

Керівником єпархії міг стати лише представник чорного духовенства-монашества, який закінчив духовну академію. Єпископ розглядався як головний наставник і опікун православ'я у своїй єпархії: у її межах призначав священників та церковнослужителів, карав їх за провини, мав повну адміністративну, судову та економічну владу стосовно підпорядкованого йому духовенства¹. Також він був відповідальним за стан віри та моралі, очолював духовний суд. Свої адміністративні та судові обов'язки архієрей здійснював за допомогою духовної консисторії, члени якої призначалися особисто архієреєм і затверджувалися Синодом.

Владика виконував нагляд за всіма духовними школами в його єпархії, а також контроль за викладанням Закону Божого у світських школах. Підпорядковувалися йому і церковно-парафіяльні школи. Також духовний регламент зобов'язував єпископа не менше одного разу на рік об'їжджати свою єпархію та регулярно представляти св. Синоду як річні звіти, так і донесення про особливо важливі справи.

Важливою характеристикою становища єпархіальних єпископів у тогочасній системі церковного устрою була повна їх підпорядкованість св. Синоду. З одного боку, вони, як представники вищої духовної влади, наділялися значними повноваженнями, а з іншого, – беззаперечно підпорядковувалися вищому церковному органу та могли у будь-який час бути переведеними в іншу єпархію та змінити місце свого служіння. За часів оберпрокурора св. Синоду К. Победоносцева переведення були своєрідним виховним заходом. Цим він намагався активізувати єпархіальну діяльність та не бажав надавати єпископам повної свободи дій і послаблювати тим самим контроль держави над церквою. Саме тому станом на 1905 р. із 64 єпархіальних владик лише 16 служили на одному

¹ Колесник В. Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кін. XVIII – поч. XX ст.). С. 78; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. Київ : Либідь, 1998. Т. 3 : Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. 359 с.

місці більше 5 років, 22 – від 2 до 5, 13 – біля одного року і 13 – менше року¹.

Така динаміка негативно впливала на ставлення владик до своїх службових обов'язків, оскільки за короткий проміжок часу вони не могли налагодити тісні контакти зі своєю паствою.

Характер та методи організації тогочасного церковного життя фактично унеможлилювали безпосередню пастирську діяльність єпископів, оскільки здійснення адміністративних функцій поглинали майже весь їх службовий час. У полі їх зору знаходилося близько 25 підвідомчих установ: консисторія і благочинії, монастирі та парафії, навчальні заклади й опікунства, свічковий завод і пенсійна каса. Щорічно єпископ отримував близько 8 тисяч різних документів.

У своїй парафії його влада була фактично необмеженою, оскільки мав право призначення на всі церковні посади, затверджував рішення єпархіальних органів, зокрема єпархіальних з'їздів, відігравав вирішальну роль у судочинстві. Однак усі свої дії єпископ повинен був узгоджувати з синодальними чиновниками. Як і рядові клірики, владика не мали повної свободи пересування, і без дозволу св. Синоду їм дозволялося відлучатися лише на один тиждень.

Тривалий час залишалися таємницею прибутки єпископів. У 1909 р., після тривалих запитів Державної думи, св. Синод надрукував відомості, котрі засвідчили, що густонаселені єпархії забезпечували своїм владикам доволі значне утримання. Так, київський митрополит Флавіан за період із 1903 р. до 1916 р. отримав близько 680 тис. руб., тобто на рік припадало в середньому 52 200 руб.², що становило на той час величезні суми коштів.

У 1865 р. св. Синод отримав дозвіл відкривати вікаріатства у всіх єпархіях, якщо вони мали достатні матеріальні ресурси.

¹ Фирсов С. Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 г.). С. 24.

² Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. Київ : Вид-во Київ. нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1996. С. 52.

У зв'язку з цим кількість вікаріатств значно зросла. За даними Г. Надтоки, 1891 р. у всій Російській імперії нараховувалося 38 вікаріатств, а станом на 1917 р. їх налічувалося вже 70¹. Вікарний єпископ іменувався за назвою повітового міста, яке ставало центром вікаріатства. Він міг висвячувати священників у межах свого вікаріату, проте не мав кафедрального собору та консисторії. Вікарії знаходилися в особистому розпорядженні правлячого єпископа, якому вони повністю підпорядковувалися².

Статус вікарія, наприклад, в Таврійській єпархії мав єпископ севастопольський. По одному вікарію мали також Катеринославська та Полтавська єпархії. По два вікарія було в Подільській, Волинській, Херсонській, Харківській та Чернігівській (із 1916 р.) єпархіях. У Київській було три вікарних єпископи, а в 1906 р. додався ще один³.

Єпархії поділялися на благочинні округи. Згідно з встановленими правами й обов'язками, благочинний був зобов'язаний двічі на рік об'їжджати свій округ, перевіряти ведення метричних книг та іншої церковно-парафіяльної документації, виконувати цензорські обов'язки щодо проповідей священників, щорічно доповідати архієреєві про стан парафій свого округу, про чисельність парафіян, кількість охрещених, обвінчаних, померлих, про стягнення, накладені на духовенство. У благочинних були списки всіх священників та церковнослужителів свого округу з детальною інформацією про кожного з них, зокрема й членів їх сімей⁴. Щорічні звіти благочинних перед консисторією та владиками ставали основою характеристики стану єпархії, яка над-

¹ Там само. С. 21.

² Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период 1700–1917. Москва : «Рус. панорама», 2003. С. 25.

³ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 21.

⁴ Права и обязанности благочинного приходских церквей. Москва, 1900. 200 с.; Кузнец Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. Умань : Візаві, 2013. 464 с.

силалася до св. Синоду. Кожен благочинний щороку наглядав у середньому за 20 церквами.

Його влада базувалася на діяльності благочинної ради, слідчого та окружного духівника, які обиралися місцевим духовенством і затверджувалися єпископом. Щодо окружних духівників, то вони обиралися з числа літніх священників, обов'язком яких було почесне щорічне прийняття сповіді від самих священників, про що робилися записи в особливих віросповідних книгах, які періодично здавалися єпископу або в консисторію.

Дев'яти правлячим єпископам та шістнадцяти вікаріям в українських єпархіях на початку ХХ ст. підлягало близько 500 благочинних. Ця ланка церковної піраміди була незбалансованою між чисельністю православного населення та кількістю округів. Так, майже рівні за числом парафіян Харківська та Полтавська єпархії мали відповідно 37 і 90 благочинних. Після 1905 р. Волинська єпархія мала 63 благочинних, Катеринославська – 37, Київська – 81, Подільська – 67, Таврійська – 22, Херсонська – 33 і Чернігівська 65¹.

У своїх округах благочинні були, по суті, повними господарями. За їхнім доносом єпархіальному владиці рядові клірики могли позбутися посади, а псаломники – потрапити на військову службу. Але й благочинні значною мірою були залежними та контролювалися місцевими архієреями, які здебільшого відзначалися суворим ставленням до своїх підлеглих. Залежність благочинних лише від єпархіального керівництва призводила до того, що вони з погордою ставилися до парафіяльних священників, що в свою чергу загострювало конфлікти серед духовенства. Тому нагальною потребою внутрішнього церковного життя було його реформування. Розглядаючи це питання, подільський єпархіальний з'їзд восени 1905 р. відзначив: «Виборні благочинні будуть прагнути виправдати довіру округу, будуть улюбленими та авторитетними керівниками...

¹ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 21.

Одноокружні священники знають позитивні риси та недоліки своїх співбратів й оберуть благочинними лише найбільш гідних і поважних. А єпархіальна влада може легко обрати особу, негідну для діяльності благочинного, що підтверджується багатьма прикладами сучасної дійсності»¹.

Основу церковної піраміди становили священники, церковнослужителі і ченці. На початку ХХ ст. в українських єпархіях у їхньому розпорядженні перебувало 1033 церкви і 105 монастирів². Духовенство ще з часів Київської Русі-України поділялося на чорне (ченці) й біле (священники) та не підлягали світському суду.

З кінця ХVІІІ ст. та впродовж ХІХ ст. православне духовенство у Правобережній Україні міцно вкорінювалося і довготривало служило у своїх парафіях та церквах, передавало посади від батька до сина, створюючи таким чином священницькі династії. З одного боку, формувалися специфічна «дідизна», священницька культура і традиції, а з другого, – посилювалася замкнутість духовенства, яку в першій половині ХІХ ст. підтримували св. Синод і уряд, зобов'язуючи дітей пасторських родин обов'язково отримувати духовну освіту. В останній третині ХІХ ст. ситуація суттєво змінилася, коли 26 травня 1869 р. було оприлюднено закон, який скасовував традицію переходу церковних посад у спадок і надавав право призначати священників на місце служіння духовним консисторіям, що призвело до значного притоку у сільські й міські парафії неспадкового духовенства та до поступової руйнації основ кастовості (замкнутості) церковного життя. Проте традиція спадкових священницьких династій головним чином продовжувала зберігатися до початку ХХ ст.³ Сільський священник мав змогу повністю

¹ Мнение Подольского епархиального съезда 1905 г. по вопросам о необходимых реформах в церковной приходской жизни вообще и Подольской епархии в частности. Каменец-Подольск : Изд. Епарх. Упр. 1905. С. 11.

² Опря А. В. Православное духовенство в реформационном та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 25.

³ Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. Москва : Культурный центр «Духовная библиотека», 2004. С. 456-457.

бачити і знати життя своїх парафіян, однак сила пасторського впливу значно підривалася обставинами зовнішнього характеру. До парафії священник приходив за призначенням єпархіальної влади, іноді навіть всупереч бажанню віруючих.

Замкнутість церковного середовища, обмеженість кола спілкування, низький рівень побуту культивували одну з найпоширеніших вад – чвари всередині притчу або між притчами.

Найнижча церковна ланка (дяківська) складалася головним чином із українців. У багатьох київських церковних школах працювали також переважно українці. Досить часто вони були членами українських «громад» та, використовуючи можливість адміністративної служби, сприяли українцям в одержанні парафій. Помітною у цьому плані була постать лідера київської семінарської громади Л. Скочковського, який поєднував службу в консисторії з дяківською посадою в Йорданській церкві, де надавав притулок громадівцям.

З метою конспірації «громада» складалася з семінарського та вчительського осередку, куди входили викладачі, дяки, священники¹. Прагнучи унеможливити виявлення владою справжніх масштабів об'єднання, громади поділялися на «семінарську» та «вчительську». Одним із головних своїх завдань вважалася просвітницька діяльність. Громадівці заснували бібліотеки, сприяли поширенню української літератури та формуванню осередків свідомого українського життя поза межами Києва, вели пропагандистську роботу в учнівському та студентському середовищі.

Зі старших діячів українського руху в засіданнях громади брали участь Олександр Кониський та Михайло Грушевський. Крім того, до громади входили такі діючі священнослужителі, як Марко Грушевський із с. Суботів, священники Яків Ботвинівський, Володимир Бачинський, Тихін Добрянський, Мефодій Павловський².

Семінарська громада дотримувалася конспіративного життя до російської революції 1905 р. Її члени співпрацювали

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. С. 228–229.

² Там само. С. 225–226.

з «Просвітою», «Українським клубом», українськими політичними партіями, сам осередок став основою для формування інших українських організацій. Його філія утворилася в Київській (Костянтинівській) військовій школі, куди з 1901 р. стали приймати семінаристів, та в університеті м. Дерпт (сучасне м. Тарту, Естонія)¹.

На початку ХХ ст. в Україні гостро відчувалася нестача кваліфікованих церковнослужителів. До прикладу, на Поділлі й Волині менше половини дияконів мали професійну освіту².

Церковнослужителі різнилися і за своїм походженням. У містах зростала частка вихідців із міщан, а в селах переважали нащадки селян, які раніше здійснювали церковну службу. У багатьох єпархіальних звітах св. Синодові проглядається невдоволення церковної адміністрації новим поповненням. Так, подільський єпископ Митрофан у 1914 р. відзначив, що церковнослужителі нічим не виділялися, переважно не мали системної освіти і тільки в окремих випадках виявляли старанність на сакральній-громадській ниві.

Диякони та псаломники були найбільш безправною та знедоленою частиною духовенства. Вони найбільше страждали від несправедливого розподілу притчової землі. Під час виборів депутатів до єпархіального з'їзду священник мав один голос, диякон – половину, а псаломник – чверть голосу³.

Правовий статус парафіяльного духовенства визначався як канонічними правилами, так і світським законодавством. Канонічне право висувало низку заборон та обмежень у побуті й поведінці духовенства. Так, до прикладу, клірикам заборонялося пияцтво, азартні ігри, торгувати та найматися на роботу, брати участь у спектаклях та інших світських розвагах; священникам – займатися лихварством, торгувати та найматися на роботу.

¹ Там само. С. 234.

² Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 42–43.

³ Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. С. 105.

Коло обов'язків православних священників було досить широким. Окрім традиційного православного богослужіння, відправлення треб у парафіян, виголошення проповідей, ведення місіонерської роботи, вони організовували «палестинські» читання для народу, створювали бібліотеки, засновували церковні братства, а також окружні та єпархіальні комітети для розв'язання різноманітних питань громадського життя. Також кожен пастор вів метричні книги та видавав метричні довідки. Найбільш освічені представники парафіяльного духовенства брали участь у богословському та релігійно-філософському житті, досліджували церковні пам'ятки, займалися видавничою справою. Священники працювали і в кооперативних організаціях, що розглядалося в суспільстві як внесок церкви у розвиток громадського життя¹.

Інститут обрання на парафію пов'язував сільські громади і священника взаємними інтересами. Парафіяни брали на себе зобов'язання допомагати пастирю і його помічникам в облаштуванні його побуту (будівництві хати, допоміжних господарських споруд), у роботі на городі, церковних ланах і луках, у веденні домашнього господарства, в оплаті священницької праці, догляді за храмом. Священник, як зазначалося, мав дотримуватися сумлінного служіння, християнських чеснот, моральної поведінки та поваги до громади. Водночас для пастиря громада була моральним і правовим захистом від сваволі державних чи церковних управлінських структур².

¹ Кудрявцев П. П. Современная церковная общественная жизнь. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1906. Т. 1. № 1. С. 145–194; Кузіна Б. С. Історія споживчої кооперації Поділля. 1861–1914 рр. (до 100-річчя від дня утворення першого районного об'єднання споживчих кооперативів на Поділлі). Кн. 1. Хмельницький : ФОП Цюпак А. А., 2010. 192 с.; Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. Умань : Візаві, 2013. 464 с. ; Тацієнко В. С. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Умань, 2016. 272 с.

² Знаменский П. В. Богословская полемика 60-х годов об отношении православия к современной жизни. С. 114.

До того ж на священнослужителів і церковнослужителів покладалися обов'язки ведення різноманітної документації. За підрахунками П. Горського-Платонова, духовенство у храмах вело близько 30 видів канцелярських повинностей, кожна з яких забирала чимало часу¹. Це й метричні та синодальні книги, фінансові звіти, щомісячні інформації та повідомлення до статистичних комітетів, поліцейським чинам та повітовим справникам, військовим органам, медичним установам, пожежним командам; ведення церковних літописів, залучення до перепису населення, до заходів проти віспи і кору тощо².

Парафіяльне духовенство, яке служило громаді й основу якого складали протоієреї, священники, диякони та псаломники, налічувало в українських єпархіях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. близько 21 тис. осіб³.

Авторитет духовних пастирів значною мірою залежав від знань і цінностей, закладених у навчальних закладах православної церкви. Першою ланкою освіти майбутніх священників було духовне училище, в якому розпочиналося навчання у віці 6–7 років. У першому класі учні вивчали псалтир, співи, правописання, коротку священну історію, латину та катехізис. У другому класі – продовжувалося більш поглиблене вивчення попередніх предметів, а також російської граматики та арифметики. У третьому – грецької та старослов'янської мови, церковного статуту, церковної історії та географії. Початкова духовна освіта давала мізерні перспективи для кар'єрного росту, оскільки після закінчення духовного училища можна було зайняти лише місце дяка в православній церкві⁴.

¹ Горский-Платонов П. Очерк из быта православного духовенства. Москва : Сергиев Посад, 1893. С. 19.

² Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 100.

³ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 29.

⁴ Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 5 : Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 80–84.

Середньою ланкою духовної освіти були семінарії, які діяли в усіх губернських містах, як у центрі, так і на периферії Російської імперії. Їх головним завданням була підготовка парафіяльного духовенства. До семінарій щорічно у середньому вступало від 200 до 300 осіб. 22 серпня 1884 р. був затверджений новий статут цих духовних навчальних закладів, згідно з яким скасовувалася виборність ректорів та інспекторів і вводилася низка нових богословських предметів до навчальної програми. Окрім цього, було скорочено викладання філософії, розширено вивчення латинської та давньогрецької мов, натомість вивчення європейських мов стало факультативним. Також запроваджувалася плата за навчання для осіб, які не належали до духовного стану, та вводився суворий контроль за бібліотеками семінарій¹. За цим статутом більш широкі права в управлінні семінарій отримували св. Синод та єпархіальне керівництво.

На початку ХХ ст. семінарії було перетворено на закриті школи-інтернати із суворими правилами. Навчання доповнювалося збільшенням годин з іноземних мов, натомість природничі науки зводилися до мінімуму. Замість цього посилилося вивчення педагогіки, агрономії та ветеринарної справи, соціальної гігієни. Хоча духовні семінарії офіційно були «великоруськими» навчальними закладами, їхніми учнями ставали вихідці з українських сіл, де зберігалися національні традиції. Ця обставина зумовлювала зацікавленість певної частини семінаристів і викладачів до української історії та культури, викликала потребу викладати і навчатися рідною мовою².

За свідченням відомого представника українського національно-культурного відродження та визвольного руху, науков-

¹ Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. С. 116.

² Рожко В. Є. Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.) : історичний нарис. 255 с.; Семенчук О. О. Сільське парафіяльне духовенство Уманщини серед духовної еліти України ХІХ – початку ХХ ст. *Гілея* : наук. вісник. Зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 41 (11). С. 19–23; Теодорович Н. И. Вольнская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ и списки окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 гг.). Почаев, 1901. 1023 с.

ця С. Єфремова, який у 1891–1896 рр. навчався в Київській духовній семінарії, «учні не втрачали зв'язків із селом і поверталися туди, звідки вийшли, завжди готові були до сприйняття всього українського, боротися за українське»¹. Особливістю формування національних поглядів семінаристів була відносна інтенсивність цього процесу. Позитивний вплив мало спілкування зі студентами-українцями, різноманітні культурні заходи київських українофілів, зокрема виступи хору М. Лисенка, театральної трупі М. Кропивницького тощо. Й, очевидно, саме під впливом киян-громадівців у 1888 р. відбулось організаційне оформлення семінарської громади. До числа її засновників належали Лука Скочковський, Степан Кедреновський, Марко та Григорій Грушевські².

Духовно-навчальний процес у семінаріях здійснювався на патерналістських засадах. Спроби встановлення керівництвом тотального контролю призводили до зростання агресивності учнів, що вносило додаткову напруженість у стосунки між семінаристами та їх вихователями, породжувало бунтарський дух у майбутніх священників, що яскраво виявився у численних виступах семінаристів на початку ХХ ст.

Неврегульованість матеріального забезпечення православної духовенства, несприятливі культурні умови життя членів сільських причтів, поширеність революційних ідей призводили до того, що частина випускників духовних семінарій відмовлялася приймати священницький сан. Так, до прикладу, у Харківській єпархії впродовж 1906–1911 рр. на священницькі посади було призначено лише 49 осіб, які закінчили повний курс семінарії, та 117 – без повної семінарської освіти³.

¹ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / упоряд., вступ. ст. І. Гирича. Київ : Темпора, 2011. 220 с.

² Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. С. 224–225.

³ Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 1997. С. 11.

Кар'єрні перспективи випускників семінарії залежали від успішності їх навчання. Особливі переваги отримували ті, хто закінчував її зі званням «студент», що відкривало шлях до навчання в духовних академіях. Зокрема, у 1910–1911 рр. завдяки внесеним змінам до статуту семінарій випускники-відмінники за рекомендацією семінарського керівництва зараховувались до духовних академій без вступних іспитів. Однак на початку ХХ ст. таких семінаристів було небагато.

Вищою ланкою православної освіти на початку ХХ ст. були саме духовні академії, які діяли за статутом, затвердженим 20 квітня 1884 р., що також скасовував виборність ректорів та інспекторів і запроваджував їх призначення св. Синодом. Одночасно скорочувалися компетенції низки духовних академій, посилилася їх залежність від центральної духовної влади та єпархіальних єпископів. Окрім цього, звужувалися повноваження викладацьких органів управління, відмінялася виборність при зайнятті професорської кафедри, посилювався контроль інспектора та його помічників над студентами академій¹.

Як і у випадку з семінаріями, у 1910–1911 рр. було ухвалено новий статут духовних академій, за яким ще більш розширювалися права св. Синоду, який отримав право призначати і звільняти професорів та доцентів. Упродовж перших трьох років навчання в академії студенти повинні були щороку готувати три письмові роботи і три проповіді, а на останньому курсі писалась кандидатська дисертація з богословської тематики. У статуті робився особливий наголос на морально-релігійному вихованню та дисципліні студентів, які разом із викладачами були зобов'язані відвідувати всі богослужіння. Вище керівництво православною освітою здійснював св. Синод, при якому діяв спеціальний орган – навчальний комітет. Всі навчальні духовні заклади імперії були розподілені між окремими навчальними округами на чолі з духовною академією².

¹ Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. С. 113–114.

² Тарасова В. А. Высшая духовная школа России в конце XIX – начале XX века. 568 с.; Ткачук М. І. Київська духовна академія в освітянському «автономізаційному» русі початку ХХ ст. С. 149–165; Шип Н. А. Київська духовна

Проблеми морального стану духовенства та взаємовідносин між кліром і паствою протягом багатьох десятиліть були актуальними та доволі гострими як для церкви, так і для держави та суспільства в цілому. Церковні реформи, що здійснювалися за активної підтримки державної влади, здебільшого були спрямовані на покращення та упорядкування взаємовідносин між священнослужителями і парафіянами, загальне підвищення авторитету церкви.

Головним органом колегіального управління єпархіями були духовні консисторії, які опікувалися багатьма питаннями: реєстрацією актів стану призначення церковних покарань, місіонерською та благодійною діяльністю, освітою, будівництвом і ремонтом культових споруд тощо. Однією з найскладніших проблем, яку часто доводилося вирішувати членам консисторій, було розв'язання конфліктів між священниками й вірянами та між самих служителів церкви.

Так, у 1903 р. консисторією Подільської губернії було розглянуто 657 слідчих справ, з яких нові становили 267. За своєю суттю звинувачення розподілялися таким чином: образи різних осіб словесно та діями – 80 справ; вимагання з боку духовенства – 56; пияцтво – 23; подружня зрада – 20; зловживання церковними коштами – 5; інші службові порушення – 81. У результаті розслідування того року було покарано 115 священників: одного – переведено до категорії причетників; 9 – відсторонено від богослужінь; на 49 – накладено монастирську єпитимію; на 38 – штраф до 10 руб., 18 – оголошено догани. В цілому покарані особи склали 3,8% кліру Подільської єпархії¹. У Київській єпархії 1900 р. різних покарань зазнав 21 представник духовенства, у Полтавській – 26².

академія. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. С. 220–221; Ї ж. Студенти КДА та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*. Київ, 2005. № 4. С. 25–30.

¹ Блажевич Ю. Подільське православне духовенство напередодні і в добу Української революції 1917–1921 років. Хмельницький : Колісник С.А., 2018. С. 11.

² Його ж. С. 15.

Авторитет православного духовенства підживала існуюча на той час система грошової винагороди священника за здійснення ним релігійних обрядів-треб: хрестини, вінчання, панахиди та ін. Відповідно плата за треби була постійним джерелом прибутків духовенства.

Практика заміни натуральної плати за треби заробітною з державного бюджету існувала ще з XVIII ст. 20 липня 1842 р. було оприлюднено «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землями, будинками й одноразовими допомагами в губерніях Вітебській, Могильовській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та Білостоцькій областях». Його чинність із 31 серпня 1843 р. уряд поширив і на губернії Південно-Західного краю. На підставі цього документа церковний наділ мав складатися з 33 десятин землі для священника, причетників і церковних потреб. Положення зобов'язувало вірян за дарма обробляти священницьку землю в розмірі 10 десятин, забезпечувати його житлом, господарськими будівлями, виконувати різні одноразові роботи. Це була своєрідна «церковна панщина», що проіснувала до 1868 р. і призвела до загострення стосунків між священниками і селянами¹.

Наступний період до початку XX ст. відзначався зміною характеру таких відносин, початок яких поклало офіційне скасування у 1868 р. Положення 1842 р. та звільнення селян від трудової повинності на церковних землях². Головним джерелом існування притчу стала плата з державної казни, розмір якої визначався класом (розрядом). Згідно з духовними штатами всі парафії були поділені на сім класів. Зокрема, в Подільській єпархії 1-й і 2-й класи були відсутні, у Брацлавському повіті в церквах 3-го класу на утримання кліру щорічно виділялося

¹ Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 102; Меша В. Г. Православна церква і селянство України останньої чверті XIX ст. *Український селянин* : зб. наук. праць. Черкаси, 2008. № 11. С. 173.

² Меша В. Г. Православна церква і селянство України останньої чверті XIX ст. С. 173.

272 руб. сріблом, 4-го – 222 руб., 6-го – 136 руб. і 7-го – 116 руб.¹ Усього на рік сільським церквам Подільської єпархії з державної казни видавалося 186 794 руб. сріблом². Тільки 1893 р. імператор Олександр III затвердив сталі розміри державної плати православному духовенству, відповідно до яких священник отримував щорічно 300 руб., а псаломник – 100 руб.³ Крім цього, за розпорядженням вищих інстанцій православному кліру періодично виділялися додаткові кошти з державної скарбниці. До прикладу, у 1900 р. за розпорядженням Миколи II православному духовенству в цілому по імперії було виділено додаткові кошти до заробітної плати у розмірі 500 тис. руб.⁴ Так, лише в Херсонській губернії за першу половину 1904 р. духовенство отримало від держави 68 567 руб. 97 коп.⁵ Однак плата за треби залишалася однією з головних статей прибутку православного духовенства. З метою збільшення таких надходжень частина священників вдавалася до вимагання надмірних коштів за здійснення своїх послуг, що призводило до конфліктних ситуацій на селі. Так, 1906 р. у с. Цибулівка та с. Пирожна Ольгопільського повіту Подільської губернії відбулися виступи селян проти священників⁶.

Загалом істотне поліпшення матеріального становища сільського духовенства і єпархіального начальства в другій половині XIX ст. не тільки перетворювало церковний клір у сво-

¹ Про плату кліру духовних треб у Брацлавському повіті Подільської губ. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6027. Арк. 7–9.

² Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1865–1915. Т. 1. С. 154.

³ Про плату кліру духовних треб у Брацлавському повіті Подільської губ. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6027. Арк. 51 зв.

⁴ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1865–1915. Т. 2. С. 188.

⁵ Там само.

⁶ Листування Подільського губернатора щодо селянських страйків у повітах. 1905–1906 рр. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7275. Арк. 2830.

ерідних державних чиновників, але й підвищувало престиж православного богослужіння на Правобережжі. Водночас методи, якими самодержавство вирішувало ці проблеми, переклавши весь тягар нововведень на плечі і без того економічно поневоленого українського селянина, відчутно вдарили по авторитету церкви, всіх священнослужителів.

Революційні події 1905–1907 рр. наочно показали, що в питанні матеріального становища православного духовенства потрібні суттєві зміни. Далекоглядні представники священницького сану обстоювали позицію переведення всього кліру на державне утримання. Саме таку резолюцію ухвалив Київський єпархіальний з'їзд 1910 р., але проти цього виступила духовна консисторія¹.

Замість принизливої для священників «доброчинної плати за треби» рішеннями сільських сходів причти переводилися подекуди на громадське утримання. До прикладу, у Таврійській єпархії ще до революції 1905 р. таким чином утримувалися понад три чверті місцевих парафій. Розмір її був неоднаковий, зокрема, половина сільських причтів отримувала від 600 до 900 руб., інші – від 300 до 600 руб. щорічно.

Після революційних подій 1905–1907 рр. під впливом ворожої духовенству пропаганди українське селянство почало різко скорочувати громадське утримання для православного кліру. На це зверталася особлива увага у щорічних звітах єпархіальних архієреїв, які надсилалися св. Синоду. Зокрема, таврійський єпископ Олексій відзначив за 1908–1909 рр., що селяни єпархії у зв'язку з революційною пропагандою видавали громадську винагороду причтам несвоєчасно і не в повному обсязі².

Взаємовідносини духовенства з парафіянами склалися неоднозначно. Багато залежало від особистих якостей священ-

¹ Ходотайство Киевского духовенства. *Миссионерское собрание*. Москва, 1910. № 11. С. 1927.

² Справа про розгляд законопроекту про православні парафії, єпархіальні з'їзди духовенства. 1910–1913 рр. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2189. Арк. 112.

ника, його вміння налагодити контакт із віруючими. Серед духовенства було чимало осіб, які були віддані своїй справі, цікавилися життям парафіян, займалися благодійністю. Відповідно до такого пастиря та його родини парафіяни ставилися доброзичливо, робили добровільні пожертви, всіляко допомагали своєму священнику обжитися на новому місці. Проте чимало кліриків з різних причин не могли налагодити відносин зі своїми парафіянами.

Напруженість стосунків між парафіянами та духовенством інколи доходила до відкритого протистояння. Наприклад, селяни із чотирьох сіл Вінницького повіту Подільської губернії – Будки, Жуковець, Ярошенки та Пеньківки – у 1900 р. вирішили придбати за участю Селянського банку 283 дес. землі в поміщика Меринга. Чинovníки банку відмовили їм у позичці грошей, і купівля не відбулася. Земля перейшла до інших осіб, зокрема до священника Є. Василевського. Через це селяни почали відкрито погрожувати пастирю та обзивати його нецензурними словами¹.

Траплялися випадки, коли в результаті конфлікту між парафіянами та священниками останні зазнавали не лише матеріальних збитків, а й навіть тілесних ушкоджень². Агресивні дії селян стосовно своїх пастирів мали місце у той час в окремих парафіях Чернігівської єпархії. Головною причиною конфліктів була проповідницька діяльність священників, спрямована проти революції³. У зв'язку з цим окремі пастирі навіть зверталися до органів влади з проханням надати їм дозвіл на носіння вогнепальної зброї. Листи з такими проханнями у 1906 р. мали місце у Київській єпархії⁴.

¹ Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1960. С. 54–55.

² Його ж. С. 46.

³ Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва : Наука, 1984. С. 89.

⁴ Його ж. С. 90.

Про погіршення становища православного духовенства в той час неодноразово писала церковна преса. Так, восени 1906 р. у Таврійському церковно-громадському віснику зазначалося: «Важким стало становище православного духовенства. Його діяльність нині спрямована на втихомирення країни, його повчання, його вплив на народ не можуть подобатися представникам революції. І ось революційний рух обрушується на щирих захисників батьківщини... – пастирів православної церкви»¹.

Поза межами правового поля знаходилася і така форма боротьби, як навмисні підпали садиб священників. У результаті таких акцій духовенству було завдано значної шкоди. Так, у звіті благочинного Ольгопільського повіту Подільської губернії за 1906 р. повідомлялося, що у священника с. Кукул В. Базилевича було навмисно вчинено підпал звезеного на подвір'я зерна і селяни відмовлялися гасити пожежу². В Новозибківському повіті Чернігівської губернії тоді ж від навмисних підпалів постраждало майно священників у с. Крапивна, Брахлів, Новий Ріжок³. Підпали у господарствах православних пастирів були зафіксовані і на Херсонщині⁴.

Конфлікти між віруючими та духовенством були зумовлені й тим, що православна церква на початку ХХ ст. мала у власності великі земельні володіння. Малоземельні селяни із заздрістю і ненавистю споглядали на їхнє багатство і досить часто здійснювали вільну вирубку монастирських лісів, захоплювали збіжжя⁵. У с. Скаржинці Проскурівського повіту Подільської

¹ Зырянов П. Н. Церковь в период трех российских революций. *Русское православие: веки истории*. Москва : Политиздат, 1989. С. 380–381.

² Переписка з Департаментом поліції про спостереження і розшук осіб, приналежність до революційних організацій, РСДРП у Подільській губернії. 29 листопада 1907 р. – 7 квітня 1909 р. *ЦДАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 11. 50 арк.

³ Лещенко М. Н. Українське селянство в революції 1905–1907 рр. Київ : Наукова думка, 1977. С. 294–295.

⁴ Там само.

⁵ Про випадки посягання парафіян на власність духовенства. 1905. *РДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2721. Арк. 99зв.

губернії у 1906 р. протягом тривалого часу відбувалися сутички селян із місцевим священником у зв'язку з користуванням церковним лісом. Селяни юрбою вривалися на церковне подвір'я та відбирали заготовлені дрова для опалення¹.

Досить поширеними були випаси селянської худоби на землях, які належали православній церкві. Так, у серпні 1907 р. селяни с. Роваки Острозького повіту Волинської губернії були затримані поліцією за випас коней у городі місцевого священника². Влітку 1909 р. двоє мешканців с. Велика Бугаївка Київського повіту Ф. та І. Сохацькі випасали свою худобу на церковному сінокосі. За зроблене священником С. Яковчуком зауваження вони побили його разом із дружиною³.

Зменшення довіри віруючих до духовенства, зниження рівня їхньої релігійності констатували не лише противники православної церкви, але й державні чиновники та саме духовенства. Так, у звіті про стан Чернігівської єпархії за 1908 р. відзначалося: «Населення єпархії..., на превеликий жаль, морально псується, Божі заповіді забувають, страху Божого не мають, церкву Божу не шанують, служителів її не поважають, піддаються вільнодумству, чинять опір владі та встановленим порядкам». Оберпрокурор св. Синоду К. Побєдоносцев на початку ХХ ст. зауважував, що характерною рисою тогочасного життя стало «заперечення церкви зі всіма її догматами та атрибутами»⁴.

Ці фактори суттєво впливали на загострення стосунків вірян із православним духовенством, зростання протестних

1. Чорновий звіт стану Подільської губернії за 1906 р. – 1907 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7241. Арк. 177–178.

2. Справа про затримання поліцією селян за випас коней в огороді священника с. Роваки Острозького повіту Волинської губ. 1907 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 708. Спр. 264. Арк. 1–2.

3. Справа про побиття селянами Київського повіту Феодосієм та Іваном Сохоцьким священника С. Яковчука. 1909 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2313. Арк. 82–83.

4. Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. Москва : Культурный центр «Духовная Библиотека», 2004. С. 17.

акцій у середовищі селян та в духовних навчальних закладах, зменшували рівень довіри до духовенства та посилювало кризові явища в середовищі ПРЦ.

2.2. Передумови участі представників духовенства в українізації та демократизації церкви, реформаційних процесах у суспільстві

Утвердження християнства у Київській Русі було тривалим і складним процесом, що розтягнувся в часі. На час запровадження християнства як державної релігії наприкінці X ст. місцева еліта вже значною мірою перебувала під впливом християнських цінностей. До середини XIII ст. православна церква на Русі (в межах сучасних українських кордонів) була вже розгалуженою, загальновизнаною і панівною. Проте навала Золотої Орди і встановлення її правителями на тривалий час контролю (1240–1362 рр.), входження українських земель до Великого князівства Литовського (ВКЛ), а згодом Речі Посполитої (XIV–XVIII ст.), призвели до послаблення позицій православної віри та спроб реформувати її на західний обряд (католицизм, уніатство). Це був час, коли православне духовенство і віруючі, зазнаючи репресій, переслідувань, зуміли зберегти національну віру, а в роки Національної революції середини XVII ст. та Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст. стали прапором, оплотом українського народу в його боротьбі за свободу.

Водночас Московська держава, що поглинула Лівобережну Україну після 1654 р., намагалася підпорядкувати своєму впливу українську православну церкву. Загальновідомо, що у 1686 р. константинопольський патріарх Діонісій IV видав грамоту про передачу київської метрополії під юрисдикцію мос-

ковського патріархату, отримавши від посла 120 шкурок соболиного хутра та 200 золотих монет. Незважаючи на те, що вже наступного року Константинопольський собор засудив Діонісія IV за такі дії, позбавивши його патріаршого престолу, московський патріархат вважав київську метрополію своєю неподільною вотчиною, в релігійній сфері проводив політику, спрямовану на духовне поневолення українського народу.

Ще більше страждала православна церква у Правобережній Україні, яка до 1793 р. перебувала в складі Речі Посполитої. Майже 80 відсотків православних церков, монастирів, інших культових споруд були перетворені спочатку у римо-католицькі, а після Люблінської унії 1569 р. – переважно у греко-католицькі (уніатські) храми. Незначне число православних церков та їхнього кліру, які знаходилися у віддалених місцевостях, зберігали і підтримували свою віру, її канони, обряди, традиції, національну мову, культуру і духовність.

Релігійна ситуація докорінно змінилася із входженням Правобережної України у 1793 р. до складу Російської імперії. Верховна світська влада, керівництво православної російської церкви відразу взяли за відновлення позицій православ'я на цій території, заборонивши перехід православних у католицизм та оголосивши війну римо-католицькій і греко-католицькій церквам. Остання у Правобережжі була остаточно ліквідована до 1839 р. Від 1795 р. ПРЦ було підпорядковано уніатських 1607 церков, 2 монастирі та понад 1 млн віруючих, зрештою, всі греко-католицькі храми, їхні господарства були повернуті православній церкві, яка стала панівною в регіоні¹. Щоб реалізувати кадрове забезпечення православними священниками та посилити управління православним сповіданням із кінця XVIII і до середини XIX ст. у Правобережжі були відновлені православні єпархії і парафії, відкриті церковно-парафіяльні школи, духовні училища та семінарії, відновлена робота Київської духовної академії, розпочато масове спорудження но-

¹ Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900–1917 гг. С. 55.

вих православних церков і культових споруд тощо¹. В такому сенсі зміцнення позицій православ'я у Правобережній Україні можна вважати позитивним фактом і відновленням історичної справедливості.

Однак російська влада і св. Синод відновлювали не українську, а православну російську церкву, яка нічого не мала спільного з українськими національними традиціями й виконувала роль механізму зросійщення як національного православ'я, так і всього українського народу, нав'язувала й утверджувала проведення духовних треб і богослужіння тільки російською мовою. При цьому було запроваджено обов'язкову попередню цензуру проповідей і молитов пастирів, розпочато масову заміну українських церковнослужителів на російських, надісланих з інших регіонів імперії, які мали стати опорою внутрішньої політики самодержавства на українських територіях. Всі заходи, що стосувалися православ'я у Правобережжі й інших регіонах підросійської України, скеровував св. Синод у Санкт-Петербурзі спільно із центральною владою у центрі і на місцях. Особливо болюче церковне керівництво сприймало будь-які прояви опозиційності до російського православ'я й боролосся з ними репресивними методами².

Чи могло українське православне суспільство повністю підкоритися зросійщенню своєї церкви і віри? Зрозуміло, що ні. Проте, перебуваючи під тяжким пресом імперської влади і російського православ'я, воно змушене було зовні, формально, його визнавати. Варто погодитися з тим, що зусиллями св. Синоду вдалося нав'язати імперській імператив абсолютній більшості українського духовенства і зробити його надійною опорою самодержавства і російського православ'я. Саме цей факт негативно характеризує діяльність православної церкви як посібника російського самодержавства, свідчить про її

¹ Коптюх Ю. В. Передумови та проведення реформування устрою Православної церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 26. С. 102.

² Винарчук Т. В. Релігія в національному відродженні українців та народів Центрально-Східної Європи (XIX – поч. XX ст.). С. 112–115.

консервативність, угодівство, що йшло в розріз з інтересами українського народу та національного відродження у XIX – на початку XX ст.¹. На жаль, такі діяння неможливо приховати у суспільній свідомості, в історіографії, до того ж сьогодні аналогічну позицію з відстоювання ідей неоімперської доктрини «російського світу» займає переважна більшість духовенства УПЦ Московського патріархату.

Однак далеко не всі священники, церковнослужителі й віруючі погоджувалися з таким станом речей, мирилися з втраченою позицій українського православ'я у XIX ст. Представники патріотично налаштованого духовенства відкрито ставали на шлях реформування ПРЦ, відродження рідної мови, традицій національного православ'я та закладали основи для автокефалії української церкви, що була проголошена у час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., та надання томосу про автокефалію у 2018 р.

Які ж чинники стали основою для виникнення і розвитку опозиції в ПРЦ, українізації православ'я, створення власної помісної церкви? Передусім треба констатувати, що основним контингентом віруючих православних церков в українських регіонах, зокрема й Правобережжі, були, зрозуміло, українці, головним чином селяни, які воліли чути молитви, літургії у храмах рідною мовою і у вірі дотримувалися національно-релігійних звичаїв, традицій і обрядів. Саме найбільш свідомі, інакомислячі українці поповнювали духовні навчальні заклади від церковно-парафіяльних шкіл до Київської духовної академії, ставали пасторами і церковнослужителями (у тому числі реформаторських поглядів або, на знак протесту, після звершення духовної освіти, відмовлялися від церковного служіння й могли активніше критикувати установлені порядки, вимагати реформ у ПРЦ).

У 1867 р. відповідними указами св. Синоду молоді інших верств населення, разом з дітьми священнослужителів, було

¹ Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. С. 124.

дозволено вступати до духовних семінарій і академій, а після їх закінчення одержувати місця священників і рухатися по церковній ієрархічній драбині¹. Цим самим руйнувалася кастовість і замкнутість православного духовенства, що дозволяло проникати до його лав вихідцям із так званих різночинців, інтелігенції, тобто представникам тих груп населення, які були найбільш придатні до впливів українського національно-культурного відродження.

По-друге, заходи св. Синоду були спрямовані на поступову заміну українського духовенства у Правобережжі та інших українських регіонах етнічними росіянами, запровадження практики постійної ротації кадрів, що давало можливість позбутися найбільш непокірливих священнослужителів. Незважаючи на таку практику, станом на середину XIX ст. більше половини настоятелів православних храмів були українцями. Також до 1860-х рр. у Правобережжі повсемісно існували пастирські династії з числа українців, які передавали службу своїм синам і онукам; як правило, мешкали постійно в одному селі і служили в місцевому храмі. Окремі такі священницькі родини користувалися величезною повагою у вірян. Пастирі особисто знали кожного із мирян, надавали їм поради й підтримку, часто відкрито виступали на захист їхніх прав. Також мали місце випадки, коли священники, незважаючи на заборони, вели церковну службу українською мовою. Вони мали настільки височезний авторитет серед вірян, що духовна влада не наважувалася їх замінити, перевести в інше місце чи впливати на них². До подібних священницьких родин треба віднести Гречулевичів, Орловських, Сіцінських, Сімашкевичів, Широцьких (Поділля), Барановських, Сендульських (Волинь), Похилевичів, Саббатовських, Гримальських (Київщина) та чимало ін. Саме в таких

¹ Хитровська Ю. В. Реформування Російської православної церкви у другій половині XIX – на початку XX ст. і його відображення у православній періодичній пресі. *Чорноморський літопис*. 2014. № 9. С. 39.

² Семенчук О. О. Священницькі родини Уманщини (XIX – початок XX ст.). Умань : Вид.-поліграф. центр «Візаві», 2013. 240 с.; Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 років. 266 с.

православних родин зростали національно-духовні реформатори, поборники українізації православної церкви. З їхнього середовища вийшло чимало діячів національно-культурного відродження, визвольного руху та боротьби за автокефалію української церкви (С. Руданський, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький, П. Житецький, С. Єфремов, В. Біднов, М. Біляшівський, В. Гречулевич, Ю. Сіцинський, В. Січинський, К. Широцький, А. Гриневич та багато ін.)¹. Щоб перешкодити такому становищу, відповідними указами 1867 р. і 1869 р. ліквідовувалася передача у спадок парафіяльних церковних посад, а також спадкових духовних звань. Також указом 1869 р. церковні сторожі, псаломники, паламарі та інші церковнослужителі не зараховувалися до духовних осіб, якими тепер вважалися тільки священники, диякони і представники вищого духовенства². Незважаючи на серйозні перешкоди, усі вище названі спадкові пасторські родини збереглися до початку ХХ ст.

По-третє, потужним фактором, що впливав на необхідність реформування православної церкви, був український національно-культурний рух у ХІХ – на початку ХХ ст. З етапами його розвитку пов'язані зростання і поглиблення самовираження й самосвідомості українського народу. Саме у цей час, незважаючи на суттєві перепони і заборони самодержавства, утвердилися національні література, мистецтво, народна творчість, наука, регіоналістика і краєзнавство, музеєзнавство, етнологія і фольклористика та інші галузі суспільного буття, які ідентифікували, вивершували, формували і популяризували український етнос та обґрунтовували його право на визнання у світі як окремого народу, прокладали шляхи до його незалежного і самостійного буття³.

¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. 255 с.; Його ж. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. 480 с.

² Хитровська Ю. В. Реформування Російської православної церкви у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і його відображення у православної періодичній пресі. С. 39.

³ Історія релігії в Україні. В 10-ти т. Т. 3. 560 с.; Кізченко В. І. Боротьба за українізацію освіти. С. 138–192.

Величезний вплив у піднесенні українського національно-культурного руху мала подвижницька діяльність і творчість Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Степана Руданського, Івана Нечуй-Левицького, Лесі Українки, Михайла Грушевського та інших українських діячів. Як не прагнув св. Синод усіляко відгородити від цих процесів ПРЦ в українських регіонах, перетворити її в надійний оплот російського православ'я і самодержавства, ідеї та ініціативи діячів українського руху проникали в середовище патріотично налаштованих священнослужителів, віруючих православних парафій, молоді, яка навчалася в духовно-освітніх закладах усіх рівнів, відданих справі національно-культурного відродження. Вони виступали за українізацію ПРЦ та в цілому за її реформування в інтересах свого народу і таким чином відроджували й утверджували засади українського православ'я¹.

Отже, перебуваючи безпосередньо серед православного люду, в самому епіцентрі українського суспільства, духовенство відчувало його вплив, запити, потреби і мало реагувати на них, будучи його духовними пастирями. Практика засвідчила, що більшість священнослужителів й віруючих залишалися слухняними виконавцями і вірнопідданими російської православної церкви та самодержавної влади, натомість їхня активна меншість – вболівала за кращу долю українського народу, прагнула боротися різними методами за його національно-культурну й духовну окремішність та самоствердження.

Які завдання ставили перед собою подвижники із середовища православного духовенства Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. в боротьбі за відродження й утвердження українського православ'я? Найперше, що відбувалося, – виступи патріотично налаштованих священнослужителів, викладачів, семінаристів і студентів духовно-освітніх закладів з вимогою перекладу Св. Письма та богослужбових книг українською мовою, повернення її в богослужіння,

¹ Грицак Я. Національне відродження (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Історія України*. Вид. 2-е. Львів : Світ, 1998. С. 190–210.

до викладання в навчальних закладах, повсякденного спілкування. Це було цілком природнім прагненням національного духовенства, адже православна церква, існуючи в україномовному суспільстві, не могла не служити його інтересам.

Як зазначав діяч українського національно-духовного відродження О. Лотоцький, сталося так, що духовні семінарії зберігали значно більшою мірою українську атмосферу, ніж гімназії, де на 80% вчився цілком сторонній елемент українському селу¹. Така обставина призвела до того, що, починаючи з 1850-х рр. і до початку XX ст., у духовно-освітніх закладах на українських територіях постійно відбувалися протести, виступи, заворушення семінаристів і студентів та патріотично налаштованих викладачів, під час яких, серед іншого, висувалися вимоги запровадження викладання української мови, літератури, історії, етнології. Вони були частково досягнуті під час російської революції 1905–1907 рр., що стало важливим здобутком українського національно-культурного руху.

На порядку денному протягом другої половини XIX – початку XX ст. гостро стояло питання перекладу українською мовою Біблії, катехізисів, псалмів та інших священних текстів для потреб місцевих вірян, що дозволяло б їм краще сприймати й осмислювати Святе Письмо, проповіді та молитви. Активну участь у перекладі проповідей, богослужбових книг брали не лише патріотично налаштовані представники українського духовенства, а й відомі діячі українського національно-культурного відродження (І. Полуй, М. Шашкевич, П. Куліш, П. Морачевський та ін.). Це є свідченням того, що переклад українською мовою богослужбових текстів був не лише гострою внутрішньоцерковною потребою, але й важливою загальнонаціональною справою, складовою частиною національно-культурного руху за самовизначення й самоствердження українського народу.

У зазначений час корінною проблемою стало реформування не тільки системи управління ПРЦ, а й духовної освіти.

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. С. 9.

Головними питаннями, що порушувалися представниками духовенства, викладачами та учнями духовних навчальних закладів щодо реформування духовно-освітньої сфери на усіх її рівнях були такі: вимоги її демократизації, зближення з навчальними планами світської системи освіти (училищ, гімназій, університетів), введення українознавчих дисциплін, надання автономії духовним семінаріям і академіям, ліквідація інституту наглядацтва за учнями і студентами, послаблення й ліквідація їх казарменого способу життя під час навчання й відповідного внесення цих вимог до статутів духовно-освітніх закладів. Боротьба за оновлення статутів як складової реформування церкви стала однією з головних у протестному русі, призводила до виступів, страйків, маніфестацій та інших форм заворушень семінарської та академічної молоді за участі патріотично налаштованої професури і викладачів. Такі зусилля підтримувало українське суспільство, з ними солідаризувалися світські заклади освіти, що відповідало завданням українського національно-культурного руху.

Світська і церковна влада прагнула реформувати православно церкву й духовну освіту, виходячи з власного бачення й потреб, і намагалася не допустити проявів реформаторських ініціатив щодо духовно-освітніх закладів. До прикладу, за статутом 1863 р. семінаріям і академії у своїй роботі, у плануванні навчальних програм і навчального процесу, в господарюванні надавалася певна автономія; посади ректорів, професорів ставали виборними; допускалися інші ліберальні послаблення. Проте, зважаючи на участь семінаристів, студентів, окремих викладачів духовно-освітніх закладів у народницькому рухові, заворушеннях і протестах кінця 1860-х – початку 1880-х рр., у 1884 р. для середніх і вищих духовних навчальних закладів було затверджено новий статут, за яким скасовувалася їх автономія, виборність посад ректорів і професорів, посилювався казарменей режим, а також запроваджувалися обмеження випускникам духовних семінарій щодо вступу до світських університетів, інститутів, училищ. Тільки в роки російської революції 1905–1907 рр. вдалося значною мірою повернути

духовно-освітнім закладам автономію, лібералізувати їх діяльність та домогтися впровадження вищезгаданих реформ.

Водночас духовні освітянські заклади відіграли вагомую роль у піднесенні українського національно-культурного відродження, в розвитку краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень. У 1850-ті рр. св. Синод у погодженні з вищою світською владою з метою зміцнення позиції ПРЦ в Україні та інших регіонах імперії, пошуку історичності, єдиного коріння власне російського (московського) православ'я від часів Київської Русі, поставив перед духовно-освітніми закладами завдання підготувати загальні історико-топографічні і статистичні описи єпархій, заснувавши для цього церковні історико-статистичні та археологічні комітети й редакції. Така практика, що існувала до початку ХХ ст., сприяла становленню краєзнавчого руху в українських регіонах, розгортанню науково-історичних та історико-регіональних досліджень, появи в середовищі духовенства відомих учених, краєзнавців, подвижників – діячів українського національно-культурного відродження. Результатом цього стало видання фундаментальних описів церков, парафій, міст, містечок і сіл Київської єпархії (за авторства протоієрея Л. Похилевича)¹, Волинської єпархії (викладача Волинської духовної семінарії М. Теодоровича)², Подільської єпархії (протоієрея Ю. Сіцінського)³ та інших православних єпархій підросійської України. Фактичний матеріал описів та багатьох інших регіональних досліджень, всупереч ідеологічним настановам вищої духовної і світської влади, став важливим підґрунтям для національного відродження, збері-

¹ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся. Киев : Тип. Киево-Печер. Лавры, 1864. 763 с.

² Теодорович Н. И. Волинская духовная семинария. История первоначально-го устройства ее и подведомственных ей духовных училищ, и списки окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 гг.). Почаев, 1901. 1023 с.

³ Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии. 1064 с.

гає свою наукову актуальність і цінність донині й активно використовується істориками, краєзнавцями та більш широким загалом.

Уже в середині XIX ст. суспільство, церковна і верховна влада усвідомлювали нагальну потребу у перебудові структури ПРЦ та системи її управління, які були застарілими, неефективними і надмірно централізованими. У ліберальній атмосфері 1860-х рр. з'явилася низка проєктів реформи церкви, до яких варто віднести намагання послабити централізацію управління, розширити права єпархій; запровадити виборність церковних посад у православних парафіях та вищих ланках управління; надати церкві більшу самостійність і ліквідувати або обмежити опіку над нею світської влади; боротися з бюрократизацією церковного керівництва та ін.

Для цього на початку 1860-х рр. було офіційно створено спеціальний комітет із проведення церковних реформ на чолі з міністром внутрішніх справ П. Валуєвим. Результатом його роботи було скасування у 1867 р. поділу православних єпархій на три категорії (митрополії, архієпископства, єпископства), які стали відтоді митрополіями з наданням більш широких прав і повноважень єпархіальним архієреям. Окрім цього, були укрупнені сільські православні парафії і змінено їх статус завдяки створенню в них власних управлінь із виборністю на церковні засади та розширено їх обов'язки, здійснено заходи з покращення матеріального стану сільського духовенства тощо.

За всієї необхідності впровадження реформ у різних сферах церковного життя, нововведення впроваджувалися «згори» та не враховували думку духовенства, духовних навчальних закладів і, відповідно, часто були непослідовними та неефективними. Світська влада продовжувала зберігати свій контроль над ПРЦ та її керівництвом і всіляко вмішувалася в їхню діяльність, посилюючи бюрократизацію всіх сфер церковного життя. Зрештою, реформи не стосувалися питань українізації православ'я, скоріше навпаки – перешкоджали виникненню такого процесу в ПРЦ. Проте проведення церковних реформ вимагало нижче духовенство, віряни, учасники націо-

нально-культурного відродження, суспільство загалом. Власне під їх тиском світська і духовна влада змушені були реагувати на такий запит та вдаватися до косметичного реформування ПРЦ, адаптувати її до реалій життя і, таким чином, частково послаблювати соціальне напруження на релігійному ґрунті.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. частина православного духовенства та віруючих українських єпархій ПРЦ свідомо чи опосередковано перебували під впливом національно-культурного відродження. Патріотично налаштовані їхні виразники, організовано чи стихійно, знаходили форми та методи діяльності, спрямованої на відродження національних традицій українського православ'я, українізації та реформування церкви в інтересах народу, закладали основи для отримання в майбутньому автокефалії національної православної церкви.

Висновки до розділу

Інкорпорація Правобережної України до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. в релігійно-духовному житті призвела до включення цього регіону в орбіту ПРЦ, до поступової втрати у XIX – на початку XX ст. українцями національних рис, самобутності обрядової сфери національного православ'я. У переважній більшості православне духовенство і церковнослужителі українських єпархій ПРЦ були зросійщені й віддано служили російській церкві та самодержавній владі. Система церковного управління, ієрархічна підпорядкованість були надмірно централізовані, бюрократизовані й цілком залежали від державного впливу, що сповільняло й обмежувало реформаторський потенціал в православної церкви.

Незважаючи на постійну ротацію місцевих священників українських єпархій ПРЦ на відряджених із російських губерній, яку здійснював св. Синод, у другій половині XIX ст. се-

ред місцевого духовенства понад 50% становили українці. Це забезпечувало національну і соціальну базу для появи серед українського духовенства патріотично налаштованих виразників, які наполегливо виступали за відродження українського православ'я, переклад українською мовою Св. Письма, за реальне реформування ПРЦ, зрештою, за рух до автокефалії української православної церкви. Така діяльність православного духовенства відповідала меті і завданням українського національно-культурного і духовно-освітнього відродження XIX – початку XX ст.

Національно свідомі та патріотично налаштовані священнослужителі і представники церковного кліру під впливом українського національно-культурного руху упродовж досліджуваного періоду організовано чи стихійно розробляли, вдосконалювали і поглиблювали відповідно до соціально-економічної, політичної та релігійної ситуації заходи щодо повернення втрачених позицій українським православ'ям, українізації церкви та реформування ПРЦ. Вони урізноманітнювали форми і методи такої діяльності і розширювали власне середовище за рахунок притоку нових прихильників і діячів національно-культурного руху в українських регіонах, що перебували під владою Російської імперії.

РОЗДІЛ 3

ПЕРШІ ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ

3.1. Рух у середовищі духовенства за українізацію православної церкви. Перші переклади українською мовою Святого Письма

Феномен українського національного і культурного відродження XIX ст. був покликаний великодержавною імперською політикою російської влади, яка у церковному житті проявилася в русифікації українців, відмові від національних традицій, надмірній централізації. Характерною особливістю процесу відродження стала асинхронність його протікання у світській і церковній сферах. Різниця полягала у значному відставанні церковних процесів від суспільних. Перенесення національно-визвольних ідей у площину практичної політики не торкалося патріотичної частини православного духовенства, яке більше тяжіло до діяльності національно-культурницького спрямування.

Поява українського руху викликала спочатку лише занепокоєння офіційної влади. Але підготовка та вибух польського Січневого повстання 1863–1864 рр. викликали у неї величезне побоювання, що українці підуть далі культурницької діяльності і зажадають відродження колишніх прав, автономії. 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видає таємний циркуляр, яким заборонялося публічне використан-

ня української мови в державних установах, школах, церквах, друкування нею релігійної літератури, окремих художніх творів. Проблема української мови розв'язувалася знаменитою фразою: «Ніякої малоросійської мови не було, немає і не може бути»¹.

Окремі патріоти, віддані українській справі, у складних умовах продовжували свою діяльність, зосередивши свої зусилля в просвітницькому і науковому напрямку. Через відсутність організаційного оформлення цей рух деякий час мав обмежені можливості. Лише наприкінці 1860-х рр., після незначного послаблення антиукраїнської політики, почали відроджуватися на нелегальних засадах громади. Однак конспіративне становище давало обмежений простір для культурницької діяльності, що спонукало провідників національного руху знайти легальні форми для своєї роботи. Така можливість відкрилася із заснуванням у Києві 13 лютого 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що завдяки громадівцям стає центром українознавчих досліджень. Також Київська Стара громада перебрала до своїх рук редагування російськомовної газети «Киевский телеграф»².

Головою Південно-Західного відділу було обрано Г. Галагана – людину, яка щиро вболівала за національну справу (управителем – П. Чубинського). Друкованим офіційним органом установи стали «Записки Юго-Западного отдела ИРГО», а неформальним – газета «Киевский телеграф» (видавалася у 1874–1876 рр.). До її редакційного комітету увійшли М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Лисенко, П. Житецький. Часопис став оборонцем і пропагандистом величезної

¹ Валуєвський циркуляр 1863 р. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1. С. 58; Климчук М. М. Валуєвський циркуляр. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 429.

² Житецький П. Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. (З приводу 30-річчя його закриття в 1876 році). Україна, кн. 5. Київ, 1927. С. 31–36; Любченко В. Б. Російського географічного товариства Південно-Західний відділ. *Енциклопедія історії України*. 2012. Т. 9 : Прил. – С. С. 296.

плідної праці з вивчення духовно-культурних і матеріальних надбань українського народу.

До роботи у відділі були залучені вагомими науковими силами. Зокрема налічувалося 182 дійсні члени, серед яких були відомі науковці, діячі українського національно-культурного руху В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, П. Житецький, Ф. Вовк, О. Кістяківський та ін.¹ Не порушуючи чинне законодавство, використовуючи російську мову, патріотично налаштовані вчені фактично створили науковий центр з українознавства, прообраз академії наук, й очолили широкий науково-просвітницький рух за участю багатьох ентузіастів із різних українських регіонів.

Важливою акцією цієї установи, яка набула міжнародного розголосу, стала участь її представників у III Археологічному з'їзді, що пройшов у Києві в серпні 1874 р. і набув українознавчого спрямування, засвідчивши високий рівень археологічних досліджень у підросійській Україні, у цілому став маніфестацією української науки перед ученим світом. Учасниками форуму також були представники православного духовенства, зокрема й Ю. Сіцінський.

Унаслідок доносів і наклепів було підготовлено черговий антиукраїнський документ, який імператор Олександр II 18 травня 1876 р. підписав у німецькому містечку Емс². Емський указ посилював репресивну політику проти української культури і наклав нові обмеження щодо вживання мови. Зокрема, було заборонено ввезення з-за кордону літератури українською мовою і видання нею в Росії оригінальних творів, перекладів, п'єс для театральних вистав. Указ 1876 р. ліквідував Півден-

¹ Чорна Л. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні : автореф. дис. канд... іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. 19 с.; Петрук Н. П. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття : автореф. дис. канд... іст. наук : 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 17 с.

² Савченко Ф. Заборона українства. 1876 р. Харків; Київ, 1930. С. 381–383; Емський указ 1876 р. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. 1999. Т. 2: Д–Й. С. 744.

но-Західний відділ Російського географічного товариства, забороняв діяльність громад, встановлював жорсткий контроль за виданням художніх творів українською мовою з використанням російського правопису. Окремий пункт стосувався персонально М. Драгоманова та П. Чубинського, який забороняв їм проживати в Україні. Емський указ став відчутним ударом по українській науці, культурі, в цілому національному рухові, і зберігав свою чинність до 1905 р.

Вагомим результатом роботи Південно-Західного відділу стало семитомне видання матеріалів етнографічної експедиції 1869–1870 рр., організованої у всі губернії Правобережної України під керівництвом П. Чубинського, які побачили світ у Петербурзі 1872–1878 рр.¹ Члени експедиції (історики, етнографи, фольклористи, мистецтвознавці, краєзнавці, викладачі світських і духовних навчальних закладів, священники та ін.) дослідили практично кожне село, містечко, не кажучи вже про міста досліджуваного регіону, зібрали статистичні матеріали і відомості про населення, його господарське життя, побут, ремесла, народні традиції, звичаї, обряди, вірування, місцеві легенди, міфи, перекази, казки, пісні та узагальнено подали зібране у виданих томах. За величезним обсягом та науковим значенням опублікований народознавчий матеріал, який переконливо обґрунтовував історичні коріння, сутність і самобутність українського народу, не мав аналогу на той час і залишається неперевершеним виданням в Україні донині, що було високо оцінено на міжнародному рівні у час його виходу в світ. Семитомник став однією з підвалин розвитку українського культурницького руху, а також утвердження національного православ'я, його українізацію і поступу до автокефалії вітчизняної православної церкви.

Важливим проявом прагнення українських подвижників щодо реалізації національної ідентичності у церковно-право-

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Мат-лы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872–1879. Т. I–VII.

славній ділянці стали перші спроби у 1840–1850-х рр. домогтися від влади дозволу для священників вести у православних храмах підросійської України проповіді українською мовою та розпочати переклад Святого Письма, що заклало б підґрунтя до відродження українського православ'я. У цей час окремі священники Правобережжя взялися за відповідну справу, що одразу викликало опір з боку вищої духовної і світської влади. Прикладом цього є висновок від 17 грудня 1847 р. для цензурного комітету Київської духовної академії ректора Київської духовної семінарії архімандрита Антонія, зроблений на основі проведеної експертизи низки рукописних перекладів церковних проповідей українською мовою з російської, зокрема за авторства колишнього ректора (до 1842 р.) Київської духовної академії архімандрита Інокентія (І. Борисова)¹. Зокрема, архімандрит Антоній писав: «...мова, якою написані ці повчання, є груба, провінційна і майданна, якою не тільки друкувати, але й говорити церковні повчання, на мій погляд, не варто, щоб під приводом загальнонародності, неправдивої простоти не перекручувати російську мову, а тим паче не піддавати приниженню церковну кафедру і проповідуване нею Слово Боже»².

Проте процес українізації церковного життя зупинити вже не було можливим. Лідером цього руху у Правобережній Україні в другій половині 1840-х – на початку 1860-х рр. став протоієрей Василь Якович Гречулевич (1791–1870), священник із с. Ганнополь Гайсинського повіту Подільської губернії, який всупереч розпорядженням офіційної влади та єпархіального керівництва мало не єдиний в краї виступав з проповідями і повчаннями виключно українською мовою³.

В. Гречулевич народився 1791 р. у с. Гнатівці Гайсинського повіту Подільської губернії у сім'ї сільського священника.

¹ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання : зб. документів і матеріалів (1847–1914). С. 14.

² Там само.

³ Баженов Л. В. Подолянин Василь Гречулевич. С. 208–211; Біднов В. До 50-річчя смерті В. Гречулевича. *Наш шлях* (Кам'янець на Поділлі). 1920. № 116–117; Лотоцький О. Василь Гречулевич. *Зоря*. Львів, 1893. № 19. С. 382–383.

Родина не відзначалася заможністю, утім у ній завжди домінувала українська мова. Наслідуючи свого батька-священника, юнак закінчив Шаргородське духовне училище, засноване 1797 р. подільським архиєпископом Іоанікієм, потім у 1810–1815 рр. навчався в Кам'янець-Подільській православної духовній семінарії. Як один із кращих вихованців, після закінчення закладу був призначений у Шаргородському духовному училищі учителем латинської, давньослов'янської і російської мов, географії, арифметики та малювання, 5 років працювавши тут викладачем. У 1820 р. висвячений у священники, і з того часу впродовж півстоліття незмінно обіймав посаду настоятеля Свято-Михайлівської парафії у с. Ганнопіль, що на Гайсинщині, за 30 км від Тульчина (нині – Вінницька обл.). Із 1823 р. займав посаду благочинного церковного округу, а в 1831 р. отримав сан протоієрея. Із 1827 р. до 1869 р. за священницьку службу удостоєний багатьох державних і церковних нагород для єпархіального білого духовенства – від набедренника до орденів св. Анни 2-го ступеня та св. Володимира 3-го ступеня¹.

В. Гречулевич вів активну творчу, проповідницьку та просвітницьку діяльність, зокрема навчав грамоті українською мовою місцевих селян та їхніх дітей, і складав для цього власні «Букварі». Постійно захищав селян від утисків поміщиків і чиновників: брав участь у різних слідчих комісіях, виступав у судах, складав скарги у вищі інстанції. На межі 1850–1860-х рр. був залучений до роботи в різних комісіях по звільненню селян із кріпацтва та проведенню аграрної реформи. Водночас В. Гречулевич робив переклади українською мовою текстів проповідей, які ставали доступнішими для віруючих, зрозумілішими для народу².

¹ Протоієрей Василь Яковлевич Гречулевич. Некролог. *Подольские епархиальные ведомости*. 1870. № 17. 1 сентября. Отдел второй, неофициальный. С. 416–419.

² Баженов Л. В. Подолянин Василь Гречулевич. С. 208–211; Кошель О. М. За віру православну – за віру українську! (Подільський просвітитель ХІХ ст. протоієрей Василь Гречулевич). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський :

1849 р. у Петербурзі був опублікований збірник «Проповеди на малоросійском языке протоиерея и кавалера Василия Гречулевича»¹, який був одним із перших у Російській імперії прикладом перекладів рідною мовою священницьких проповідей і став важливим внеском у започаткування українізації духовного життя. Збірник вміщував 59 текстів проповідей українською мовою, з яких на свята Господні – 12, на недільні дні – 20, на свята Св. Богородиці – 7, на свята всіх святих – 10 та на інші теми – також 10². У передмові до видання автор висловив своє розуміння і ставлення до української мови, яке залишається актуальним і сьогодні: «Істина незаперечна, що для успіху проповіді чи не понад усе важливіше і доконечніше з нашої боку говорити народів мовою, для нього цілком зрозумілою, близькою серцеві, рідною... Та, на жаль, ще й досі, наскільки мені відомо, ніде майже не видно спроб проповідувати малоросійською мовою. Нині служителі Слова Божого, одержуючи освіту в семінаріях та академіях і при звичаючись там до чистої московської мови, потім не можуть або не бажають одвикати від звичного способу вираження ... проповідують Слово Боже народів мовою, якщо не цілком для нього зрозумілій, то принаймні дуже малозрозумілій, то зневажаючи рідну мову, котрою говорять мільйони православних християн... Рідну мову пастви потрібно зробити настільною для багатьох православних пастирів»³.

Проживаючи й проповідуючи серед простого народу, отець В. Гречулевич розумів необхідність проповіді рідною мовою і, враховуючи популярність та швидке поширення в спархях українських губерній свого збірника, видав у 1857 р. друге, доопрацьоване і доповнене, видання «Проповеди на малорос-

К-ПДПУ, 1999. Т. 3(5). С. 147–149.

¹ Проповеди на малоросійском языке протоиерея и кавалера Василия Гречулевича. Санкт-Петербург, 1849. 60 с.

² Протоиерей Василий Яковлевич Гречулевич. Некролог. С. 417.

³ Проповеди на малоросійском языке протоиерея и кавалера Василия Гречулевича. С. 2–3.

сийском языке», з якого у 1860 р. стали друкуватися окремі відбитки по кілька тематичних проповідей у кожному¹. Окрім того, 1856 р. у Петербурзі побачили світ українською мовою його проповіді «Бесіди катехізичні на символ віри і молитву Господню»², 1852 р. та 1859 р. – «Бесіди катехізичні на 9 блаженств євангельських»³, а також «Бесіди про сім спасительних таїнств»⁴ і невелика брошура «Про обов'язки батьків та дітей»⁵ (1859 р.), що складалася з двох бесід. Загалом зміст проповідей В. Гречулевича відображає весь зміст Катехізиса та 60 інших головних проповідницьких тем богослужіння.

Публікація цих праць стала сенсацією і мала неоднозначну реакцію суспільства. Публікації «Проповідей» В. Гречулевича сприяли, а потім високо оцінили М. Костомаров та П. Куліш. Церковний філософ С. Гогоцький, теж виходець із Поділля, обережно характеризував ці видання, аргументуючи тим, що «літературна російська мова має бути спільною для всіх... Віра і мова мають бути пов'язаними елементами. Але не завадить перекласти що небудь і простою мовою вашою»⁶.

Враховуючи високу оцінку перекладів, П. Чубинський у 1860 р. влаштував у Бориспільській парафії на Київщині публічне читання «Проповідей...» В. Гречулевича. Згодом його подвижництво високо відзначили такі видатні діячі українського національно-культурницького руху останньої чверті

¹ Проповеди на малороссийском языке протоиерея и кавалера Василия Гречулевича. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 1857. 68 с.

² Гречулевич В. Я., протоиерей. Катехизические беседы на символ веры и молитву Господню, говоренные на малороссийском языке. Санкт-Петербург, 1856. 48 с.

³ Гречулевич В. Я., протоиерей. Катехизические беседы на девять блаженств евангельских и десять заповедей Божьих, говоренных на малороссийском языке. Санкт-Петербург, 1852; Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1859. 58 с.

⁴ Гречулевич В. Я. протоиерей. Беседы о семи спасительных таинствах. Санкт-Петербург, 1858. 46 с.

⁵ Гречулевич В. Я. О должностях отцов и детей. Санкт-Петербург, 1859. 24 с.

⁶ Витяг із листа С. Гогоцького з Києва 19 грудня 1859 р. до отця Василя Гречулевича. 1859 р. ДАРФ. Ф. 109. Оп. 1. Д. 1763. 3 л.

XIX – початку XX ст., як О. Кониський¹, В. Біднов², О. Лотоцький³, Ю. Сіцінський⁴ та ін.

Про вагоме місце протоієрея В. Гречулевича в суспільному та духовному житті України, його авторитет серед вірян засвідчив такий факт: у 79-літньому віці цей пастор продовжував відправляти церковні служби українською мовою, сповідуючи вищезазначені принципи у своїй діяльності. 1 червня 1870 р. під час читання молитов у церкві с. Демківка Гайсинського повіту, що за 18 км від його рідного Ганнополя, він раптово помер. Упродовж усього шляху до с. Ганнопіль тіло покійного супроводжували тисячі мирян з усіх навколишніх сіл разом із багатьма представниками духовенства, яке прибуло з різних місцевостей Подільської губернії та інших регіонів. 3 червня В. Гречулевич був похований у фамільному склепі у с. Ганнопіль⁵.

Поява у середині XIX ст. на подільській землі постаті подвижника-просвітителя протоієрея Василя Гречулевича, який не тільки тривалий час у свої парафії вів храмову службу українською, але й переклав рідною мовою проповіді, які опублікував збірниками для використання іншими священниками, спонукала інших представників духовенства робити переклади українською мовою Біблії, що відкривало шлях до широкої українізації православної церкви. Як зазначав відомий діяч українського відродження, випускник Київської духовної академії О. Лотоцький: «Виступи народною мовою Гречулевича

¹ Кониський О. В. Гречулевич. *Варта* : літературний зб. Стрий, 1887. С. 110–112.

² Біднов В. До 50-річчя смерті В. Гречулевича. *Наш шлях* (Кам'янець на Поділлі). 1920. № 116–117.

³ Лотоцький О. Памяти протоієрея В. Я. Гречулевича (По поводу тридцатилетия со дня его смерти). С. 279–287.

⁴ Сецинский Е. Украинское духовенство Подольской епархии в 1-й половине настоящего столетия. *Подольские епархиальные ведомости*. 1899. № 22. С. 501–511.

⁵ Лотоцький О. Памяти протоієрея В. Я. Гречулевича (По поводу тридцатилетия со дня его смерти). С. 279–287.

були досить популярними серед подільського люду наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.»¹. Не втратили свого значення твори В. Гречулевича і в роки Української революції 1917–1921 рр. Так, у 1917 р. його внук Олександр Гречулевич перевидав у Полтаві першу книгу проповідей свого діда². Тому постать цього протоієрея, як діяча національно-духовного відродження, по праву повинна зайняти належне місце в українській історії, потребує подальших наукових досліджень, популяризації та канонізації автокефальною Православною церквою України.

Справу В. Я. Гречулевича успадкував його син – Василь Васильович Гречулевич (1822–1885). Після закінчення Подільської духовної семінарії він продовжив навчання в Санкт-Петербурзькій духовній академії, був законовчителем у різних навчальних закладах. Овдовівши, прийняв монашество з іменем Віталій; із 1880 р. був єпископом острозьким, вікарієм Володимирської єпархії, з 1882 р. – єпископом могилівським. У 1864 р. на зібранні ним пожертви відкрив на батьківщині, у Тульчині, училище для дівчат духовного звання. Отець Віталій був поборником освіти для простих людей і за своє життя відкрив понад 600 церковнопарафіяльних шкіл³. На жаль, у сучасній історіографії є омазії, коли дослідники плутають постаті батька і сина Гречулевичів, сприймаючи їх як одну особу.

У середині ХІХ ст. на порядок денний церковного українського відродження постало завдання переходу від перекладів національною мовою проповідей і повчань до перекладів Біблії та її складових канонічних писань (Євангелій, Апостольських повчань та ін.). Загалом упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було здійснено чотири переклади Євангелія українською мовою – три повних і один скорочений.

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. С. 76–77.

² Проповеди на украинском языке протоиерея В. Я. Гречулевича. Полтава, 1917. 78 с.

³ Кошель О. М. Василь Васильович Гречулевич – один із фундаторів жіночої освіти на Поділлі та Волині у 60–80-х рр. ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 10. С. 28–32.

Найбільш ранній – неповний переклад Євангелія від Матвія та Івана було здійснено на початку 1840-х рр. у Східній Галичині відомим діячем національно-культурного руху, очільником «Руської трійці» Маркіяном Шашкевичем й уміщено у «Руській бібліотеці» І. Онишкевича (побачив світ у Львові 1884 р.)¹. Це видання не набуло поширення у підросійській Україні, про нього знало лише невелике коло фахівців. А вже на початку 1860-х рр. до опублікування був підготовлений переклад Євангелія інспектором Ніжинського ліцею кн. О. Безбородька П. Морачевським.

Український письменник, філолог і педагог Пилип Семенович Морачевський (1806–1879) походив із дворянського роду Чернігівщини. У 1823 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Під час навчання був учасником українського національного відродження у Харкові. Захоплювався поезією, зокрема у 1831 р. написав поему «Чумаки, або Україна з 1768 року», у 1833 р. – п'єсу-драму «Чумаки», надрукував вірші «Перше травня», «Дорога», «Монастир» в «Українському альманасі» (Харків, 1831)².

Після здобуття вищої освіти П. Морачевський працював учителем російської словесності у Сумах, пізніше – у Луцькому дворянському училищі, у 1835–1849 рр. – у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії (від 1843 р. був інспектором). Тут він одружився з Ганною Митькевичевою, в їхньому шлюбі народилося п'ятеро дітей: сини – Віталій (1838), Олександр (1840), Микола (1843) та дочки – Анастасія (1835) й Ольга (1842). У 1849 р. П. Морачевського призначено інспектором Ніжинського ліцею кн. О. Безбородька; на цій посаді він перебував упродовж 9 років. Про переклади українською мовою церковних проповідей В. Гречулевича він дізнався у Кам'янці-Подільську.

¹ Житецкий П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык. С. 39.

² Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность. С. 176; Трембіцький А. М., Трембіцький А. А. Щиру молитву чужою мовою не вознесеш – кредо всього життя і діяльності Пилипа Морачевського. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія : історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 227–244.

Отримавши виданий 1849 р. збірник «Проповідей», він був вражений сміливістю, духовними переконаннями та професійністю перекладу автора, і під його враженням розпочав роботу над власним перекладом. Зокрема, до листопада 1861 р. П. Морачевський українською мовою переклав усі чотири Євангелія, а пізніше – новозавітні твори Біблії: «Діяння Апостолів», «Апокаліпсис або одкровення Івана Богослова», «Псалтир» та ін.¹

Восени 1860 р. він надіслав переклад Євангелія від Матвія та Івана до митрополита петербурзького Ісидора, з яким особисто був знайомий із часу служіння на кафедрі архієпископа чернігівського. У листі до нього П. Морачевський писав, що «Україна, де національною мовою розмовляють 12 мільйонів православних християн, досі не має рідною мовою навіть Св. Євангелія, коли інші християнські народи мають на своїй мові цілу Біблію»². П. Морачевський просив митрополита благословення на свою працю та на публікацію її результатів.

Митрополит Ісидор у листі від 14 листопада 1860 р. відповів: «Після тривалої наради з членами св. Синоду повідомляю Вас, що переклад Євангелія, зроблений Вами чи будь-ким іншим, не може бути допущений до друкування»³. У квітні 1861 р. він повернув П. Морачевському рукопис перекладу, але той, незважаючи на владні перепони, продовжував вдосконалювати переклад Євангелія, і після завершення праці надіслав його до Санкт-Петербурзької академії наук із проханням роз-

¹ Морачевський П. С. Твори. Київ : Логос, 2001. 339 с.; Козирський В., Шендеровський В. Духовний подвиг українського просвітителя. До 200-річчя від дня народження Пилипа Морачевського (1806–1879). *Вісник Національної академії наук. Історія*. Київ, 2006. С. 78–85; Трембіцький А. А. Пилип Морачевський і Поділля. *Вісник студентського наукового товариства Інституту історії, етнології і права Вінницького державного пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2011. Вип. X. С. 367–378.

² Справа по клопотанню Імператорської Академії наук про дозвіл на друкування Євангелія в перекладі малоросійською мовою Морачевським. 1905 р. *РДА*. Ф. 796. Оп. 186. Спр. 5780. Арк. 4.

³ Там само. Арк. 5.

глянути і в разі визнання сприяти отриманню дозволу опублікувати¹.

В академії наук було доручено розглянути рукопис її члену, історика І. Срезневському. Він дав позитивний відгук, в якому акцентував увагу на точності перекладу українською мовою. Після цього наукова установа доручила трьом знавцям української – О. Востокову, О. Никитенку та І. Срезневському – підготувати докладну рецензію на переклад з науково-філологічного та релігійно-морального погляду. Їхня рецензія на перекладене Євангеліє також була схвальною². Академік І. Срезневський, наводячи аргументи щодо нерозуміння російського перекладу Євангелія багатьма українцями, писав: «Звичайно, здається [російськомовний текст Євангелія – авт.] дуже простим для того, хто до нього звик, але для простого малороса знайдеться в ньому чимало такого, що його зупинить, і що він може зрозуміти не так, як треба»³. Далі І. Срезневський наголошував, що, можливо, обізнаність українців російською мовою і збільшилось, але той факт, що міністерство землеробства і державного майна вважає корисним поширювати серед населення сільськогосподарську інформацію в народних українських виданнях доводить, що і тепер російська мова не може змагатися з місцевою українською⁴.

У висновку члени комісії зазначили, що «мова українська у цьому перекладі велично складає іспит та відкидає всі сумніви в тому, що нею можна висловити високі ідеї розуму і високі почування серця, не принижуючись до вульгарності»⁵.

Академія наук направила клопотання про дозвіл на друк до св. Синоду, який доручив розглянути переклад із богословської точки зору архієпископу Григорію Калужькому (Миткевичу), українцеві родом із Черкащини. Він повернув текст із

1. Там само. Арк. 9.

2. Там само. Арк. 11.

3. Там само. Арк. 13.

4. Там само. Арк. 14.

5. Там само. Арк. 19.

найкращими оцінками і рекомендацією публікації Св. Письма українською мовою.

Однак представники світської влади, зокрема київський генерал-губернатор М. Анненков і шеф жандармів В. Долгорукий, мали протилежну точку зору щодо друку Євангелія українською мовою. У своєму відгуку від 17 березня 1863 р. генерал-губернатор вказав на крайню бідність української мови та задовільне розуміння «малоруським простим народом» російськомовного тексту Євангелія. Він зазначив, що бажання перекладу Св. Письма українською мовою не може бути виправдано ні особливістю мови, ні потребою народу, і має характер виключно політичний, а тому в жодному разі не підлягає задоволенню¹.

Висновки М. Анненкова були схвалені Олександром II і 27 березня 1863 р. В. Долгорукому було доручено довести рішення св. Синоду, який у свою чергу дав розпорядження єпископу калузькому повернути рукопис назад. Крім того, св. Синод наказом від 3 липня 1863 р. велів усім духовно-цензурним комітетам взагалі призупинити друкування релігійних видань українською мовою².

Таким чином, лише політичні міркування завадили П. Морачевському у 1863 р. отримати дозвіл на друк перекладу Євангелія. Незважаючи на це, подвижник продовжував працювати над перекладами Апокаліпсису та Псалтиря. Їх видання також не вдалося здійснити, зокрема через появу дискримінаційних Валуєвського (1863 р.) та Емського (1876 р.) указів щодо української мови.

Архівні документи свідчать, що на початку 1860-х рр. П. Морачевський не був єдиним перекладачем українською Св. Письма. Були зроблені інші спроби, які духовна і світська влада також відхилила. Так, 3 серпня 1862 р. випускник Подільської духовної семінарії Володимир Родневич звернувся до подільського і брацлавського архієпископа з листом російською

¹ Там само. Арк. 4.

² Там само. Арк. 43 зв.

мовою, в якому писав: «Після закінчення Подільської духовної семінарії в минулому 1861 році, мешкаючи в селі, серед просто-го, неграмотного народу, я впродовж цього часу звертав свою увагу на побут простолюдина... Багато чудового і поетичного потрапляло до поля мого зору, але, як духовний вихованець, я звернув особливу увагу на морально-релігійний його стан, і після ретельного дослідження його переконався, що він в нього, на жаль, надзвичайно обмежений і нерозвинутий. Причина цього полягає як у тому, що сільський люд неграмотний, так і в тому, що він не чує з церковної кафедри проповідей слова Божого малоросійською мовою, тому що проста мова йому звична, а російська вчена – чужа..., а тому проповідувана істина в церкві є йому незнайомою і незрозумілою. Очевидно, що для підтримання і розвитку морально-релігійного стану в народі Подільської губернії, як вірної заповіді його щастя і благоденства всієї Держави... необхідно викладати слово Боже простою народною мовою, щоби зерна слова Божого, потрапляючи до серцець людей, приносили належний плід»¹. Як бачимо, аргументація В. Родневича на користь доцільності українського перекладу Св. Письма така само, як і у В. Гречулевича, П. Морачевського, П. Куліша та інших прибічників українізації православної церкви.

До листа В. Родневич додав написану ним статтю «Голос православного християнина з Поділля про його бажання слухати Слово Боже місцевою малоросійською мовою і вісім катехізичних повчань на благо Господне»². У ньому було висловлено прохання до професора Подільської семінарії, члена консисторії, редактора «Подільських єпархіальних відомостей» Євгена Струмінського, або ж соборного священника Павла Вертинського, які добре володіють українською мовою, ознайомитися зі статтею та прорецензувати її. В. Родневич зазначав: «Якщо твір за постановкою питання і моєї досвідченості заслуговує

¹ Справа по клопотанню випускника Подільської духовної семінарії Родневича про переклад твору Нового Завіту малоросійською народною мовою. 1862 р. ДАХмО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 4827. Арк. 2.

² Там само.

схвалення цензора і уваги Вашого високопреосвященства, то я покірно наважуся просити Ваше преосвященство поставити для спільного блага питання: чи не буде корисним і необхідним для неграмотного народу сільської Подільської губернії та інших... перекласти Новій Завіт Св. Писання малоросійською мовою... А поки це питання набуде гласності, якщо воно слухне, і поки хто візьметься за його виконання... я покірно прошу у Вашого Преосвященства благословення щодо перекладу Нового Завіту малоросійською мовою, працю над яким я одразу почну після отримання парафії, що сприятиме більш спокійнішому моему становищу»¹.

Таке звернення схвилювало не тільки управління Подільської православної єпархії, керівництво Подільської духовної православної семінарії в Кам'янці-Подільському, до якого звертався В. Родневич із проханням надати допомогу у перекладі Св. Письма, але й св. Синод у Петербурзі, подільського губернатора та київського генерал-губернатора. Оскільки офіційна влада не вітала поширення української мови², то В. Родневичу після консультацій між представниками духовної і світської влади була надана відповідь, що фахівці, які могли б дати об'єктивну рецензію на його праці, нині відсутні, тому немає можливості схвалити для видання його переклад Нового Завіту українською мовою, а проповіді потрібно виголошувати тільки російською або церковнослов'янською. Водночас було відкладено призначення В. Родневича благочинним сільської парафії³. У 1860–1880-х рр. приклади ініціатив щодо українізації церковного життя та перекладів богослужбової літератури були непоодинокими, проте світська і духовна влада чинила їм всілякі перешкоди, приховувала тексти у справах під грифом «цілком таємно».

¹ Там само. Арк. 3.

² Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906). *Av imperio*. № 2. 2005. С. 191–224.

³ Справа по клопотанню випускника Подільської духовної семінарії Родневича про переклад твору Нового Завіту малоросійською народною мовою. 1862 р. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 4827. Арк. 8.

Варто додати, що у 1863 р. діяч української громади у Петербурзі історик М. Костомаров на зібрані загальні кошти видав українською мовою книгу священника Стефана Опатовича «Оповідання з Святого Письма», яка призначалася для потреб віруючих та українських народних шкіл і була написана доступно для сприйняття читачів, насамперед учнівської молоді¹.

Наступна спроба перекладу Євангелія українською мовою припала на початок 1880-х рр. Відомий письменник і громадський діяч П. Куліш разом із не менш знаним ученим-фізиком І. Полюєм для перекладу взяли за основу грецький текст Євангелія. В процесі роботи з текстами вони також порівнювали отримані результати із польським, сербським, російським, німецьким, французьким, англійським та латинським перекладами Євангелія. Перше та друге видання Євангелія у перекладі П. Куліша та І. Полюя побачили світ у Відні 1881 р. Однак через те, що їх продаж був досить незначним, у 1886 р. наклад усього Нового Завіту українською мовою був проданий Лондонському біблійному товариству повністю, яке лише 1905 р. отримало дозвіл на поширення у Російській імперії Св. Письма в українському перекладі.

Отже, розвиток національно-культурного і духовного відродження у 1850–1880-ті рр. створив передумови та заклав фундамент руху за українізацію православної церкви на основі перекладів рідною мовою Святого Письма, проповідей церковної служби. Започаткували таку роботу патріотично налаштовані ентузіасти-священники (В. Гречулевич, В. Родневич, С. Опатович та ін.) і під їх впливом до праці на цій ниві долучилися представники української інтелігенції (М. Шашкевич, П. Морачевський, П. Куліш, І. Полюй та ін.).

На середину XIX ст. припадає сплеск національного самоусвідомлення освічених кіл українського суспільства. У середовищі прогресивної інтелігенції, в освітніх закладах Пра-

¹ Книга українською мовою «Оповідання з Святого Писання. Зложив священник Стефан Опатович. Випуск перший». Видана М. Костомаровим у м. Петербурзі в 1863 р. на громадські кошти для народної просвіти. 1864 р. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 44. 115 арк.

вобережжя створюються краєзнавчі гуртки й осередки, які, обґрунтовуючи право на існування й розвиток українського народу, активно здійснювали регіональні дослідження, виховали чимало науковців та діячів національно-культурного відродження.

Центром народознавчих досліджень Східного Поділля стала православна духовна семінарія у Кам'янці-Подільському¹. Впродовж 1849–1855 рр. у навчальному закладі діяв гурток викладачів і вихованців з демократичними поглядами, які займалися збиранням і популяризацією зразків народних традицій, самобутності і вірувань подільського села, вивчали історію краю. Помітну роль у житті гуртка під керівництвом викладача протоієрея П. Гліщинського відіграли учні семінарії – майбутні відомі українські письменники С. Руданський (1834–1873), А. Свидницький (1835–1871), К. Шейковський (1835–1903), які перебували під впливом талановитого подільського етнографа А. Димінського (1829–1905) та визначного польсько-українського фольклориста і композитора А. Коціпинського (1816–1866; вихідця з Галичини, проживав у Кам'янці-Подільському в 1846–1855 рр.)². Члени осередку, взявши до уваги опубліковану 1852 р. у «Подольских губернских ведомостях» «Програму для збирання зразків народної мови»³, та, маючи власні методичні розробки, у 1850–1855 рр. обстежили низку сіл і містечок Кам'янецького, Проскурівського й інших повітів Подільської губернії, зібрали і систематизували значний фольклорно-етно-

¹ Баженов Л. В. *Алма матер подільського краєзнавства (місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст.)*. С. 19–21; Його ж. *Кам'янець-Подільська семінарія – науковий центр дослідження Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст.* XXXVIII *звітна наукова конференція кафедр Кам'янець-Подільського педінституту за 1991–1992 рр. Секція історії*. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 97–98.

² Новицький О. М. *Фольклористична та етнографічна діяльність А. І. Димінського*. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1980. № 6. С. 38–42.

³ *Программа для собирания образцов народного языка и словесности*. *Подольские губернские ведомости*. Каменец-Подольск. 1852. № 17 (Приложение).

графічний та історичний матеріал, який використали у своїй творчості.

Зокрема, очільник молодіжного осередку семінарії П. Глищинський підготував серію історико-статистичних нарисів про міста і села краю, які були опубліковані тільки після його смерті в «Подольских епархиальных ведомостях» у 1862 р., як кращий зразок краєзнавчих досліджень¹. С. Руданський уже 1852 р. упорядкував двотомний рукописний збірник «Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии», до якого було включено 156 українських пісень родинно-побутового та соціально-ужиткового характеру². 1861 р. в Ялті С. Руданський підготував рукопис ще одного збірника під назвою «Копя пісень»³, до якого увійшли понад 30 пісень із попереднього двотомника, близько двох десятків нових записів і сім авторських творів. Найбільш цінним для дослідників українського побуту є ґрунтовний етнографічний нарис «Подольськеє весілля»⁴, в котрому подано докладний опис народного ритуалу за днями – від середи до понеділка і 134 обрядові пісні. Ці збірники тривалий час поширювалися серед фахівців у рукописних копіях і були опубліковані лише після смерті поета⁵.

Після закінчення Подільської духовної семінарії усі члени народознавчого гуртка відмовилися від прийняття сану священнослужителя і з 1855 р. продовжили здобувати вищу світську освіту у навчальних закладах Києва, Петербурга та Москви, повністю присвятивши себе справі розвитку української культури. Ними було опубліковано чимало фольклорно-етно-

¹ Глишинский П. А. Историко-статистическое описание городов и сел, церквей и парафий Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. № 7, 8, 11, 13, 14, 20, 22 (Неофиц. часть).

² Руданский С. Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1852. Т. 1–2.

³ Руданський С. Твори в 3-х тт. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 1. С. 192.

⁴ Руданський С. Подольськеє весілля. Ялта, 1862. 61 с.

⁵ Шумада Н. С. Фольклор Поділля у записях С. Руданського. *Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970. С. 169–173.

графічних творів, через що зазнавали переслідувань з боку російської влади.

Перший етап українського національно-культурного відродження, який припадає на середину XIX ст., характеризується пробудженням в освічених колах інтересу до української мови та першими спробами окремих подвижників перекладу Святого Письма на українську мову. Саме в духовних навчальних закладах формуються осередки українознавців, які згодом закладуть підвалини національних наукових шкіл етнографів, фольклористів, істориків. Однак імперська влада не була зацікавлена в національному самоусвідомленні українців, створювала усілякі перепони українським ініціативам, через що вони були малорезультативними.

3.2. Протестний та революційний рух у закладах духовної освіти в другій половині XIX ст.

Поширення революційних ідей серед учнівського і викладацького складу духовних освітніх закладів Правобережної України нині залишається ще недостатньо вивченим, оскільки тривалий час у сучасній історіографії домінувала думка про незначний вплив революційної пропаганди на духовенство. Наявні архівні документи й опубліковані матеріали дають підстави стверджувати, що молодь духовних освітніх закладів була вагомим колективним суб'єктом розповсюдження революційних ідей, насамперед у сільській місцевості.

Революційні ідеї почали проникати в середовище духовних навчальних закладів ще з 1860–1870-х рр., після скасування кріпацтва в Російській імперії і розповсюдження політичних і національних рухів. Семінаристи активно реагували на революційні заклики, а низка заходів, які вживалися семінарським керівництвом, не могли викоринити протестний та революційний дух із семінарського середовища навіть у роки реакції. За

майже півстоліття по всій Російській імперії спалахували опозиційні виступи семінаристів, вказуючи на безперервний процес революційного бродіння у їхньому середовищі.

Розвитку радикалізму сприяли й умови побуту духовенства та учнівської молоді. Становище низового, насамперед сільського духовенства, приниженого церковно-ієрархічним режимом, часто викликало протестні дії у стійких і сильних особистостей, які церковне керівництво змушене було приховувати та не допускати розголосу конфліктних ситуацій і протестів. Духовна школа зі своїми поліційно-дисциплінарними порядками, низьким рівнем матеріального забезпечення потенційно створювала умови для поширення революційних ідей та проведення протестних акцій серед учнівського контингенту.

До загального стану у 1880-х рр. додалися особливі умови церковно-шкільної політики, що зробили семінарську атмосферу особливо напруженою. З виданням нового семінарського статуту у 1884 р. поряд із загальною реакційною тенденцією підтверджувалася заборона семінаристам вступати до світських навчальних закладів. Учнівська молодь була незадоволена не тільки матеріальними та дисциплінарними умовами навчання і проживання, а й самим устроєм духовної освіти, і насамперед політикою церковної влади у цьому питанні.

Найбільш незадоволеними таким становищем й діями церковного керівництва виявилися передусім найздібніші семінаристи, які не бажали миритися із законсервованістю церковної касти. Вони розуміли, що політика церкви опирається на державну підтримку, і їх фактичне закріпачення – результат тісного союзу церковної верхівки із самодержавством. Усвідомлення такого становища спонукало багатьох семінаристів до участі в революційному русі. Радикальні ідеї проникали до них також завдяки діяльності революційних партій, які, вербуючи своїх членів серед молоді, звертали увагу й на духовні навчальні заклади, які завдяки своїй територіальній близькості до сіл могли розповсюджувати там революційні ідеї. У 1860-х рр. протестні виступи семінаристів у закладах ду-

ховної освіти Правобережної України не простежувалися. Однак на інших територіях Російської імперії вони мали місце¹.

Натомість 1870-ті рр. характеризуються сплеском революційного руху в багатьох регіонах країни, який набув поширення і на Правобережжі. Так, у червні 1876 р. в Подільській духовній семінарії були виявлені революційні видання, зокрема часописи «Вперед», в учнів Євфимія Сінкевича і Григорія Венгрженівського, за що вони були виключені з навчального закладу. Тоді ж у Кам'янці-Подільському були заарештовані за зберігання і поширення антиурядових видань вихованці семінарії Ксенофонт Кондрацький (6 клас), Семен Томасевич, Василь Чупринський, Іван Доброшинський (5 клас), Іларіон Баржицький (4 клас), Йосип Уткін і Павло Тарногородський (3 клас), Василь Ліпницький (2 клас) і Павло Вікул (1 клас)². П'ятеро семінаристів були звинувачені у державному злочині й утримувалися в міській в'язниці. Після звільнення з-під арешту більшість учнів була поновлена, а П. Тарногородський виключений із семінарії.

На початку 1880-х рр. у Кам'янець-Подільській духовній семінарії склалася напружена політична ситуація. У середині лютого 1882 р. міністерство внутрішніх справ повідомило оберпрокурору св. Синоду К. Побєдоносцеву, що «в січні місяці було заарештовано і притягнуто до відповідальності за звинуваченням у державному злочині учня Кам'янець-Подільської семінарії Євгенія Вороніна». Приводом ув'язнення став анонімний лист ректорові, в якому його автор просить вжити заходів до виявлення і виключення з семінарії групи учнів, які займаються революційною пропагандою. У листі було вказано на семінарста Г. Львовича, як на керівника соціалістичного гуртка, та на його членів: В. Старинкевича, Я. Чуперкіна, Шулянського, О. Саліковського, Одчувського, В. Онівачевського, В. Крупського, В. Барановського і Красницького³.

1. Подання Преосвященного Подільського про обшук і арешт деяких учнів місцевої семінарії, які проведені чинами тамтешньої жандармської поліції. 1876 р. *РДА*. Ф. 797. Оп. 46. Відд. 1. Спр. 77. Арк. 1.

2. Там само. Арк. 1 зв.

3. Матеріали до звіту про ревізію Подільської духовної семінарії. 1882 р.

Незабаром оберпрокурор отримав доповідну записку з міністерства внутрішніх справ про діяльність антиурядового гуртка учнів Кам'янця-Подільського, значна частина членів якого навчалася у Подільській духовній семінарії¹. Організатором його був колишній студент Університету св. Володимира Володимир Бичков, висланий у 1882 р. до Східного Сибіру за спробу організувати в Ніжині, Козельці та Києві революційні гуртки². В. Бичков вів активну роботу з учнями Кам'янець-Подільської гімназії Маріаном Вайдвичем та братами Михайлом і Миколою Гладишами. Під час проведення обшуку на квартирі Гладишів було виявлено каталог нелегальних книг із 215 найменувань та зашифровані 57 прізвищ, переважно вихованців гімназії та семінарії у Кам'янця-Подільському³.

Отримавши таку інформацію, міністерство внутрішніх справ створило комісію для проведення ревізії Подільської семінарії, робота якої підтвердила глибоке проникнення в навчальний заклад революційних ідей. Матеріали ревізії засвідчують, що іще в 1879 р. учнем семінарії Богацьким була отримана з Петербурзької медико-хірургічної академії прокламація революційного змісту. Водночас учні тієї ж семінарії Турович і Василевський надіслали відозву волинським семінаристам, в якій пропонували зібрати пожертви для засланих на каторгу студентів. Окрім цього, в учня Волянського було виявлено шифрувальну абетку. Зрештою, усіх їх трьох виключили з семінарії. Через кілька місяців Турович був заарештований і засуджений на поселення у віддалені губернії, а Волянський – до каторжних робіт терміном на 4 роки⁴.

Прагнення ректора семінарії викоринити революційний дух викликало чергові протести проти нього особисто – на сті-

РДА. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 133. Арк. 110.

¹ Там само. Арк. 186.

² Там само. Арк. 1–2.

³ Там само. Арк. 110.

⁴ Подання Преосвященного Подільського про обшук, арешт деяких учнів місцевої семінарії, які проведені членами тамтешньої жандармської поліції. *РДА*. 1876 р. Ф. 797. Оп. 46. Відд. 1. Спр. 77. Арк. 174.

нах писалися заклики до замаху на його персону, згодом мала місце спроба здійснити погрозу. У листопаді 1879 р. було звинувачено в неблагонадійності і виключено з семінарії учня Старинкевича¹.

Починаючи з 1882 р., у духовній семінарії регулярно проводилися обшуки, результати яких вказують, що учні отримували нелегальну літературу з-за кордону, а найбільш активні з них поширювали її, окрім семінарії, у міській гімназії. Особливо у цьому відзначилися учні 4 класу Марценко, Львович та Борзіковський, які були ув'язнені та заслані на три роки до Західного Сибіру². Водночас ревізією та слідством вдалося встановити факти, що семінаристи отримували книги революційного змісту безпосередньо від священників подільської єпархії³.

Не залишалися осторонь від впливу революційних рухів і духовні академії. На початку березня 1884 р. у Київській академії було проведено два жандармських обшуки у студентів 3 курсу Петра Дашкевича, якого згодом було заарештовано, Арсенія Селецького та 4 курсу – Івана Васильєва. За результатами обшуків департамент поліції повідомляв К. Побєдоносцеву, що студента Дашкевича заарештовано «... внаслідок встановлених стосунків із видатними революційними діячами»⁴. Також вказувалося, що «у помешканні Дашкевича були виявлені злочинні видання і записка про його зустріч з особою, назвати яку він відмовився. На допиті було встановлено факт ослабленого нагляду за поведінкою студентів в академії, що дозволяло їм залишати навчальний заклад у будь-який час доби, приймати

¹ Про арешт групи учнів Подільської духовної семінарії. 1879 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 5779. Арк. 1–8.

² Там само. Арк. 6.

³ Там само. Арк. 8.

⁴ Листи митрополита Платона, ректорів Київської академії – єпископів Михайла і Сільвестра, єпископа чигиринського Віталія, члена київської училищної ради П. Ігнатовича та ін. про управління єпархією, становище в академії, участь студентів у революційному русі. 1881–1887 рр. *РДДА*. Ф. 1547. Оп. 2. Спр. 259. Арк. 5.

знайомих, зберігати їхні речі й надавати їм нічліг. Таким чином, у помешканні Дашкевича переховувалося двоє осіб, одного з яких було заарештовано і він визнав свою приналежність до терористичної фракції революційної організації, а інший – зберігав тут валізу з нелегальною літературою. Ті ж недоліки стосуються і Києво-Софійського духовного училища»¹. За результатами отриманого повідомлення К. Побєдоносцев розпорядився посилити студентську дисципліну в Київській духовній академії, що спонукало київських студентів до організації «грандіозної демонстрації»².

У квітні 1884 р. у її приміщенні, під сходами, було виявлено в'язку революційних видань із різними паперами, а також кілька пляшок невідомої рідини та револьверні гільзи. Керівництво академії зійшлося на думці, що знайдені речі належали Дашкевичу та особі, що переховувалася у нього.

У травні того ж року департамент поліції надіслав нову доповідну записку Побєдоносцеву про стан речей у Київській академії, в якій стверджувалося, що «... Київська духовна академія внаслідок відсутності в ній будь-якого порядку та дисципліни, які властиві кожному закритому навчальному закладу, і антиурядовому спрямуванню деяких керівників цього закладу – стала для студентів, які там навчаються, розсадником шкідливих ідей, прививаючи молодим людям неправильні поняття про основи держави, про сімейні права і владу взагалі. Шкідливим було те, що академія стала місцем, яке відвідували і де переховувалися серйозні політичні діячі, і сховищем письмових революційних документів. До числа осіб, які мають особливо шкідливий вплив на студентів, варто віднести: помічника ректора, ординарного професора з історії російської церкви І. І. Малишевського, екстраординарних професорів з єврейської мови і біблійської археології І. А. Олесницького, з російської історії О. В. Розова, доцентів Н. С. Тумасова та С. П. Голубєва. Серед них окремо вирізняються, як політично неблагонадійні особи,

¹ Там само. Арк. 5.

² Там само. Арк. 113.

Терновський, Тумасов і Голубев. Терновського розпорядженням Синоду було звільнено з академії»¹.

Із листування єпископа чигиринського Віталія з К. Победоносцевим переконаємося, що доповідна записка департаменту поліції була дещо стриманішою, аніж оцінка подій єпископом Віталієм. У своєму листі від 23 березня 1884 р. до оберпрокурора він писав: «... як було б добре і доречно, якби негайно була призначена екстрена ревізія від св. Синоду...»².

Останню так і не було призначено. Однак із листів єпископа чигиринського до К. Победоносцева можна зробити висновок про його недобррозичливе ставлення до керівництва Київської духовної академії³. Як приклад, можна навести рапорт члена навчального комітету при св. Синоді С. Миропольського К. Победоносцеву від 10 березня 1884 р.: «Із прибуттям до Києва я отримав від преосв. Віталія анонімного листа обурливого змісту, адресованого вихованцям Воронежської семінарії. Преосв. Віталій наполягав на авторстві учнів Київської духовної академії ... За Вашим дорученням проведено негласне розслідування через порівняння почерків вихованців Київської семінарії.

... Одночасно з інспектором семінарії було проведено раптовий обшук майна квартирних учнів і в гуртожитку. Обшук проводився одночасно з адміністративним обшуком в Київській духовній академії, де, на жаль, виявилися склади політичної пропаганди й одного студента було заарештовано.

... Розслідування показало, що з почерком учнів семінарії у анонімного листа не виявлено схожості.

... Раптово проведений обшук не виявив нічого, що могло б засвідчити про існування в середовищі семінаристів небажаного політичного напрямку»⁴.

Показовим є лист ректора Київської духовної академії архімандрита Сільвестра К. Победоносцеву: «На Ваш лист з при-

1. Там само. Арк. 42.

2. Там само. Арк. 4, 4 зв., 42, 42 зв., 52.

3. Там само. Арк. 47.

4. Там само. Арк. 92, 93.

воду несприятливих із департаменту поліції настроїв у Київській академії, повідомляю: подане поліцією на наставників академії звинувачення, нібито вони поширювали між студентами соціалістичні листи – надто перебільшене і незаслужене. Стосовно доцентів С. Т. Голубева і П. С. Тумасова та їх політичних поглядів, то про них я нічого не можу сказати позитивного, оскільки не мав можливостей бути близько знайомим із ними, внаслідок (особливо Тумасов) більшого входження до сторонніх гуртків, аніж університетських»¹.

«Київська справа» вплинула і на інші вищі духовні навчальні заклади. У Казанській академії з цього приводу ректор запропонував посилити нагляд за студентами для їх обмеження від «усілякого проникнення до їх середовища соціалістичних псевдовчень»².

У березні 1885 р. у Катеринославі було поширено відозву, автором якої виявився колишній учень місцевої духовної семінарії Овчаренко, раніше виключений із закладу. Під час обшуків на його квартирі поліція знайшла гектограф³.

Упродовж 1885–1886 рр. відбулися протестні виступи семінаристів у Тифліській, Смоленській, Симбірській і Московській духовних семінаріях⁴. У жовтні 1886 р. в чернігівському губернському жандармському управлінні було відкрито справу за звинуваченням у державному злочині вихованців місцевої духовної семінарії В. Баптіданова та П. Герасименка. Під час обшуку в них виявлено: брошуру «Громада», твори М. Драгоманова, програму партії українських соціалістів, рукописні статті про завдання революції, замітки про склад українофільського гуртка. Обоє семінаристів поліція заарештувала. За донесенням прокурорського нагляду, у листах і замітках П. Гера-

¹ Титлинов Б. В. Церковь во время революции. С. 46.

² Про семінарські виступи в деяких російських губерніях. 1886 р. *РДА*. Ф. 797. Оп. 10. Спр. 26. Арк. 1–82.

³ Там само.

⁴ Титлинов Б. В. Церковь во время революции. С. 49–50.

сименка виявлено дані, які свідчили про існування серед учнів таємного гуртка проукраїнського спрямування. Матеріали справи вказують, що гурток мав свою бібліотеку і фіксований внесок на спільні цілі. Членами цього об'єднання, крім В. Баптіданова і П. Герасименка, були вихованці семінарії В. Лашнюков і О. Фіалковський, а також колишні її учні К. Тхоревський, Є. Фіалковський, Дегрятов і Лашнюков. Лідером гуртка був також колишній семінарист В. Андрієвський, який раніше притягувався до відповідальності як обвинувачений по справі 1884 р. про поширення заборонених видань у Чернігівській семінарії. Притягувався до відповідальності по ній також і учень семінарії К. Тхоревський¹.

Виявлені у В. Баптіданова програма партії українських соціалістів та пояснення до неї свідчили про такі задекларовані ідеали партії, а саме:

- а) у сфері економічного життя – соціалізм;
- б) у сфері соціальних відносин – рівність;
- в) у сфері політичного життя – анархія;
- г) у сферах національних відносин і культури – повна свобода національної культури і мови.

Засобами для досягнення такої мети партія визначила ведення серед української молоді й інтелігенції пропаганди своїх ідей, організацію гуртків, видання і поширення популярних брошур із критикою царського режиму і бюрократії, сприяння в передачі землі сільським громадам, а підприємств – робітникам.

Знайдені у П. Герасименка листи засвідчують, що члени гуртка збиралися двічі на тиждень у квартирі Є. Фіалковського. Однак між його членами не було єдності і вони не змогли приступити до практичної діяльності. Також зміст листів вказував на те, що він разом зі своїм покійним братом Митрофаном належав до соціал-демократичної партії, а також розповсюджував прокламації різними мовами та отримував нелегальну лі-

¹ Про заворушення в Чернігівській духовній семінарії. 1886 р. РДА. Ф. 802. Оп. 9. Спр. 42. Арк. 42.

тературу з Лондона, і що в Петербург вона надходила «цілими транспортами»¹.

Після ознайомлення з матеріалами цієї справи К. Победоносцев порадив чернігівському єпископу провести обшук у всіх вихованців семінарії. Трус було зроблено, але безрезультатно². Повідомляючи про наслідки обшуку, чернігівський архієрей у свою чергу доповнював, що «семінарському керівництву ще з вересня місяця цього року стало відомо про те, що в середовищі вихованців семінарії та колишніх її учнів, що були виключені і проживали в Чернігові, утворився таємний гурток. У його заснуванні взяли участь колишні семінаристи: Є. Фіалковський, К. Тхоревський, М. Кушнеровський, Г. Іваницький, І. та Л. Смелъницькі, а також вихованці семінарії В. Баптіданов, П. Герасименко, В. Лашнюков, О. Фіалковський»³.

Відряджений з ревізією до Чернігівської семінарії С. Митропольський істотніше доповнив картину «чернігівської справи». «Зло пропаганди, – писав ревізор, – проникло до семінарії ще у 1884 р. і занесено з Києва Федором Свідерським, учнем Чернігівської семінарії, який 1881 р. вступив до Київського університету і в жовтні того ж року знову повернувся до семінарії для завершення курсу. У січні 1884 р. Ф. Свідерського було заарештовано за звинуваченням у державному злочині»⁴.

При обшуку у нього виявлено числа «Народної волі». Ф. Свідерського було засуджено до заслання. У ході слідства з'ясувалося, що, проживаючи у Києві, він увійшов до гуртка анархістів, працював у підпільній друкарні, поширював листівки. Був затриманий поліцією та висланий у Чернігів. Невідомо, яким чином він отримав від місцевої поліції свідоцтво про благонадійність і з ним повернувся у семінарію. На думку ревізора, Ф. Свідерський повернувся у семінарію лише для того, щоб створити таємний гурток. Із його появою в семінарії

¹ Там само. Арк. 20.

² Там само. Арк. 20.

³ Там само. Арк. 20.

⁴ Там само. Арк. 20.

стали з'являтися закордонні і київські прокламації. Зокрема вони були виявлені у семінаристів Кристаловського, Гладкова, Смелъницького, Юницького, Нагорського. За свідченням учнів, у семінарії існувала так звана «ліберальна партія», яка мала свої зібрання і займалася читанням соціалістичної літератури. Правління семінарії у 1884 р. виключило головних діячів партії – Свідерського, Гладкова, Смелъницького, Кристалеvського і Юницького. Подальше розслідування виявило, що покійний брат Герасименка був активним анархістом. Як службовець телеграфу і як «активний агент» він отримував «цілі транспорти революційної пропаганди» і поширював її.

Під час розслідування вказаної справи товариш прокурора Київської судової палати зробив такий присуд: «Вирішити цю справу в адміністративному порядку з тим, щоб підпорядкувати гласному нагляду поліції: сина священника Василя Андрієвського, сина диякона Василя Лашнюкова, сина священника Євгенія Фіалковського, сина псаломника Миколи Баптиданова і сина причетника Петра Герасименка. Першого – протягом 4-х років поза місцевістю, оголошеною в стані посиленої охорони, а решту – за місцем проживання: Лашнюкова і Фіалковського протягом 3-х років, Баптиданова і Герасименка протягом 2-х років»¹. За клопотанням духовного керівництва, звільнені з-під арешту В. Баптиданов і П. Герасименко були вислані з Чернігова².

Навесні 1887 р. у Катеринославі з'явилася справа з приводу протестів семінаристів у зв'язку зі звинуваченням іще раніше у поширенні прокламацій Овчаренком. У березні департамент поліції повідомив К. Побєдоносцева, що «серед вихованців Катеринославської духовної семінарії, колишніх товаришів виключеного в 1886 р. Овчаренка, є кілька осіб шкідливого напрямку. Троє з них отримали запрошення брати участь у пожертвах на користь політичних злочинців, які вийшли за кордон». Отримавши цю інформацію, оберпрокурор св. Сино-

¹ Там само. Арк. 20.

² Там само. Арк. 20.

ду надіслав катеринославському архієрею секретного листа, в якому зазначив: «У теперішні смутні часи необхідно посилити пильний нагляд за семінаріями. Злочинна пропаганда спрямовує на них свою дію – і, на жаль, у багатьох місцях успішно. Катеринославська семінарія не позбавлена цього зла. Отримано дані, що на неї спрямована діяльність пропагандистів, що тут діє рука якогось Овчаренка, колишнього її вихованця. Очевидно в семінарію спрямована агітація про грошову підписку на користь злочинців 4 березня. Секретно попереджаю Вас про це. Секретно необхідно вжити заходів для посилення нагляду. Необхідно звернути особливу увагу на кореспонденцію, що адресується учням. Вихованці, що вже були запідозрені у вільнорумстві чи помічені в читанні заборонених книг, мають бути під пильним наглядом. Бажано за зручної нагоди провести огляд учнівських речей у спальнях і класах. Відомо з досвіду, що головними порушниками є раніше виключені учні, які перебувають у місті і мають зв'язки з семінарстами. Якщо такі є, за потреби їх можна вислати з міста. Особливо потрібно забороняти читання недозволених книг і таємних рукописів. Надходження учням книг із приватних бібліотек треба суворо заборонити. На жаль, часто і серед наставників є люди, котрі шкодять моральним устоям семінаристів. Якщо такі є, необхідно звільнитися від них»¹.

Після отримання цього листа катеринославське духовне керівництво посприяло, щоб Овчаренко був заарештований і висланий. Однак таке рішення не вирішило проблеми. У Катеринославській семінарії, як виявилось, діяла група революційного спрямування, розслідування допомогло виявити деяких учасників цього об'єднання. Обшук, проведений у товариша Овчаренка Федора Бензина, виявив нелегальну літературу, листування з «неблагонадійними» особами та ін. В одному з відібраних у Ф. Бензина листів, адресованого вчителем С. Шулґіним із с. Гусерки Олександрівського повіту, колишнім вихованцем тієї ж семінарії, останній просив Ф. Бензина на-

¹ Про заворушення в Катеринославській духовній семінарії. 1886 р. *РДДА*. Ф. 802. Оп. 9. Спр. 56. Арк. 1–3.

діслати йому заборонені книги. Обшук, проведений у С. Шульгіна, виявив заборонену політичну літературу, а також лист Ф. Бензина, в якому той писав, що «казок не зміг розшукати, так як вони розійшлися по руках і, взагалі, відчувається брак опозиційної літератури»¹. Далі Ф. Бензин запитує: «Чи довго триватиме затишшя? Чи скоро гряне буревій, що супроводжує затишшя?». І наприкінці додав, що «школа є висхідним пунктом його майбутнього, якщо воно лише буде»².

У зв'язку з цим були проведені обшуки у псаломника з Маріупольського повіту П. Герцика, в учня 5-го класу семінарії М. Шумова, запідозрених у поширенні політичної літератури, та в деяких товаришів Ф. Бензина. Обшуки виявилися безрезультатними. Ф. Бензин і С. Шульгін майже рік утримувалися під вартою, після чого останнього засудили до 10-ти місяців тюремного ув'язнення, а Ф. Бензина – до 6-ти місяців³.

Таким чином, 1870–1880-ті рр. засвідчили, що духовні освітні заклади підросійської України і, зокрема Правобережжя, стали об'єктом діяльності партій та осередків так званого революційного народництва, яке поширювало соціалістичні ідеї та ставило за мету вбивство імператора і ліквідацію самодержавства. Такі революційні ідеї мали широке поширення серед учнів і студентів та окремих викладачів семінарій і Київської духовної академії. Оскільки серед поширюваної нелегально соціалістичної літератури при обшуках фіксувалися книги Т. Шевченка та інших українських письменників, завезені з-за кордону україномовні підручники, букварі, часописи, прокламації, це було свідченням того, що на такого змісту літературу серед молоді духовних навчальних закладів був попит, що є важливим для розуміння розвитку українського національно-культурного відродження.

У першій половині 1890-х рр. значних революційних виступів серед молоді духовних освітніх закладів в українських

1. Там само. Арк. 26.

2. Там само. Арк. 26.

3. Там само. Арк. 26 зв.

регіонах не спостерігалось. Виняток становить арешт учня Чернігівської семінарії О. Новодворського, звинуваченого у зберіганні і поширенні революційної літератури¹.

До кінця 1890-х рр. політичні акції семінаристів не мали організованої форми і носили здебільшого стихійний характер, чому духовне керівництво могло досить ефективно протидіяти. Організованого оформлення протестний рух семінаристів набуває лише наприкінці 1890-х рр. і активно розвивається до найвищої точки напруження – революції 1905–1907 рр.².

У першій половині 1899 р. до св. Синоду надійшла інформація про існування таємної міжсемінарської організації. Саме її діяльність призвела до організованих революційних виступів семінаристів, які прокотилися Російською імперією. Протестанти висували однакові вимоги – демократизувати духовну освіту та повернути право вступати до університетів після закінчення чотирьох загальноосвітніх класів семінарії, тобто повернутися до положень статуту 1867 р.³.

У листопаді 1899 р. у Катеринославській духовній семінарії відбулися заворушення, приводом до яких стали незадоволення семінаристів діями інспектора Монастирьова. Під час протестів учні кидали в керівництво лампи, відра, лавки і навіть уламки чавунних сходів. Для придушення заворушень було викликано поліцію, якій з великими труднощами вдалося взяти під контроль приміщення навчального закладу. На запитання «чим незадоволені семінаристи?», була відповідь – «усім». Керівництву не вдалося докопатися до справжніх причин протесту, але, на їхню думку, учнівська молодь діяла під впливом загальносемінарської організації. Наслідком простестних акцій стало закриття семінарії до кінця навчального року»⁴.

¹ Про заворушення у Чернігівській духовній семінарії. *РДДА*. Ф. 802. Оп. 12. Спр. 61. Арк. 3.

² Титлинов Б. В. Церковь во время революции. С. 61.

³ Довідки і огляди навчального комітету про хвилювання учнів духовних семінарій із 1899 по 1911 рр. *РДДА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 194. Арк. 4–6.

⁴ Про заворушення у Катеринославській духовній семінарії. 1899 р. *РДДА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 45. Арк. 42.

У грудні 1899 р. почалися заворушення у Волинській духовній семінарії, приводом до яких стало незадоволення семінаристів харчуванням¹. Архієпископ волинський і житомирський Модест у рапорті св. Синоду писав, що протягом п'яти років у Волинській духовній семінарії сталося два заворушення: у 1885 р., коли семінаристи були незадоволені інспектором Льїнським, і в грудні 1899 р. У виникненні протестів архієпископ Модест вважав винним інспектора Зенькевича, котрий дозволяв проводити сходки в семінарському корпусі, на яких семінаристи писали анонімні доноси і колективні скарги єпархіальному архієрею і цивільному начальству. Архієпископ наголошував, що Зенькевич зневажливо ставиться до семінаристів, особливо, коли вони були занепокоєними, та просив перевести Зенькевича до іншої семінарії².

24 лютого 1900 р. Волинську духовну семінарію знову охопили заворушення. На думку її керівництва, однією з причин виступів стали чутки про майбутню реформу духовних семінарій, яка могла призвести до скорочення загальноосвітніх предметів і остаточно закрити доступ семінаристам до світських навчальних закладів; іншою – було монотонне життя семінарських вихованців, позбавлене будь-яких розваг, а також вимоги щодо зміни існуючого в семінарії режиму. Також приводом до протестів волинських семінаристів була солідарність із виступами учнів в інших духовних семінаріях³. Треба зазначити, що св. Синодом було зроблено окремо висновок про неправильне поведіння ректора Волинської духовної семінарії з рекомендацією йому бути більш гнучким і «людяним»⁴.

Окремі виступи семінарської молоді в Україні були зафіксовані і в 1902 р. Вони знову відбулися у Волинській духовній семінарії. Приводом до протестів стала нова система оцінювання

¹ Про заворушення, які мали місце у Волинській духовній семінарії наприкінці 1899 р. *РДА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 54. Арк. 10–12.

² Там само. Арк. 1–53.

³ Там само. Арк. 40.

⁴ Про минулі у Волинській духовній семінарії заворушення. 1902 р. *РДА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 61. Арк. 2.

знань у семінарії. 15 травня о 10 годині вечора близько 200–250 семінаристів зібралися біля квартири ректора з вимогою проведення з ним переговорів. Невдовзі прибули помічники інспектора і наглядач, але семінаристи з вигуками «геть інспекцію» почали кидати каміння. Коли ректор вийшов до них і пояснив, що нова система балів – це справа екзаменаційної комісії і він особисто нічого змінити не може, – натовп став розходитися. Наступного дня учням семінарії було знижено бал із поведінки¹.

29 січня 1902 р. ректор Подільської духовної семінарії протоієрей Щеглов відправив телефонограму до навчального комітету св. Синоду, в якій повідомлялося про тривожні настрої серед семінаристів: робилися спроби зібрань та порушення положень семінарського статуту. Крім того, мав місце випадок, коли учень 1-го класу Левінський під час сварки зі своїм товаришем Бордюсевичем вдарив його ножом і серйозно поранив. На місце інциденту без звернення керівництва семінарії прибули поліцмейстер, прокурор окружного суду та судовий слідчий, який провів дізнання по цій справі. Обидва учні були виключені з навчального закладу. Тієї ж доби вночі семінаристи побили коридорного служителя, розірвали розклад уроків².

У відповідь 8 лютого 1902 р. Щеглову було направлено листа, в якому пояснювалося, що протиправні дії в семінарії – замах на служителя і знищення розкладу уроків – пов'язані з масовим рухом до заворушень. Це врешті-решт не так страшно, але ворожнеча між ректором і інспектором, які поділили семінарію на партії, – є неприпустимою³.

Ревізія, яку було проведено в Подільській духовній семінарії, дійшла висновку, що приводом до порушень встановленого порядку вихованцями став зовнішній вплив з боку неблагонадійних осіб, а причиною – внутрішні умови існування семінарії⁴.

¹ Там само. Арк. 2–3.

² Справа про заворушення, які відбулися в Подільській семінарії. 1902 р. РДА. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 26. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 5.

⁴ Там само. Арк. 5 зв.

У зв'язку з цим св. Синод постановив таке: звільнити ректора від обов'язків голови єпархіальної училищної ради і запропонував правлінню Подільської семінарії суворо стежити за правильним функціонуванням фундаментальної і учнівської бібліотек, неухильно слідкувати за дотриманням викладачами робочої і виконавчої дисципліни¹. Крім цього, було рекомендовано навчальному комітету при призначенні на викладацькі місця в Подільській духовній семінарії обирати вихованців Московської, Петербурзької і Казанської академій, але, в жодному випадку, не Київської².

Незабаром на ім'я оберпрокурора К. Победоносцева надійшов лист від учнів Подільської духовної семінарії, в якому вони скаржилися на викладача В. Корнієвського, котрий, на їх думку, створює нервозну обстановку, принижує гідність семінаристів і обмовляє їх. У листі семінаристи просили звільнити його з посади помічника інспектора³. Їх прохання було підтримано із зауваженням, що лист учнів був анонімним і «...в Подільській семінарії, на жаль, аноніми у великій пошані»⁴.

Восени 1902 р. рух семінаристів у Російській імперії позначився новими виступами, зокрема і в українських регіонах. У жовтні–листопаді відбулися виступи в Одеській семінарії, які набули різких форм. Зокрема, було побито ректора, інспектора, розгромлено вчительську кімнату. Для заспокоєння семінаристів довелося залучати поліцію; у ситуацію втрутився прокурорський нагляд, урешті семінарію закрили. Під час розслідування було встановлено, що минулого року до Одеси приїжджав пропагандист із Казані – Бистров, і, очевидно, виступ семінаристів – це наслідки його пропаганди⁵.

У першій половині 1903 р. протестні акції в рамках руху семінаристів відкрито не проявлялися. Однак уже у квітні в

1. Там само. Арк. 5 зв.

2. Там само. Арк. 6.

3. Там само. Арк. 74.

4. Там само. Арк. 75.

5. Про заворушення в Одеській духовній семінарії в жовтні–листопаді 1902 р. РДА. Ф. 802. Оп. 14. Спр. 47. Арк. 1–176.

українських регіонах почав розповсюджуватися «Проект статуту київського союзу шкільних гуртків і організацій», складений, на думку церковної влади, підпільними агітаторами. Він поширювався по Російській імперії як зразок для створення аналогічних об'єднань в інших містах. «Проект...» мав на меті об'єднати і збільшити кількість таємних гуртків у навчальних закладах, члени яких під виглядом вільного саморозвитку сповідували соціалістичні ідеали.

Гуртки очолювалися вибраними з їх середовища старостами і підстаростами, були встановлені членські внески. Союзні зібрання мали касу, що формувалася з гурткових внесків, та бібліотеку, книги з якої видавалися для читання в гуртках. Про їх діяльність старости складали звіти, які направлялися в союзні зібрання. Через окремих своїх членів останні зв'язувалися з київським комітетом, звідки отримували необхідні керівні вказівки, а також закордонні і російські періодичні видання та іншу нелегальну літературу з політичних та соціально-економічних питань. Чи поширював київський комітет свій вплив на духовні семінарії – прямих доказів немає, але духовне начальство таємно попереджало про його існування керівництво семінарій¹.

Восени 1903 р. у Катеринославській семінарії відбулися виступи, які вдалося приборкати лише за допомогою поліції. За оцінками ревізії, на появу заворушень вплинули як неодноразові протести в місцевому вищому гірському училищі, що розташовувалося поруч із семінарією, так і наявність серед семінаристів «неблагонадійного елемента». Зокрема, у двох вихованців семінарії жандармерія під час обшуку виявила видання соціалістичного спрямування. У листопаді в семінарії відбулися нові виступи, які були придушені.

Невеликі чергові протестні акції у Волинській духовній семінарії знову сталися у грудні 1903 р. Зокрема, учнями був закиданий картоплинами і шматками неякісного хліба економ

¹ Про існування київського союзу шкільних гуртків і організацій. 1903 р. РДА. Ф. 797. Оп. 10. Спр. 62. Арк. 1–7.

семінарії. Однак протестні акції швидко припинилися відразу ж після покращення харчування семінаристів.

Таким чином, потрібно констатувати, що проникнення революційних ідей в духовні навчальні заклади набуло значних масштабів по всій Російській імперії. Спочатку вимоги, які висувалися семінаристами, мали локальний характер: покращення побутових умов, звільнення ненависних наглядачів тощо. Із появою і розвитком у Наддніпрянській Україні громадівського руху, з активізацією національного відродження в семінарське середовище проникають ідеї відновлення національної церкви, її українізації, що чітко простежується на прикладі подій у Чернігівській духовній семінарії.

Можемо також констатувати, що Київська духовна академія сприймалася проукраїнською і неблагонадійною до офіційної влади, оскільки її випускників не рекомендувалося влаштувати на викладацькі посади у ті семінарії в українських губерніях, в яких відбувалися протестні акції семінаристів або ж частина викладацького складу займала чіткі проукраїнські позиції.

Висновки до розділу

Вищим виявом здобутків українського національного і духовного відродження у середині XIX ст. стали спроби подвижників відродити українське православ'я, його національні традиції, вірування, реформувати систему церковного управління шляхом впровадження української мови в богослужіння та зробити переклад рідною мовою Біблії й впровадити її в практику релігійного життя, а також збірників проповідей, іншої богослужбової літератури, що суттєво зміцнило б позиції українського православ'я. Важливу роль у цьому процесі відіграли такі відомі діячі українського національно-культурного і духовного відродження, як М. Шашкевич (керівник «Руської трійці» в Галичині), П. Морачевський, П. Куліш та І. Полуй,

які першими розпочали роботу над перекладами українською мовою біблійних творів, та подільський протоієрей В. Гречулевич, котрий опублікував низку видань, зокрема «Проповіді малоросійською мовою» та «Катехізичні бесіди», і до кінця свого життя проводив богослужіння українською мовою. Це був перший і досить вдалий досвід перекладів православних писань, який сповна був розвинений і впроваджений в практику у роки революції 1905–1907 рр.

Друга половина XIX – початок XX ст. для духовних освітніх закладів, насамперед семінарій та Київської духовної академії, позначилася необхідністю їх реформування, демократизації, зрівняння у правах із закладами світської освіти, ліквідації догматизму і схоластики в навчанні, казарменого способу побуту семінаристів та студентів. Тому не дивно, що характерною рисою функціонування цих навчальних закладів були мітинги, протести, бунти учнівської молоді, яка виступала за ухвалення нових статутних положень та, у цілому, за невідворотність демократичних перетворень. Учнівська молодь духовних навчальних закладів була нерозривно пов'язана із загальним розвитком національного відродження та визвольного руху в Україні. У семінаріях та Київській духовній академії створювалися українські громади та гуртки, таємні книгозбірні, поширювалася заборонена владою література, розгортався революційний рух (у 1860-х – на початку 1880-х рр. тут існували народницькі організації, у 1890-х рр. – на початку XX ст. – соціал-демократичні та інші радикальні гуртки), велася пропаганда за українізацію духовної освіти. В результаті таких процесів у духовних навчальних закладах тодішньої України була вихована у патріотичному дусі ціла плеяда їх випускників – діячів національно-духовного відродження та визвольного руху (О. Лотоцький, В. Чехівський, В. Липківський, Марко Грушевський, Ю. Сіцінський, А. Гриневич, С. Єфремов, С. Руданський, М. Леонтович та ін.).

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО ОРІЄНТОВАНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

4.1. Православне духовенство на захисті прав і свобод селянства

Проблема взаємин православної російської церкви з українським селянством у другій половині XIX – на початку XX ст. є досить складною у дослідницькому та історіографічному плані. З одного боку, в радянській історіографії 1920–1980-х рр., яка ґрунтувалася на класових та атеїстичних позиціях, всіляко наголошувалося на реакційній антинародній сутності церкви, її відданому служінні самодержавній владі та її русифікаторській політиці, антагонізмі у ставленні до українського селянства та основної маси віруючих. Такий підхід обґрунтовувався істориками Б. Титліновим у праці «Православ'я на службі самодержавства»¹, Д. Пойдою – «Боротьба селян Правобережної України проти православного духовенства в пореформенний період (1861–1890 рр.)»², М. Лещенком – «Класова боротьба в українському селі в епоху домополістичного капіталізму (60–90-ті рр. XIX ст.)», О. Коломійцем – «Антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900–1914 рр.»³ та ін. Залучений знач-

¹ Титлинов Б. В. Православие на службе самодержавия. Ленинград : Госиздат, 1924. 207 с.

² Пойда Д. П. Борьба крестьян Правобережной Украины против духовенства в пореформенный период (1861–1900 гг.) *Вопросы истории религии и атеизма*. Сб. статей. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 113–127.

³ Коломійць О. М. Антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900–1914 рр. С. 108–115.

ний фактичний матеріал широко використовується у сучасних дослідженнях.

З іншого боку, в радянській історіографії замовчувався той факт, що саме в середовищі російської православної церкви досліджуваного періоду формувалося українське духовенство патріотичного спрямування, яке у середині XIX ст. поставило на порядок денний питання перекладу Св. Письма українською мовою і ведення нею богослужіння, збереження національних традицій та історико-культурної спадщини, що було важливою складовою боротьби за автокефалію української церкви, а також захисту прав і свобод селянства, підтримки його потягу до початкової освіти, «битви» за землю, у цілому спротиву політиці самодержавства, яке було оплотом поміщиків і консервативного духовенства. У незалежній Україні ця тема стала однією з пріоритетних, такий аспект участі патріотично налаштованого духовенства в українському національно-культурному і духовному відродженні вивчає низка дослідників історії православної церкви XIX – початку XX ст., зокрема, А. Колодний¹, Т. Кузнець², А. Зінченко³, О. Ігнатуша⁴, В. Меша⁵, Г. Надтока⁶, Д. Степовик⁷, Ю. Хитровська⁸ та ін.

¹ Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : Сполом, 2005. 139 с.

² Кузнець Т. В. Відміна кріпосного права і позиція Православної Церкви на прикладі Уманського повіту Київської губернії. *Гілея* : наук. вісник : зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 12. С. 15–21.

³ Зінченко А. Л. Народна традиція та духівництво на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. *Етнографія Поділля* : тези доповідей наук. конф. Вінниця, 1992. С. 16-19.

⁴ Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.

⁵ Меша В. Г. Православна церква і селянство України останньої чверті XIX ст. С. 173–176.

⁶ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. 110 с.

⁷ Степовик Д. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст.). 112 с.

⁸ Хитровська Ю. В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у XIX – на початку XX ст. *Інтелегенція і влада* : зб. наук.

Важливо зазначити, що інститут священництва ще в попередніх століттях був міцно укорінений у духовне життя і культуру українців. За своєю національною природою частина духовенства українських єпархій ПРЦ протидіяла русифікації церковного життя, сприяла збереженню народних традицій, виявляла опозиційність до самодержавства. Водночас, як зазначають дослідники церковної історії, для «українського селянина XIX століття місцева церква, якою б вона не була, все ж залишалася духовним центром, з діяльністю якого були пов'язані всі найважливіші події в житті – народження, одруження, поява дітей, кінець життєвого шляху»¹. Сюди варто додати потребу селян у богослужінні, важливість церкви в морально-етичному вихованні, організації релігійних і народних свят, обрядів, традицій, звичаїв, які були сутністю їхнього буденного життя.

Змістовність діяльності духовенства залежала від того, який фаховий рівень і сумління мав священник, якими були його поведінка і ставлення до віруючих, наскільки він догматично впроваджував постулати ПРЦ та імперської влади, чи був здатний відстоювати повсякденні інтереси селян та прагнув відродити національну церкву. На жаль, ця проблема залишається актуальною в Україні і в перші десятиліття XXI ст., на що вказує протистояння між церквами Київського патріархату (до 2018 р.), тепер Православної церкви України, та Московського патріархату.

У досліджуваній період ситуація на місцях у православній церкві ускладнилася з початку 1850-х рр., коли владою була скасована виборність священнослужителів на церковні посади і виняткове право на призначення отримати духовні консисторії в єпархіях. Вони, як правило, не беручи до уваги інтереси місцевих сільських громад, призначали на посади настоятелів у церкви й парафії благочинних і священників. Якщо ж вра-

праць. Одеса : Астропринт, 2008. Вип. 13. С. 30–45.

¹ Знаменский П. В. Богословская полемика 60-х годов об отношении православия к современной жизни. Казань, 1909. С. 226.

хувати, що у переміщенні церковнослужителів діяв принцип постійної ротації з місця на місце, з одного регіону в інший, то часто в сільські храми призначалися на службу випадкові священники, які були незнайомі з місцевим населенням, його звичаями, потребами. До того ж, єпархіальне начальство прагнуло залучити до українських парафій якомога більше пастирів із етнічних російських губерній та тих лояльних «малоросів», які були відірвані від українського життя і здатні більш ефективно проводити політику мовної і духовної русифікації віруючих, зміцнюючи тим самим самодержавний режим. На початку ХХ ст. у восьми українських єпархіях було близько 9000 парафій, в яких служили майже 12 тис. священників та причетників. Із них більше половини були корінними росіянами, далекі від бажання знати українську мову і культуру та традиції місцевих віруючих. Тому проблема залучення українофільських церковнослужителів не те що не могла бути вирішена консисторіями, а навпаки, тільки поглиблювала кризу стосунків пастиря з віруючими.

Призначення консисторіями священників із числа росіян замість обрання сільськими громадами вносило суттєвий розкол у відносини між духовенством і селянами. До присланих у парафії священників сільські громади переважно ставилися як до чужих, через що пастирям важко було гармонійно проникнути в життя парафіян¹. У суперечливих питаннях вони здебільшого ставали на бік місцевих поміщиків і чиновників та були провідниками релігійно-ідеологічних «стандартів» ПРЦ, єпархіального начальства та імперської влади.

До того ж, далеко не все духовенство православної російської церкви, зокрема в українських регіонах, було кращим прикладом морально-етичної поведінки, готовим для добродієного богослужіння. Його ментальність формувалася у період існування частих кризових явищ у Російській імперії

¹ Боярчук А. В. Православне духовенство Волині: особливості формування (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 87–91.

впродовж XIX – початку XX ст., які накладалися на церкву, спричинювали проблеми її соціально-економічного становища, тиск із боку св. Синоду і єпархіального начальства, котрі прагнули утримувати її на усталених консервативних позиціях та не допускати проявів вільнодумства. Показово, що розлад в середовищі церковнослужителів особливо процвітав у 1860–1880-ті рр. – час проведення реформ і утвердження ринкових капіталістичних відносин.

Відомо, що у фондах церковних і державних відомств архівів України і Російської Федерації зберігається багато документів про неблаговидну поведінку сільських церковнослужителів (священників, дияконів, дяків, псаломників, паламарів) у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них є численні випадки привласнення церковних, громадських та інших благодійницьких коштів, вимагання непомірної плати за виконання духовних треб, поширення пияцтва, здійснення богослужіння в нетверезому стані, образливе ставлення до віруючих, їх гноблення та різні утиски, перелюбство й інші аморальні акти, а також процвітання кар'єризму, наклепництво, скаржництво¹. Побутову буденність такого духовенства описали сучасники – випускник Подільської духовної семінарії, письменник А. Свидницький у романі «Люборацькі: сімейна хроніка»², письменник І. Нечуй-Левицький у повісті-хроніці «Старосвітські батюшки і матушки» (1884)³, протоіерей А. Гриневич у публікації «Парафіяльний пастир по ідеалу простого народу» (1905)⁴, С. Голубев у книзі «Церква, пасторство і суспільство

1. Грималюк О. Християнська моральна і матеріальна забезпеченість як чинник благодійництва православного духовенства Волинської губернії XIX – початку XX ст. *Наукові записки Східноєвропейського національного університету. Історичні науки*. Луцьк : «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2017. Т. 13. С. 33–34.

2. Свидницький А. Люборацькі: сімейна хроніка : роман. Київ : Молодь, 1984. 296 с.

3. Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки і матушки : повість-хроніка. Київ : Знання, 2004. 216 с.

4. Гриневич А., протоіерей. Приходской пастырь по идеалу простого народа. *Подольские епархиальные ведомости*. 1905. № 12. С. 268–275 (Неоф. ч.).

в сучасному житті» (1906)¹, Є. Голубинський у брошурі «Про реформу та побут російської церкви» (1913)² та ін. Волинський єпископ Антоній (Храповицький) (з 1906 р. – архієпископ) у зверненні до духовенства єпархії в 1902 р. із гіркою змушений був визнати хибність відносин священників із парафіянами, що «довіру між ними підірвано до повної втрати моральних стосунків», що «духовенство веде буржуазний спосіб життя і внутрішньо далеке від свого покликання, нехтує інтересами парафіян»³.

Зрозуміло, що неблаговидне духовенство було об'єктом кримінальних покарань, церковних єпитимій, громадської критики, кепкування, його поведінка у цілому посилювала кризу ПРЦ, нагально вимагала впровадження церковних реформ. Водночас увесь цей негатив посилював соціальні антагонізми між духовенством і віруючими, які час від часу в різних формах повставали проти таких пастирів. Дійсно, у 1860–1890-ті рр. селяни значною мірою добровільно-примусово виділяли на церковні потреби значні кошти, які на 30–40 відсотків перевищували їх витрати на освіту та виховання дітей⁴. Серед гучних справ стосовно несумлінного духовенства тільки у Волинській єпархії на початку 1860-х рр. варто навести такі: селяни с. Косинове Новоград-Волинського повіту скаржилися на священника за те, що він привласнив церковні гроші, вимагав непомірної плати за треби, дозволяв собі бити селян, мав інтимні стосунки з дружиною одного селянина; за бійки і пияцтво 10 травня 1862 р. накладено єпитимію на пастиря с. Боровичі Луцького повіту з відбуванням її в монастирі; священник с. Лобачівки Дубнівського повіту завдав важких побоїв вагітній селянці, у

¹ Голубев С. Т. Церковь, пастырство и общество в современной жизни. 65 с.

² Голубинский Е. Е. О реформе в быте русской церкви. Москва, 1913. 132 с.

³ Архипастырские послания и постановления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского к Житомирского, пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по сентябрь 1913 года. Почаев : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1913. С. 11.

⁴ Присяжнюк Ю. П. Україна: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : монографія. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 222–223.

результаті передчасних пологів вона померла та її дитина¹. За підрахунками дослідника В. Тацієнка на основі архівних справ у Київській єпархії впродовж 1800–1917 рр. було притягнуто до слідства і суду, накладено єпитимії за побиття, образи та грубе ставлення до парафіян, хабарництво, розтрати, привласнення церковних грошей і майна, поширення неправдивих чуток на 2219 священнослужителів, із них священників – 1497, дияконів – 150, дячків – 293, псаломників – 192, паламарів – 97, а за негідні вчинки в сімейних стосунках, пияцтво, гру в карти, позашлюбні зв'язки, бійки – ще 2072 осіб, із них священників – 803, дияконів – 192, дячків – 538, псаломників – 304 і паламарів – 235². Схожа ситуація мала місце і в інших єпархіях підросійської України, що негативно позначалося на авторитеті ПРЦ і його духовенства, та викликало протестне ставлення до них у суспільстві.

Рятували імідж і покликання православної церкви представники духовенства, насамперед парафіяльного, які присвятили своє життя доброчесному богослужінню та відстоюванню прав, інтересів і потреб своїх віруючих. Сільські громади радо приймали, визнавали, довіряли, всіляко допомагали й обстоювали тих священників і церковнослужителів, які були вихідцями з їх рідного краю, особливо зі спадкових сімей духовенства. Такі священники часто вникали в проблеми повсякденного життя селян, ставали на їх захист супроти поміщиків, лихварів, чиновників. Саме з подібного середовища з'являлися патріотично налаштовані постаті українського духовенства, які брали участь у національно-культурному і духовному відродженні, вимагали реформування ПРЦ та своїм посильними діями наближали час впровадження автокефалії національної церкви. Насамперед такі представники духовенства були об'єктом синодальних духовних та імперських політичних репресій.

¹ Грималюк О. Християнська моральна і матеріальна забезпеченість як чинник благодійництва православного духовенства Волинської губернії XIX – початку XX ст. С. 33–34.

² Тацієнко В. С. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. С. 269–272.

Отже, в зазначений період церковне життя та поведінка парафіяльного духовенства тісно перепліталися з суспільними процесами та громадським буттям. Оскільки духівник нерідко був єдиною освіченою особою в селі, то, окрім богослужінь і церковних треб, на його плечі звалювалося чимало обов'язків і справ, які стосувалися сільської громади. За відсутності лікаря, священник мав надавати першу медичну допомогу хворим, виконувати роль нотаріуса (складати духовні заповіти, видавати свідоцтва), записувати у метричні книги дані про новонароджених дітей, володіти агрономічними знаннями і давати відповідні поради сільським трударям, зрештою, мати навички правника, будівельника, пожежника, статистика, вести церковний літопис тощо. Утім найважливішим обов'язком духівника передбачалося заснування в селі школи (парафіяльної чи міністерської) і викладання в ній Закону Божого та інших предметів. Крім цього, поширеним серед священників було виконання обов'язку духовного депутата – особи, яка була присутня при розслідуванні церковної справи цивільними слідчими, або їй доручалося виконання функції мирного судді в суперечках селян з іншими поселянами або із землевласником, у випадках дрібного хуліганства, пияцтва, бійок, сімейних сварок. Тобто пастор наділявся правом, завдяки авторитету своєї посади, знанням і умінням, підтримувати громадський порядок у селі¹.

Далеко не кожна церква чи сільська парафія мала відданого справі священника. І в таких випадках слідували скарги селян на духівників із вимогами відсторонити їх від церковних посад, замінити іншими, що призводило до глибоких соціальних конфліктів і виступів віруючих проти духовенства в багатьох українських селах у другій половині XIX – на початку XX ст., що досить детально висвітлено в історіографії².

¹ Сельський пастырь в роли мирного судьи. *Руководство для сельских пастырей*. Москва, 1886. № 50; Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 100–101.

² Пойда Д. П. Борьба крестьян Правобережной Украины против духовенства в пореформенный период. С. 113–127; Його ж. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час. Дніпропетровськ : Дні-

Щоб заслужити авторитет і повагу пасторам потрібно було самовіддано служити громаді, зважувати на їх злиденні статки, вникати у подробиці сімейного побуту кожної православної родини, у спірні деталі стосунків між сусідами, бути об'єктивним арбітром у вирішенні різних житейських справ. Тільки за такого розкладу громада усіляко підтримувала священнослужителя, визнавала його беззаперечний авторитет як духівника.

Наведемо конкретні приклади бачення ідеального священника простим віруючим. У «Спогадах» відомого діяча українського визвольного руху кінця XIX – початку XX ст. Є. Чикаленка зустрічаємо його враження про свого першого вчителя сільського священника В. Лопатинського: «Усі парафіяни, як пани, так і люди, дуже любили і говорили про цього священника як про незвичайну людину... За треби він нічого не вимагав, а брав те, хто щось дасть. Сам ходив за плугом, сам косив, сам возив і взагалі виконував усі сільськогосподарські роботи..., був начитаним як на провінціального священника, і головне – незлобивим, сердечним, благочестивим і водночас добрим і щедрим. Про нього казали, що останню сорочку з себе віддасть, а на старість буде нищим». Із часом цей отець став наставником для юного Чикаленка, про якого той згадував й таке: «В. Лопатинський співав під гітару українські пісні, які припали до серця...»¹. Під його впливом юнак почав записувати народні пісні, колядки та щедрівки, які у 1907 р. видав окремою книгою під назвою «Триста найкращих українських пісень»². Таким чином Є. Чикаленко прямо вказує на безпосередній вплив цього пастора на його подальше світорозуміння та активну участь у національно-культурному русі.

Отже, в об'єктивних умовах історичного розвитку, в середовищі духовенства православної російської церкви у XIX ст.

пропетр. обл. вид-во, 1958. 82 с.; Його ж. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1960. 485 с.

1. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. С. 54, 72, 82.

2. Триста найкращих українських пісень. Вид. 3-є. Київ : ВІК, 1914. 240 с.

формувалося, усвідомлюючи свою місію, суто українське духовенство, яке ставало на захист знедоленого селянства, відстоювало його інтереси та законні права, сприяло духовному і національно-культурному відродженню свого народу.

Таким прикладом є діяльність подільського протоієрея Михайла Якимовича Орловського (1807–1887). У 1830–1880-х рр. він був священником Свято-Михайлівської церкви у с. Глядки Проскурівського повіту Подільської губернії, благочинним округу, депутатом, мировим суддею, з 1846 р. – активним членом Подільської опікунської ради бідних духовних осіб, в якій рішуче обстоював права сільських священників. Він не тільки сумлінно і добросовісно виконував свою фахову духовну службу, за яку одержав державні й церковні нагороди і відзнаки, а й водночас вів активну громадську діяльність на користь вірян-односельчан. Напередодні реформи 1861 р. М. Орловський увійшов до складу повітової і губернської комісій із розгляду аграрних законопроектів, усіляко захищаючи інтереси селян, насамперед щодо справедливого наділення землею, а після скасування кріпацтва – дотримання задекларованих громадянських прав. У пореформений час постійно захищав парафіян у судах у земельних суперечках, насамперед за межі наділів, через порушення їхніх прав, пригноблення й образи.

У дискусіях із землевласниками і русофілами відстоював право українського народу на своє існування, весь час розмовляв українською мовою, насиченою подільськими діалектами. Одночасно опікувався заснованою ним церковнопарафіальною школою і постійно викладав у ній, прищеплював дітям любов до народних традицій, місцевої історії та рідної мови, а також тривалий час утримував недільну школу грамоти для дорослих селян. До послуг односельців була його домашня бібліотека, яка налічувала понад 2 тис. книг, і на той час була однією з найбільших приватних книгозбірень серед сільських священнослужителів. Як творча особистість, М. Орловський збирав народні перекази, міфи, пісні, вивчав місцеві обряди, звичаї, традиції, історію Поділля. На цьому ґрунті він заприятелював із видатним діячем українського національно-куль-

турного руху П. Кулішем, 1861 р. надав у його розпорядження понад 2 тис. подільських прислів'їв, говірок, зібраних ним у Проскурівському повіті, а 1884 р. – редакції журналу «Киевская старина» ще 1300 прислів'їв. Значний обсяг фольклорно-етнографічного матеріалу протоіерей опублікував у «Подольских епархиальных ведомостях», зокрема «Українські прислів'я і приказки (числом 844), розміщених в алфавітному порядку», «Народні казки, повір'я, перекази і пісні про старовину», «Подільські колядки і пісні» та ін.¹. Як письменник, М. Орловський відомий своєю історичною повістю «Роксолана чи Анастасія Лісовська» (1872)², в якій виклав власне бачення образу цієї відомої українки, обґрунтував її подільське походження. Йому також належить добірка віршів («Грицько», «Мандрівка» та ін.), що зображують будні українських селян³. Окрім цього, М. Орловський був активним членом Російського географічного товариства⁴ та Подільського епархіального історико-статистичного комітету⁵, залишив суттєві напрацювання з історії багатьох міст і поселень Поділля.

Про цього подвижника «Подольские епархиальные ведомости» у 1887 р. писали так: «Протоіерей Михайло Орловський належав до числа кращих пастирів Поділля... був найвидатнішим в середовищі бідного сільського духовенства... володів найширшими історичними знаннями, був талановитим

¹ Баженов Л. В. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля. С. 27–30; Добровольський К. Памяти протоіерейя Михаила Орловского. С. 276–278; Михайло Якимович Орловський (1807–1887). Вибрані твори / упоряд. А. М. Трембіцький, С. М. Єсюнін. Хмельницький; Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2007. С. 3–7.

² Орловский М. А. Роксолана или Анастасия Лисовская. Историческая повесть. *Подольские епархиальные ведомости*. 1872. № 42–53.

³ Михайло Якимович Орловський (1807–1887). Вибрані твори. 276 с.

⁴ Про створення Російського імператорського географічного товариства і участь в ньому священників Подільської православної єпархії (1846–1850 рр.). *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 272. 48 арк.

⁵ Земський Ю. С. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет: становлення та діяльність. Хмельницький, 1997. 26 с.

письменником на тлі історії краю»¹. До цього можна додати, що він усе життя перебував серед народу, повністю розділив долю подільського села і своєю подвижницькою творчою працею як пастор, громадський діяч, етнограф та фольклорист вписав своє ім'я в українське відродження другої половини ХІХ ст.

Подібний слід на культурно-просвітницькій ниві, в опікуванні парафіян, у співробітництві з волинською інтелігенцією залишив протоієрей Аполлон Дорофійович Сендульський (1830–1882). Народився він у священницькій родині на Кременеччині, де закінчив духовне училище, а в 1854 р. – Волинську духовну семінарію, під час навчання в якій зацікавився вивченням народного побуту краю. З цього часу і до кінця свого життя служив парафіяльним священником у с. Сивки Острозького повіту Волинської губернії. Був безкомпромісним захисником селян від свавілля поміщика, помічником і порадником їм у багатьох їх злободенних справах, заснував церковнопарафіяльну школу та недільні курси грамоти для дорослих, чим добився у своїй пастві беззаперечного авторитету. Постійно вів активне громадське і науково-краєзнавче життя, став одним із фундаторів місцевого історичного краєзнавства, відомою людиною далеко за межами Волинської єпархії². Вшановуючи цього подвижника, часопис «Киевская старина» в 1882 р. опублікував повну автобіографію А. Сендульського, як взірєць для наслідування, де у передмові, зокрема, зазначено: «Отець Аполлоній Сендульський прекрасна людина, освічений священник – пастир, непересічний діяч-адміністратор і найвидатніший місцевий учений-історик»³.

Продовжувати перелік патріотичних діячів варто ім'ям священника Стефана Барановського (1823–1879), сина дяко-

¹ Добровольский К. Памяти протоиерея Михаила Орловского. С. 276–278.

² Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині. С. 76–78; Його ж. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. С. 233–234; Гарнавський А. Отець Аполлоній Сендульський, священник села Сивок Острозького уезда. С. 166–170.

³ Сендульський А. Автобіографія. *Киевская старина*. 1896. № 1. С. 58–59.

на, випускника Волинської духовної семінарії, який із 1848 р. і до останніх своїх днів служив у церкві с. Решнівка Кременецького повіту, відомий як церковно-освітній діяч та дослідник місцевої старовини¹; протоієрея Василя Гречулевича, випускника Подільської духовної семінарії, який півстоліття обіймав парафію у с. Ганнопіль Гайсинського повіту і весь час стояв на сторожі інтересів селян у судах, вів проповіді українською мовою, був одним із перших перекладачів рідною мовою Святого Письма, здобув у парафіян такий авторитет, який не дозволив урядовій та єпархіальній владі звільнити його зі священницької посади і репресувати². Такої ж довіри заслужив священник с. Юрківка Ямпільського повіту Подільської губернії Микола Машкевич, також випускник Подільської духовної семінарії, який понад три десятиліття свого життя віддав служінню у цій парафії, був, за словами селяни, батьком для старих і малих, їх покровителем та духівником. А коли настав судний день, то його тіло несли селяни на плечах кілька верст від залізничної станції до с. Юрківка у супроводі великого натовпу людей із всього повіту, також 12 священників брали участь в його похованні³.

Існують ґрунтовні наукові дослідження про церковно-освітню та національно-духовну діяльність відомого кафедрального протоієрея Петра Лебединцева⁴, протоієрея Леонтія

¹ Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 184; Манько М. П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї пол. XIX ст. С. 61–64.

² Біднов В. До 50-річчя смерті В. Гречулевича. № 116–117.

³ Памяти священника Николая Ивановича Машкевича. *Православная Подолья* (еженедельник Подольской епархии). Каменец-Подольск, 1912.23.09. № 38. С. 882–893; Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 109.

⁴ Протоієрей Петро Гаврилович Лебединцев (1819–1896 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть*. С. 38–58; Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа. С. 320–334; Протоієрей Петро Лебединцев та українське відродження XIX – початку XX ст. 220 с.

Гримальського¹, священника Марка Грушевського² та ін. Саме подвижництво цих та багатьох інших патріотично налаштованих пастирів сприяло національному і духовному відродженню українського народу, боротьбі за автокефалію його православної церкви.

У другій половині XIX – на початку XX ст. серед духовенства ПРЦ в українських регіонах активно ширилися вільнодумство, відверта опозиційність до духовної та імперської влади, які проявлялися в участі священників у соціальних виступах селян та їх захисту, у визвольному і революційному рухах. Про це свідчать укази св. Синоду та його таємне листування з київським митрополитом у 1848–1850-х рр. про посилення нагляду за духовенством у зв'язку з випадками участі окремих священників у селянських заворушеннях³. Це був час так званої інвентарної реформи 1847–1848 рр., встановлення для селян нових норм наділів землі та їх розташування, що викликало не тільки збурення, а й їх масові виступи на Правобережжі. Від такого процесу не стояло осторонь радикально налаштоване духовенство. Справді, в державних архівах зберігаються відповідні справи, зокрема, по звинуваченню священників с. Яснозірки С. Данилевського⁴,

¹ Кузнець Т. В. Протоієрей Леонтій Гримальський в національно-духовному житті України XIX – поч. XX ст. С. 118–120.

² Кукса Н. В. Постать Марка Федоровича Грушевського у становленні дитячої етнографії та Української автокефальної православної церкви. *Черкащина в контексті історії України* : зб. наук. праць. Черкаси, 2004. С. 387–395; Кучеренко М. О. Життєпис Марка Грушевського. *Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Київ : Либідь, 2006. С. 232–246.

³ Секретна переписка Синоду з Київським митрополитом про посилення нагляду за духовенством у зв'язку з випадками участі деяких священників у селянських заворушеннях. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 83. 9 арк.; Укази св. Синоду архієпископу Арсенію і полоцькому архієпископу Василію про нагляд за духовенством у зв'язку з участю священників у заворушеннях селян Курської, Полтавської і Чернігівської губерній в 1847–1848 рр. 1848 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 306. Арк. 1–11.

⁴ Справа про священника села Ясногородка Київського повіту Стефана Данилевського, відправленого в чернецтво за підбурювання селян-кріпаків проти місцевого поміщика (1845–1847 рр.). *ЦДІАК України*. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 810. 28 арк.

с. Макіївки В. Антонова¹, с. Хрініва А. Кудржинського², с. Зачернеччя паламаря Львовича³, священника Владишевського⁴ й багатьох інших у написанні ними низки колективних скарг на захист протестувальників, підбурюванні їх у 1845–1848 рр., організації заворушень і виступів селян-кріпаків проти місцевих поміщиків та порушень у запровадженні нових інвентарних правил⁵. Священник с. Сінне Балтського повіту Подільської губернії Боголюбов був притягнутий до відповідальності за «неправильне» тлумачення положень інвентарних правил у своїх проповідях, які призвели до того, що селяни відмовились виходити на панщину⁶. Як правило, єпархіальна влада накладала на таких пасторів епитимію, засилала у віддалені монастирі або навіть позбавляла сану і передавала їх у розпорядження карних органів світської влади.

¹ Справа по звинуваченню парафіяльного священника с. Макіївка Київської губ. Антонова Василя у написанні низки колективних скарг на захист селян, в організації селянського заворушення, звільнення з-під варти селян тощо. 1845 р. *ЦДІАК України*. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 64. 7 арк.

² Справа про підбурювання селян с. Тесова і с. Хрініва Острозького пов. Волин. губ. місцевим священником Кудржинським і дворянином Туцевичем до непокори арендному їх власнику Жукотинському. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 451. Спр. 91. 88 арк.

³ Справа про підбурювання селян в маєтку графа Міончинського с. Зачернеччя Ковельського пов. Волин. губ. пономарем Львовичем до непокори власнику їх. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 451. Спр. 45. 24 арк.

⁴ По звинуваченню священника Подільської єпархії Владишевського в підбуренні до заворушень селян проти поміщиків Галицького і Поповського. 1847–1848 рр. *РДА*. Ф. 797. Оп. 17. Спр. 40 189. Арк. 1–8.

⁵ Коптюх Ю. В. Православне духовенство Правобережної України у соціальних конфліктах (наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.). *Київська старовина*. 2006. № 4. С. 38–42.

⁶ Справа по скарзі поміщиці с. Сінного (Балт. пов., Поділ. губ.) Чарномської на місцевого священника Боголюбова за неправильне читання інвентарних правил, із-за чого селяни відмовляються виконувати панщину в повному обсязі, і на аморальну поведінку священника. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 445. Спр. 43. Арк. 1–53.

Напередодні реформи 1861 р. та зі скасуванням кріпацтва посилилися соціальні заворушення селян. Зокрема, часопис «Киевская старина» у 1882 р. опублікував посмертну розповідь о. Антонія Ковальського, в якій повідомлялося про масові селянські заворушення, що прокотилися 1855 р. по Київській губернії, та причетності до них цього та інших сільських священників¹. Показовими є опубліковані спогади в журналі «Русская старина» протоієрея М. Ковальського, який був священником в одній із парафій Ушицького повіту Подільської губернії у 1853–1858 рр.². Він детально описав становище селян у селах Іванківці, Джуржівка, Хребтіїв, Пилипи-Хребтіївські, Мала Шурка, які належали поміщику К. Собанському. Цей поміщик відзначався особливим свавіллям, жорстокістю, зневагою у поводженні з місцевими селянами, за найменшу провину карав побиттям, тортурами, використовував право першої ночі з дівчатами, які виходили заміж, та вчиняв інші насильства. Детально описуючи такі злочини, священник обурювався тим, що землевласник не дозволяв відкрити у парафії школу для дітей, втручався в релігійне життя підданих, не зважав на церковні свята. Пастор, ставши на захист селян, складав і надсилав численні скарги від їхнього імені до губернських і повітових судових інстанцій. Проте жодну з них не було розглянуто, натомість розправи з боку поміщика тільки посилювалися, який, на думку автора спогадів, легко відкуплявся від поліції і чиновників. Священник усе-таки ризикнув відкрити школу при церкві (діяла всього рік), в якій навчалися грамоті тільки два хлопчики, адже пан заборонив селянам віддавати дітей до школи. Все це призвело до того, що М. Ковальський організував страйк селян із вимогою припинити поміщицьке свавілля. Зрозуміло, що бунт був придушений завдяки втручання поліції, а священника усунено з парафії з єпитимією.

¹ Посмертний рассказ о. Антония Ковальского (к истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года). *Киевская старина*. 1882. Т. 1. Февраль. С. 386–396.

² Ковальский М. И., прот. Из подольской старины. *Русская старина*. Санкт-Петербург, 1911. С. 229–552.

Досить детально такого спрямування участь духовенства в селянських рухах Правобережної України досліджуваного періоду висвітлили у своїх працях Ю. Коптюх¹ і С. Шамрай².

У пореформений період набули поширення проповіді священників під час богослужінь у храмах, в яких викривалося лицемірство політики імперської та духовної влади стосовно селянства, свавілля та жорстоке гноблення їх поміщиками, орендарями, чиновниками. Прикладом може слугувати справа по звинуваченню священника м. Кагарлик Київської губернії О. Радецького за виголошення церковної проповіді, в якій засуджувалися центральна і місцева влада за гноблення селян (1881 р.)³. За поданням міністерства внутрішніх справ за аналогічні проповіді у 1878 р. було притягнуто до відповідальності священника Київської єпархії Ф. Стрижевського⁴ та ін.

Найбільш радикально налаштовані представники сільського духовенства у своїх проповідях та розмовах із парафіянами не боялися негативно висловлюватися стосовно особи імператора, як це зробили священники С. Білецький із с. Наливайки Балтського повіту Подільської губернії (1848 р.)⁵, В. Панин із с. Кобрин Звенигородського повіту Київської губернії

¹ Коптюх Ю. В. Православне духовенство Правобережної України у соціальних конфліктах (наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.). С. 38–42.

² Шамрай С. Духівництво в селянських рухах Правобережної України в середині XIX ст. С. 95–100.

³ Донесення київському губернатору про виголошення священником м. Кагарлик Київського повіту О. Радецьким проповіді, в якій засуджується центральна і місцева влада за пригноблення селян. 1881 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 831. Спр. 143. Арк. 1–2.

⁴ Циркуляр Міністерства внутрішніх справ про неблагодійну поведінку в церкві священника Київської єпархії Федора Стрижевського. 1878 р. *РДА*. Ф. 797. Оп. 45. Відд. 3. Спр. 175. 12 арк.

⁵ Переписка з пом. нач. Подільського ГЖУ у Балтському повіті та іншими особами про з'ясування політичної благонадійності священника с. Наливайки С. Білецького, звинуваченого в образі царя. 1898 р. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 519–543.

(1852 р.)¹ та ін. А на початку ХХ ст., особливо в роки революції 1905–1907 рр., до відповідальності «за висловлювання проти царя», «за нанесену образу імператору», «як неблагонадійних», було притягнуто поліцейськими і судовими інстанціями та духовною владою кілька сотень священників й інших церковнослужителів Правобережжя та суміжних регіонів Наддніпрянщини².

Також була помітною роль патріотично налаштованого сільського духовенства в народницькому русі, соціалістичній

¹ Справа про священника церкви с. Кобрин Звенигородського пов. Паніна, звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1852 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 954. Спр. 37а. 43 арк.

² Справа по звинуваченню священника с. Рубченки Сквирського пов. Олександра Тригубова в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 784. Спр. 296. 25 арк.; Справа по звинуваченню псаломника м. Стеблова Канівського повіту Олександра Солухи в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 784. Спр. 315. 26 арк.; Справа по звинуваченню священника с. Ямпіль Звенигородського пов. Михайла Садовського в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 784. Спр. 436. 19 арк.; Справа про політичну неблагонадійність священника с. Косівка Сквирського пов. Якова Крижанівського. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 788. Спр. 621. 9 арк.; Справа по повідомленню київського губернатора про політичну неблагонадійність священника с. Великі Голяки Сквирського повіту Михайла Гримальського. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 950. Спр. 85. 61 арк.; Справа по проведенню дізнання про псаломника с. Лісоводи Кам'янецького повіту Подільської губернії М. І. Кудрицького, звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1090. 78 арк.; Справа по звинуваченню псаломника с. Подільський Мукарів Ушицького повіту Мефодія Панчишина, звинуваченого в образі царя. 1915 р. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1808. Арк. 45–49; Подання прокурора Вінницького окружного суду про проведення дізнання по звинуваченню псаломника тюремної церкви в м. Ольгопіль Подільської губ. Д. Краснопера в образі царя. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 6401. 6 арк.; Справа про вчинення дізнання про священника с. Кузьминці Заславського повіту Волинської губернії А.І. Подгорецького, звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1914 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1262. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 1–11; Переписка помічника начальника Волинського ГЖУ з Ковельським і Рівненським повітовими справами про висловлювання різних осіб проти царя. 1909–1910 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 1–4.

пропаганді у 1870–1880-х рр. серед українського селянства. Про це свідчать справи канцелярії київського генерал-губернатора, зокрема, такі: «Донесення про таємну діяльність у Південно-Західному краї духовних осіб, які вважають себе членами партії «Народна воля»¹, «Циркуляр департаменту поліції від 3 квітня 1884 р. щодо отримання відомостей про поведінку, образ життя і судимості неблагонадійних осіб духовного звання...»² та ін. Серед таких справ привертає до себе увагу жандармське розслідування «Про злочинну пропаганду священника с. Ромейковки Звенигородського повіту Київської губернії Дмитра Мельниковського та священника с. Кирилівки Олексія Кошика» (1878 р.)³, які серед селян проводили революційну агітацію, читали і поширювали прокламації про передачу їм землі, закликали до непокори поміщикам та чиновникам. Також варті уваги справи по звинуваченню священника с. Блистова Чернігівської губернії про намір виписувати газету соціалістичного спрямування через студента Петербурзької медико-хірургічної академії (1880 р.)⁴, стосовно настоятеля Преображенської церкви м. Біла Церква протоієрея Мацкевича в отриманні на своє ім'я пакету з брошурою «обурливого змісту»: «Демонстрація

¹ Донесення про таємну діяльність у Південно-Західному краї осіб, які вважають себе членами партії «Народна воля». 1882 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 242. 35 арк.

² Циркуляр департаменту поліції від 3 квітня 1884 р. щодо отримання відомостей про поведінку, образ життя і судимості неблагонадійних осіб духовного звання в місцевому єпархіального начальства. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 20. 222 арк.

³ По відношенню Головного начальника III відділення Особистої його Величності Канцелярії про притягнутих до відповідальності у справі злочинної пропаганди священників Київської губ. Звенигородського повіту с. Ромейковка Дмитра Мельниковського і с. Кирилівка Олексія Кошика. 1878 р. *РДА*. Ф. 797. Оп. 48. Відд. 3. Спр. 181. Арк. 1–8.

⁴ Повідомлення Чернігівського губернатора від 20 березня 1880 р. про намір священника с. Блистова виписувати газету соціалістів із Петербургу через студента медико-хірургічної академії М. І. Архангельського, який брав участь 1878 р. у студентських виступах. 1880 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1191. Оп. 5. Спр. 2. 10 арк.

на площі Казанського собору після молебня за Чернишевським (1877 р.)¹, про перевірку священника с. Бубнів Володимирського повіту Волинської губернії Мальчевського стосовно приналежності до таємного товариства (1883 р.)² тощо.

На жаль, цей аспект участі церковнослужителів у революційному русі кінця 1860-х – у 1880-х рр. не відображений в історіографії. Дотепер в основному превалює позиція про виключно реакційне ставлення духовенства ПРЦ до тогочасних реформаторських і революційних процесів, до соціальних потреб українського селянства і, в цілому, усього народу.

Справді, переважній частині духовенства відповідають саме такі характеристики, про що було сказано у низці наукових досліджень. Однак у середовищі православного церковного кліру, що підтверджують вищезазначені приклади, народжувалося й утверджувалося ліберальне і радикально налаштоване патріотичне українське православне духовенство, яке брало активну участь у національному русі.

Характеризуючи стосунки духовенства з українським селянством, варто звернути увагу на такий аспект, як його роль у становленні сільської споживчої, кредитної і виробничої кооперації в українських регіонах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., як одного з ефективних засобів підвищення матеріального добробуту, самоорганізації та активізації громадського життя селян. Початки створення кооперативних товариств у Правобережній Україні припадають на 1860-ті рр., що було першим кроком у набутті такого досвіду. Масовий кооперативний рух розпочався в 1890-х рр., а його розквіт припав на 1910–

¹ По звинуваченню в отриманні настоятелем Преображенської церкви в м. Біла Церква протоієреєм Мацкевичем із-за кордону на його ім'я пакету з брошурою обурливого змісту за назвою «Демонстрація на площі Казанського собора после молебна за Чернышевским». 1877 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 827. Спр. 28. Арк. 1–5.

² Переписка з волинським губернатором про перевірку анонімної заяви про належність до таємного товариства священника с. Бубнів Володимирського повіту Волинської губ. Мальчевського. 1883 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 833. Спр. 13. Арк. 1–3.

1914 рр.¹. Ідея кооперації ставала настільки популярною, що її підтримувала переважна більшість населення, відповідно, й чимало священнослужителів. Так, 1912 р. у селах та містечках Вінницького, Кам'янецького, Проскурівського повітів Подільської губернії було зареєстровано 84 новоутворених споживчих товариств, зокрема, в 27 із них засновниками виявилися священники, диякони, вчителі церковнопарафіяльних шкіл². Із-поміж представників українського духовенства серед найщиріших прихильників кооперативної ідеї на Поділлі треба згадати О. Маричева, настоятеля храму с. Гуків, І. Гуревича, диякона містечка Збриж, О. Місевича, настоятеля с. Біла, священнослужителів С. Дідевича, П. Зелінського, М. Ковальчука, П. Лотоцького, С. Якубовича та ін. (усі – із Кам'янецького повіту Подільської губернії)³.

Особливо була помітною серед тогочасних священників постать настоятеля с. Гуків Кам'янецького повіту Олександра Михайловича Маричева⁴. Він був ініціатором створення споживчих і кредитних товариств у селах кількох повітів Подільської губернії. Постійно роз'їжджав по селах, виступав із лекціями, агітував за кооперації, допомагав у складанні й оформленні установчих документів для нових товариств, і на цьому ґрунті став відомим місцевим громадським діячем. О. Маричев брав участь у підготовці і проведенні II, III та IV подільських кооперативних з'їздів (1907–1914 рр.), виступав із доповідями, розробляв пропозиції та резолюції, неодноразово за дорученням зібрань звертався із клопотаннями у спільчанських справах до

1. Кузіна Б. С. Історія споживчої кооперації Поділля. 1861–1914 рр. (до 100-річчя від дня утворення першого районного об'єднання споживчих кооперативів на Поділлі). 192 с.; Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху: монографія. Вінниця, 2005. 400 с.

2. Ворников И. И. Кооперация и духовенство. *Экономический листок*. Вінниця, 1912. №3. С. 10–12.

3. Отдел кооперации. Протокол совещания инструкторов и деятелей кооперации. *Экономический листок*. Вінниця, 1911. № 5. С. 27.

4. Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 131.

губернських і земських властей, сумлінно виконував обов'язки інструктора кооперативного руху в Кам'янецькому, Летичівському, Проскурівському й Ушицькому повітах Подільської губернії. Особливо зріс авторитет отця О. Маричева після організації ним 10 лютого 1910 р. у с. Гукові зборів діячів сільських кооперативних споживчих осередків Кам'яниччини. Тут уперше зібралися представники Гуківського, Мар'янівського, Жабинецького, Збрижського, Сокириницького, Чаговецького, Чорнянського та інших споживчих товариств. Результатом роботи засідання стало рішення про створення агентства з постачання в місцеві крамниці товарів із Одеси, а також про організацію подільського кооперативного союзу, розповсюдження кооперативної преси, заснування музею товарних знаків, дослідження роздрібних цін¹.

Значний внесок у розвиток подільської кооперації зробили священники Михайло Ковальчук та Григорій Пілін. Під час численних поїздок по селах вони проводили агітацію, розповсюджували серед місцевих жителів кооперативні газети, брошури, виступали з лекціями, допомагали створювати кооперативні товариства. Протоієрей М. Ковальчук, який входив до складу делегації з вивчення роботи кооперативів зарубіжних країн на чолі з лідером кооперативного руху на Поділлі Й. Волошиновським, відвідав у 1912 р. англійське місто Рочдейл, де вперше зародилася кооперація, німецькі Бреслау, Дрезден, Лейпциг, Гамбург, Берлін, бельгійські Брюссель і Гент², після чого опублікував велику статтю про побачене та набутий досвід під час подорожі у часописі «Кооперативний листок»³.

Подільський часопис «Економічний листок» вмістив кілька статей, присвячених участі в кооперативному русі подільського духовенства. В одній із них повідомлялося про те, що

¹ Отдел кооперации. Протокол совещания инструкторов и деятелей кооперации. *Экономический листок*. Винница, 1911. № 5. С. 27.

² Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українсько-го кооперативного руху. С. 24.

³ Ковальчук М. Несколько часов в Рочделе. *Кооперативный листок*. Винница, 1912. № 10. С. 22–28.

серед священників Ямпільського повіту виникла ідея про відкриття позичково-кредитного товариства, членами якого мали бути лише церковнослужителі, вчителі парафіяльних шкіл. Діяльність цього товариства ініціатори пропонували поширити на всю Подільську губернію. Хоча такий задум не знайшов підтримки в єпархіального начальства, але сам факт, що така думка мала місце і була досить поширена, свідчить про велику зацікавленість церковнослужителів у сприянні розвитку кооперативного руху¹.

Священнослужителі-кооператори не отримували ніякої матеріальної вигоди, вважаючи, що просто чесно виконують свій моральний обов'язок щодо поліпшення добробуту своєї пастви. Натомість їхній діяльності у цьому напрямку почасти перешкождала духовна влада, чиновники, торговці та інші, котрі не були пов'язані з кооперативами, і вважали їх шкідливими. В окремих селах, на жаль, громадська думка була упередженою до тих духовних осіб, які проявляли сміливість пропагувати кооперативні ідеї. На захист таких духівників рішуче виступив інструктор кооперативів Балтського району В. Ворніков у статті «Кооперація і духовенство», в якій навів приклади інсинуацій про священників, висловив їм вдячність і повагу за активну участь у спілчанському русі, визначив серед них імена його подвижників і діячів².

Аналіз викладеного матеріалу доводить, що у спілчанському русі на Поділлі, Волині, Київщині та в інших українських регіонах брали участь сотні відданих кооперативним ідеалам священнослужителів. Така діяльність не завжди знаходила підтримку і розуміння як серед парафіян, так і духовенства. Утім низка священнослужителів стали відомими громадськими діячами, зокрема, Й. Волошиновський, О. Маричев, М. Ковальчук та ін. Їх подвижництво на цій ниві, як наприклад, вихідця зі спадкової священницької родини із Київщини В. Доманицького – фольклориста, етнографа, шевченкознавця, письменника,

¹ Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 131.

² Ворніков И. И. Кооперация и духовенство. С. 12.

діяча національного відродження, котрий на початку ХХ ст. став провідником кооперативізму в Україні¹, позитивно вплинуло на піднесення спілчанського руху, на покращення матеріального добробуту і культурного рівня насамперед сільського населення.

4.2. Благодійницька діяльність духовенства

Із запровадженням християнства в Київській Русі у наступні періоди вітчизняної історії, крім духовних потреб, однією з головних функцій православної церкви та діяльності її священнослужителів була добротинність стосовно найбільш соціально вразливих груп населення, як у містах, так і сільській місцевості.

Особливо така допомога потребувалася у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Скасування кріпосного права, розвиток ринкових відносин спричинили величезні зрушення в структурі населення України. Процес урбанізації привів до поступового збільшення населення міст, що відбувалося переважно за рахунок колишніх селян. Поряд із цим поглиблювалася велика соціальна поляризація населення, частина якого неспроможна була пристосуватися до умов ринкової економіки. Поява маси знедолених і безробітних стала серйозною соціальною, економічною й психологічною проблемою, за вирішення якої довелося взятися на всіх рівнях: державному, муніципальному, земському, церковному та індивідуальному. В умовах, коли уряд неспроможний був забезпечити бодай мінімальний догляд стосовно знедолених прошарків суспільства, коли сфера соціального забезпечення ще не розвинулася, добротинність була важливим чинником матеріальної підтримки певних ка-

¹ Корнієвська О. В. Доманицький Василь Миколайович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: Смолій В. А. (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 441.

тегорій населення і своєрідним засобом згладження суспільної напруги¹.

Включення Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. призвело до того, що влада прагнула перенести акцент з благодійництва церкви на відповідні громадські об'єднання і товариства, фонди, намагалася взяти під свій контроль усі форми доброчинності й обмежити державні фінансові витрати на їх функціонування. У досліджуваній період поряд із церковно-громадською благодійністю набуває розвитку під егідою держави громадська. Із 1860-х рр. відбувається різке зростання доброчинних й опікунських об'єднань, організацій та комітетів, а сама участь у доброчинній діяльності стає масовою і набуває різноманітних форм. Усе це призвело до того, що з середини XIX ст. освічене суспільство все більше усвідомлює свою важливу роль у розвитку благодійності поряд із церковно-громадською доброчинністю, яка розвивалася за посередництва духовенства. У цей час поняття «доброчинність», «благодійництво» розширюють свої межі і наповнюються новим змістом².

У другій половині XIX – на початку XX ст. православна церква і громадськість продовжували нарощувати свої позиції в благодійницькому русі. Про це красномовно свідчить той факт, що на 1910 р. у Російській імперії діяло, за даними О. Доніка, 4762 благодійних товариства і 6278 закладів відповідного спрямування³. При цьому тільки 25% усього бюджету благодійних об'єднань складала державні, земські та міські кошти, а 75% – кошти церкви і приватної благодійності⁴. Державно-гро-

¹ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. Київ, 2005. № 4. С. 165.

² Нарядько А. В. Благодійність у сфері освіти України (друга половина XIX – початок XX століть : монографія. Полтава : Вид-во ПолтНТУ, 2016. С. 30.

³ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. Київ, 2005. № 4. С. 167.

⁴ Сборник сведений о благотворительной деятельности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве. Санкт-Петербург, 1899. 380 с.

мадські та приватні благодійні інституції і заклади підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ, а церковно-громадські – св. Синоду та єпархіальним управлінням.

Важливою ознакою розвитку благодійницької діяльності у ХІХ ст. був перехід від звичайної роздачі милостині й усталеної системи пожертв грошима, харчами, речами, надання нічлігу до створення спеціальних комітетів, фондів, товариств і закладів, які намагалися надати не тільки різнобічну матеріальну підтримку нужденним, а й створити їм умови, які б сприяли повернутися до повноцінного суспільного життя, що визначило якісно новий ступінь розвитку благодійницького руху, активізацію його практичного значення для збереження культурних надбань, поширення освіти і науки та стало суттєвим чинником національно-культурного відродження українського народу.

Як наголошується у «Повчанні святого Василя Великого», біблійних канонах, важливим постулатом християнської віри є співчуття і милосердя: «Ти постишся? Нагодуй голодних і спраглих, відвідай хворих, не забудь ув'язнених у темниці, пожалій замучених, утіш тих, хто у смутку, будь милосердним, співчутливим, незлопам'ятним, благочестивим, щоб Бог прийняв твій піст і вдосталь дарував плоди покаяння». Святий Феофан Затворник наголошував, що благодійництво – це влаштування шкіл, заснування лікарень, притулків та інших закладів сприяння нужденних, що співпраця, взаємодія членів церкви в питаннях соціальної допомоги є природним і необхідним для християн¹.

Благодійні товариства поділялися за такими ознаками: об'єктом надання допомоги, галуззю та територією діяльності; а за формами: товариства загального типу, організації, що надавали допомогу за конфесійною і релігійною ознакою, об'єднання допомоги учням та студентам, товариства взаємодопомоги, а також об'єднання, що опікувалися благодійними

¹ Церква і благодійність: постові акценти. URL: <https://www.religion.in.ua/3545-cerkva-i-blagodijnist-postovi-akcenti.html> (дата звернення: 15.02.2021).

закладами. Зокрема, за об'єктом надання підтримки вони поділялися на ті, що допомагали всім нужденним без винятку, та ті, що опікувалися людьми певного стану, статі, національності, віросповідання. Внутрішня структура філантропічних інституцій складалася з головного правління, що займалося організаційними та грошовими питаннями, загальних зборів, на яких затверджувався кошторис, приймалися нові члени, вирішувалися питання з фінансування благодійних заходів чи закладів. Товариства підтримки найменш захищених верств населення передбачали таку допомогу: надання продуктів харчування, одягу, грошей, притулку, лікування, сприяння працевлаштуванню, навчанню та опікування сиротами, а також дітьми бідняків, влаштування людей похилого віку в лікарні та богадільні, організація притулків, шкіл, боротьба з жебрацтвом та його профілактика тощо. За територіальним принципом благодійні об'єднання поділялися на загальнодержавні, що діяли в межах імперії, та регіональні, які функціонували на рівні губернії, повіту або населеного пункту¹. Зрозуміло, що найбільш поширеними на регіональному рівні були осередки церковно-громадського благодійництва, оскільки майже в кожному найменшому поселенні була церква.

Благодійні товариства у XIX – на початку XX ст. діяли на основі офіційно затверджених статутів, кошторисів та системи державного і синодального контролю. Затвердження статутів відбувалося за складною схемою: їх проекти обговорювалися, передавалися цензурі на рівні нижчої ланки місцевої влади, і далі – аж до найвищої, після чого затверджувалися особисто імператором для державно-громадських і приватних, та св. Синодом – для церковних об'єднань. А в період із 1848 р. і до початку 1860-х рр. за таємним рескриптом Миколи I взагалі було заборонено заснування нових благодійних товариств (влада боялася навіть в такій далекій від політики сфері громадської

¹ Нарядько А. В. Благодійність у сфері освіти України (друга половина XIX – початок XX століть. С. 33; Савочка А. Становлення та розвиток благодійних товариств загального типу (сер. XIX – поч. XX ст.). *Краєзнавство* : науковий журнал / гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 2008. № 1–4. С. 79.

активності), і подані проекти статутів не розглядалися, що було часом послаблення благодійницького руху в Російській імперії¹.

Після реформи 1861 р. практично всі обмеження для розвитку добродійного руху були нівельовано, натомість створювалися сприятливі умови для активізації громадської благодійності. Порівняно з дореформеним періодом упродовж 1861–1899 рр. у Російській імперії за кількісним показником було засновано 95 відсотків нових благодійних фондів, товариств, об'єднань та закладів².

Не стояла осторонь цих процесів і православна російська церква. Позитивну роль у розвитку церковної благодійності зіграло затверджене 2 серпня 1864 р. імператором Олександром II «Положення про парафіяльні попечительства при православних церквах»³. Останні мали опікуватися храмами в господарському плані, просвітництвом дітей, нужденними в межах своїх територій. Будучи релігійно-громадськими установами, до складу яких входили священники й парафіяни, а основним джерелом надходжень були добровільні пожертви, вони в містах і селах утримували притулки, будинки для людей похилого віку та душевнохворих, школи, лікарні, споруджували й ремонтували храми, надавали знедоленим різнобічну матеріальну допомогу. Введення в дію Положення дозволило не лише вирішувати питання матеріально-господарської підтримки духовенства, а й значною мірою створило умови для зміцнення позицій регіонального благодійництва, посилило участь і роль у ньому священнослужителів та парафіян.

Згідно з цим документом, на території парафії створювалися органи опіки, метою яких було піклування про утриман-

¹ Нарядько А. В. Благодійність у сфері освіти України (друга половина XIX – початок XX століть). С. 33–34; Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : Хрещатик, 1998. 208 с.

² Лазанська Т. І. Добродійність. Благодійництво. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 423.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 : 1825–1881 гг. В 55 т. Т. 39, Отд. 1 : 1864 г. Санкт-Петербург : Тип. II отд-ния собств. его Императ. вел. канцелярии, 1867. С. 688–691.

ня і ремонт церковних будівель, влаштування будинку притчу, пошук коштів для утримання школи, лікарні, богадільні, інших благодійних закладів, надання збіднілим парафіянам необхідної допомоги. До складу парафіяльних попечительств входили: священнослужитель, сільський староста, волосний старшина чи голова сільської громади, та обрані загальними зборами парафіян рада або правління.

Загалом організація благодійності в парафіях була необхідною складовою пожертвуваних церкві коштів віруючими, тобто фінансового підґрунтя для її здійснення. Саме за рахунок пожертв утворювалися основні благодійні капітали і накопичення для потреб у першу чергу церкви, а відтак – для здійснення соціальної допомоги нужденним, сприяння церковнопарафіяльній освіті, створення притулків та інших добродійних закладів. Тому духовна влада ПРЦ була не тільки зацікавлена підтримувати усталені традиції благодійництва в попередні часи, а й розвивати та зміцнювати під своїм контролем нові її форми й інституції, і таким чином забезпечувати собі авторитет головного опікуна знедоленим народом.

За останню третину XIX ст. спостерігається різке збільшення кількості парафіяльних органів опіки, яких станом на 1901 р. на території імперії налічувалося 19 100. Масова організація при церквах попечительств відіграла важливу господарсько-благодійну роль у житті парафій. У їх функціонуванні проявлялися риси як церковного характеру (забезпечення духовних потреб, поліпшення добробуту духовенства, догляд і ремонт культових будівель тощо), так і загальногромадського (пожвавлення громадської діяльності парафіян, відвідування ними зборів і обрання членів, їх звітність, співпраця з іншими благодійними товариствами)¹.

Варто зауважити, що до і після запровадження попечительських органів майже у більшості парафій чи при храмах функціонували церковні православні братства, традиція появи

¹ Нарядько А. В. Благодійність у сфері освіти України (друга половина XIX – початок XX століть. С. 30.

яких бере початки в пізньому середньовіччі. Вони себе якнайкраще проявили як у відстоюванні устоїв українського православ'я та просвітництві народу, так і у традиційному благодійництві¹.

Більшість таких братств отримували назву святого Івана Богослова, який займався покровительством. Число братчиків коливалося від 80–100 до 200–250 осіб, залежно від кількості православного люду, який мешкав у відповідному населеному пункті чи парафії. Рішення про створення такого об'єднання приймалося на загальних зборах сільських громад або під час великих богослужінь чи церковних свят. Відповідно священником пропонувався проєкт статуту, який після обговорення й прийняття зборами затверджувався єпархіальною владою, після чого братство отримувало офіційний статус. Згідно із типовим статутом у братство Св. Івана Богослова могли вступати всі парафіяни за власним бажанням. Членський внесок складав не менше 20 коп. у рік. Восени, після збору врожаю зернових, кожен член братства жертвував на святі товариства один сніп, який у народі називали «Божим снопом». Зібрані кошти, які зберігалися у «братській чаші» під іконою Св. Івана Богослова в церкві, витрачалися на передплату релігійних видань, на оновлення і облаштування храму, а також на допомогу біднякам, сиротам, інвалідам, які проживали в парафії².

Головним обов'язком церковних братств була діяльність з поширення духовної освіти та протидії «зазіханням на православну віру». Цікаві розповіді про земне і небесне життя Ісуса Христа, Богоматері, святих угодників, праведників православ'я, читання морально-етичної літератури та інше проводилися головою братства, священником у недільні і святкові дні, найчастіше в осінньо-зимову пору, коли закінчувалися

¹ Приходское братство. *Православная Подолія* : еженедельник Подольской епархии. Каменец-Подольск : Тип. Свято-Троїцького братства, 1912. № 20 (20 мая). С. 564–575.

² Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 109.

сільськогосподарські роботи. На такі зібрання приходили не тільки братчики, а й усі бажаючі, насамперед молодь¹.

Храмовим святом для братчиків кожного року було 26 вересня – день Св. Івана Богослова, а також – день жінок-мироносиць. На честь святого братчики і члени попечительства, усі бажаючі збирались на урочисте богослужіння і молебень, організовували хресний хід. Водночас братчики повинні були в святкові та недільні дні відвідувати хворих і немічних, надавати їм посильну допомогу, читати і просвіщати їх словом Божим, а також прищеплювати молоді морально-етичні і духовні цінності православної віри².

Із часом у парафіях органи попечительства зосередилися переважно на будівництві, ремонті храмів та благодійництві, а церковні братства – на релігійній освіті населення й також доброчинності, взаємно співпрацюючи і доповнюючи один одного, адже, зрештою, більшість членів одночасно перебували в обох об'єднаннях.

Ті священники та церковнослужителі парафій, які налагодили належну роботу попечительства та церковного братства з дотримання постулатів, традицій, морально-етичних норм і захисту православної віри й розбудови благодійництва, сумлінно і творчо ставилися до громадської праці, здобували авторитет, шану, визнання у сільських громадах та парафіян. Саме з числа такого духовенства зростала когорта постатей, які завдяки своєму подвижництву поповнювали лави діячів українського національно-культурного руху, поборників автокефалії національної церкви.

Як свідчать численні факти, у другій половині XIX – на початку XX ст. патріотично налаштовані священнослужителі і пов'язані з ними миряни Правобережжя та інших українських регіонів перетинали межі здійснення традиційної доброчинності, прагнули залучити співвітчизників до активного

¹ Там само; Тацієнко В. С. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. С. 271–272.

² Приходское братство. С. 564–575.

громадського життя, пропагування національно-культурних цінностей свого народу і, таким чином, свідомо або несвідомо докладали своїх зусиль у національно-культурний і духовний розвиток, що йшло супротив імперської політики керівництва ПРЦ.

Серед яскравих прикладів – відкриття 8 січня 1859 р. школи у с. Карацін Канівського повіту Київської губернії. Ініціатором цієї акції виступила місцева православна громада, а церковний староста Нестор Сунчак заповів кошти на будівництво приміщення школи, на платню вчителям, підручники й іншу літературу для навчання 10 дітей-сиріт або з найбідніших сімей. На таких самих засадах було засновано безкоштовну церковнопарафіяльну школу 12 січня 1860 р. у м. Білогородці Київської губернії з ініціативи і на пожертви місцевого духовенства. На кошти Ладинського жіночого монастиря цієї ж губернії (і переважно її ігумені Дорофеї) 1 жовтня 1875 р. було відкрито однойменне жіноче єпархіальне училище, в якому виховувалися 20 сиріт. Першу школу для глухонімих дітей із нужденних сімей на Київщині засновано в листопаді 1897 р. у с. Максимовичі. Місцевий священник М. Яворський для цього власним коштом збудував дерев'яний будинок, а під гуртожиток віддав свою квартиру. Навчання в школі було повністю безкоштовним¹. Про таку благодійно-освітню діяльність патріотично налаштованих представників духовенства ми знаходимо в опублікованих спогадах кам'янець-подільського протоієрея Юліана Лотоцького², записках парафіяльного священника Івана Добровольського³, у книзі оповідань сільських священників (1830–1860-ті рр.) та ін.

Як засвідчують звіти Київської, Волинської і Подільської духовних консисторій за 1860–1863 рр., а згодом щорічні до по-

¹ Нарядько А. В. Благодійність у сфері освіти України (друга половина ХІХ – початок ХХ століть). С. 63–65.

² Воспоминания каменецкого протоиерея Юлиана Даниловича Лотоцкого. Каменец-Подольск, 1910. 127 с.

³ Добровольский И. А. Записки приходского священнослужителя. Санкт-Петербург, 1906. 114 с.

чатку ХХ ст.¹, наукові дослідження про патріотичну діяльність українського духовенства у сфері освіти в ХІХ – на початку ХХ ст. Г. Надтоки², В. Перерви³, В. Пащенко, С. Гладкого⁴, Ю. Блажевича⁵ та інших, на добротинних засадах за участю священнослужителів на Правобережжі у цей період було засновано понад 500 церковнопарафіяльних шкіл та єпархіальних училищ. Звичайно, цей показник набагато менший у порівнянні з кількістю таких навчальних закладів, відкритих на кошти ПРЦ, яка забезпечувала матеріальну базу, педагогічні кадри, диктувала ідеологію і надавала програми для навчання підростаючої молоді в дусі імперської політики. До того ж, школи, засновані на добротинній основі, не могли існувати тривалий час за рахунок релігійних громад і окремих меценатів, а тому переходили на утримання держави і церкви. Тим не менше, відкриті завдяки благодійним починанням початковій освітній закладі були виявом прагнення патріотично налаштованого духовенства зробити таким чином свій внесок у просвіту народу, хоч і мінімально, забезпечити отримання освіти дітьми з найбідніших верств сільського населення та сиротами, створити належні умови для їх навчання.

¹ Про діяльність церковно-парафіяльних шкіл у Київській губернії у 1860–1863 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 691. Спр. 187. 30 арк.; Огляд діяльності церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії. 1880 р. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 30. 224 арк.; Церковнопарафіяльні навчальні заклади Подільської єпархії за звітами канцелярії консисторії. 1861 р. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 315. 158 арк.

² Надтока Г. М. Патріотична діяльність українського духовенства у сфері народної освіти на початку ХХ ст. 112 с.

³ Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. 672 с.; Його ж. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): забутий світ. Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В. 2014. 576 с.

⁴ Пащенко В. О., Гладкий С. О. Церква і освіта (про освітню діяльність православного духовенства в Україні на початку ХХ ст.). *Трибуна*. Київ, 1997. № 9–10. С. 28–30.

⁵ Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. 337 с.

Варто додати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. у більшості парафій священнослужителі відкривали на добровичних засадах недільні школи, гуртки грамоти, бібліотеки, читальні як для дітей, які не мали змоги ходити до звичайної школи, так і їхніх батьків та дорослих неграмотних селян, що викликало незадоволення влади і призводило до переслідувань, оскільки такі форми просвітництва нею фактично не контролювалися. Утримували власним коштом освітні заклади й самі в них викладали відомі діячі українського національного відродження протоіереї В. Гречулевич у с. Ганнополі Гайсинського повіту (навчання велося українською мовою)¹, М. Машкевич у с. Юрківка Ямпільського повіту², М. Орловський у с. Глядки Проскурівського повіту Подільської губернії³, С. Барановський у с. Решнівка Кременецького повіту⁴, А. Сендульський у с. Сивки Острозького повіту Волинської губернії⁵

¹ Кошель О. М. Василь Якович Гричулевич – священник, діяч українського національного відродження. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 9 : Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 16–19; Протоіерей Василій Яковлевич Гречулевич. Некролог. С. 416–419.

² Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 109; Памяти священника Николая Ивановича Машкевича. *Православная Подолия* (еженедельник Подольской епархии). Каменец-Подольск, 1912.23.09. № 38. С. 882–893.

³ Баженов Л. В. Місце і значення праць Михайла Орловського в історіографії Поділля-Хмельниччини кінця XIX – початку XXI ст. *Видатні постаті міста Хмельницького* (Матеріали Другої науково-практ. конф. «Місто Хмельницький в історії України», 19 вересня 2007 р.). Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2007. С. 3–11; Добровольський К. Памяти протоіерея Михайла Орловського. С. 276–278.

⁴ Манько М. П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї пол. XIX ст. С. 61–64; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. 255 с.

⁵ Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині. *Духовне відродження культури України* : матеріали науково-практичної конференції. Рівне, С. 76–78; Сендульський А. Автобіографія. *Киевская старина*. 1896. № 1. Январь. С. 58–59.

та інші, які на благо своїх парафій присвятили богослужінню, благодійництву, науково-просвітницькій і громадській діяльності від 30 до 50 років свого життя.

Крім участі в церковній благодійності, православних братствах та парафіяльних попечительствах, патріотично налаштоване духовенство активно долучалося до діяльності в загальноімперських та регіональних місіонерських, державних, громадських і приватних благодійних фондах, комітетах, об'єднаннях, товариствах і закладах, зокрема, у відділеннях Російського товариства Червоного хреста, Благодійного товариства, у різних попечительствах, особливо дитячих притулків тощо. До прикладу, у другій половині 1860-х рр. з дозволу уряду на Правобережжі були засновані Київське, Волинське, Подільське губернські попечительства дитячих притулків під безпосередньою опікою, як правило, дружин генерал-губернатора або цивільних губернаторів для соціального захисту дітей-сиріт, байстрюків, калік, безпритульних, дітей жебраків і засуджених, чи дітей, родини яких жили в злиднях. Ці попечительства підпорядковувалися Відомству установ імператриці Марії і діяли на основі «Положення про притулки» від 27 грудня 1839 р., а згодом нового Положення від 18 липня 1891 р. Останнє передбачало опіку знедоленими дітьми незалежно від статі, звання, віросповідання, стану і походження, надання їм необхідного релігійно-морального виховання, початкової і професійної освіти, підготовку до самостійної трудової діяльності¹.

Процес налагодження і розбудови діяльності губернських попечительств дитячих притулків був складним і за браком кош-

¹ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). С. 159–177; Сербалюк Ю. В. Повітові та сільські попечительства притулків на Поділлі XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіном, 2012. Т. 13. С. 45–54; Слободянюк Т. Б. Дитячі притулки, благодійні заклади для селянських дітей як соціальна необхідність у суспільному житті України кінця XIX-го – початку XX століття. *Наука і суспільство* : зб. наук. пр. Київ, 2000. Вип. 1. Ч. 1. С. 107–111; Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). 208 с.

тів неефективним. Наприклад, Подільському губернському попечительству, яке було створене у 1869 р., тривалий час підпорядковувалося не більше 10 таких закладів. Тільки у 1901 р. було прийнято рішення про заснування у всіх 12 повітових центрах губернії місцевих попечительств дитячих притулків. Проте реально функціонували лише Гайсинське (засноване 12 грудня 1901 р.), Вінницьке (6 грудня 1902 р.), Брацлавське (1 вересня 1903 р.), Літинське (15 жовтня 1903 р.) та Ушицьке (10 січня 1910 р.) попечительства, решта існували номінально, а Балтське і Ямпільське взагалі не проявляли якоїсь активності. Число вихованців у створених притулках було незначним і непостійним. Так, у брацлавському притулку 1905 р. перебувало 9 дітей, 1912 р. – 12, 1913 р. – 22. У вінницькому притулку відповідно 39, 32 і 21 дитина¹.

Крім того, Подільське губернське і повітові попечительства спромоглися відкрити лише 6 сільських попечительств-притулків: Довжоцьке Кам'янецького, Войтовецьке Летичівського, Пашковецьке і Фельштинське Проскурівського, Капустянське Ушицького і Багринівське Літинського повітів. Із них за кількістю вихованців найбільшим був Пашковецький притулок, в якому 1910 р. перебувало 56, а 1913 р. – 48 дітей². Приблизно таке саме становище у функціонуванні попечительств дитячих притулків спостерігалось в Київській та Волинській губерніях.

Отже, урядова програма залучення освіченої громадськості до надання соціальної допомоги якомога більшому числу знедолених дітей так і не була реалізована. Вирішенням цього питання активно займалася православна церква, її благодійні об'єднання і товариства. При окремих храмах, монастирях, у парафіях на кошти сільських релігійних громад, братств і попечительств засновувалися притулки, ясла, школи, училища для дітей-сиріт та із збіднілих сімей. Водночас патріотично налаштовані і соціально активні церковнослужителі займалися

¹ Сербалюк Ю. В. Повітові та сільські попечительства притулків на Поділлі XIX – на початку XX ст. С. 54.

² Там само. С. 52.

меценатством, надавали матеріальну допомогу як притулкам губернських, повітових і сільських попечительств, так і пов'язаних безпосередньо із церквою. Про роль сільських громад у житті православної церкви завдяки залученню благодійних коштів свідчать дані по Подільській єпархії. На кінець 1890-х рр. в її віданні перебувало 1585 різного підпорядкування храмів (самостійних, приписних, кладовищних, домових). До Першої світової війни додалося ще 50 новозбудованих церков. У підсумку із вищезазначеної загальної кількості храмів 1118, або 71%, були споруджені виключно за рахунок особистих коштів, пожертвуваних сільським населенням Подільської губернії¹.

У таких умовах репутацію православної церкви рятувала когорта представників духовенства, передусім проукраїнськи патріотично налаштованих і соціально активних, які, перебуваючи в меншості, своєю порядністю, чесністю, подвижницькими зусиллями щодо покращення духовного життя пастви, розумінням необхідності реформування православної церкви, своїми жертвами на різні благодійні акції, відзначаючись вільнодумством, критикуючи вищу духовну та верховну владу, були тим тонким прошарком, який безупинно живив український національно-культурний рух.

Висновки до розділу

У сучасній історіографії часто акцентується увага на тому, що стосунки між духовенством і кліром та українським селянством у XIX – на початку XX ст. були антагоністичними, сільські пастирі відстоювали інтереси насамперед поміщиків та чиновників, а не селян, які вороже ставилися до своїх священників, що призводило до бунтів, виступів та інших форм протесту проти економічної і соціальної несправедливості, яку захищало духовенство.

¹ Сварчевський А. В. Подільська Голгофа XX століття : мартиролог / Автор-упоряд. А. В. Сварчевський. Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2016. С. 13.

Дійсно, такі епізоди мали місце в реальному житті сільського духовенства, але як засвідчують матеріали дослідження, вони не носили масового характеру. Натомість значна частина пасторів, особливо вихідців із спадкових українських священницьких родин, достойно несли Божу службу, користувались моральним авторитетом у селян, засновували церковно-парафіяльні школи і викладали у них, виступали мировими посередниками у стосунках між селянами, у різних формах захищали селян від поміщиків і чиновників у судах та інших установах, підтримували повстання, заворушення, страйки та інші форми боротьби селян проти визискувачів, особливо у час проведення аграрної реформи 1861 р. та російської революції 1905–1907 рр.

У другій половині XIX – на початку XX ст. серед духовенства православної російської церкви в українських регіонах більш рельєфним став поділ на ортодоксальних пасторів, які цілком обслуговували інтереси самодержавства і вищої духовної влади, виступали проти реформ церкви та будь-якої її українізації, були прихильниками уряду в придушенні українського національно-культурного і революційного рухів, та патріотично налаштованих ліберальних і радикальних священнослужителів. Саме представники цієї частини духовенства, які часто були вихідцями зі спадкових українських пасторських родин, захищали місцеве населення від русифікації, відстоювали національну мову, культуру, соціальні права пастви, особливо селянства, відроджували українське православ'я, що опиралося на вікові традиції і було одним із чинників розвитку національно-культурного і визвольного рухів, боротьби за автокефалію української православної церкви.

У середині XIX ст. з метою прискорення русифікації та перешкоджання процесу українізації православної церкви св. Синод скасував виборність священників на церковні посади і запровадив норму їх обов'язкового призначення духовними консисторіями, які стали надавати перевагу у запрошенні на службу у Правобережжі церковнослужителям із російських етнічних губерній або «перевіреном малоросам» з інших україн-

ських регіонів. Новопризначені священники, як правило, були далекі від традицій і потреб місцевого населення, сприймалися ним як чужинці і часто своїми вчинками порушували норми благочестивості та ставали на бік кривдників селянства. Такі дії призводили до соціальних конфліктів між духовенством і сільськими громадами парафій, що підривало авторитет церковнослужителів і поглиблювало кризу в ПРЦ.

Патріотично налаштовані й соціально активні представники українського духовенства, які були у меншості, проникалися життям і потребами парафіян, у різних формах обстоювали їх інтереси у конфліктах із поміщиками, орендарями, чиновниками (готували колективні скарги в різні державні і духовні інстанції, виступали в судах, підтримували селянські протести), сприяли розвитку освіти, кооперативного, національно-визвольного і революційного рухів. Зрештою, вони рятували честь православного пастиря, своїм подвижництвом домагалися реформування церкви, її українізації, робили церкву важливим осередком українського національного відродження. Саме таке духовенство зазнавало переслідувань та репресій з боку імперської та духовної влади.

Вагомим напрямком діяльності православної церкви, яка мала важливе суспільне значення і сприяла тісній співпраці та зближенню духовенства з віруючими, були заснування за безпосередньої участі місцевих священників добродійних попечительств, братств, притулків, комітетів та інших закладів і установ, організація благодійних акцій на користь знедолених та бідняків, надання матеріальної підтримки у сільській місцевості школам, яслам, лікарням. Благодійністю активно займалися православні попечительства при храмах і монастирях, церковні братства Івана Богослова, парафіяльні громади, які заодно брали участь у роботі багатьох державно-громадських і приватних благодійних товариств, комітетів, фондів, що виникли у другій половині XIX – на початку XX ст. Саме активна участь у добродійності представників патріотично налаштованого духовенства була визначальною в їх громадській діяльності, справжнім стрижнем довіри у пастви та ро-

била значний внесок в українське національно-культурне відродження.

Оцінюючи діяльність представників православного церковного кліру у суспільних процесах в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст., наголошуємо, що переважно саме зі спадкових священицьких родин у досліджуваний час походила низка діячів, які після отримання духовної освіти не стали церковнослужителями, а присвятили своє життя українському відродженню, активній участі в національно-культурному русі, ставши відомими українськими письменниками-класиками (С. Руданський, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький), ученими (О. Бодянский, Ф. Лебединцев, Марко Грушевський, П. Житецький, О. Кістяківський, К. Широцький, В. Біднов, С. Єфремов, О. Лотоцький, М. Біляшівський та ін.), композиторами (М. Леонтович), діячами кооперації (В. Доманицький) і т.д., справжньою елітою української нації.

РОЗДІЛ 5

СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІ У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ

5.1. Духовенство і освіта в Правобережній Україні

Національно-культурне відродження в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. було безпосередньо пов'язане з процесами українізації початкової, середньої і вищої світської та духовної освіти, як основи формування української нації. Незважаючи на Валуєвський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.) та інші схожі за змістом акти, спрямовані насамперед на заборону вживання української мови, недопущення будь-яких проявів українства в системі освіти, національно-патріотичні сили відшукували можливості, шляхи, форми та методи, щоб обійти репресивне законодавство і сприяти українізації освіти в контексті національного відродження. Значну роль у цьому процесі відігравали проукраїнськи налаштовані представники міського і сільського духовенства ПРЦ, у віданні якого у XIX – на початку XX ст. перебувала початкова церковно-парафіяльна освіта, що суттєво за кількісними показниками переважала міністерську (державну).

Загалом тогочасна православна церква мала багатоступеневу систему духовної освіти. Її складовою були церковні школи, які отримали поширення з останньої третини XIX ст. по всій імперії. Згідно з «Положенням про церковні школи відомства православного віросповідання» (1884, 1902 рр.), вони

були розподілені на дві категорії: початкові і вчительські. До першої категорії належали однокласні і двокласні церковно-парафіяльні школи, школи грамоти і недільні школи. До другої – церковно-вчительські¹. Ці дві ланки були тісно пов'язані між собою тому, що вчительські духовні навчальні заклади вищого типу повинні були забезпечувати початкові школи педагогічними кадрами, тобто призначалися для підготовки вчителів для початкових шкіл усіх розрядів.

Нагадаємо, що першим кроком у започаткуванні церковно-парафіяльної освіти став імператорський указ 1804 р. Парафіяльні школи на першому етапі були підготовчою ланкою для вступу дітей переважно православних священників до повітових духовних училищ. Натомість перше повітове духовне училище було відкрите тільки 1833 р. у Києві. 1840 р. у Подільській губернії діяло лише 46 парафіяльних шкіл, в яких навчалося 246 учнів. У 1842 р., зокрема, в Київській губернії вже функціонувало 225 таких початкових навчальних закладів, в яких навчалося всього 2006 учнів². Це були надзвичайно низькі показники з огляду на освітні потреби багатомільйонного українського населення. Процес масового відкриття парафіяльних освітніх закладів розпочався лише після реформи 1861 р. у зв'язку з ліквідацією кріпацтва і лібералізації урядової політики стосовно українського селянства³.

Намагаючись скоротити відставання від країн Західної і Центральної Європи в справі початкової шкільної освіти,

¹ Высочайше утвержденные Правила о церковно-приходских школах. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. III. 1884. Т. 4. № 2318. С. 372–374; Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания. Высочайше утвержденное. 1902. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург : Государственная типография. 1904. Собр. III. Т. XXII. Отд. 1. № 21290. С. 206–211.

² Справа про огляд діяльності церковно-парафіяльних шкіл Київської губернії у 1840-і рр. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 2. Арк. 221.

³ Перерва В. С. Реформа 19 лютого 1861 р. та церковне життя правобережних єпархій України. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 5 : На пошану професора М. Б. Петрова. С. 152–160.

офіційна влада змушена була вжити низку заходів з її впровадження в регіонах імперії. Проте, як свідчить лист київського генерал-губернатора до предводителів дворянства у 1859 р., «це навчання пропонується відкрити повсюдно при сільських церковних парафіях і покласти його в обов'язок... сільських священників, відібраних єпархіальним начальством із найбільш надійних духовних осіб»¹. У листі наголошувалося, що «немає ніякого сумніву в повній і досконалій готовності сільського духовенства до навчання селян правилам віри і молитви, лічби та письму»². Отже, замість забезпечення державної початкової освіти влада доручила здійснювати її св. Синоду та місцевим єпархіальним відомствам, які повністю опікувалися просвітництвом до 1880-х рр., при цьому фактично приділяли мало уваги функціонуванню цих навчальних закладів³.

Уже наприкінці 1861 р. у Подільській губернії нараховувалася 1241 початкова школа при парафіяльних церквах, в яких навчалося 18,8 тис. хлопців і 4,3 тис. дівчат⁴, у Київській – 1055 та Волинській – 1106 церковно-парафіяльних шкіл⁵. Звичайно, наявні показники були недостатніми для багатомільйонного населення Правобережної України. Проліструємо зростання кількості парафіяльних навчальних закладів на прикладі Київської губернії: у 1863 р. тут було вже 1370 (у Подільській – 1315), у 1872 р. – 2160, у 1880 р. – 1738 таких шкіл⁶. У середньому на Правобережжі одна школа припадала на 6750 жителів.

¹ Листування київського генерал-губернатора з предводителями дворянства. 1859 р. *ДАКО* (Державний архів Київської області). Ф. 2. Оп. 174. Спр. 358. 60 арк.

² Там само. Арк. 57.

³ Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. С. 116.

⁴ Церковнопарафіяльні навчальні заклади Подільської єпархії за звітами канцелярії консисторії. 1861 р. *ДаХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 109–112.

⁵ Історія Православної церкви в XIX веке / под ред. Н. Рункевича. Санкт-Петербург, 1901. Т. 2. С. 647–648.

⁶ Відомості Подільської консисторії про церковно-парафіяльні школи за 1863 р. *ДаХМО*. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 119; Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 79.

26 травня 1869 р. було видано положення про початкові училища міністерства народної освіти в Південно-Західному краї, тобто в Київській, Подільській і Волинській губерніях¹. Згідно з цим документом тут розпочався процес перетворення кращих церковних шкіл у міністерські народні училища, а решта навчальних закладів все більше занепадала, що призвело до значного їх зменшення. Наприклад, 1881 р. у Подільській єпархії залишилося таких шкіл близько 600 замість 1300. Їх кількість зростала надто повільно і на початок 1884 р. склала лише 756 церковних шкіл². Все це призвело до серйозного конфлікту між церковними та міністерськими шкільними відомствами, в який, зрештою, змушений був утрутитися царський уряд і розробити та ввести в дію у 1884 р. нове Положення для парафіяльних шкіл, що дало подальший поштовх у розвитку церковної освіти³.

Вищезазначеного року в українських регіонах, за даними св. Синоду, було 4640 таких навчальних закладів. За новим Положенням про церковнопарафіяльні школи, яке започаткувало черговий етап у діяльності шкіл духовного відомства⁴, з одного боку, церковнопарафіяльна освіта отримала державну підтримку і стала основним типом початкових шкіл, а з іншо-

¹ Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. Казань : Изд-во КазГУ, 1891. С. 4–11.

² Церковно-школьное дело в Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. Каменец-Подольск, 1905. № 43. С. 1037; Степаненко Г. В. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2001. Вип. 2. С. 214–227.

³ Перерва В. С. Конфлікт церковного та міністерського шкільних відомств на Правобережній Україні XIX – початку XX ст.: подільський акцент. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. С. 302–310.

⁴ Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. XXII. Отд. I. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1914. С. 1161.

го, – ще більше посилювала русифікацію українців і повністю виключала використання в навчанні української мови¹. Вже наступного року після введення Положення кількість парафіяльних шкіл зросла до 8351, в яких навчалось 202 350 селянських дітей, а в 1894 р. їх налічувалося уже 31 835 із 981 076 учнями². Статистика за 1898 р. засвідчила, що в імперії, зокрема і в українських губерніях, на одну міністерську (державну) початкову школу припадало 8,5 церковнопарафіяльних. До прикладу, у Київській губернії на цей час було 1738 парафіяльних і лише 204 міністерські школи³. Утім як церковнопарафіяльні, так і державні навчальні заклади не могли забезпечити початкову освіту усім дітям. Неграмотність українського населення Правобережжя на початок ХХ ст. становила майже 85 відсотків⁴.

На початку ХХ ст., зокрема в Подільській губернії, налічувалося 1754 початкові парафіяльні школи, із них 13 були двокласними з п'ятирічним терміном навчання, 1313 – однокласні з трирічним терміном навчання і 428 дворічних шкіл грамоти. У 1904/05 н. р. у церковних школах навчалось 90,3 тис. дітей обох статей, із них православного сповідання – 84,5 тис., католиків – 4,2 тис., старообрядців – 110, євреїв – 569 і інших віросповідань – 5⁵.

У церковно-вчительські школи за підсумками вступних іспитів приймали юнаків і дівчат віком від 15 до 17 років із двокласною освітою. Термін навчання складав три роки.

¹ Перерва В. С. Конфлікт церковного та міністерського шкільних відомств на Правобережній Україні ХІХ – початку ХХ ст.: подільський акцент. С. 302–310.

² Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времени издания высочайше утвержденных 13-го июля 1884 года правил о школах церковно-приходских. Санкт-Петербург : Синоидальная тип., 1909. 148 с.

³ Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. С. 14.

⁴ Підраховано за виданнями : Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. VII I: Волынская губ.; Т. XVI: Киевская губ.; Т. XXII : Подольская губ. Санкт-Петербург, 1897–1905.

⁵ Церковно-школьное дело в Подольской епархии. С. 1034.

У навчальному закладі викладали церковні та загальноосвітні предмети: Закон Божий, церковну історію, церковні співи з навчанням диригуванню і музиці, церковно-слов'янську мову, російську мову і словесність, російську історію та літературу, географію, математику (арифметику, основи геометрії і землеробства), природознавство, креслення та малювання, гігієну, а також велося вивчення основ дидактики і педагогіки, діяли додаткові факультативні курси з іконописання, навчання ремеслам, рукоділлю, ведення сільського господарства тощо. Педагогічну практику майбутні вчителі проходили в церковнопарафіяльних школах. Як бачимо, у навчальному процесі були повністю відсутні предмети, пов'язані з українознавством та українською мовою. Вихованцям, які закінчували такі вчительські школи на «відмінно», видавалися атестати, а іншим – свідоцтва, які давали право на отримання звання вчителя або вчительки початкового училища¹.

До прикладу, на початку ХХ ст. у Подільській губернії діяло 13 церковно-вчительських шкіл (12 чоловічих і жіноча), які готували педагогів для початкових шкіл єпархії². Перші такі навчальні заклади були відкриті на Поділлі у 1896 р. і вони здебільшого знаходилися в сільській місцевості: Чорнокозинецька (Кам'янецький повіт, 1905 р. навчалось 75 учнів), Чуковська (Брацлавський повіт, 92 учні), Велико-Мечетнянська (Балтський повіт, 72 учні), Чернятинська (Літинський повіт, 78 учнів), Жванчиківська (Ушицький повіт, 64 учні) та інші, а також у містечках Ольгопіль (42 учні), Немирів (68) і Меджибіж (52 відповідно)³. Зокрема, в єдиній міській Вінницькій церковно-вчительській школі, яка відкрилася в 1902 р., у 1904/05 н. р. навчалось 69 учнів, з яких 63 – вихідці з бідних селянських ро-

¹ Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания. С. 1161.

² Церковно-школьное дело в Подольской епархии. С. 1042.

³ Ведомости Подольского училищного совета по отчету о церковных школах за 1905–1906 гг. Табл. III : училищные школы. *Православная Подолия*. 1907. № 27; Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 116–117.

дин. Бажаючих навчатися було набагато більше, проте шкільне приміщення виявилось замалим. Перший випуск відбувся в 1905 р., коли школу закінчили 18 вихованців¹. Такого числа майбутніх педагогів вочевидь не вистачало для 2045 парафіяльних шкіл, які діяли 1909 р. у Подільській єпархії (в них навчалось 95,6 тис. учнів)². Тому сільські священники продовжували залишатися провідною силою педагогічних і керівних кадрів у церковних навчальних закладах.

Про структуру церковнопарафіяльних шкіл говорять такі статистичні дані: у 1888/89 н. р. у Київській губернії діяло 1738 таких закладів освіти, в яких навчалось 89 849 дітей. Вони поділялися на школи грамоти (715), однокласні – 991, двокласні – 25 і дворічні – 7³. У церковнопарафіяльних школах викладання велося винятково російською мовою. Відповідно до типових навчальних програм, затверджених св. Синодом, у них викладалися такі предмети: 1) читання слов'янською мовою; 2) Закон Божий; 3) арифметика; 4) російська граматики; 5) російська історія; 6) церковний спів⁴.

У жорстко регламентованих умовах, здавалося б, неможливо знайти засоби для українізації початкової освіти. Однак варто врахувати, що 98% церковнопарафіяльних шкіл знаходилися у сільській місцевості, де кількісно переважали етнічні українці, які розмовляли у побуті рідною мовою, співали українських пісень, переказували казки, легенди, міфи, носили національний одяг, зберігали свою народну обрядовість та

¹ Церковно-школьное дело в Подольской епархии. С. 1042.

² Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времени издания высочайше утвержденных 13-го июля 1884 года правил о школах церковно-приходских. С. 6–7; 10–11.

³ Огляд діяльності церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії. 1889 р. *РДА*. Ф. 803. Оп. 10. Спр. 497. Арк. 1–24; Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времени издания высочайше утвержденных 13-го июля 1884 года правил о школах церковно-приходских. 148 с.

⁴ Надтока Г. М. Православна церква в Україні (1900–1917 рр.). С. 47; Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 80–84.

традиції, які визначали їх історично визначений менталітет. Відповідно діти з селянських сімей, які мали змогу ходити до парафіяльних шкіл, попри всю систему російського навчання, під час занять і у позашкільний час, незважаючи на заборони й покарання, спілкувалися між собою рідною мовою, не забували її, сповідували українську ментальність¹.

Окрім цього, засновниками і викладачами парафіяльних шкіл виступали, як правило, церковнослужителі: протоіереї, священники, дякони, педагоги, що закінчили церковно-вчительські школи, абсолютна більшість з яких народилася у сільській місцевості, проживала в селянському середовищі і вела схожий спосіб життя, дослухалися і захищали інтереси односельців-парафіян, розмовляли українською мовою й дотримувалися народних традицій. Яскравими прикладами цього є опис побуту українських сільських священників випускником Подільської духовної семінарії у 1856 р., письменником А. Свидницьким у романі «Люборацькі: сімейна хроніка»² та класиком української літератури І. Нечуем-Левицьким у повісті «Старосвітські батюшки і матушки»³.

Переважна більшість викладачів церковних шкіл мали училищну, семінарську чи вищу духовну освіту, пройшли вишкіл російського православ'я і сумлінно дотримувалися настанов св. Синоду у педагогічній праці, проте послуговувалися з учнями українською мовою на перервах та у позашкільний час, не звертали уваги на окремі відповіді та вислови рідною мовою під час навчання. Відверту меншість становили відряджені з етнічних російських регіонів духовні особи і вчителі, які, за деяким винятком, були незнайомі з українським побутом та культурою і ревно прагнули насаджати російську мову та імперську ідеологію в школах. Утім вони не могли докорінно

¹ Драч О. О. Мовне питання в початковій школі України (1861–1917 рр.). *Вісник Черкаського нац. ун-ту. Історичні науки*. Черкаси : ЧНУ, 2003. Вип. 50. С. 62–72.

² Свидницький А. Люборацькі: сімейна хроніка : роман. 296 с.

³ Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки і матушки : повість-хроніка. 216 с.

змінити на свою користь загальну тенденцію і потяг селян та їх дітей до української мови, до українського способу життя¹. Таким чином, прагнення використати імперським режимом початкову церковну освіту для зросійщення підростаючих поколінь українців зрештою зазнало краху, що позитивно вплинуло на піднесення українського національно-культурного відродження.

Важливим підґрунтям розвитку духовної освіти в досліджуваному регіоні було заснування в єпархіях та парафіях, при церковних школах бібліотек для забезпечення навчальних закладів відповідною літературою: підручниками і навчальними посібниками з російської граматики, церковної історії, арифметики, старослов'янської, грецької і латинської мов, церковними статутами, абетками, катехізисами, псалтирями, часословами тощо. На придбання книг виділялися кошти із загальних фондів, передбачених на утримання училищ. Як правило, вони були невеликими, тому література купувалася переважно на пожертви благодійників, церков і монастирів, коштом самих священнослужителів. Бібліотеки мали інструкції щодо користування і зберігання книг. Проте більшість навчальних закладів не мали окремої кімнати для бібліотеки, переважно підручники та інша література зберігалися в кутках класів та коридорах. Центральна і місцева влада, єпархіальне начальство весь час контролювали зміст літератури, яка надходила в бібліотеки, і мала повністю відповідати політиці русифікації українського населення, виконувати важливу ідеологічну функцію у справі підготовки відданих російському самодержавству церковних кадрів і проведення відповідної духовно-просвітницької роботи серед селян².

¹ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. С. 115–118.

² Степаненко Г. В. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.). С. 215; Ї ж. Освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.). *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 168; Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 117.

У другій половині XIX ст., зокрема, лише у Подільській єпархії функціонувало пересічно 1640 православних церков, при яких існувало 1230 церковних бібліотек, у тому числі при храмах 1182. Їхніми фондами користувалися не тільки учні церковнопарафіяльних шкіл, а й колишні випускники, місцеві мешканці та навіть неосвічені селяни, які переглядали в книгах ілюстрації¹. Молодше покоління із задоволенням читало белетристику, історичну, географічну, сільськогосподарську та медичну літературу, а також періодику. Важливою складовою шкільних бібліотек були церковно-історичні і церковно-шкільні журнали, в яких друкувалися цікаві історичні події і факти, методичні розробки, поради та матеріали з навчальних предметів. Тривалий час найбільшу популярність мав київський часопис «Церковно-приходская школа», який почав виходити одразу після введення Положення 1884 р. і тривалий час був відчутною підмогою для священників, вчителів і навіть учнів та їх батьків. Пізніше цей журнал був перейменований на «Западно-русскую начальную школу», не втративши свого значення і на початку XX ст.².

Діячі українського національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX ст. розуміли важливе значення функціонування церковнопарафіяльних шкіл та їх бібліотек і прагнули різними формами та методами протистояти процесу русифікації, впроваджувати в освітній процес українську мову, історію та етнографію. З цією метою М. Костомаров ще 1862 р. опублікував у часописі «Основа» важливу з методологічної і практичної точки зору статтю «О преподавании на южнорусском языке»³. У 1861 р. Т. Шевченко видав «Букварь южнорусский» («Буквар південноруський») накладом 10 тис.

¹ Блажевич Ю. І., Блажевич О. І. Подільська єпархіальна бібліотека (кінець XIX – початок XX ст.). *Хмельницькі краєзнавчі студії*: науково-краєзн. збірник. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 6. С. 39–44.

² Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): забутий світ. 576 с.

³ Костомаров Н. О. О преподавании на южнорусском языке. *Основа*. Санкт-Петербург, 1862. № 5. С. 1–6.

примірників із мізерною на той час ціною в 3 коп. для навчання дітей грамоті українською мовою у недільних школах¹. Водночас у ці роки побачили світ українська «Грамматика» П. Куліша (С.-Петербург, 1857, 1861), «Українська абетка» М. Гатцука (Москва, 1861), «Домашня наука» вихованця Подільської духовної семінарії К. Шейковського (1860), «Буквар» для недільних шкіл О. Потебні (1864–1865), підручник «Священна історія» українською мовою П. Морачевського (1861) та інші, які були розраховані на початкову школу, недільні школи та школи грамоти².

Значна частина цих видань потрапляла і в єпархіальні бібліотеки Правобережжя. Для прикладу, київський митрополит Арсеній (Москвін) дозволив брати в подарунок і закуповувати для потреб церковнопарафіяльних шкіл «Буквар південноруський» Т. Шевченка. Харківські шанувальники Великого Кобзаря закупили 6000 примірників цього видання для Київської губернії, котра стала центром поширення парафіяльної освіти в Україні. Проте шеф жандармів граф Є. Путятін у листі від 28 липня 1861 р. наполегливо «порекомендував київському владиці Арсенію відхилити цей дарунок, адже цей «Буквар»... маніфестує прагнення покликати до окремого життя малоросійську народність. Поступове злиття з великоросійською народністю повинно бути предметом не силових, а, врешті-решт, постійних прагнень уряду. Головне управління цензури вбачає корисним... відкласти прийняття і видачу букваря у вигляді навчального підручника»³. Ці слова яскраво характеризують суть імперської політики з русифікації українського народу, яка

1. Листування з приводу заборони поширювати «Південноруський буквар» Т. Шевченка в Київській губернії. 1861 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 205. Спр. 35. Арк. 1–3.

2. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу. 46 с.; Драч О. О. Мовне питання в початковій школі України (1861–1917 рр.). С. 62–72.

3. Листування про подання митрополиту Антонію прихильниками Т. Г. Шевченка в Харкові 6 тис. примірників складеного ним «Южно-русского букваря» для роздачі в народних школах Київської губернії. 1861 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 351. Арк. 2–3.

була чітко визначена Валуєвським циркуляром 1863 р., що забороняв друкування видань українською мовою як для потреб освіти, так і для наукового та загального користування.

Із цього часу і до 1905 р. майже всі українські видання друкувалися переважно за кордоном, а в середині країни поширювалися нелегально, зберігалися в сховищах міністерських, єпархіальних та приватних бібліотек, книгозбірнях. Зберігання і використання української літератури прирівнювалося до політичної антиімперської діяльності, її вилучали під час обшуків, а власники зазнавали відповідних кримінально-політичних репресій. Проте патріотично налаштовані представники української світської і духовної інтелігенції, незважаючи на всі ці перепони, продовжували створювати і використовувати навчальну та загальну українську літературу як у закладах офіційної, зокрема і церковної освіти, так і таємних гуртках, недільних школах, школах грамоти, у хатах-читальнях та інших зібраннях, де пропагувалися українська мова, національні, культурні та духовні традиції.

Варто охарактеризувати тих діячів духовної освіти Правобережної України, які доклали вагомих зусиль у її становленню і розвитку, в межах тодішнього імперського законодавства, вимог уряду та св. Синоду знаходили можливості бути подвижниками українського національного відродження. До таких осіб середини ХІХ ст. потрібно найперше віднести діяльність вченого, педагога і протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева (о. Петра)¹.

Отець Петро Лебединцев був уродженцем Черкащини, земляком Т. Шевченка, і все життя цінував дружбу з Кобзарем. Саме він під час перепоховання відспівував тіло Шевченка у церкві Різдва Христового у Києві. 1843 р. П. Лебединцев закінчив Київську духовну академію й отримав ступінь магістра бо-

¹ Особова справа протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 685. Арк. 1–3; Протоієрей Петро Гаврилович Лебединцев (1819–1896 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври ХІХ – початку ХХ століть*. С. 38–58; Перерва В. С. *Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст.* 672 с.

гослов'я. Мав чималий досвід педагогічної діяльності, оскільки до прийняття сану деякий час викладав у двох духовних семінаріях. Саме йому належить честь відкриття першої черги постійно діючих церковнопарафіяльних шкіл нового типу на Київщині, які поширилися в підросійській Україні наприкінці 1850-х – у 1860-ті рр. Згодом П. Лебединцев став відомим в імперії вченим – істориком, етнографом, краєзнавцем, членом багатьох наукових товариств, засновником часописів і навчальних закладів, автором низки проєктів реформ церковного життя на Київщині, за що отримав найбільше державних нагород із-поміж священників Правобережної України у ХІХ ст., зокрема і європейських країн¹. Нині у Білій Церкві цьому пастиреві відкрито меморіальну дошку на стіні місцевого Національного аграрного університету.

У 1851 р. П. Лебединцева було рукопокладено у сан священника і призначено кафедральним протоієреєм, настоятелем Преображенського храму у Білій Церкві. Він вирізнявся прогресивними поглядами у справі забезпечення освітою українського народу та активною суспільно-громадською діяльністю. Виконуючи пасторські обов'язки, протоієрей викладав Закон Божий місцевим гімназістам та військовослужбовцям 6-го саперного батальйону. Одним із перших відгукнувся на звернення генерал-губернатора, князя І. Васильчикова, та київського митрополита Ісидора (Нікольського) (1859 р.) до православного духовенства краю повсюдно відкривати початкові церковно-парафіяльні школи, а в разі відсутності належних приміщень – навіть у будинках священників². Для цього П. Лебединцев відремонтував службове приміщення, обладнав його шкільним приладдям і 22 листопада 1859 р. у ввіреному йому храмі після богослужіння оголосив про початок навчання у влаштованій школі та запропонував парафіянам приводити своїх дітей. Уже через два дні школа відчинила двері учням. Тоді прийшло

¹ Протоієрей Петро Лебединцев та українське відродження ХІХ – початку ХХ ст. : матеріали наукових читань 29 листопада 2001 р. 220 с.

² Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. С. 17, 73.

всього 17 учнів із батьками, яким було влаштовано урочистий прийом, а вже через тиждень тут навчалося до пів сотні дітей. Слава про П. Лебединцева ширилася Київщиною, а сам він продовжував активно працювати на благо суспільства – займався відкриттям ще кількох парафіяльних шкіл. Для того, щоб цю справу забезпечити фінансово, він настійливо звертався до відомого білоцерківського магната графа В. Браницького, влаштовував благодійницькі бали і музичні вечори з метою збору коштів, вишукував повсюдно інших меценатів, насамперед серед купців і заможних євреїв. На зібрані кошти о. П. Лебединцеву вдалося відкрити у Білій Церкві чотири парафіяльні школи¹, які, на відміну від існуючих переважно шкіл-одноденок з нерегулярним навчанням, були постійно діючими з розробленою навчальною програмою, незмінними приміщеннями, вчителями та ритмічним навчальним процесом. Йому належать проекти заснування духовного часопису для потреб освітян з викладання українською мовою та відкриття в Білій Церкві паралельних класів духовної семінарії².

Ініціатива П. Лебединцева мала далекосяжні наслідки як для Київщини, Волині й Поділля, так і для Російської імперії в цілому. Тогочасний київський митрополит Арсеній повідомив київського та сусідніх із ним губернаторів про схвалення прикладу білоцерківського священника і невдовзі, після публікацій у пресі, в усій державі вивчався і наслідувався цей досвід. У січні 1862 р. у Київській губернії діяло вже 1335 шкіл, а в 1863р. – 1370³. За даними 1896 р. у краї було 1664 школи, тоді

¹ Там само. С. 18 ; Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття : монографія. 607 с.; Лебединцев Г. Открытие первых школ в Киевской губернии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1864. № 12. С. 393–397.

² Там само. С. 393–397; Булашев Г. Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого. *Народное образование*. Москва, 1896. Кн. 4. С. 108–109; Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. С. 18–19.

³ Про діяльність церковно-парафіяльних шкіл у Київській губернії у 1860–1863 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 691. Спр. 187. Арк. 1–3.

як у столиці, Санкт-Петербурзі, – всього 391, Московській губернії – 361, Воронежській – 747, Курській – 783¹.

У 1860 р. П. Лебединцева перевели до Києва в духовне відомство, де він займався попечительством парафіяльних шкіл, із 1868 р. служив кафедральним протоієрем Києво-Софіївського собору, був ініціатором відкриття у Києві духовного училища для дівчат, перебував на посаді редактора заснованих ним «Киевских епархиальных ведомостей», був діяльним членом київського товариства грамотності, членом комітету зі спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому на Софіївському майдані. Показово, що саме о. Петро переконав інших членів комітету в тому, що лицева сторона пам'ятника має бути оберненою в бік Софіївського собору. П. Лебединцев домігся від влади, щоб керівники і вчителі парафіяльних шкіл, згідно з існуючою практикою періодичного переміщення, залишалися постійно працювати на місці і не переводилися на роботу у віддалені губернії Російської імперії, що мало виключне значення для українського духовенства і його консолідації².

Зокрема, обґрунтовуючи позицію про постійне перебування на своїх місцях наставників парафіяльних шкіл, П. Лебединцев у зверненні до св. Синоду писав: «Виклик із Росії священників на нині існуючі місця визнаю для Київської єпархії не тільки недоцільним і зайвим, але й надто шкідливим за своїми наслідками, не кажучи вже про великі і даремні витрати на їх переміщення... Російські священники, прибувши сюди і не знаючи ні мови, ні моралі, ні звичаїв своєї нової пастви, були б поставлені в найжалюгідніше становище, і разом із тим фальшиве: вони повинні були б усьому навчатися, до всього звикати... Навпаки, священники, які тут народилися і зросли, і

¹ Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. С. 20; Про діяльність церковно-парафіяльних шкіл у Київській губернії у 1860–1863 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 691. Спр. 187. Арк. 1–3.

² Особова справа протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 205. Спр. 685. Арк. 1–3; Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. С. 73.

звикли з самих дитячих літ до цього середовища, яке утворює південно-західне населення.., чого від духовенства російського очікувати і вимагати ніяк не можна...»¹.

Таким чином, усі вище зазначені та інші заслуги П. Лебединцева, не рахуючи його здобутків на науковій ниві, засвідчують, що у межах офіційних повноважень, установлених у Російській імперії, він став відомим діячем у розбудові освіти, просвітителем для українського народу і зробив значний внесок у його національно-культурне та духовне відродження в 1850-ті – 1880-ті рр.

Принагідно варто відзначити такі ж подвижницькі зусилля у розбудові і захисті духовної і світської освіти, насамперед церковнопарафіяльної, київських митрополитів кінця 1850-х – у 1860-х рр. Ісидора (Нікольського) та Арсенія (Москвіна), які, діючи в рамках офіційних повноважень та імперської ідеології, об'єктивно вийшли за їх межі, всіляко сприяючи поширенню і реформуванню початкової, середньої і вищої духовної освіти в інтересах українського населення, особливо селянських мас, готуючи таким чином підґрунтя для посилення національно-культурного відродження².

Саме митрополит Ісидор, підтриманий генерал-губернатором І. Васильчиковим, розпочав у 1859 р. своєрідну «революцію в освіті», яка передбачала масове залучення духовенства Київської, Волинської і Подільської губерній до заснування початкових церковнопарафіяльних шкіл, узяв безпосередню участь у відкритті о. П. Лебединцевим перших таких освітніх закладів у м. Біла Церква і поширив набутий досвід на все Правобережжя, відшукував кошти для їх фінансування, усував усілякі бюрократичні перепони, вручав різні церковні відзнаки священникам за відкриття церковно-парафіяльних шкіл та їх успішну роботу. Завдяки таким діям розпочався процес по-

¹ Листування протоієрея Лебединцева Петра Гавриловича про церковнопарафіяльні школи Київської єпархії і недоцільність переміщувати їх наставників в школи інших єпархій Росії. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 1009. Спр. 349. Арк. 9.

² Справа про участь духовенства в поширенні грамотності серед населення Київської єпархії. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 9. 11 арк.

всюдного поширення парафіяльної освіти, до якого залучилися сотні представників церковного кліру¹.

Цю ініціативу активно підтримав і розвинув київський митрополит Арсеній, який змінив Ісидора. За його керівництва українські губернії за числом церковнопарафіяльних шкіл і кількістю в них вихованців стали вести першість у Російській імперії аж до початку ХХ ст. Саме Арсеній створив чітку систему управління парафіяльною освітою. До неї належав особливий шкільний відділ («п'ятий стіл») Київської духовної консисторії, повітові та окружні ревізори шкільного навчання, порядок звітності кожного священника за проведену освітню роботу. У 1866 р. запровадив вивчення педагогіки у Київській, Волинській, Подільській та інших духовних семінаріях, і з 1872 р. кожен їхній випускник не міг отримати священницький сан, не попрацювавши три роки шкільним учителем за призначенням єпархіальної влади. Ставши священником, настоятель мав обов'язково керувати шкільним життям та викладати у школі. До того ж, владика Арсеній особисто брав участь у розробці навчальних програм, інструкцій для початкової церковної освіти, у комплектуванні шкіл букварями та іншою необхідною літературою (навіть дав дозвіл на закупівлю «Букваря» Т. Шевченка, чим викликав гнів столичної та місцевої духовної і світської влади). Нарешті, сам двічі на рік об'їжджав підвладні єпархії, в яких особисто ревізував школи, приймав в учнів іспити².

Проте діяльність митрополита Арсенія в освітній сфері, що виходила за дозволені царським урядом і Синодом межі, стала викликати підозри у влади стосовно його лояльності. Київський генерал-губернатор О. Безак, підтриманий столичною владою, став безкінечно втручатися і перешкоджати створенню нових та функціонуванню вже відкритих парафіяльних шкіл, що, зрештою, призвело до конфронтації між керівництвом церковної та державної освіти. Конфлікт набув проявів у

1. Лебединцев Г. Открытие первых школ в Киевской губернии. С. 392–410.

2. Булашев Г. Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого. С. 105–135.

формі силового захоплення парафіяльних шкіл і перетворення їх на державні. Священники, в яких відібрали школи, подали низку скарг владиці Арсенію, котрий, будучи за посадою членом св. Синоду, поставив на черговому засіданні питання про припинення свавілля чиновників щодо втручання в роботу церковнопарафіяльних шкіл. Чи не вперше в російській історії св. Синод направив відкрите звернення Олександрю II, прохачучи посприяти поверненню захоплених чиновниками шкіл. Імператор не мав причин відмовити і постановив, що кожна школа має належати тому відомству, яке її відкрило, а тому захоплені церковнопарафіяльні школи необхідно було повернути назад, що частково і було зроблено¹. Владика Арсеній ревно оберігав відкриті духовенством освітні заклади від втручання чиновників, проте запобігти такому конфлікту, який розгорівся в середині 1860-х – у 1870-х рр. він не зміг.

Підсумовуючи просвітницьку діяльність обох вище згаданих владик, історик С. Голубев у 1906 р. визнав: «Дякуючи турботам київського митрополита Ісидора, який у цій справі взяв діяльну участь, а після нього Арсенія, Київська єпархія особливо сприяла розвитку церковнопарафіяльних шкіл. Прикладу київського духовенства слідувало духовенство інших єпархій і особливо на Південному Заході Росії – в губерніях Волинській, Подільській, Чернігівській»². Зрозуміло, що автор не міг простежити зв'язку у піднесенні церковнопарафіяльної освіти із духовним та національним відродженням українського народу.

За всієї позитивності розвитку парафіяльної освіти вона мала чималі недоліки: слабку навчально-матеріальну базу, нестачу належної кількості кваліфікованих педагогічних кадрів, переважання сірої маси священників-наставників, лише частково задовольняла освітні потреби сільського населення, не здатна була подолати суцільну неписьменність. Однак у кож-

¹ Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. С. 27.

² Голубев С. Т. Церковь, пастырство и общество в современной жизни. С. 34.

ній єпархії на Правобережжі у другій половині XIX – на початку XX ст. були десятки сільських пастирів – справжніх подвижників парафіяльної освіти, які самовіддано розбудовували школи, незважаючи на жорсткі рамки навчальних програм, спрямованих на зросійщення їх вихованців, намагалися у різних формах впроваджувати українську мову, культуру, народні традиції¹.

До таких сільських священників варто насамперед віднести протоієрея Василя Гречулевича (1791–1870), настоятеля храму в с. Ганнопіль, що неподалік м. Тульчин на Поділлі. Він один із перших серед представників українського духовенства на межі 1840-х – 1850-х рр. став здійснювати і видавати переклади проповідей українською мовою, десятки років керував церковнопарафіяльною школою та гуртками грамоти для дорослих селян при ввіреній йому церкві, у 1859 р. видав буквар для навчання дітей українською мовою, poradnik «Про обов'язки батьків і дітей, дві бесіди, викладені малоросійською мовою», спілкувався з учнями і викладав українською мовою попри всі заборони і покарання².

Таким самим подвижником був протоієрей Михайло Орловський (1807–1887), який служив настоятелем Святомиколаївської церкви у с. Глядки Проскурівського повіту Подільської губернії, мав одну з найбільших власних бібліотек на Поділлі, котрою користувалися учні його школи, був відомим етнографом, істориком, краєзнавцем, письменником, підтримував у своїй парафії та школі національні традиції та захищав українську мову³.

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). 191 с.

² Баженов Л. В. Подолянин Василь Гречулевич. С. 210; Біднов В. До 50-річчя смерті В. Гречулевича. № 116–117.

³ Баженов Л. В., Кошель О. М. Протоієрей Михайло Орловський – визначний дослідник історії Поділля другої половини XIX ст. (До 200-річчя від дня народження та 145-річчя першої друкованої історичної праці). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. Т. 17. С. 368; Михайло Якимович Орловський

Показовою є постать протоієрея Аполлона Сендульського (1830–1882), який служив парафіяльним священником у с. Сивки Острозького повіту Волинської губернії. Був також відомий як історик свого краю, що передавав здобуті ним знання про минуле Волині серед іншого й учням своєї школи, послуговувався українською мовою¹. Як зазначав А. Сендульський у своїй «Автобіографії», розпочав він громадську діяльність у с. Сивки з відкриттям 1856 р. парафіяльної школи для дорослих неписьменних селян віком від 18 до 30 років, а у 1860 р. – такої самої школи для сільських дітей; навчав не тільки російській грамоті, а й рідній мові, співу українських пісень, народним звичаям². Протоієрей із 1860 р. був багаторічним членом правління Волинської духовної семінарії, окружної училищної ради, що засвідчувало його визнання як одного з провідних педагогів Волині³.

Непересічним просвітителем був протоієрей Данило Демуцький – батько відомого українського фольклориста і композитора Порфирія Демуцького (1860–1927). У 1853–1889 рр. він завідував Покровською парафією в с. Янишівка (сьогодні с. Іванівка) Таращанського повіту Київської губернії, відкрив у 1860 р. одразу дві початкові церковні школи, якими завідував до 1889 р., прославився своїм подвижництвом на ниві місцевої освіти, мав незаперечний авторитет в односельчан за сприян-

(1807–1887). Вибрані твори. 276 с.; Дацюк О. Протоієрей Михайло Якимович Орловський – історик, етнограф, літератор. *Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю* : матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 289.

¹ Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині. С. 77; Тарнавський А. Отец Аполлоний Сендульський, священник села Сивок Острожского уезда. С. 166–170; Манько М. П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині. С. 121.

² Сендульський А. Автобиография. *Киевская старина*. 1896. № 1. С. 58–59.

³ Манько М. П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині. С. 120–122.

ня розвитку народних традицій, любов до української мови¹. За дотриманням таких же засад працював протоієрей Павло Леонтович, який від 1860 р. 48 років завідував парафіяльною школою в с. Нові Безрадичі, що на Київщині, та чимало ін.

Саме завдяки таким подвижникам, когорта яких на початку ХХ ст. значно збільшилася, владі не вдалося суттєво зросійщити завдяки системі початкової церковнопарафіяльної освіти підрастаючі покоління українців, що було одним із важливих результатів національно-культурного піднесення досліджуваного періоду.

Другою ланкою духовної освіти в Російській імперії, зокрема і в українських регіонах, були духовні училища, до яких вступали випускники початкових парафіяльних шкіл, переважно діти церковнослужителів. Після їх закінчення вони становили головний контингент православних семінарій. Ці середні спеціальні заклади опікувалися духовними училищами, готували і забезпечували їх підручниками з різних предметів, посібниками, методичними рекомендаціями, навчальними програмами й іншою необхідною літературою. Провідні викладачі семінарій закріплювалися за конкретними духовними училищами як куратори, часто викладали в них предмети, організовували педагогічну практику семінаристів, пильно стежили за навчанням і вихованням учнів, багатьох із них у майбутньому семінаристів, готували їх до досить складних вступних іспитів до семінарій².

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, у Подільській губернії діяли Кам'янецьке, Шаргородське, Тульчинське, Тиврівське чотирикласні і Приворотське двокласне чоловічі та Кам'янецьке двокласне жіноче духовні училища. Із них

¹ Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. С. 385.

² Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. С. 80–84; Кошель О. М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія* : збірник наукових праць. Вінниця, 2004. С. 113–116.

Приворотське (тепер Дунаєвецького району Хмельницької області) було призначене виключно для дітей-сиріт із сімей священнослужителів¹. В усіх цих єпархіальних освітніх закладах пересічно навчалось 120–200 дітей переважно з родин служителів церкви. Наприклад, у Кам'янець-Подільському духовному училищі в 1874 р. навчалось 174 особи, зокрема 113 учнів були із сімей священників, 13 – дяків, 22 – псаломників, які разом становили 148 осіб від усього учнівського контингенту, або 84,9%, і тільки 26 учнів, або 15,1%, були з родин чиновників (21) і селян (5)². У Шаргородському духовному училищі в той час навчалось 129 учнів, із них синів священників налічувалось 97, дияконів – 3, причетників – 18, чиновників – 3, однопвірців – 7 і селян – 1³. Відповідно у Тульчинському училищі було 153 учні, з них дітей священників – 128, дияконів – 54, причетників – 17, світського звання – 5⁴. У Приворотському училищі навчалось 108 дітей-сиріт, із них синів священників – 63, дияконів – 4, причетників – 35, чиновників – 3, військових – 2, селян – 1⁵. Схожа динаміка спостерігалась і в духовних училищах Київської та Волинської губерній⁶. Як бачимо, головний контингент учнів таких освітніх закладів Правобережжя дійсно складався з дітей церковнослужителів, що свідчило про корпоративність тодішньої духовної освіти.

У духовних училищах вивчалось більше коло дисциплін: Закон Божий, теорія словесності, історія літератури, російська, старослов'янська, грецька і латинська мови, загальна історія,

¹ Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 80–84.

² Статистичні відомості про церкви, кількості учнів, духовенства та інших відомостей по Подільській єпархії. 1874. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 8919. Арк. 14.

³ Там само. Арк. 19.

⁴ Там само. Арк. 20.

⁵ Там само. Арк. 18.

⁶ Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині XIX – поч. XX ст. 224 с.; Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині X – XX ст. 280 с.

географія, арифметика, математика, фізика, природознавство, гігієна, церковні співи, чистописання, рукоділля для дівчат, французька мова, музика, малювання¹.

За всієї рутинності, яка була притаманна тодішнім таким духовним освітнім закладам, за що їх називали бурсою, функціонували вони в українському середовищі, попри всі заборони в них побутували рідна мова, національні традиції, їхні стіни залишало чимало здібної і патріотично налаштованої молоді. Зокрема, зачатки майбутнього подвижництва на ниві української освіти, науки, культури і духовності, що були закріплені та розвинуті в духовних семінаріях Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., у різний час отримали випускники найстарішого на Поділлі Шаргородського духовного училища, відомі українські письменники М. Коцюбинський і С. Руданський, краєзнавці й педагоги В. Боржковський та І. Шипович; Кам'янецького – Д. Стрельбицький, згодом архієпископ волинський і житомирський Модест, відомі діячі краєзнавчого руху М. Орловський, Ю. Сіцінський, С. Венгрженівський; Тульчинського – вчені-історики, діячі українського національного відродження О. Лотоцький та К. Широцький; Тиврівського – відомий етнограф і фольклорист В. Свідзінський; Приворотського – історики Поділля та педагоги М. Багинський і М. Доронович; Кременецького духовного училища на Волині – історик і педагог А. Сендульський та ін. Такий життєвий шлях, пов'язаний із навчанням у духовних училищах, пройшли відомий український композитор М. Леонтович (Поділля), історики-краєзнавці С. Барановський (Волинь) і Л. Похилевич (Київщина) та чимало ін.²

Варто зазначити, що з-поміж названих діячів М. Коцюбинський, С. Руданський, М. Леонтович, С. Венгрженівський, В. Свідзінський, К. Широцький, О. Лотоцький, В. Боржков-

¹ Там само; Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 80–84.

² Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 183–244; Його ж. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. С. 118–400.

ський, які здебільшого закінчили духовні семінарії, у подальшому житті так і не прийняли сан священника, відмовилися від церковного служіння на користь світському, натомість зробили вагомий внесок у національно-культурне відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Головною ланкою духовної освіти у досліджуваний період були православні духовні семінарії, яких у 1881 р. налічувалося 53, а в 1913 р. їх чисельність зросла до 57¹, зокрема в межах Правобережної України діяло три: Київська, Подільська і Волинська. Вони були покликані готувати священників для єпархій та педагогів для духовної освіти (парафіяльних шкіл, духовних училищ і навіть семінарій) та вступників для духовних академій. Організація роботи цих освітніх закладів, загальна структура, регламентація навчальних предметів та їх програмове і методичне забезпечення, викладацькі кадри, контингент учнів, матеріально-технічна база та інші аспекти регулювалися схваленими св. Синодом та урядом «Статутами православних духовних семінарій» від 1867 р.² та 1884 р.³.

Оскільки у Подільській та Волинській губерніях до 1918 р. були відсутні вищі навчальні заклади (університети, інститути, духовні академії), діяло всього близько десяти чоловічих і жіночих гімназій, то існуючі духовні семінарії, незважаючи на рутинне, почасти схоластичне навчання і виховання учнів, відігравали роль своєрідних університетів⁴. Тут завжди мав

¹ Ляпунова Н. В. Эволюция профессионального церковного образования в России. Автореф. дис.. докт. ист. наук. Москва, 2006. С. 15.

² Устав православных духовных семинарий 14 мая 1867 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1867. Т. 42. С. 498–511.

³ Устав православных духовных семинарий. 1884 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Санкт-Петербург, 1887. Т. 4. С. 437–448.

⁴ Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині ХІХ – поч. ХХ ст. 224 с.; Кошель О. М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). С. 113–116; Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. 280 с.; Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. С. 80–84.

місце якісний підбір професорсько-викладацького складу, семінаристи отримували досить глибокі різносторонні, зокрема світського характеру знання, була створена належна матеріально-навчальна база, що надавало духовним семінаріям вагоме місце і значенням в освітньому, науковому, культурному, громадсько-політичному і духовному житті своїх регіонів у другій половині XIX – на початку XX ст.

Різноманітні джерела засвідчують, що педагогічний колектив семінарій був сформований із багатьох талановитих педагогів, які гуртували навколо себе здібну молодь, прищеплювали їм ґрунтовні знання, у навчальному процесі виходили далеко за межі богослов'я і залучали їх до науково-дослідницької та культурно-просвітницької праці. Так, за оцінкою професора Подільської духовної семінарії Д. Синицького, на початку 1860-х рр. «семінарія досягла того, що розвивала у вихованні любов до вченої і прискіпливої праці, потягу до ґрунтовних знань і підготовленість до надто складного пасторського життя... Розумове і моральне виховання велося тут невідривно, і всі вихователі та вихованці наближалися дружно і єдино до однієї визначеної мети, допомагаючи один одному і підтримуючи один одного»¹.

Справді, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. у Подільській семінарії, що була заснована 1797 р. у м. Шаргороді, а в 1805–1920 рр. розташовувалася у губернському Кам'янці-Подільському, працювали професорами, доцентами, магістрами й викладачами такі неординарні особистості, як протоієрей М. Багинський, П. Гліщинський, С. Лобатинський, М. Сімашкевич, М. Яворовський, відомі педагоги А. Павлович, Д. Синицький, О. Неселовський та ін.².

У Волинській духовній семінарії, заснованій указом св. Синоду 12 липня 1795 р., яка з наступного року розташовувалася у

¹ Синицький Д. Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. Каменец-Подольск: Губ. тип., 1895. С. 19.

² Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. 255 с.; Сесак І. В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 80–84.

м. Острогож, із 1825 р. – у містечку Ганнополь Острозького повіту, із 1835 р. до 1902 р. – у приміщеннях колишнього польського лицейу в м. Кременець, із 1902 р. до 1919 р. – у м. Житомир Волинської губернії, працювали у різний час такі відомі викладачі: М. Петров, знаний історик, археолог, професор Київської духовної академії, діяч краєзнавчого руху в Україні; А. Хойнацький, історик церкви на Волині; М. Теодорович, автор п'яти томної праці з історико-статистичного опису Волинської єпархії; Ю. Тиховський і З. Кудриновський, діячі українського національного відродження початку ХХ ст., та ін.¹ Кожен із них своєю подвижницькою працею на ниві досягнення православія та його українізації, розвитку освіти, науки і регіональної історії здійснив вагомий внесок в освітньо-наукове й культурно-духовне життя Правобережжя та України загалом.

У Київській, Волинській і Подільській православних семінаріях у 1850–1898 рр. пересічно навчалася від 155 до 300 учнів, а на 1914 р. – майже 400, з яких відсів із різних причин, і насамперед через неуспішність, щорічно становив у середньому від 20 до 50 осіб. Значна кількість відрахувань в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. була пов'язана також з участю семінаристів у революційному русі². За сто років функціонування Подільської духовної семінарії (1798–1898 рр.) її закінчили 2665 осіб, з яких 815 – продовжили навчання в духовних академіях і світських університетах та інститутах Російської імперії³. Зрозуміло, що духовні семінарії не могли задовольнити попит усіх бажаючих навчатися, а тому прийом учнів відбувався за конкурсом завдяки системі досить складних вступних іспитів. Навчання для семінаристів було безкоштовним, а учні-сироти перебували на державному утриманні. Щороку семінарії закін-

¹ Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині ХІХ – поч. ХХ ст. 224 с.; Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. 280 с.

² Кошель О. М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). С. 113.

³ Бойко Д. Подільська духовна семінарія : історичний нарис. URL: <http://btf-pdatu.at.ua/2012-11-09-79> (дата звернення: 15.01.2021); Мельник Е. М. Подільська духовна семінарія. С. 17.

чувало від 25 до 35 випускників у другій половині XIX ст. і в межах 45-ти – на початку XX ст., які набували право обіймати сан священнослужителів, викладати в духовних училищах і парафіяльних школах, вступати до духовних академій, що дозволяло просуватися по церковній службовій кар'єрі¹.

Відповідно до реформи духовної освіти 1884 р. та згідно з затвердженими статутами семінарій до них дозволялося приймати «молодих людей православного віросповідання з усіх станів». Проте в духовних семінаріях Правобережжя учнівський контингент пересічно на 95% складався з дітей церковнослужителів. Наприклад, за даними Подільської духовної консисторії у 1870 р. в однойменній семінарії навчалося 229 учнів, з яких 212 були синами священників (92,6%), 13 – дияконів та причетників (5,7%) і тільки 4 – світського звання (1,7%)². Така динаміка зберігалася до початку XX ст. в усіх аналогічних навчальних закладах регіону, яка характеризує духовну освіту відповідного рівня такою ж корпоративною, як і в духовних училищах.

У семінаріях поглиблено вивчалися учнями такі дисципліни: Святе Письмо, біблійна та церковна історія, російська словесність з історією літератури, грецька та латинська мови, математика, фізика, російська і всесвітня історія, історія російської церкви, філософія, логіка, психологія, дидактика, гігієна, викривальне богослов'я та історія російського розколу, літургіка, німецька, французька і єврейська мови та окремі курси за вибором³.

Як бачимо, серед предметів немає жодного, який хоча б якоюсь мірою стосувався України, її мови, історії, літератури, культури. Оскільки викладацький склад семінарій пересічно на 75% був українським, а контингент учнів майже весь представляв село, які за національним складом були також переважно українцями, носіями свого особливого менталітету, то

¹ Кошель О. М. Православна церква і освіта на Поділлі. С. 75.

² Звіти Подільської духовної православної семінарії. ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 991. Т. 1. Арк. 17.

³ Там само. Арк. 14–15.

питання українізації духовних навчальних закладів, боротьби за впровадження в їх навчальному процесі рідної мови, історії, літератури, забезпечення відповідними підручниками і посібниками становили головну сутність громадсько-політичного і культурного життя семінарій упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., формували в учнів і викладачів антисамодержавні настрої та спротив політиці русифікації в духовній освіті.

При цьому варто звернути увагу і на той факт, що за роки навчання семінаристи духовно-морально зростали як особистості. За цей час, як правило, завершувалося формування їх світогляду, громадсько-політичних позицій, професійних запитів для подальшого життя. Незважаючи на зусилля самодержавного режиму та вищої духовної влади виховати випускників духовних освітніх закладів як свою надійну і слухняну опору, не допустити в їх середовище проникнення опозиційних і революційних впливів, саме у Київській, Волинській і Подільській духовних семінаріях упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зростала когорта патріотів – подвижників національно-го відродження, українізації суспільного життя.

На цю тенденцію звернув увагу колишній учень (у 1884–1889 рр.) Подільської семінарії Олександр Гнатович Лотоцький (1877–1939) – відомий історик церкви та церковного права, письменник, публіцист, визначний громадський і державний діяч, активний учасник українського визвольного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.¹ У своїх мемуарах він зазначав, що «у Подільській духовній семінарії твердо держалася українська стихія, настільки твердо, що майже всі столітні заходи обрусіння не вплинули навіть остільки, щоб витиснути з ужитку мову українську. Мова між самими семінаристами вживалася виключно українська»².

Першою пересторогою для влади став опір семінаристів та патріотично налаштованих викладачів чинним положенням

¹ Швидкий В. П. Лотоцький Олександр Гнатович. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 277–278.

² Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. С. 35.

«Статуту православних духовних семінарій» 1884 р., які насаджували тотальну цензуру, систему смотрителів та інспекторів, регламентували кожен крок і вчинок семінаристів, казармений спосіб їх життя. З цього приводу, характеризуючи стан семінарії після реформи, як час реакції в духовній освіті, О. Лотоцький писав: «В обох корпусах [семінарії] була встановлена ретельна система догляду за учнями, зокрема, раз на місяць проводилися ревізії майна учнів під претекстом пошукування «огнестрельного оружя», з яким начебто семінарист, не вмюючи поводитись, міг необережно чинити собі та іншим шкоду... водночас, в таких умовах не можна було привозити книги з дому, вони вилучалися за першої ж ревізії»¹. Тобто встановлення жорсткої системи нагляду за семінаристами мало на меті передусім недопущення проникнення в навчальний заклад революційних (народницьких) впливів, які тоді були поширені в Російській імперії.

Якщо у 1840-і – на початку 1870-х рр. випускники духовних семінарій мали право вступати не тільки в духовні академії, а й на рівні з гімназистами у світські університети та інститути, чим багато хто з них скористався, то за «Статутами семінарій» 1884 р. вони могли продовжити навчання тільки в духовних академіях і, таким чином, не допускалися до світської вищої школи. Раніше до навчального процесу у семінаріях висувалися вимоги перебудови програм відповідно до викладання гімназійних предметів: збільшення кількості загальноосвітніх дисциплін, демократизації системи навчання. Спроби світської влади і св. Синоду вищезгаданою реформою духовної освіти ще більше її законсервувати і викоринити вільнодумство призвели до зворотного ефекту: православні семінарії стали об'єктом національно-культурного і революційно-визвольного рухів. Саме у цей час, наприкінці XIX – на початку XX ст., про себе заявили як діячі українського відродження і національного руху випускники Київської духовної семінарії П. Житецький, Л. Ільниць-

¹ Там само. С. 30.

кий, В. Липківський¹, Подільської – Г. Голоскевич, М. Леонтович, О. Лотоцький, О. Приходько, Ю. Сіцінський та ін.².

Крім св. Синоду та єпархіального начальства, духовні семінарії Правобережної України підпорядковувалися Київській духовній академії, яка готувала для православної церкви і безпосередньо для цих освітніх закладів кадри духовенства з вищою освітою, з науковими ступенями і вченими званнями. Академія вела свої початки від Києво-Могилянської колеґії, що була заснована у 1632 р., а пізніше реформована у вищий навчальний заклад, який у православному світі став першим університетом загальноєвропейського рівня. У XVII – на початку XIX ст. Київська академія була форпостом української ідентичності і слов'янської цивілізації, центром національної освіти, науки, культури й духовності. За другим поділом Речі Посполитої 1793 р. Правобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії, яка з часом почала проводити інкорпоративну політику щодо цього регіону. Для нищення одного з головних осередків українства й інтелектуального життя – Київської академії – у 1817 р. було видано указ Синоду про її закриття. Натомість, з огляду на нагальні потреби підготовки церковних кадрів, у 1819 р. на базі її приміщень створена духовна академія, яка проіснувала до 1919 р. Новий заклад мало що мав спільного зі своїм попередником. Професорсько-викладацький склад був замінений переважно представниками з російських губерній, які були байдужі до місцевих потреб, впроваджувалися нові навчальні програми і дисципліни, які були позбавлені всього, що пов'язувалося з українською історією та культурою. Викладання в Київській духовній академії велося латиною та російською мовою, а з 1840-х рр. – виключно російською. На новий заклад були покладені завдання сприяти зміцненню самодержавного режиму в державі, виконувати роль провідника зросійщення православної пастви в Україні

¹ Шип Н. А. Студенти КДА та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*. Київ, 2005. № 4. С. 25–30.

² Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 200.

і не допускати проникнення в її середовище вільнодумства та ідей на кшталт українізації церковного життя, переклад Святого Письма рідною мовою й інших акцій, які б сприяли активізації національного відродження¹.

Незважаючи на сувору режимність, автономію і замкнутість, притаманних як для Київської, так і всіх інших духовних академій Російської імперії, постійний контроль світської і духовної влади, цей освітній заклад, в якому навчалися переважно випускники духовних семінарій, котрі за національним складом були українцями, не міг відгородитися від суспільних викликів. У другій половині XIX – на початку XX ст. тут працювала плеяда відомих талановитих учених, професорів, які своєю новаторською педагогічною та науково-дослідницькою працею, громадянською позицією (утім, діючи в рамках офіційного законодавства щодо духовної освіти), мимоволі виходили за встановлені ідеологічні межі, забезпечуючи вихованців глибокими богословськими і світськими знаннями, прилучаючи їх до вивчення джерел української історії, народознавства й духовності, підтримуючи запити студентської молоді з українізації та реформування духовної освіти, її участь в суспільно-політичному житті Києва та всієї України.

До таких авторитетних і поважних викладачів, які працювали в Київській духовній академії в другій половині XIX – на початку XX ст., варто віднести професорів О. О. Глаголева, С. Т. Голубєва, М. І. Петрова, Ф. І. Титова, М. П. Ястребцова, С. С. Гогоцького, В. С. Завітневича, І. Г. Малишевського та інших, із-поміж яких перші п'ять свого часу після закінчення духовних семінарій продовжили навчання в академії, в якій після закінчення працювали до кінця свого життя й активно займалися науковою та громадсько-педагогічною діяльністю. Сьогодні ці постаті реабілітовані історією, здобули належне

¹ Шип Н. А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – поч. XX ст.). С. 63–72; Київська духовна академія (1819–1921) в іменах : Енциклопедія у 2-х т. Київ : Вид. дім «Академія», 2015. 1004 с.; Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия. 1615–1915 гг. / репринт. Киев : Изд-во КДА, 2003. 280 с.

визнання, їм присвячені монографії, книги, публікації сучасних істориків (К. Крайнього¹, В. Ульяновського², А. Філінюка³, Н. Шип⁴ та ін.), вони посіли почесне місце у виданій в Києво-Могилянському національному університеті двотомній енциклопедії «Київська духовна академія (1819–1924) в іменах»⁵.

Маючи підтримку від патріотично налаштованих і долаючи консерватизм ортодоксальних викладачів, смотрителів, інспекторів казарменого режиму, студенти Київської духовної академії навчалися й отримували досвід національно-патріотичної діяльності. Серед них ми зустрічаємо таких відомих діячів українського національного відродження і визвольного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., як В. Біднов, Марко і Григорій Грушевські, В. Доманицький, В. Дурдиківський, С. Єфремов, В. Липківський, О. Лотоцький, Л. Похилевич, Ю. Сіцінський, Д. Стрельбицький (архієпископ Модест) та ін.

Студентство Київської академії було активним учасником протестів за скасування закоснілих положень реформи духовної освіти 1884 р., за демократизацію й українізацію навчального процесу, піддавалося соціалістичним впливам та брало участь у революційних подіях початку ХХ ст.

Таким чином, заклади усіх рівнів духовної освіти в Україні від початкової до вищої, які вважалися надійним оплотом російського самодержавства і підпорядковувалися св. Синоду,

¹ Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври ХІХ – початку ХХ ст. 240 с.

² Ульяновський В. І. В. О. Біднов. *Український історичний журнал*. 1992. № 10. С. 80–94.

³ Філінюк А. Г. Брати Гогоцькі і національно-культурне відродження в Правобережній Україні. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіном, 2007. Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 22–27.

⁴ Шип Н. А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (ХІХ – поч. ХХ ст.). С. 63–72; Шип Н. А. Київська духовна академія. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 220–221.

⁵ Київська духовна академія (1819–1921) в іменах : Енциклопедія у 2-х т. 1004 с.

були за своєю суттю українськими. Всі намагання відгородити їхній учнівський контингент від зовнішніх впливів були мало-ефективними. Учні та студенти духовних навчальних закладів, будучи вихідцями з народного середовища, були тісно з ним пов'язані, зазнавати постійного його впливу і неминуче ставали як об'єктом, так і суб'єктом національно-культурного руху у другій половині XIX – на початку XX ст.

5.2. Роль духовенства в розвитку науки і краєзнавства

Українське національно-культурне відродження, що відбувалося у другій половині XIX – на початку XX ст., стало переломним для розвитку української науки, насамперед регіоналістики і краєзнавства та його організаційних структур, до яких активно долучилося православне духовенство. З одного боку, офіційна влада підтримувала краєзнавчий рух, розглядаючи його як засіб для обґрунтування свого панування в Україні та правомірності її русифікації, використання в боротьбі з католицизмом та польськими претензіями, зокрема, на Київщині, Волині та Поділлі. З другого, – краєзнавчий рух, тісно пов'язаний з історією і народознавством, у 1850-х – 1890-х рр. набув масового поширення за рахунок притоку до історичної регіоналістики представників патріотично налаштованої інтелігенції та православного духовенства, об'єктивно став виявом просвітництва й національного відродження в нових економічних, соціальних і політичних умовах та стимулював реформування ПРЦ. У цьому процесі активна творча світська й духовна інтелігенція Правобережної України намагалася гуртувати науковців і аматорів регіональних досліджень з історії та культури свого краю в українському національному дусі.

У 1852, 1855, 1865, 1873 рр. св. Синод неодноразово видавав укази і розпорядження про створення церковно-історичних і статистичних описів Київської, Волинської і Подільської пра-

вославних єпархій, парафій, церков, монастирів, міст, містечок і сіл, де функціонували храми та інші культові споруди¹. Робилося це насамперед для Київської, Подільської та Волинської губерній з метою довести такими працями приналежність українських земель і православних вірян до російського православ'я від давньоруських часів, послабити і витіснити звідси римо-католицизм, ліквідувати гегемонію польської історіографії першої половини XIX ст. у регіональних дослідженнях так званих «східних кресів» колишньої Речі Посполитої і таким чином утвердити й посилити значення та роль ПРЦ, а отже й російського самодержавства на цій території.

Укази св. Синоду зобов'язували єпархіальну владу забезпечити укладання і видання таких описів, спираючись передусім на місцеві православні духовні семінарії, які визначалися як науково-методичні центри, що забезпечували підбір авторів, розробку програм досліджень, збирання рукописів, рецензування, редагування і, зрештою, публікацію як окремих нарисів-описів, так і зведених історико-статистичних описів єпархій. Водночас св. Синод, церковна влада на місцях покладалися на реалізацію цього проекту, залучаючи до нього всіх здібних для такої справи парафіяльних священників, викладачів духовних семінарій, училищ і парафіяльних шкіл².

Синодальні укази, відповідні інструкції та наукові програми (наприклад, «Програма для збирання зразків народної

¹ Справа про складання церковно-історичного і статистичного опису Київської єпархії. 1852 р. *РДІА*. Ф. 799. Оп. 16. Спр. 73. Арк. 1–4; Справа про складання церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії. 1852 р. *РДІА*. Ф. 799. Оп. 16. Спр. 85. Арк. 1–5; Про складання церковно-історичних і статистичних описів єпархій. 1861–1873 рр. *РДІА*. Ф. 799. Оп. 17. Спр. 257. 12 арк.; Гаврилов А. В. Постановления и распоряжения Святейшего Синода о сохранении и изучении памятников древности. *Вестник археологии и истории*. Санкт-Петербург, 1886. № 6. С. 58–90.

² Бердинских В. А. Приходское духовенство и развитие краеведения в XIX веке. *Вопросы истории*. Москва, 1998. № 10. С. 134–138; Прокопчук В. С. Краснзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Вид. 2. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко, 2014. 220 с.

мови і мовлення» (1852 р.)¹, «Програма для збирання відомостей про народні забобони, повір'я, говірки Південної Росії» (1867 р.)² тощо) діяли до початку ХХ ст. (понад 50 років), до тих пір, поки не були завершені видання узагальнюючих історико-статистичних описів Київської, Волинської і Подільської православних єпархій. Така послідовність призвела до становлення і масового розвитку в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. історичного, географічного, природничого, етнографічного, фольклорного, мистецтвознавчого і релігійного краєзнавства, головним ядром якого виступало місцеве православне духовенство. Це стало основою народження у досліджуваний період національного краєзнавства, до якого потяглася світська творча інтелігенція, викладацький склад університетів, інститутів, гімназій, інших наукових і громадських установ. Це призвело до того, що краєзнавчий рух, регіональні дослідження різних аспектів життя України в минулому і сучасному стали в авангарді національно-культурного відродження в усьому краї та його історико-географічних регіонах³.

Варто наголосити, що, залучаючи архівні джерела, документи, різні матеріали з історії церков, монастирів, парафій, міст, містечок і сіл для створення історико-статистичних описів єпархій, їх автори, переважно представники духовенства, більш докладно знайомилися з легендами, міфами, переказами, народними піснями, звичаями, обрядами, місцевими літописами, відомостями про побут, різні сторони життя сільського населення і, глибоко пізнаючи українську ментальність, виходили за межі ідеологічних постулатів і вимог офіційної світської та церковної влади, відображали у своїх працях набуті українознавчі знання. Для частини таких авторів, на яких мало особливий вплив пізнання історико-культурних підвалин

¹ Програма для собирания образцов народного языка и словесности. № 17 (Приложение).

² Програма для собирания сведений о народных суевериях, поверьях, говорах Южной России. *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 4.

³ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. С. 134–135.

українського народу, у підсумку позначилося тим, що вони відмовлялися від священницького сану, вели світське життя, яке присвячували служінню своєму народу, ставали керманічами і подвижниками українського національного відродження.

Таким прикладом може слугувати практика у 1850-х – на початку 1860-х рр. Подільської духовної семінарії, яка відразу ж узялася за реалізацію проекту Синоду, який передбачав створення опису Подільської православної єпархії, зайнявши провідні позиції у вивченні свого регіону. Зокрема, з дозволу єпархіального начальства та ректора справу було доручено досліднику краю, викладачу і бібліотекарю семінарії протоієрею Павлу Андрійовичу Гліщинському (1810–1855)¹. Упродовж 1852–1855 рр. він активно залучав до збору матеріалів, документів і спогадів з історії парафій, церков, монастирів Подільської православної єпархії семінаристів старших класів та священників парафій усіх благочинних округів губернії, зміг підготувати рукопис першого тому, який, утім, страждав значними прогалинами, неточностями і помилками². Це була перша спроба узагальнити історію Подільської єпархії, однак передчасна смерть автора не дала змоги завершити працю. Лише згодом, у 1862 р., уривки рукопису у вигляді історико-статистичних описів міст і сіл, церков та парафій краю були опубліковані циклом статей у семи числах «Подольских епархиальных ведомостей», як кращий зразок краєзнавчих досліджень³. Та-

¹ Блажевич Ю. І. Православна церква на Поділлі в умовах інкорпорації в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 8. С. 29; Кошель О. М. Подільська православна духовна семінарія – осередок народознавчого вивчення Правобережної України (XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія* / за заг. ред. М. М. Алексієвця. Тернопіль, 2003. Вип. 2. С. 170–171.

² Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 39–40.

³ Глищинский П. А. Историко-статистическое описание городов и сел, церквей и парафий Подольской епархии. № 7, 8, 11, 13, 14, 20, 22 (Неофиц. часть).

ким чином, праця протоієрея П. Гліщинського заклала основи і знайшла своє відображення під час створення та видання загального опису Подільської православної єпархії, який був завершений лише у 1901 р.

Визначну роль у науково-методичному і практичному забезпеченні виконання проєкту створення історико-статистичних описів православних єпархій, у професійній підготовці для них авторів стало заснування вищою духовною владою при православних семінаріях часописів-тижневиків: із 1862 р. – «Подольских епархиальных ведомостей» у Кам'янці-Подільському, з 1865 р. – «Волынских епархиальных ведомостей» у Кременці та «Киевских епархиальных ведомостей» у Києві. Вони систематично виходили до початку ХХ ст. і склалися з офіційної частини, в якій містилися розпорядження церковної та державної влади, хроніки подій у ПРЦ і єпархіях, урочисті молебні з нагоди православних свят, богословські матеріали, інформація про кадрові переміщення вищих духовних осіб та священників тощо. У додатках до кожного числа (неофіційних частинах) друкувалися нариси-описи про міста, містечка, села, церкви і парафії, які повинні були лягти у зведений опис єпархії, фольклорно-етнографічні зібрання, наукові монографії, поезії, повісті та інші пізнавальні публікації з релігійного і світського життя. Згадані часописи, річні підшивки яких склали томи обсягом до 1200 сторінок, відповідали цензурним вимогам св. Синоду та імперської влади. Проте зміст їхніх неофіційних частин, які містили українознавчі етнографічні та історичні матеріали, цілком відображав потреби національно-культурного відродження, слугував розвитку вітчизняної освіти, науки і культури, залишаючись до сьогодні цінним археографічним, історичним та народознавчим джерелом¹.

¹ Григорук О. Б. Суспільно-громадська позиція подільського духовенства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей»). С. 270–274 ; Кошель О. М. Роль «Подольских епархиальных ведомостей» і «Волынских епархиальных ведомостей» у становленні й розвитку регіональних історичних досліджень. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 4. С. 298–307.

Зокрема, із 1862 до 1906 рр. при духовній семінарії в Кам'янці-Подільському видавався часопис «Подольские епархиальные ведомости», який об'єднував широкі кола місцевої інтелігенції, духовенства і віруючих та став головною опорою у діяльності в Подільській губернії науково-краєзнавчих товариств і осередків, місцем публікації численних праць науковців і краєзнавців із регіональної історії та культури. Цій обставині сприяв той факт, що головними редакторами періодичного видання в різні роки працювали такі знані організатори і подвижники краєзнавчого руху, як М. Сімашкевич (1874–1884), М. Яворовський (1884–1892), Ю. Сіцинський (1892–1906)¹. Активними дописувачами й авторами історико-краєзнавчих статей виступали насамперед викладачі та вихованці семінарії, представники міського й сільського духовенства. Окремі з них опублікували на шпальтах часопису книги і монографії. Так, М. Сімашкевич оприлюднив серіями подач статей у часописі дві монографії: «Римское католичество и его иерархия на Подолии» (1872) та «Историко-этнографический очерк Подолии» (1875–1876). За всі роки існування «Подольских епархиальных ведомостей» в їх неофіційній частині було опубліковано 110 історико-статистичних описів міст, містечок, сіл, церков і парафій Подільської губернії, які разом із численними історичними нарисами, фольклорно-етнографічними, мистецтвознавчими й іншими публікаціями про край склали справжню енциклопедію поділезнавства².

Найбільш популярним автором описів населених пунктів був протоієрей Свято-Миколаївської церкви с. Глядки Проскурівського повіту М. Орловський (1807–1887), один із фундаторів подільського краєзнавства, історик, етнограф, фольклорист, письменник, почесний член Російського гео-

¹ Кошель О. М. Роль «Подольских епархиальных ведомостей» і «Волынских епархиальных ведомостей» у становленні й розвитку регіональних історичних досліджень. С. 298–307.

² Сецинский Е. И., Беднаровский С. Л. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей» за 1862–1905 гг. Каменец-Подольск, 1907. 1087 с.

графічного (із 1860 р.), Російського вільного економічного (із 1863 р.) та інших наукових товариств¹. Упродовж 1862–1882 рр. він опублікував у «Подольских епархиальных ведомостях» 42 історико-статистичні описи і нариси про всі повітові центри Поділля (Вінницю, Проскурів, Могилів-Подільський, Летичів та ін.), історичні міста, містечка і села (Бар, Хмільник, Смотрич, Сатанів, Меджибіж та ін.), які заклали наукову історіографію дослідження населених місць регіону². Він співпрацював із П. Кулішем, якому 1861 р. передав 2000 народних прислів'їв та приказок, із К. Шейковським (допомагав своїми матеріалами у створенні книги «Побут подолян»), надіслав 1300 подільських приказок і переказів редакції журналу «Киевская старина», оприлюднив у «Подольских епархиальных ведомостях» «Малоросійські прислів'я, перекази (числом 844), розташованих в алфавітному порядку», «Народні казки, повір'я, перекази і пісні про старовину» та інші збірки, вмістив у 1882 р. повість про відому українку «Роксолана або Анастасія Лісовська», яку вважав уродженкою Поділля (з містечка Чемерівці Кам'янецького повіту), котра стала дружиною турецького султана Сулеймана I Пишного. Подвижницька діяльність М. Орловського була високо оцінена його сучасниками (удостоєний 35 нагород і відзнак наукових товариств), а нині, з 2007 р., у м. Хмельницький вручається премія імені Михайла Орловського за кращі історико-краєзнавчі праці³. Того ж року у цьому обласному центрі було проведено всеукраїнську нау-

¹ Добровольський К. Памяти протоиерея Михаила Орловского. С. 276–278; Баженов Л. В. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля. С. 27–30; Баженов Л. В., Кошель О. М. Протоіерей Михайло Орловський – визначний дослідник історії Поділля другої половини XIX ст. С. 363–371; Дацюк О. Протоіерей Михайло Якимович Орловський – історик, етнограф, літератор. С. 288–290.

² Баженов Л. В. Місце і значення праць Михайла Орловського в історіографії Поділля-Хмельниччини кінця XIX – початку XXI ст. С. 3–11.

³ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 222–223.

ково-краєзнавчу конференцію, присвячену М. Орловському, здійснено упорядкування і видання його вибраних творів¹.

Авторами решти 58 історико-статистичних описів церков, парафій, населених місць, опублікованих у подільських єпархіальних «Ведомостях» у 1862–1906 рр., були викладачі місцевої духовної семінарії, священники, зокрема, в 1860-х – 1880-х рр. М. Багинський, П. Гліщинський, М. Гогоцький, М. Доронович, С. Лобатинський, М. Сімашкевич; у 1890-х рр. – на початку ХХ ст. – П. Вікул, П. Орловський, Ю. Сіцінський, І. Шипович, М. Яворовський, М. Яворський, В. Якубович, І. Янушевський, із-поміж яких найбільше друкувалися у часописі С. Лобатинський, Ю. Сіцінський та М. Яворовський². Усі ці автори були відомими діячами і подвижниками краєзнавчого руху на Поділлі, залишивши помітний слід в історіографії регіону.

Одним із центрів краєзнавчого руху на Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. був часопис «Волынские епархиальные ведомости». Тут у неофіційній частині в 1860-х – 1880-х рр. активно публікували свої матеріали до історико-статистичного опису Волинської єпархії викладачі духовної семінарії у Кременці та сільські священники С. Барановський, М. Петров, М. Рафальський, А. Сендульський, А. Хойнацький³. Найбільше з цієї когорти друкувався у газеті громадський діяч, протоієрей с. Сивки Острозького повіту Аполлоній Дорофійович Сендульський (1830–1882), випускник місцевої духовної семінарії (1854 р.), який із того часу і до кінця свого життя був настоятелем храму у рідному селі. У 1868–1882 рр. він оприлюднив у єпархіальних «Ведомостях» 40 історичних описів і нарисів про Луцьк, Дубно, Овруч, Острог, Берестечко, Сивки та інші населені пункти краю⁴. 1882 р. журнал «Киевская старина» писав про

¹ Михайло Якимович Орловський (1807–1887). Вибрані твори. 276 с.

² Сецинский Е. И., Беднарковский С. Л. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей» за 1862–1905 гг. 1087 с.

³ Тиховский Ю. Указатель к «Волынским епархиальным ведомостям» (сентябрь 1867 – сентябрь 1887 гг.). Неоф. часть. Почаев, 1888. 258 с.

⁴ Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного

нього таке: «Отець Аполлоній Сендульський прекрасна людина, освічений священник – пастор, непересічний діяч-адміністратор і найвидатніший місцевий учений-історик»¹. Понад 30 років обіймав парафію в с. Решнівка Кременецького повіту випускник цієї ж семінарії (1848 р.) Стефан Георгійович Барановський (1823–1879)². Він упродовж 1868–1879 рр. умістив у місцевих єпархіальних «Ведомостях» понад двадцять статей і нарисів з історії та культури краю, з історії міжнародних відносин, діяльності князів Острозьких на Волині³.

Проте безперечним лідером за кількістю опублікованих у цьому часописі історико-статистичних описів Волинської єпархії, книг про історичні міста цього краю, починаючи з кінця 1880-х – у 1890-х рр., став викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Теодорович (1856–1917)⁴. Уродженець м. Гродно (Білорусь), він у 1879 р. закінчив Литовську духовну семінарію, а в 1883 р. – Петербурзьку духовну академію. Впродовж наступних 16 років, до 1899 р., працював викладачем Волинської духовної семінарії, якому було доручено одноосібно підготувати узагальнюючий опис Волинської єпархії. Вивчив-

відродження, видатний краєзнавець Волині. С. 76–78; Манько М. П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині. С. 120–122; Сендульський А. Автобіографія. *Киевская старина*. 1896. № 1. С. 58–59.

¹ Тарнавський А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда. С. 166–170.

² Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 184.

³ Манько М. П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї пол. XIX ст. С. 61–64.

⁴ Силюк А. Микола Теодорович: біобібліографічний нарис. *Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край*: матеріали ІХ наукової історичної конференції 20–23 січня 1998 р. Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 77–79; Баженов Л. В. М. І. Теодорович – видатний дослідник історії Волині останньої чверті XIX – початку XX ст. С. 64–70; Тимошук О. Теодорович Микола Іванович. *Історія міст і сіл Хмельниччини* (за працями Ю. Й. Сіцінського і М. І. Теодоровича): навч. посібник / упоряд. О. Тимошук. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. С. 6–7.

ши попередні напрацювання місцевих краєзнавців у 1850-х – 1880-х рр. та серйозно дослідивши історичні джерела, він написав і у 1887–1899 рр. опублікував на шпальтах єпархіального часопису близько 1500 статей про міста, містечка, села, церкви і парафії, які склали унікальну об'ємну 5-томну працю «Вольнь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (Почаїв, 1888–1903)¹ (її завершити йому не вдалося у зв'язку з переведенням на службу 1899 р. в Польщу)². Крім того, він видав кілька книг – історичні нариси про міста Кременець (1890, 1904), Заславль (1891), Володимир-Волинський (1893), Старокостянтинів (1894) та інші, які склали основу історіографії Волині³. В українському еміграційному часописі «Літопис Волині» за 1972 р. було вміщено статтю «Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича»⁴, а уже в роки нашої незалежності його праці отримали повне визнання і широко використовуються в історичній науці⁵.

Одним із організаторів створення історико-статистичного опису Київської православної єпархії в другій половині XIX – на початку XX ст. виступала редакція «Киевских епархиальных ведомостей». Тут друкували свої статті та матеріали переважно викладачі місцевих духовних семінарії та академії, сільські священники. Проте найбільше тут публікував статті і матеріали до описів населених пунктів Київської губернії службовець місцевої духовної консисторії у 1850-х – на початку 1870-х рр., виходець зі священницької родини Лаврентій Іванович Похилевич

¹ Теодорович Н. И. Вольнь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 1–5; Тимошук О. Теодорович Микола Іванович. *Історія міст і сіл Хмельниччини* (за працями Ю. Й. Сіцінського і М. І. Теодоровича). С. 6–7.

² Баженов Л. В. М. І. Теодорович – видатний дослідник історії Волині останньої чверті XIX – початку XX ст. С. 64–70.

³ Силук А. Микола Теодорович: біобібліографічний нарис. С. 77–79.

⁴ Бойко М. Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича. *Літопис Волині: науково-популярний збірник*. Вінніпег, 1971–1972. Числа 10–11. С. 19–21.

⁵ *Історія міст і сіл Хмельниччини* (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича) : навч. посібник. 560 с.

(1816–1893)¹. Він одразу після оприлюднення указу Синоду про створення історико-статистичних описів єпархій узявся за цю справу і впродовж десяти років наполегливої дослідницької праці та друкування окремих статей у київських єпархіальних «Ведомостях» домігся видання у друкарні Києво-Печерської лаври в 1864 р. об'ємного узагальнюючого фоліанта «Сказание о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся»².

Це була перша вдала спроба створити опис Київської єпархії та її населених місць, а також перше дослідження серед православних єпархій Російської імперії, за що його автор отримав Уварівську премію. Водночас, як зазначалося в рецензії журналу «Киевская старина», при всіх достоїнствах видання страждало відсутністю серйозної джерельної бази, зокрема у книзі були відсутні відомості про майже 150 населених місць³. Л. Похилевич врахував ці недоліки і в 1887 р. видав книгу «Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах с подробными картами их»⁴. Йому належить також ще одна праця – «Монастыри и церкви Киева, прежние и нынешнего со-

¹ Артамонова С. Лаврентій Похилевич – український краєзнавець і історик. *Київська старовина*. К., 2006. № 4. С. 138–148; Стародуб О., Чернецький Є. Лаврентій Похилевич та його «Сказання о населенных местностях Киевской губернии...». Похилевич Л. *Сказання о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящиеся*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2005. С. 5–22.

² Похилевич Л. *Сказание о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся*. 1864. 763 с.

³ И. К (Каманин) [Рец.] на кн. : Похилевич Л. *Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки*. Киев, 1887. *Киевская старина*. 1888. Т. XXIII. Октябрь (№ 10). С. 16–17.

⁴ Похилевич Л. *Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах с подробными картами их*. Киев, 1887. 305 с.

стояния и их средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома»¹.

Своїми працями з історії Київщини Л. Похилевич заявив про себе як провідний науковець-краєзнавець Правобережжя, один із фундаторів киевознавства, творча спадщина якого сьогодні популяризується, широко використовується в науці². Свідченням цьому є відзначення в Україні 2016 р. 200-річчя з дня народження Лаврентія Похилевича та неодноразове перевидання його творів шляхом репринту³ та сучасного упорядкування⁴.

Активна дослідницька діяльність церковнослужителів у 1850-х – середині 1860-х рр. зі створення історико-статистичних описів Київської, Волинської та Подільської православних єпархій, з одного боку, виявила фахову непідготовленість більшості авторів з написання рукописів про населені місцевості, церкви і парафії, недостатню їхню увагу щодо використання серйозної джерельної бази, насамперед архівних матеріалів, а з іншого – викликала нагальну потребу об'єднання творчих зусиль ентузіастів краєзнавчої справи в спеціалізованих науково-громадських товариствах, які б узяли на себе координацію, науково-методичне керівництво та підготовку кваліфікованих кадрів для завершення створення описів єпархій. У цьому напрямку виявили зацікавленість також офіційна влада та право-

¹ Похилевич Л. Монастыри и церкви Киева, прежние и нынешнего состояния и их средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома. Киев, 1865. 230 с.

² Стародуб О., Чернецький Є. Лаврентій Похилевич та його «Сказания о населенных местностях Киевской губернии...». С. 522

³ Похилевич Лаврентій Іванович. Краєзнавчі праці. 337 с.; Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся. Киев : Купола, 2005. 763 с.

⁴ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2013. 642 с.

славне єпархіальне начальство, які прагнули у великодержавних цілях узяти під свій контроль розвиток краєзнавчого руху в регіоні і спрямувати його для оборони історії Правобережної України від претензій польської історіографії, пожвавити конфесійну боротьбу місцевого православ'я з католицизмом та іншими релігіями і полегшити проблему русифікації краю¹.

8 липня 1865 р. за ініціативи діячів краєзнавчого руху та згідно з санкціями св. Синоду при Подільській духовній семінарії було засновано «Комітет для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії» (згодом, із 1890 р. мав назву Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, а у 1903–1921 рр. – Подільське церковне історико-археологічне товариство)². Йому судилося перетворитися в представницьку науково-краєзнавчу організацію, яка проіснувала 55 років і фактично виконала головну місію зі створення наукового поділлязнавства, розробки та видання узагальнюючого опису Подільської єпархії, надзвичайно багатого за кількістю і якістю краєзнавчої літератури, яка склала бібліотеку «Подоліку» для українського національного відродження³.

На початку свого заснування до складу комітету ввійшов 21 представник, зокрема 9 осіб від єпархіальної влади і 12 – від духовної семінарії, училищного відомства, священники. Його ядро склали професори семінарії Д. Синицький, М. Багинський, О. Павлович, М. Яворовський, місцеві протоієреї П. Троїцький, Л. Лотоцький, учитель Кам'янецького духовного училища, протоієрей М. Доронович, протоієрей із с. Глядки Кам'янецького повіту М. Орловський та інші відомі на Поділлі краєзнавці. Комітет, який спочатку очолили ректор семінарії

¹ Кошель О. М. Між церквою і наукою: Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). С. 6.

² Земський Ю. С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет: становлення та діяльність. 26 с.; Прокопчук В. С. Подільське церковне історико-археологічне товариство С. 79–80.

³ Кошель О. М. Подільське церковне історико-археологічне товариство : сторінки історії. С. 5–6.

архімандрит Феогност (надалі цю посаду до початку ХХ ст. посідали єпископи єпархії) і професор О. Павлович (секретар), опирався у своїй діяльності на загал священників, учителів закладів духовної освіти, а згодом представників чиновництва та інших груп подільської інтелігенції¹. Наприклад, у 1883 р. до складу комітету ввійшов відомий польський історик, краєзнавець Правобережжя, письменник, представник «української школи в польській літературі», доктор медицини Й. Ролле (доктор Антоній Ю.)². Кількість членів цього товариства, представників від духовного стану, від початку й до кінця його діяльності стабільно становили близько 85–90% відсотків і, таким чином, зберігався церковний характер цього об'єднання. У 1860-х – 1880-х рр. Комітет для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії налічував близько 30–40 членів і фактично являв собою науково-громадський гурток. 1890 р. в ньому уже числилося 54 члени (38 дійсних і 16 кандидатів у члени (змагальників)³, у 1895 р. – 125 членів (13 – почесних, 81 – дійсний і 31 кандидат)⁴, у 1901 р. – 148 членів (8 – почесних, 61 – дійсний і 79 кандидатів)⁵, у 1903 р. – 157 членів (8 – почесних, 72 дійсних і 77 кандидатів)⁶. 1914 р. сумарна кількість членів товариства сягнула 186 осіб⁷. До почес-

¹ Прокопчук В. С. Перший склад Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2015. С. 373–391.

² Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість : монографія. Кам'янець-Подільський : К-ПДПУ, інформ.-вид. відд., 2002. С. 84–86.

³ Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1890 г. 38 с.

⁴ Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1895 г. С. 20–24.

⁵ Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 г. : отд. оттиск из ПЕВ. Каменец-Подольск, 1902. С. 10–15.

⁶ Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1903 г. С. 20–24.

⁷ Щорічні звіти Подільського єпархіального історико-статистичного комі-

них членів із 1891 р. належали відомі українські вчені В. Антонович, М. Петров, а у 1919 р. до них додалися М. Грушевський та І. Огієнко¹, які активно співпрацювали з товариством.

Комітет для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії пройшов кілька яскравих етапів свого формування та розвитку: 1-й – організаційне становлення товариства (1865–1875), під час якого було опубліковано «Програми для складання опису церков, парафій і монастирів» (автори П. Троїцький, о. Феогност)², затверджено склади авторських колективів, закріплених за кожним із повітів Подільської губернії, для створення опису єпархії переважно зі своїх членів; 2-й – видання перших томів науково-краєзнавчого збірника («Трудов...» Комітету) та створення археографічної бази регіональних досліджень (1876–1889 рр.); 3-й – реорганізація в Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, час найвищого піднесення діяльності товариства; заснування єпархіального давньосховища (історичного музею) у Кам'янець-Подільському; видання у 1901 р. узагальнюючого тому «Приходы и церкви Подольской епархии»³ (перевиданий у 2009 р.)⁴

тету і єпархіального Давньосховища старожитностей (1890–1902) та Подільського церковного історико-археологічного товариства і музею при ньому (1903–1915): *Відбитки з публікацій в «Подольских епархиальных ведомостях», зібрані в одну книгу Ю. Й. Сіцінським*. Кам'янець-Подільський, 1914. Звіт за 1914 р. (Зберігаються в бібліотеці Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника).

¹ Логвіна В. Л. Михайло Грушевський та Євтим Сіцінський на шляху до співпраці. *Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля* : зб. наук. праць за підсумками всеукр. науково-практич. конф. Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, 2004. С. 89.

² Троїцький П. «Програма для складання описів церков і парафій Подільської єпархії»; Феогност «Програма для опису монастирів Подільської єпархії». 1862–1866 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 24. 22 арк.

³ Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии. 1064 с.

⁴ Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Евфимия Сецинского (До 150-ї річниці від дня народження Юхима Йосиповича Сіцінського) / ред. рада: О. В. Пшонківський, В. С. Перерва, О. В. Стародуб, Є. А. Чернецький. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2009. 991 с. (Б-ка укр. краєзн. класики).

та праці Ю. Сіцинського «Археологическая карта Подольской губернии»¹; реорганізація товариства в Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке після єпископів уперше очолив керманіч краєзнавчого руху, протоієрей Ю. Сіцинський (1903–1914)².

Головним друкованим органом товариства з 1865 до 1906 рр. були часописи «Подольские епархиальные ведомости»³, з 1906 до 1914 рр. – «Православная Подолия» (редактор Ю. Сіцинський)⁴, «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1876–1903, вип. I–IX) та «Труды Подольского церковного историко-археологического общества» (1904–1916, вип. X–XII)⁵, в яких вміщено понад 700 монографій, книг, нарисів, статей, етнографічних збірок, документів з історії, культури, духовності подільського регіону, котрі заклали міцний фундамент для української історичної науки і національного краєзнавства.

Для активізації роботи до підготовки описів усіх церков і парафій єпархії у жовтні 1867 р. керівництво комітету ухвалило

¹ Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. I. С. 197–395.

² Кошель О. М. Подільське церковне історико-археологічне товариство. *Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля* : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. науково-практич. конф. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 66–72; Трембіцький А. М. Є. Й. Сіцинський: хроніка життєвого і творчого шляху (1859–1937 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. Т. 11. С. 312–321.

³ Сецинский Е. И., Беднаровский С. Л. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей» за 1862–1905 гг. 1087 с.

⁴ Періодичні видання Подільської губернії (1838–1917 рр.) : покажчик / укл.: Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко та ін. Львів; Київ, 1999. 70 с.

⁵ Прокопчук В. С., Крючкова Н. Д. Труды Подольского епархиального историко-статистического (церковного историко-археологического общества) (1876–1916): Зведений каталог і покажчик змісту / наук. ред. О. М. Завальнюк, бібліогр. ред. В. М. Пархоменко. Кам'янець-Подільський нац. унів. ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 184 с.

рішення закріпити за повітами членів товариства, переважно викладачів семінарії: за Кам'янецьким повітом – П. Троїцького і М. Соколова, Ушицьким – М. Багинського та Л. Лотоцького, Вінницьким – М. Новицького і В. Гонтаря, Балтським – Е. Струмінського, Ямпільським – М. Дороновича та М. Яворовського. Майже щомісяця відповідальні за кожним із повітів повинні були доповідати на засіданнях комітету про стан підготовки і рецензування текстів описів¹. Станом на 1 вересня 1868 р. до товариства надійшло лише 774 описи, і тільки 231 із них був рекомендований до друку, тобто від авторів – парафіяльних священників – комітет отримав усього третину описів, і тільки шоста частина з них більш-менш була придатною для подальшого опрацювання й публікації². Кращі тексти описів рекомендувалися для друку на шпальтах подільських єпархіальних «Ведомостей». Так, заступник голови комітету, ректор Подільської семінарії М. Сімашкевич опублікував, як показові, нариси про м. Хмельник та с. Почапінці Кам'янецького повіту³; протоієрей, професор цієї ж семінарії С. Лобатинський (1842–1909) надрукував історико-статистичні описи Тульчина та Тиврова⁴. Найкращим було визнано історико-статистичний опис сільського священника Ф. Левицького, який 1868 р. видав у Києві книгу «Село Олешин. История и описание с. Олешин».

¹ Троїцький П. «Програма для складання описів церков і парафій Подільської єпархії»; Феогност «Програма для опису монастирів Подільської єпархії (1862–1866 рр.)». *ДАХмО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2, 3.

² Там само. Арк. 1.

³ Сімашкевич М. В. Историко-статистическое описание заштатного города Хмельника Литинского уезда. Подольские епархиальные ведомости. 1869. № 10–13; Сімашкевич М. В. Историко-статистическое описание с. Почапинец Каменецкого уезда. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*, 1876. Т. 1. С. 152–205.

⁴ Лобатинский С. М. Историко-статистическое описание м. Тульчина Брацлавского уезда. *Подольские епархиальные ведомости*. 1873, № 19. С. 636–645; Лобатинский С. М. Историко-статистическое описание м. Тиврова Винницкого уезда. *Подольские епархиальные ведомости*. 1873 г. № 23. С. 758–765.

шин Проскуровского уезда Подольской губернии»¹, що стала показовою для єпархіальних історико-статистичних комітетів західних і південних регіонів Російської імперії.

Важливою віхою в діяльності Подільського єпархіального комітету для церковно-історичного і статистичного опису єпархії стала його безпосередня участь у 1869–1870 рр. в організації по повітах губернії великої комплексної етнографічної експедиції під керівництвом відомого подвижника українського національно-культурного відродження П. Чубинського², матеріали якої повною мірою відображені в «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» (у 7 т., 1872–1878)³.

Одним із головних результатів першого десятиріччя у діяльності Товариства стало формування у його середовищі групи організаторів і подвижників краєзнавчого руху та регіональних досліджень на Поділлі (кам'ячани М. Сіماشкевич, М. Багинський, М. Доронович, С. Лобатинський, О. Павлович, П. Троїцький та ін.). Із-поміж них яскраво виокремився як старійшина і керманіч товариства, наставник та соратник відомих учених і краєзнавців Поділля впродовж 1865–1919 рр. протоієрей Микола Іванович Яворовський⁴.

Народився М. Яворовський 10 січня 1843 р. у с. Голубече Ольгопільського повіту, що тепер на Вінниччині, в сім'ї парафіяльного священника. У середині 1850-х – на початку 1860-х рр. навчався у Подільській духовній семінарії і був причетний до діяльності фольклорно-етнографічного гуртка П. Гліщинського. Навчання завершив 1867 р. у Київській духовній академії.

¹ Левицкий Ф. К., священник. Село Олешин. История и описание с. Олешин Проскуровского уезда Подольской губернии. Киев, 1868. 110 с.

² Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. С. 66.

³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Т. I–VII.

⁴ Прокопчук В. С. Микола Іванович Яворовський – учитель Ю. Й. Сіцінського по Подільській духовній семінарії, соратник по краєзнавчій праці. С. 102–104.

Був направлений на викладацьку роботу до рідної Подільської семінарії, з якою назавжди пов'язав свою діяльність у Кам'янці-Подільському. До 1868 р. працював у семінарії помічником інспектора, потім до 1886 р. – викладачем і завідувачем бібліотеки. Тут сформувався як учений і організатор краєзнавчого руху. З 1886 р. М. Яворовський працював директором, а з початку 1890-х рр. був, за словами дяча місцевої «Просвіти» та української діаспори В. Приходька, «вічним смотрителем духовного училища, стареньким, маленьким і разом із тим загальновідомим на Поділлі»¹. Незважаючи на досить скромні посади, М. Яворовський продовжував залишатися наріжною постаттю подільської інтелігенції, відомим науковцем і громадським діячем. Йому доводилося виконувати обов'язки головного редактора подільських єпархіальних «Ведомостей» (1884–1892), відповідального редактора п'яти випусків (1876–1900) та співредактора разом із Ю. Сіцинським ще семи видань (1901–1916) «Трудов...» товариства, брати участь у заснуванні Кам'янець-Подільського історичного музею (1890), подільської «Просвіти» (1906). Він також був причетний до розробки статутів, реформування діяльності рідного науково-краєзнавчого товариства впродовж усього періоду його існування².

Водночас М. Яворовський залишив чималу науково-краєзнавчу спадщину з історії та культури Поділля, яка налічує за неповними даними понад 120 книг, статей, есе, рецензій. Перші ж його публікації були поміщені в єпархіальних «Ведомостях»: статті: «Очерки быта сельских священников Подольской епархии» (1867–1868), «Униатские церковно-архитектурные памятники» (1869), історико-статистичні описи містечок Жванця і Гусятина (1876); книги: «Церковно-приходские документы XVIII и начала XIX в. села Голубечее Ольгопольского уезда» (1889), «Черты из религиозной и бытовой жизни По-

¹ Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Варшава, 1931. Ч. 1. 184 с.

² Баженов Л. В. Подвижник на тлі історії Поділля Микола Яворовський. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu* / pod red. F. Kiryka. Kraków, 2000. Т. I. S. 280.

доля в прошлые века» (1905), «История общественной и церковной жизни Подолья» (1912)¹ та ін.

Важливою подією в житті товариства став вихід першого випуску «Трудов Комитета для историко-статистического описания Подольской губернии», віддрукованого 1876 р. у Кам'янець-Подільській губернській друкарні. На його сторінках секретар товариства О. Павлович оприлюднив «Програму для поповнення історико-статистичних описів церков і парафій», в якій було значно розширено сферу наукових інтересів у вивченні краю і спрямовано дослідників на опрацювання джерелознавчої бази при викладі історичного матеріалу, на створення переліку пам'яток історії та культури й археологічної карти Подільської губернії. Головними публікаціями видання стали об'ємні статті – історико-статистичні описи м. Жванець, сіл Устя, Почапинець, які підготував М. Яворовський². Вони слугували зразком для наслідування іншими краєзнавцями при створенні відповідних нарисів.

Водночас недосконалість багатьох місцевих краєзнавчих видань і публікацій піддавав критиці відомий історик, професор Університету св. Володимира В. Антонович, один із редакторів і упорядників фундаментального документального зібрання «Архив Юго-Западной России». Враховуючи зауваження, керівники комітету стали на шлях реформування роботи товариства.

Важливою подією в діяльності єпархіального комітету стало його засідання 30 серпня 1883 р. у Кам'янці-Подільському. Зокрема, було значно розширено його склад, куди ввійшли викладачі Подільської духовної семінарії І. Квасницький, О. Моргулець, А. Яновський, місцеві священники І. Лебедєв, І. Шипович, І. Сулковський та ін. Щоб подолати вузькоконфесійну спрямованість товариства, його дійсними членами були обрані

¹ Там само. С. 277–281.

² Труды комитета для историко-статистического описания Подольской губернии / под. ред. Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. правления, 1876. 200 с.

поляки-католики Й. Ролле та М. Грейм – відомі краєзнавці та подвижники регіональних досліджень. Товариство зобов'язалося розширювати і розробляти джерельну базу регіональних досліджень, спрямовувати своїх членів на подальше розгортання та поглиблення фольклорно-етнографічного вивчення народних і церковних звичаїв, традицій, обрядів та побуту подільського населення¹.

Реалізуючи ці рішення, комітет установив тісні зв'язки з Комісією для розгляду давніх актів Південно-Західного краю (Київською археографічною комісією), що діяла при канцелярії київського генерал-губернатора і видавала «Архив Юго-Западной России», та з часописом «Киевская старина». Для координації наукових досліджень комітет у 1884 р. опублікував «Програму для собирания историко-географических сведений о населенных местностях»², в 1888 р. – «Програму для собирания сведений о народных суевериях, поверьях, говорах»³. М. Сімашкевич також видав «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии»⁴, який започаткував роботу зі створення археологічних карт краю.

Наслідком напруженої археографічної роботи членів товариства стало видання третього (1887) і четвертого (1888) випусків «Трудов...», повністю присвячених публікації історичних документів⁵. Зокрема, у третьому випуску вміщено історичний нарис про унію на Брацлавщині і колекцію серед-

¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 67.

² Програма для собирания историко-географических сведений о населенных местностях. *Подольские епархиальные ведомости*. 1884. № 22–27.

³ Програма для собирания сведений о народных суевериях, поверьях, говорах. *Подольские епархиальные ведомости*. 1888. № 12. С. 264–274.

⁴ Сімашкевич М. В. Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии. Каменец-Подольск, 1884. 60 с.

⁵ Прокопчук В. С., Крючкова Н. Д. Труды Подольского епархиального историко-статистического (церковного историко-археологического общества) (1876–1916). 184 с.

ньовічних адміністративних, судових, нотаріальних та інших актів, які впорядкував С. Венгрженевський. Випуск четвертий є зібранням церковно-парафіяльних матеріалів і документів з історії Подільської єпархії. Водночас низку археографічних публікацій здійснили єпархіальні «Ведомости», з-поміж яких і сьогодні мають науковий інтерес «Грамоты, акты и другие чудесные документы», де вміщені тексти універсалів Богдана Хмельницького, «Древняя рукописная Евангелия, найденная в м-ке Сатанове Проскуровского уезда», «Летопись Сатановского монастыря» та ін.¹

Вагому роль у розвитку краєзнавчого руху у цей час відіграв протоієрей Мойсей Захарович Доронович (1828–1891)². Він стояв біля витоків науково-краєзнавчого товариства і належав до його авторитетних діячів упродовж 1865–1900 рр. Народився він 14 вересня 1828 р. у с. Кумари Балтського повіту. Після закінчення у 1851 р. Подільської духовної семінарії спочатку працював парафіяльним священником у с. Нетечинцях Летичівського повіту, а уже в 1855 р. назавжди оселився в Кам'янці-Подільському, викладав у місцевому духовному училищі, був священником Казанського православного собору. Увійшовши до кола місцевої творчої інтелігенції, захопився краєзнавчими дослідженнями, головним чином вивчав історію церкви на Кам'янецьчині. До його головних праць варто віднести ґрунтовний нарис «Пригород Каменца-Подольска: Русские фольварки до XIX в.». М. Доронович постійно виступав за реформування товариства, активним членом якого був. У 1890 р. став одним із засновників єпархіального давньосховища (історичного музею) в Кам'янці-Подільському³.

Таким чином, Подільський єпархіальний комітет у 1865–1880-х рр. пройшов етап організаційного становлення, було

¹ Сецинский Е. И., Беднарковский С. Л. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей» за 1862–1905 гг. 1087 с.

² Доронович Моисей Захарович (некролог). *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 38. С. 973–988.

³ Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 200.

сформовано сталий колектив краєзнавців-однодумців, нагромаджено досвід у створенні історико-статистичних описів міст і сіл та єпархії, монографічних регіональних досліджень і, зрештою, виявив свою життєдайність. Незважаючи на церковну суть, товариство у своїй роботі почало виходити за суто визначені духовною владою межі – на шлях вивчення і популяризації культурно-соціальної історії та краєзнавства, стало невід’ємною і важливою складовою українського національно-культурного відродження на Поділлі. Позитивним моментом у практиці об’єднання в ці роки було те, що воно координувало свою діяльність з ученими Університету св. Володимира (В. Антонович), Київської духовної академії (М. Петров), Московського археологічного товариства, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1872–1876), редакцією часопису «Киевская старина» та іншими тодішніми науковими центрами¹.

Найбільший підйом у діяльності товариства припав на період 1890-х – 1903-го рр., коли відбулося ефективне реформування його роботи та були найвищі кількісні і якісні результати й досягненнями в галузі історичного краєзнавства й регіональних досліджень Поділля.

Справді історичним для товариства став святковий день 30 січня 1890 р., коли члени єпархіального історико-статистичного комітету, громадськість Кам’янця-Подільського урочисто відкрили при Казанському кафедральному соборі перший на Поділлі офіційний історичний музей, який тоді дістав назву «єпархіального давньосховища»².

¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 66.

² Рукопис Є. Й. Сіцінського «40 літ культурної роботи (з приводу сорокаліття Кам’янецького історико-археологічного музею)», 28.08.1930 р. ДАХМО. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 34. 58 арк.; Касап Ж. Б. Ю. Й. Сіцінський – один із фундаторів музею в Кам’янці-Подільському. *Поділля в житті, діяльності та творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського* : зб. матеріалів Міжнар. науково-практич. конференції. Кам’янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка. 2010. С. 62–64.

Нова науково-культурна і просвітницька установа постала за ініціативи дійсних членів товариства Ю. Сіцинського, М. Яворовського, В. Якубовича. Сприяв організації давньосховища як структурного відділу товариства архієпископ Димитрій, в миру історик Дмитро Іванович Самбікін (1839–1908)¹, який із 1887 до 1896 рр. очолював Подільську православну єпархію і єпархіальний історико-статистичний комітет, із глибоким розумінням сприяв вивченню історії свого краю, особисто виявив до нього значний науковий інтерес (розробляв історію міст, сіл і парафій, запросив професора В. Антоновича провести археологічне дослідження давньоруського Бакотського печерного монастиря), вперше розгорнув роботу з реставрації, збереження й охорони пам'яток церковного зодчества та духовної культури, підтримував історико-регіональні дослідження науковцями і краєзнавцями².

На єпархіальне давньосховище було покладено завдання збирати й зберігати старожитності з усіх куточків Поділля. Воно складалося з відділу речових пам'яток старовини, бібліотеки та архіву. Всі члени товариства, працівники і поціновувачі музею з ентузіазмом збирали все, що мало історичну і культурно-мистецьку цінність: документи, рукописи, стародруки, сучасну літературу, пам'ятки археології, етнографії, фольклору, формували колекції з нумізматики, геральдики, ікон, картин, вишиванок тощо. З іншого боку, установа стала ще одним осередком згуртування науковців і аматорів-краєзнавців з дослідження історії та культури Поділля³.

¹ Яворовский Н. Воспоминания о высокопреосвященном Дмитрии, бывшем архипастыре Подольском. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 393–400.

² Записки Преосвященного Димитрія по огляду церков Подільської єпархії. 1889 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 8. 19 арк.

³ Музей і Поділля : тези доп. наукової конф., присвяченої 100-річчю від дня засн. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), С. Е. Баженова та ін. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 3–8; Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 1. Описание старинных книг. С. 1–107; Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины. С. 1–105.

У день відкриття давньосховища, 30 січня 1890 р., відбулися загальні збори єпархіального комітету під головуванням архієпископа Димитрія та секретарюванням Ю. Сіцінського¹. Вони ухвалили важливі рішення, які відкрили новий етап у діяльності цього об'єднання:

1) перейменувати товариство в Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет;

2) розробити новий статут товариства та створених при ньому давньосховища і бібліотеки;

3) спростити вступ до товариства всім охочим і щорічно публікувати списки членів та суми сплачених ними членських внесків;

4) щомісяця проводити засідання комітету, на яких заслуховувати, крім поточних організаційних питань, реферати й доповіді з місцевої історії та культури;

5) завершити створення й видання загального історико-статистичного опису церков і парафій Подільської єпархії;

Нарешті, збори комітету обрали директором Давньосховища краєзнавця і педагога, кафедрального священника Віктора Севериновича Якубовича (1852–1920)², автора книги «Подольские архипастыри» (1895) та монографії «Мещане и крестьяне Брацлавского староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность» (1911). Уже з наступного року товариство очолив Ю. Сіцінський, який керував ним незмінно впродовж чверті століття.

14 жовтня 1894 р. св. Синод затвердив складений Ю. Сіцінським, М. Яворовським у погодженні з архієпископом Димитрієм новий статут Подільського єпархіального історико-статистичного комітету³. У першому параграфі статуту робота

¹ Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (август – октябрь 1890 года). *Подольские епархиальные ведомости*. 1890. 24 ноября (№ 47). С. 1072–1084.

² Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. С. 46.

³ Оригінал Статуту Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. 1894 р. ДАХМО. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–10.

комітету спрямовувалася на таке: «крім зазначеної головної мети (підготовка і видання загального історико-статистичного опису Подільської єпархії...), на охорону від знищення цінних пам'яток церковної старовини і народного життя, підтримання в місцевого населення відданості православ'ю й усвідомлення своїх національних особливостей»¹.

Виконуючи ці завдання, товариство відновило складання історико-статистичних описів Подільської єпархії, які знайшли докладне відображення в V–X випусках об'ємних «Трудов...» за 1891–1901 рр. (рекордне число томів порівняно з іншими періодами діяльності цього краєзнавчого осередку)². Зокрема, у V-му випуску були вміщені документи з історії унії в Брацлавському воєводстві та «Матеріали до истории монастырей Подольской епархии», які підготував Ю. Сіцинський. У VI-му випуску за 1893 р. краєзнавець М. Греченко опублікував «Собрание статистических и этнографических ведомостей о Подольской епархии». Випуск VII-й (1895 р.) містив історичний опис церков і парафій Кам'янецького повіту, зроблений Ю. Сіцинським. VIII-й випуск «Трудов...» побачив світ у 1897 р. і був присвячений сторіччю заснування Подільської православної єпархії.

Результатом багаторічної праці товариства і найбільш вагомим за своїм науково-краєзнавчим значенням став IX-й випуск «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1901)³. У ньому було вміщено підготовлений солідним авторським колективом на чолі з Ю. Сіцинським (він був і редактор тому) загальний історико-статистичний опис парафій і церков Подільської єпархії усіх 62 благочинних округів у 12 повітах губернії. Варто зауважити, що викладені тут довідки енциклопедичного характеру про православні хра-

1. Там само. Арк. 1–2.

2. Прокопчук В. С., Крючкова Н. Д. Труды Подольского епархиального историко-статистического (церковного историко-археологического общества) (1876–1916): Зведений каталог і покажчик змісту. 184 с.

3. Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии. 1064 с.

ми подано в контексті історії населених місць краю, і таке поєднання стало вартісним надбанням для історичної регіоналістики, підґрунтям для вивчення історії міст і сіл, духовного життя Поділля, яке залишається актуальним до теперішнього часу.

Водночас науковці й аматори-краєзнавці Поділля надали важливу допомогу з забезпечення історичними документами, стародруками й іншими матеріалами професорів М. Петрова, І. Малишевського (Київська духовна академія), М. Городецького і П. Батюшкова (Санкт-Петербург) для написання книги «Подолія: Историческое описание», що побачила світ у 1891 р.¹ Під час презентації цього видання на засіданні товариства в березні 1892 р. М. Яворовський так оцінив співпрацю свого комітету та колективу авторів по його створенню: «Заслуга книги полягає в тому, що вона звернула увагу як на історичні пам'ятки, так і пам'ятки церковно-релігійного життя Поділля, посилила їх значення в очах громадськості, стала своєрідною хрестоматією для освічених людей»². Вагому допомогу Ю. Сіцінський та інші члени товариства надали у 1891–1894 рр. М. Грушевському при опрацюванні ним документів і літератури єпархіального давньосховища, у збиранні давніх актів, свідчень місцевих жителів у Летичівському й інших сусідніх повітах Подільської губернії для написання магістерської дисертації та однойменної монографії «Барське староство» (1894)³.

До важливих результатів роботи комітету варто віднести те, що з 1890 р. він прилучився до археологічних досліджень краю, які стали систематичними, щорічними. Зокрема, у 1890–1891 рр. у складі археологічної експедиції під головуванням В. Антоновича, що провадила стаціонарне дослідження давньорусь-

¹ Подолія. Историческое описание / авт.: П. Н. Батюшков, Н. И. Петров и др. Санкт-Петербург, 1891. 300 с.

² Яворовский Н. И. По поводу издания книги П. М. Батюшкова «Подолія. Историческое описание». *Подольские епархиальные ведомости*. 1892. № 26.

³ Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.). С. 16, 17, 19, 21; Баженов Л. В. Євтим Сіцінський і Михайло Грушевський (з історії листування на ґрунті дослідження Поділля). С. 80–81.

кого Бакотського скельного монастиря над Дністром, діяльну участь брав Ю. Сіцінський¹. Відомий письменник, публіцист, діяч української революції 1917–1921 рр. Осип Назарук, побувавши в Бакоті у 1919 р., написав: «Саме тут над кручею лівого берега Дністра, на руїнах української Помпеї, зародилася довготривала дружба відомих учених Антоновича, Грушевського із Сіцінським»². Із 1892 до 1899 рр. останній уже самостійно продовжував розкопки на цьому історичному об'єкті, залучивши до них інших членів товариства. Результатом досліджень стала публікація його ґрунтовної праці «Бакота – давня столиця Пониззя» (1899)³. Одночасно Ю. Сіцінський спільно з зацікавленими колегами по товариству щорічно здійснював археологічні розвідки вздовж Дністра і Південного Бугу та їх приток у межах Подільської губернії, під час яких фіксував виявлені пам'ятки давнини (поселення, городища, кургани, залишки оборонних споруд, різні речі тощо), опрацьовував відповідну літературу. Це дозволило йому за зібраними і систематизованими матеріалами підготувати доповідь і виступити з нею на XI археологічному з'їзді в Києві (1899), яка у 1901 р. була опублікована в «Трудах...» цього форуму та вийшла окремою книгою під назвою «Археологічна карта Подільської губернії»⁴. Це видання, в якому найповніше зафіксовано й описано всі відомі і виявлені пам'ятки старовини Поділля на початок ХХ ст., зберігає свою актуальність й нині. Не дивно, що двічі, в 2001 р. та 2004 р., «Археологічна карта...» Ю. Сіцінського перевидавалася в Кам'янці-Подільському.

На межі ХІХ–ХХ ст. члени епархіального товариства здійснили низку важливих публікацій з історії краю. З-поміж

¹ Баженов Л. В. Євтим Сіцінський і Михайло Грушевський (з історії листування на ґрунті дослідження Поділля). С. 81.

² Назарук О. До Бакоти. Враження від подорожі до української Помпеї. Кам'янець : Вид-во УГА «Стрілець», 1919. 32 с.

³ Сецинский Е. И. Бакота, древняя столица Понизья. *Подольские епархиальные ведомости*. 1899. № 46–49. С. 1130–1137, 1175–1184, 1202–1212, 1235–1241.

⁴ Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. С. 197–395.

них варто виокремити такі видання, як книга Ю. Сіцінського «Город Каменец-Подольский: Исторический очерк» (1895)¹, яка й досі є єдиним цілісним і ґрунтовним описом історії міста від найдавнішого часу до кінця ХІХ ст.; цикл статей О. Тарнавського «Коротка історія Поділля в запитаннях і відповідях» (1893)², що й нині не має аналогу; історичні нариси П. Вікула про подільських архіпастирів (1893)³; Є. Васиневського під загальною назвою «Про минуле Поділля», вміщених на шпальтах єпархіальних «Ведомостей», які заклали наукове підґрунтя для історичної регіоналістики.

Саме завдяки діяльності єпархіального історико-статистичного комітету в 1890-х рр. завершився процес становлення подільської наукової історико-краєзнавчої школи, що базувалася на усталених традиціях у регіональних дослідженнях, на спадковості поколінь місцевих учених і аматорів. Цю школу започаткували у 1860–1880-х рр. члени товариства М. Сімашкевич, М. Орловський, М. Яворовський, М. Доронович та інші, її утвердження в 1890-ті рр. продовжили їхні учні і вихованці Ю. Сіцінський, П. Вікул, С. Дложевський, В. Якубович, О. Неселовський, М. Яворовський та ін. Однак далеко не всі її представники змогли вийти за межі офіційної російської історіографії, займаючи примиренські позиції. Авангард місцевої історико-краєзнавчої школи становили Ю. Сіцінський і його сподвижники, які керувались наставництвом київської наукової історичної школи, очолюваної професорами В. Антоновичем, М. Грушевським та іншими вченими, що творили українську національну історичну науку.

У 1890-ті рр. – на початку ХХ ст. найяскравішою постаттю подільського краєзнавства та історичної регіоналістики був Юхим Йосипович Сіцінський, із-за різного написання імені та

¹ Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев, 1895. 247 с.

² Тарнавский А. Краткая история Подолии в вопросах и ответах. *Подольские епархиальные ведомости*. 1893. № 28–42.

³ Викул П. Подольские архипастыри. 160 с.

прізвища якого в літературі він відомий також як Єфим, Євтим, Євфимій Січинський, Сецінський, Сіцинський (1859–1937)¹. Народився він 12 грудня 1859 р. у с. Мазники Лeticівського повіту Подільської губернії (тепер Деражнянського району, що на Хмельниччині), в сім'ї парафіяльного священника. Закінчив Кам'янецьке духовне училище (1875) і Подільську духовну семінарію (1881), а завершив освіту у 1885 р. в Київській духовній академії зі ступенем кандидата богослов'я. Під час навчання в Кам'янці-Подільському мав за наставників М. Сімашкевича і М. Яворовського, у Києві – професора М. Петрова, під впливом яких захопився дослідженням історії, культурного і духовного життя Поділля. Із 1886 до 1889 рр. працював за-коноучителем і викладачем російської мови в духовному училищі у Бахмуті. Проте не поривав зв'язків із рідними краєм і наставниками. Опублікував низку статей за матеріалами Поділля про загробне життя віруючих, з етнографії краю, надрукував працю «Древнее рукописное Евангелие, найденное в м. Сатанове Проскуровского уезда» (1887). Із 1889 р. до 1931 р. постійно мешкав у Кам'янці-Подільському, працюючи протоієреєм собору св. Олександра Невського (до 1917), настоятелем Петропавлівської церкви (до 1904), викладачем технічного училища (до 1918), з 1891 р. до 1922 р. – завідувачем міського історичного музею, з 1892 р. – редактором газет «Подольские епархиальные ведомости» (до 1906), «Православная Подолия» (1906–1917), «Подолия» (до 1920), редактором «Трудов...» епархіального історико-статистичного комітету (до 1903) та церковного історико-археологічного товариства (до 1916, вип. VI–XII). Учасник археологічних з'їздів (XI–XV), з 1896 р. співпрацював із Науковим товариством імені Шевченка у Львові, був член-кореспондентом Московського археологічного товариства, дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця при Університеті св. Володимира, Київського товариства старожитностей і мистецтв, у 1906 р. – один із засновників у

¹ Трємбїцький А. М. Євфимій Йосипович Сіцинський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. 300 с.; Трємбїцький А. М. Є. Й. Сіцинський: хроніка життєвого і творчого шляху (1859–1937 рр.). С. 312–321.

Кам'янці подільської «Просвіти», перекладач українською мовою біблійних творів¹.

Після приїзду у 1889 р. до Кам'янця-Подільського Ю. Сіцінський почав брати активну участь у краєзнавчому русі та роботі епархіального науково-громадського краєзнавчого товариства, й відразу ж став одним із його очільників. Він виступив ініціатором заснування у 1890 р. епархіального Давньосховища, завідувачем якого був понад чверть століття, розробляв і впроваджував у практику заходи з реформування товариства (складав статuti, програми), залучав членів осередку до реалізації значних проєктів з різноаспектного дослідження історії та культури Поділля. У підсумку, за результатами напрацювань під його керівництвом подільське товариство вийшло на провідні позиції з-поміж таких у Російській імперії.

Водночас Ю. Сіцінський систематично публікував матеріали, статті, розвідки, книги, рецензії з історії та культури Кам'янця-Подільського, Поділля, а також Волині й інших регіонів України, здобувши визнання відомого українського вченого-історика, «батька» історії Поділля. Йому належить понад сотня наукових і науково-популярних праць з історії та культури краю, з-поміж яких перші місця посідають його головні книги: «Каменец-Подольский. Исторический очерк» (1895), «Материалы для истории цехов в Подолии» (1904), серія статей і нарисів «Материалы для истории монастырей Подольской епархии», «Материалы для церковной истории Подолии», «Каменецкая Св.-Иоанно-Предтечинская церковь (Древний собор)», «Замковая православная церковь в Каменце» «Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793–1893», «До истории унии на Подолии», «Храмы города Бара Могилевского уезда», «Пасхальные писанки Подолии», «Исследования подземных ходов у Каменце-Подольскому» та ін. Отже, в 1890-ті рр. – на початку ХХ ст. Ю. Сіцінський утвердився як непересічний дослідник історії Поділля, етнограф, мис-

¹ Трембіцький А. М. Євфимій Йосипович Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. 300 с.

тецтвознавець, археолог, археограф, організатор краєзнавчого руху, музесознавець, педагог, церковний, просвітницький і громадський діяч, подвижник українізації православної церкви та національного відродження¹.

Таким чином, для єпархіального історико-статистичного комітету 1890-ті – перші роки ХХ ст. були часом найвищого піднесення. Товариство очолювало краєзнавчий рух на Поділлі й активно сприяло його розгортанню. Зусиллями багатьох його подвижників єпархіальний комітет видав таку кількість наукових і науково-популярних праць, описів, документів і матеріалів з історії та культури краю, що вони заклали міцний фундамент для історичної регіоналістики на віддалену перспективу, утвердили становлення наукового поділлязнавства.

На початок ХХ ст. діячі краєзнавчого руху Поділля все більше усвідомлювали, що єпархіальний історико-статистичний комітет виконав в основному свою місію і вичерпав подальші можливості розвитку. Час вимагав усе більшої демократизації його діяльності, виходу з-під нав'язливої опіки церковної влади, притоку свіжих творчих сил і значного розширення наукових інтересів за межі конфесійної спрямованості. Такими засадами керувалося Наукове товариство імені Шевченка у Львові, створене 1900 р. у Житомирі Товариство дослідників Волині та ін. Проте організатори розпочатої ще в 1890-ті рр. структурної перебудови свого товариства Ю. Сіцінський і М. Яворовський, розробляючи новий статут, прагнули привнести до реформованого комітету не тільки вище окреслені завдання і засади, але й зберегти від попередньої інституції закладені традиції, основний кадровий склад, правонаступність і, значною мірою, церковний характер. Так, із 157 членів товариства в 1903 р.

¹ Винокур І. С., Корнілов В. В. Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцінський). *Репресоване краєзнавство (20-30-і роки)*. Київ : Рідний край, 1991. С. 93–100; Гавришук А. П., Завальнюк О. М. Юхим Сіцінський – визначний діяч українського національного відродження на Поділлі. *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України* : тези доповідей Міжнарод. наукової конференції. Львів, 1996. С. 259–261; Климчук О. Хресна дорога. Життєві жалі протоієрея Сіцінського. *Україна*. Київ, 1993. № 1. С. 16–17.

102 були служителями церкви, 26 – викладачами переважно духовних навчальних закладів, 19 – чиновниками, 3 – учнями та 3 – представниками інших соціальних груп¹. Приблизно такий самий соціально-професійний розподіл членів об'єднання зберігся і в наступні роки. Така специфіка була зумовлена не тільки досягнутим компромісом науковців і краєзнавців з єпархіальною владою, але й тією об'єктивною обставиною, що в умовах відсутності вищих навчальних закладів на Поділлі та невеликого числа гімназій і технічних училищ, духовенство становило головний загін тодішньої місцевої інтелігенції й відповідно домінувало в історико-археологічному товаристві.

Реорганізація комітету не позбавила серйозних протиріч у його практичній діяльності. З одного боку, подальша демократизація і нові можливості в дослідженні краю сприяли суттєвим напрацюванням, а з іншого, – залежність від єпархіальної влади та домінування священників і викладачів духовних навчальних закладів у його складі спричинили до кризових явищ у діяльності, поглиблених подіями російської революції 1905–1907 рр. та вибухом у 1914 р. Першої світової війни.

10 вересня 1903 р. св. Синод ухвалив рішення, згідно з яким існуючий у Кам'янці-Подільському єпархіальний історико-статистичний комітет перетворювався на Церковне історико-археологічне товариство. Було затверджено його статут, який спрямовував членів товариства до вивчення як церковно-релігійного, так і суспільного життя краю, обстежувати, охороняти й збирати всі важливі пам'ятки матеріальної та духовної культури «для користі церкви і науки»².

Того року вперше головою товариства було обрано не єпископа єпархії, а професійного краєзнавця і науковця – Ю. Сіцінського, його заступником і скарбником – М. Яворовського, завідувачем бібліотеки – М. Бичковського. Завідувачем реор-

1. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1903 г. : отд. оттиск из ПЕВ. Каменец-Подольск, 1904. 48 с.

2. Устав Подольского Церковного Историко-Археологического Общества. Каменец-Подольск, 1903. 10 с.

ганізованого в історичний музей давньосховища залишився Ю. Сіцінський. Головним друкованим органом Церковного історико-археологічного товариства залишилися «Труды Подольского церковного историко-археологического общества» (1904–1916), єпархіальні «Ведомости» (до 1905), часописи «Православная Подолия», «Подолия» (1906–1917, усі редагувалися Ю. Сіцінським).

Чимало уваги товариство приділяло розбудові свого історичного музею, який у 1912 р. отримав нову назву «Музей Подільської губернії». Ця установа складалася з відділу речових пам'яток, бібліотеки та архіву. Якщо в 1896 р. у музеї зберігалася 4281 одиниця пам'яток, зокрема 36 давніх грамот та актів, 69 рукописів, 800 церковних речей, 40 картин, 348 фотографій, 1239 монет і медалей, 862 книги тощо, то в 1909 р., за даними Ю. Сіцінського, кількість речових і писемних пам'яток зросла до 7684 одиниць зберігання (також для його бібліотеки товариство передплачувало 102 періодичні видання)¹. До 1913 р. музей перетворився в самостійний важливий науково-просвітницький центр краєзнавчого руху в Кам'янці-Подільському та всьому Поділлі. У зв'язку з подіями Першої світової війни відбулося переміщення музейних фондів у 1916–1917 рр. до Вінниці, а згодом – повернення їх знову до Кам'янця, що згубно вплинуло на розбудову цієї установи й негативно позначилося на діяльності товариства загалом².

До важливих здобутків у діяльності Церковного історико-археологічного товариства варто віднести його сприяння в створенні 1906 р. у Кам'янці-Подільському осередку українського товариства «Просвіта», до керівного складу якого ввійшов Ю. Сіцінський і до 1914 р. активно співпрацював з ним у справі вивчення місцевої історії, етнографії, культури,

¹ Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 1. Описание старинных книг. С. 1–107; Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины. С. 1–105.

² Гавришук А. П., Завальнюк О. М. Юхим Сіцінський – визначний діяч українського національного відродження на Поділлі. С. 261.

шевченкознавчої тематики. Така діяльність значною мірою сприяла поглибленню українського національно-культурного руху.

Вагомими творчими здобутками подільських дослідників у цей час стало видання X-го (1904), XI-го (1911) та XII-го (1916) випусків «Трудов...» історико-археологічного товариства. Зокрема, у двох останніх випусках Ю. Сіцінський опублікував повний історичний опис населених місць і їхніх церков та парафій в Ушицькому повіті Подільської губернії, надрукував великі статті «Материалы для истории цехов на Подолии» та «Исчезающий тип древних храмов» (вип. X), В. Якубович зробив публікацію «Материалов для истории Брацлавского староства» (вип. XI). Одночасно в єпархіальних «Ведомостях» Ю. Сіцінський надрукував ґрунтовну статтю «Подольские издательства и их издания» (1903), у часописі «Православная Подолия» С. Савченко вмістив «Статистические очерки Подолии» (1906), В. Лотоцький оприлюднив історико-етнографічний нарис «Поселения староверов в Подолии» (1909) та ін. Значну наукову цінність мають монографічні дослідження членів товариства І. Савича «Очерки из истории церковно-общественной и бытовой жизни Подолии» (1906), Ю. Сіцінського «Южно-русское церковное зодчество» (1907), М. Яворовського «История общественной и церковной жизни в Подолии» (1912), зокрема фундаментальна колективна праця «Кустарные промыслы в Подолии» (1916)¹.

Із початку 1870-х рр. у системі духовних освітніх закладів українських губерній головним науковим центром була Київська духовна академія. Цьому сприяли такі чинники, як наявність висококваліфікованих професорсько-викладацьких кадрів, зокрема когорти відомих учених як із богословських, так і світських наук, існування вчених рад із захисту магістерських і докторських дисертацій та практики присудження наукових ступенів і звань, видання щорічних наукових збірників «Тру-

¹ Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю з давніх часів до 1964 р. включно / упоряд. А. Г. Паравійчук. Кам'янець-Подільський, 1965. 960 с.

дов» академії та наукових монографій, книг, навчальних підручників тощо¹.

Значно посилило наукову роль Київської духовної академії заснування при ній у 1872 р. Церковно-археологічного товариства разом із церковно-археологічним музеєм, яке 1901 р. було реорганізоване в Церковно-історичне й археологічне товариство (діяло до 1919 р.)².

Одним з ініціаторів фундації цього товариства та археологічного музею при ньому, його незмінним ученим секретарем (фактично керівником) був професор Київської академії, а згодом одним із перших академіків УАН із 1918 р., Микола Іванович Петров (1840–1921) – український мовознавець, літературознавець, історик та краєзнавець, доктор богослов'я (з 1875 р.), який займався дослідженнями Волині, Поділля, Київщини, й особливо Києва. Після закінчення духовної академії (1868) спочатку викладав у Волинській семінарії, захоплювався краєзнавством, а вже в 1870 р. повернувся до Києва і все своє подальше життя працював у рідній альма-матер. Він відзначався ліберально-демократичними поглядами і співпрацював з проукраїнськими Південно-західним відділом Географічного товариства (1872–1876), редакцією часопису «Киевская старина», Історичним товариством Нестора-літописця (його фундатор і почесний член), НТШ у Львові, а також відомими діячами національного відродження В. Антоновичем, М. Грушевським,

¹ Шип Н. А. Освітня і наукова діяльність Київської духовної академії (XIX – поч. XX ст.). *Українська міжнародна християнська асамблея* : науковий збірник. Київ, 1998. 206 с.

² Про заснування при Київській духовній академії Церковно-археологічного товариства. Статут церковно-археологічного товариства і музею при ньому (Статут, список членів товариства, протоколи). 1872 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 2. 72 арк.; Реорганізація в Церковно-археологічне та історичне товариство при Київській духовній академії. 1901 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 71. 60 арк.; Крайній К. К. Київське церковно-історичне та археологічне товариство. 1872–1920. 104 с.; Петров Н. И. Тридцатилетие Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии. С. 134–151.

М. Біляшівським та ін.¹. Був дійсним і почесним членом 40 наукових товариств і установ, людиною, яка мала невідомий авторитет серед студентів, освітян і науковців. Крім літературно-ознавчих робіт, йому належать праці з археології, археографії, етнографії, образотворчого мистецтва, музейної справи з використанням екстраординарних матеріалів по Правобережній Україні. Зокрема, є співавтором книги «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края» (СПб, 1888), «Подолія. Историческое описание» (СПб, 1891), «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии» (К., 1904–1908, т. 1–5) та ін. За працю «Историко-топографические очерки древнего Киева (1897)» був нагороджений Великою золотою медаллю Московського археологічного товариства. Водночас М. Петров упродовж останньої чверті XIX – початку XX ст. зарекомендував себе як організатор і координатор краєзнавчого руху та регіональних досліджень в Україні, був яскравим виразником національно-культурного відродження².

Згідно з затвердженим св. Синодом 8 березня 1873 р. статутом, Церковно-археологічне товариство Київської духовної академії спрямовувало зусилля своїх членів на наукове вивчення церковної історії, археології і старожитностей, на обґрунтування провідних позицій православної конфесії в Україні та її домінування серед населення, на застосування отриманих результатів у релігійній пропаганді, викладацьку діяльність у духовних освітніх закладах³. Загалом ця спілка щороку пересічно

¹ Листи проф. Київської духовної академії М. Петрова до М. Грушевського. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 72–73.

² Формулярний список позаштатного ординарного професора Петрова Миколи Івановича. *ЦДІАК України*. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10 946. 26 арк.; Петров Микола. Скрижалі пам'яті / упор.: В. Ульяновский, І. Карсим. Київ : Либідь, 2003. 336 с.; Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX ст. С. 84–134.

³ Про заснування при Київській духовній академії Церковно-археологічного товариства. Статут церковно-археологічного товариства і музею при ньому (Статут, список членів товариства, протоколи). 1872 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2, 3.

об'єднувала 180–190 дійсних членів, не враховуючи кандидатів і кореспондентів з усіх українських губерній. Ядром товариства були професори і доценти академії, такі відомі вчені, поряд із М. Петровим, як протоієрей Ф. Титов¹, С. Голубев², І. Малишевський³, церковний археолог П. Лашкар'єв⁴. Водночас при Товаристві було засновано Церковно-археологічний музей, який незабаром містив чи не найбільшу колекцію старожитностей зі всіх куточків України, витворів мистецтва, стародруків, давніх актів, рукописів та інших важливих історичних документів⁵.

До важливих здобутків Церковно-археологічного товариства, які виходили за межі церковної тематики, варто віднести його активну участь в організації та проведенні у Києві двох всеросійських археологічних з'їздів: III-го – у 1874 р. та XI-го – у 1899 р., а також видання М. Петровим капітальної праці «Киевская академия во второй половине XVII в.» (К., 1895), С. Голубевим – двотомника «Киевский митрополит Петр Могила» (К., 1883, 1898) та ін.⁶ Водночас М. Петров друкував щорічні звіти про роботу товариства та музею в «Трудах Киевской

¹ Протоієрей Федір Іванович Титов (1864–1935 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть*. Київ : Університет. вид-во «Пульсари», 2000. С. 176–238.

² Формулярний список заслуженого ординарного професора Голубєва Степана Тимофійовича (1849–1920). *ЦДІАК України*. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10 907. 12 арк.; Степан Тимофійович Голубєв (1848–1920 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть*. 151–174.

³ Формулярний список заслуженого ординарного професора академії Малишевського Івана Гнатовича. *ЦДІАК України*. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10 937. 6 арк.

⁴ Крайній К. К. *Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX ст.* С. 60–79.

⁵ Бродович І. А. Тридцатилетие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. С. 231–325; Сохань С. В. Роль М. І. Петрова у створенні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Бібліотечное дело и краеведение : сборник научных трудов*. Киев; Симферополь, 2002. Вып. 4. С. 72–77.

⁶ Крайній К. К. Київське церковно-історичне та археологічне товариство. 1872–1920. 104 с.

духовной академии» з 1875 р. до 1895 р., в яких узагальнюється весь комплекс діяльності товариства і є джерелознавчою базою про нього¹.

Із часу свого заснування Церковно-археологічне товариство стало центром регіональних досліджень і організатором краєзнавчого руху в Правобережній Україні. Воно активно співпрацювало з Подільським єпархіальним історико-краєзнавчим комітетом (згодом церковним історико-археологічним товариством) та з Волинським церковно-археологічним товариством (із 1893), іншими краєзнавчими осередками, до яких почесним членом постійно обирався М. Петров, надавало практичну і методичну допомогу місцевим авторам-аматорам у написанні й виданні описів церков та парафій Київської, Волинської і Подільської єпархій, та краєзнавчої літератури². До членів Церковно-археологічного товариства належали відомі краєзнавці з Поділля: Д. Синицький, М. Сіماشкевич, М. Яворовський, Ю. Сіцінський, з Волині – М. Трипольський, Я. Яроцький, О. Фотинський, із Київщини – П. Лебединцев, Л. Похилевич та ін.³.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. відбувався складний процес об'єднання дрібних краєзнавчих гуртків у більш потужні науково-громадські товариства. Зокрема, у 1850-ті – на початку 1890-х рр. у краєзнавчому русі Волинської губернії переважав «гуртковий період», творчі сили дослідників регіону були розпорошені. Наприклад, М. Теодорович самотужки створював церковно-історичний і статистичний опис Волинської єпархії, але за всієї його титанічної праці і видання ним п'ятитомника, цю справу він так і не завершив, залишивши

¹ Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии / сост.: Н. И. Петров. *Труды Киевской духовной академии*. Киев, 1875–1895.

² Мошак М. І. Співпраця М. Петрова та Ю. Сіцінського на ниві досліджень Подільської старовини. *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 296–298.

³ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 90.

неописаними декілька повітів губернії. Окремі невеликі краєзнавчі осередки діяли в Житомирі, Кременці, Острозі, Луцьку, Городку та інших містах, які не були пов'язані між собою¹.

У консолідації краєзнавчих досліджень позитивну роль відіграв призначений у 1887 р. владикою Волинської єпархії архієпископ Модест, в миру професор Данило Костянтинович Стрельбицький (1823–1902)². Він навчався у Подільській духовній семінарії, з часом став професором, був ректором Мінської, Чернігівської, Іркутської та Литовської духовних семінарій, потім єпископом низки єпархій. Відзначився тим, що в місцях перебування на службі засновував єпархіальні історико-статистичні комітети, давньосховища (музеї) та бібліотеки, займався організацією підготовки описів єпархій, редагував їх, публікував власні історико-статистичні нариси.

Після призначення у Волинську єпархію Модест розпочав свою діяльність із того, що забезпечив належні умови праці і друкування викладачеві Волинської семінарії М. Теодоровичу у волинських єпархіальних «Ведомостях» його статей та видання п'яти томів «Опису Волинської єпархії». У 1887 р. він у Володимирі-Волинському при головній церкві, де діяло Свято-Володимирське братство, заснував і став опікуватися першим у губернії єпархіальним давньосховищем (музеєм) і бібліотекою при ньому³. Їх основою стали історичні речі і предмети різниці Успенського собору, ікони, стародруки, рукописи, церковні

¹ Там само. С. 73–74.

² Высокопреосвященный Модест, архиепископ Вольнский и Житомирский [Стрельбицкий Даниил Константинович] (по поводу пятидесятилетнего юбилея в священническом сане 1949 – 2 февраля 1899 гг. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1899. № 5. С. 136–138; № 6. С. 171–180; № 7. С. 264–283; Гаврилюк С. В. Роль владыки Модеста у налагодженні історико-краєзнавчої і пам'яткоохоронної роботи на Холмщині, Підляшші та Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк : Вид-во ВолДУ, 2010. № 3. С. 12–16; Костриця М. Ю., Жилук С. І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії. С. 211–213.

³ Вольнский историко-археологический сборник. Вып. 1. 244 с.

книги, акти, гравюри тощо. Бібліотека отримала книги від Київської археографічної комісії, чимало томів особисто від Модеста та багатьох священнослужителів і громадян краю. Саме на це братство, його давньосховище і бібліотеку припали головна підготовка і проведення святкування на Волині у 1888 р. 900-річчя Хрещення Русі. Вже наступного року головою братства, священником Е. Дверницьким, була опублікована книга «Пам'ятки давнього православ'я в м. Володимирі-Волинському»¹, на яку одразу відгукнувся позитивною рецензією І. Каманін у «Киевской старине»². Ці події спонукали до поживлення краєзнавства на Волині. Проте Свято-Володимирське братство знаходилося далеко від головних краєзнавчих центрів, не мало реальної змоги розгорнути дослідницьку і видавничу роботу, а, отже, не вийшло за межі суто провінційного краєзнавчого осередку з вузькоконфесійним спрямуванням³.

На початку 1890-х рр. активно став формуватися головний краєзнавчий центр на Волині у Житомирі, який всіляко підтримував архієпископ Модест. За його ініціативи і підтримки 15 травня 1893 р. у цьому губерньському місті було урочисто відкрито епархіальне давньосховище, яке розташовувалося в архієрейському будинку. Завідував музеєм до 1913 р. викладач місцевої жіночої гімназії Орест Авксентійович Фотинський (1863–1931)⁴, який на цій посаді утвердився як провідний діяч краєзнавчого руху та будівничий музейної справи на Волині.

¹ Дверницький Е. М. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. Почаев, 1889. 112 с.

² Каманин И. М. [Рец.] на кн.: «Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском», 1889 г. *Киевская старина*. 1889. Т. 27. Ноябрь. С. 465–466.

³ Василевська С. І. З історії Володимир-Волинського давньосховища. *Шоста всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 408–409.

⁴ Енциклопедія Українознавства. II: Словникова частина : у 10 т. Київ; Львів, 1993–2000. Т. 9. С. 3523; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. С. 239–240.

Із метою згуртування всіх зацікавлених науковців і краєзнавців губернії наприкінці 1892 р. О. Фотинський подав владиці Модесту проєкти заснування та статуту Волинського церковно-археологічного товариства, який св. Синод затвердив 11 жовтня 1893 р.¹ Після тривалих організаційних заходів 2 січня 1894 р. відбулося офіційне відкриття у Житомирі Волинського церковно-археологічного товариства, якому підпорядковувалося давньосховище². Перше на Волині громадсько-наукове історико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (архієпископ Модест, професори Київського університету В. Антонович, М. Дашкевич й ін.) і 42 дійсних членів та 6 кандидатів у члени. Через чотири роки воно уже мало в своєму складі 33 дійсних і 195 членів-кандидатів (мешкали в усіх повітах Волинської губернії та поза нею). Понад 60 відсотків із них становили духовні особи, решта – представники світської інтелігенції. Керував діяльністю товариства розпорядчий комітет, до якого ввійшли відомі краєзнавці краю – М. Барський (голова), протоієрей М. Трипольський, інспектор гімназії Я. Гадзинський, О. Фотинський та ін.³

Статут скеровував членів Волинського церковно-археологічного товариства до підтримування в місцевого населення почуття відданості православної церкві, усвідомлення своїх національних особливостей та сприяння охороні пам'яток історико-культурної й духовної спадщини, їх популяризації⁴. Головним

¹ Про заснування в Житомирі церковно-археологічного товариства і при ньому Давньосховища старожитностей (26.04.1893 – 3.03.1894). *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 646. Спр. 51. Арк. 1, 2; Статут Волинського церковно-археологічного товариства 1894 р., список членів та ін. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.

² Про заснування в Житомирі церковно-археологічного товариства і при ньому Давньосховища старожитностей (26.04.1893 – 3.03.1894 рр.). *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 646. Спр. 51. Арк. 1, 3.

³ Там само. С. 7, 8.

⁴ Статут Волинського церковно-археологічного товариства 1894 р., список членів та ін. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.; Устав Волинського церковно-археологічного товариства. С. 17–19.

завданням об'єднання було сприяння завершенню підготовки історико-статистичних описів церков і парафій Волинської єпархії та організація дослідження історичного минулого регіону¹.

Волинське церковно-археологічне товариство функціонувало до 1914 р., проте найбільш продуктивно воно діяло у 1893–1900 рр. Значним його здобутком стало видання за редакції М. Трипольського й О. Фотинського та наукового сприяння київського історика М. Істоміна двох випусків (у 1896 та 1898 рр.) «Вольнского историко-археологического сборника»², в яких вміщено документи і матеріали, а також статті з історії єпархії. З-поміж публікацій науковою значимістю привертають увагу нариси М. Трипольського про Мелетія Смотрицького (вип. 1) та О. Фотинського про життя і побут населення «старої» Волині (вип. 2). Однак серед недоліків цих видань, які позначилися на їх якості, була вузькоконфесійна спрямованість та обмежене коло авторів.

На кінець ХІХ ст. найменш дослідженим в історико-археологічному плані регіоном в Україні залишалася Волинь. Щоб привернути увагу науковців до її минулого, за пропозицією В. Антоновича постановою Х Археологічного з'їзду (1896 р.) було визначено провести наступний такий захід у Луцьку і присвятити його вивченню археології та історії Волині. Проте брак наукових сил у краї, відсутність належного транспортного зв'язку, умов для проведення форуму в Луцьку, ХІ Археологічний з'їзд відбувся у Києві (1899 р.), де волинська тематика вважалася головною³.

Волинське церковно-археологічне товариство взяло діяльну участь у підготовці та організації київського з'їзду архе-

¹ Про заснування в Житомирі церковно-археологічного товариства і при ньому Давньосховища старожитностей (26.04.1893 – 3.03.1894 рр.). *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 646. Спр. 51. Арк. 2.

² Вольнский историко-археологический сборник. Вып. 1. 244 с.; Вольнский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Вольнского Церковно-археологического общества. Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1900. 287 с.

³ Фотинский О. История Общества исследователей Волини. С. 14–15.

ологів: 1897 р. воно опублікувало і поширило складену В. Антоновичем програму досліджень краю від найдавнішого часу до битви під Берестечком у 1651 р.¹; надало всіляку допомогу у проведенні археологічних розкопок і розвідок у Західній Волині, які здійснювали В. Антонович та його дружина К. Мельник-Антонович, М. Біляшівський, С. Гамченко; у сприянні історичним дослідженням київських учених – М. Істоміну, І. Каманіну, М. Довнару-Запольському та ін.²; делегувало своїх доповідачів на археологічний з'їзд; підготувало на час роботи цього форуму в Києві велику виставку матеріальної і духовної культури Волині; організувало наукову екскурсію для учасників форуму по історичних місцях Волині; опублікувало звіт про участь волинської делегації в роботі з'їзду³. До головних результатів його роботи варто віднести оприлюднення і видання В. Антоновичем «Археологічної карти Волинської губернії»⁴, публікацію важливих статей і матеріалів з історії Волині в «Трудах» XI Археологічного з'їзду (Москва, 1901).

На межі XIX–XX ст. Волинське церковно-археологічне товариство, перебуваючи під владою єпархіального управління, продовжувало зберігати вузькоконфесійний характер, що не задовольняло зростаючі потреби науковців і краєзнавців, які перебували під впливом діяльності НТШ у Львові, інших наукових товариств. Вони стали залишати церковно-археологічну спілку і переходити в інші краєзнавчі формування з більш демократичним спрямуванням. Зокрема, у 1898 р. товариство налічувало 19 дійсних і 119 кандидатів у члени⁵, а вже в перші роки XX ст. їх кількість скоротилася майже на половину. Фак-

¹ Там само. С. 17.

² Там само. С. 18.

³ Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г. Антонович і старожитності Волині. *Шоста Всеукр. наукова конф. з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 405.

⁴ Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии. *Труды XI Археологического съезда 1899 г. в Киеве*. Москва, 1901. Т. 1. С. 11–32.

⁵ Волинское церковно-археологическое общество в 1898 году. *Волинские епархиальные ведомости*. Житомир, 1899. № 8. С. 218–223.

тично з цього часу Волинське церковно-археологічне товариство перетворюється в гурток краєзнавців із вивчення церковної історії та старожитностей.

Уже в середині 1890-х рр. у колах наукової інтелігенції почала формуватися ідея про створення єдиної потужної науково-дослідної і просвітницької організації світського характеру, яка б об'єднала краєзнавців Волині. Її виразником став відомий український етнолог і літературознавець Микола Іванович Коробка (1872–1921), який здійснював етнографічне вивчення Волині, спілкувався з місцевими краєзнавцями і добре знав їхні проблеми. У 1896 р. він оприлюднив у газеті «Вольнь» звернення – «Лист до волинської інтелігенції». Автор відозви писав: «Волинь є у всіх відношеннях багатою скарбницею, з якої наука може черпати без кінця найрізноманітніші дані. Столиця не в змозі зробити все за провінцію, остання повинна потурбуватися сама за себе... Мені здається можливим єднання культурних елементів краю на ґрунті наукового товариства «Дослідників Волині»; саме товариство уявляється з широкою програмою, що охоплює як природничо-історичне, так і археологічне та етнографічне вивчення Волині, з декількома секціями і неодмінно з публічними засіданнями»¹.

Невдовзі М. Коробка, археолог С. Гамченко і директор Житомирської гімназії П. Сидоров склали проект статуту «Товариства дослідників Волині», розтиражували і надіслали його для обговорення та надання пропозицій багатьом відомим ученим – прихильникам вивчення Волині, зокрема В. Антоновичу, К. Болсуновському, В. Боцяновському, М. Петрову, О. Левицькому та ін.². М. Біляшівський опублікував проект статуту в «Киевской старине»³.

¹ Коробка Н. И. Письмо к Вольнской интеллигенции. *Вольнь* (г. Житомир). 1896. № 113.

² Фотинский О. История Общества исследователей Вольни. С. 8–9.

³ Беляшевский Н. Общество исследователей Вольни. *Киевская старина*. 1897. Т. 57. Май. С. 17–20; Кострица М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир : Волинь, 2001. 372 с.

Перше засідання зі створення Товариства дослідників Волині відбулося 3 квітня 1897 р. у будинку Житомирської гімназії під головуванням П. Сидорова. В його проведенні взяло участь 17 членів-засновників, серед них М. Коробка, С. Гамченко, В. Боцяновський та інші, зокрема від Волинського церковно-археологічного товариства – О. Фотинський, М. Барський, Я. Яроцький. Зібрання обговорило і затвердило проект статуту товариства та подало його на розгляд волинському губернатору В. Трепову¹. Три роки цей проект безрезультатно відлежувався в різних урядових інстанціях. Справа зрушилася з місця після проведення XI Археологічного з'їзду, за клопотанням учасників якого міністр народної освіти затвердив статут товариства 11 квітня 1900 р. Уже 2 грудня того ж року в залі засідань Житомирської публічної бібліотеки відбулося урочисте відкриття Товариства дослідників Волині, яке ефективно діяло до 1920 р. Співка відновила свою діяльність 1946 р. у Канаді і вже з 1990 р. активно функціонує в Україні як Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині².

У 1901 р. Товариство дослідників Волині мало в своєму складі 162 почесних і дійсних членів, кореспондентів та кандидатів у члени з числа краєзнавців і патріотів Волині та їх прихильників в інших українських губерніях. Враховуючи те, що до цього нового об'єднання перейшло чимало членів Волинського церковно-археологічного товариства (його почесними членами і керівниками стали М. Барський, О. Фотинський), духовні особи становили майже 40 відсотків його складу, що засвідчує визнання ними нових світських програм наукового дослідження Волині³.

Основу Товариства дослідників Волині склали сформовані природнича (36 членів), етнографічна (23), економічна (45) та

¹ Фотинский О. История Общества исследователей Вольны. С. 10–11.

² Левицкий О. И. Открытие Общества исследователей Вольны. *Киевская старина*. 1902. Октябрь. С. 41–42; Фотинский О. История Общества исследователей Вольны. С. 10–11; Кострица М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. 372 с.

³ Фотинский О. История Общества исследователей Вольны. С. 11.

історична (зо) наукові секції. Протоієреї Я. Яроцький, М. Трипольський із церковно-археологічного товариства очолили відповідно економічну та історичну секції¹. Головним друкованим органом стали «Труды Общества исследователей Волыни», п'ятнадцять томів (випусків) яких побачили світ упродовж 1902–1920 рр.². Зокрема, у першому томі Я. Яроцький вмістив статтю про стан вивчення пам'яток первісного суспільства на Волині та про археологічні дослідження курганів Речицького могильника; О. Фотинський опублікував історичний нарис про Дорогобуж-Волинський, етнографічну розвідку «До історії звичаїв Ковельського Полісся»³. З приходом до керівництва товариства відомого ученого-природознавця П. Тутковського та етнологу В. Кравченка в «Трудах» об'єднання з 1904 р. стала переважати природнича й етнографічна тематика.

Розглядаючи статут Товариства дослідників Волині, історик О. Левицький зазначив у «Киевской старине», що цій спілці «надані такі права і повноваження, котрими не володіє жодне з існуючих, наприклад у Києві, вчених товариств»⁴. Дійсно, розпорядники цього статуту взяли за зразок установчі документи і програми діяльності НТШ у Львові. Товариство дослідників Волині, яке відкрило двері всім науковцям і краєзнавцям без різниці станів, професій та національностей, взяло на себе зобов'язання досліджувати універсально і комплексно флору, фауну, мінералогію, геологію, палеонтологію, антропологію, географію, етнографію, демографію, звичаєве право, сільське господарство, промисли, торгівлю, статистику, археографію, археологію, історію, топографію, нумізматику, гераль-

¹ Там само. С. 15–16.

² Пхійденко І. С. Розвиток краєзнавства на Волині в кінці XIX – на початку XX ст. *Шоста Всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 406–407.

³ Яроцький Я. В. Краткий отчет о раскопках курганов Речицкого могильника. *Труды Общества исследователей Волыни*. Т. 1. Житомир, 1902. С. 92–117; Фотинский О. А. Дорогобуж-Волынский. *Труды Общества исследователей Волыни*. Т. 1. Житомир, 1902. С. 33–91.

⁴ Левицький О. И. Открытие Общества исследователей Волыни. С. 42.

дику, старожитності та інші галузі загального краєзнавства і регіоналістики «не тільки на терені Волинської губернії, але й місцевостей старої Волинської землі і Волинського князівства»¹.

За розмахом регіонального вивчення і результатами праці Товариство дослідників Волині перетворилося у перші десятиліття ХХ ст. у великий науково-дослідний інститут Правобережної України, який став оплотом вітчизняної науки та українського національного відродження. Саме в його роботі взяли участь ті представники духовенства краю, які прагнули вийти за межі вузькоконфесійних інтересів і були прибічниками українізації церкви та активізації національно-визвольного руху. Вагомими наслідками діяльності цього товариства є згуртування навколо себе науковців і краєзнавців Волині та демократизація краєзнавчого руху, значні досягнення у дослідженні природи, історії та культури регіону, які утвердили наукове волиннезнавство. Створений ним 1913 р. у Житомирі Центральний музей Волині² – ще один важливий культурний і науковий центр, став у перспективі основою для заснування і діяльності Житомирського обласного краєзнавчого музею.

Таким чином, упродовж середини ХІХ – початку ХХ ст. духовенство Київщини, Волині й Поділля активно прилучилося до науково-краєзнавчої роботи з написання історичних описів своїх епархій, парафій, церков та пов'язаних із ними міст, містечок і сіл, мало свої епархіальні історико-статистичні комітети, церковно-історичні та археологічні товариства, які відіграли важливу роль у розвитку краєзнавчого руху в Правобережній Україні, було причетним до становлення наукових регіональних шкіл киевознавства, волиннезнавства і поділлязнавства. При цьому його патріотично налаштовані представники вийшли за межі вузьких конфесійних інтересів право-

¹ Устав Общества исследователей Волини. *Труды Общества исследователей Волини*. Житомир, 1902. Т. 1. С. 19.

² Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. С. 82.

славної російської церкви і стали поборниками її українізації, діячами українського національно-культурного й духовного відродження.

Починаючи з 1850-х рр., головними осередками краєзнавчого руху та регіональних досліджень стали Київська духовна академія, Волинська семінарія в Кременці та Подільська семінарія у Кам'янці-Подільському. Саме вони до початку ХХ ст. були центрами регіональних досліджень з історії, археології, етнології, фольклору, мистецтвознавства, релігії, освіти, музейної і пам'яткоохоронної справи Правобережжя. При цих закладах тривалий час видавалися «Труды Киевской духовной академии», в 1865–1906 рр. часопис «Волинские епархиальные ведомости», у 1862–1905 рр. «Подольские епархиальные ведомости», в яких систематично публікувалися результати краєзнавчих досліджень, історико-статистичні описи епархій, парафій, церков, монастирів, селищ, сіл і міст, котрі позитивно впливали на розвиток українського національно-культурного руху. Саме при згаданих закладах функціонували в 1865–1890-х рр. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет, у 1872–1920 рр. Церковно-археологічне та історичне товариство Київської духовної академії, у 1893–1915 рр. Волинське церковно-археологічне товариство, як організатори та провідники краєзнавчого руху, до якого була залучена низка діячів українського національно-культурного і духовного відродження (М. Петров, О. Фотинський, М. Орловський, А. Сендульський, Л. Похилевич, М. Яворовський, Ю. Сіцинський та ін.).

5.3. Місце духовенства в розвитку культури України

Як не дивно, за всієї наявної наукової літератури і маси публікацій про внесок православного духовенства в українське національне відродження у ХІХ – на початку ХХ ст., станом на сьогодні найменш висвітленим в історіографії залишається пи-

тання про місце і роль духовенства у різних сферах культурного життя України та окремих її регіонів. Мається на увазі його внесок у розвиток вітчизняних музейної і бібліотечної справи, просвітництва, художньої літератури й мистецтва та інших галузей, а також його значення в морально-етичному вихованні, формуванні релігійного світогляду українського суспільства, збереженні його народних переказів, обрядів і традицій, як основи менталітету, що є однією зі складових розбудови української нації. У цьому напрямку варто відзначити публікації істориків С. Гладкого¹, О. Герасименко² та інших, які частково висвітлювали проблему культурницької діяльності православного українського духовенства в другій половині XIX – на початку XX ст.

Початки формування національних інтересів в культурницькому русі чітко прослідковувалися як серед викладацького складу, так і учнівської молоді в духовних училищах, семінаріях, академіях, а утверджувалися вже в повсякденному пасторському житті. При цьому захоплення культурницькою справою в духовних освітніх закладах часто призводило до того, що семінаристи, зрештою, відмовлялися від священницького сану, не бажали отримувати вищу духовну освіту й прагнули продовжити навчання у світських університетах та інститутах, зрештою, направити свої зусилля на культурницьку і громадську ниву національного спрямування, завдання якої аж ніяк не збігалися з інтересами російського самодержавства. Така масова тенденція серед випускників семінарій у 1850–1860-х рр. змусила св. Синод і царський уряд заборонити семінаристам вступати у вищі світські навчальні заклади.

Можна навести такий яскравий типовий приклад. Щоб полегшити збір різноманітних джерел для написання першої уза-

¹ Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України початку XX ст. 50 с.

² Герасименко О. Благословенна завжди будь, моя квітуча земле! / ред. о. Агафангел Давидовський ; Вінницька обласна Асоціація православних педагогів в ім'я святих рівноапостольних Мефодія і Кирила. Вінниця : Едельвейс і К, 2005. 424 с. (Православна культура Поділля).

гальнюючої праці – «Історико-статистичний опис Подільської єпархії», викладач і бібліотекар Подільської духовної семінарії П. Гліщинський, який розпочав роботу над нею у 1852 р., залучив до збирання матеріалів для її створення окремих своїх колег та здібних учнів старших класів. Він фактично заснував своєрідний гурток фольклорно-етнографічного спрямування, що започаткував народознавче вивчення Поділля, яке тривало в семінарії до початку ХХ ст.¹

Активними подвижниками цього осередку виявилися семінаристи, зокрема, майбутні українські письменники і вчені Степан Руданський (1834–1873), Анатолій Свидницький (1834–1871), Каленик Шейковський (1835–1903) та ін.² Вони перебували під впливом визначного польсько-українського фольклориста та композитора Антона Коціпінського (1816–1866), вихідця з Галичини, який протягом 1846–1855 рр. працював у Кам'янці-Подільському й згодом опублікував цікаву збірку «Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії» (Київ, 1861). Члени осередку, спираючись на опубліковану 1852 р. в подільських губернських «Ведомостях» «Програму для збирання зразків народної мови»³ та на власні методичні розробки, впродовж

¹ Олійник І. М. Народознавчий гурток Кам'янець-Подільської духовної семінарії в середині ХІХ ст. С. 96–99; Олексій Кошель, Тетяна Ніколаєва. Православне духовництво й національна інтелігенція Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 42–43.

² Назаренко Є. Д. Подільські видання творів Руданського. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конф. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 126–127; Шумада Н. С. Фольклор Поділля у записах С. Руданського. С. 169–173; Мацевич А. Ф. Анатолій Свидницький : повість. Київ : Молодь, 1984. 182 с.; Шевченко Л. В. Каленик Шейковський – дослідник мови та побуту подолян. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 91–93; Шеремета Н. П. Подвижницька діяльність Каленика Шейковського. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 93–95.

³ Програма для собиранія образцов народного языка и словесности. № 17

1852–1855 рр. обстежили чимало сіл і містечок Кам'янецького, Проскурівського, Вінницького, Летичівського й інших повітів Подільської губернії, зібрали і систематизували значний фольклорно-етнологічний та історичний матеріал, який узагальнив у своєму рукописі «Описание Подольской епархии» П. Гліщинський та був використаний у своїй творчості членами гуртка.

Натомість С. Руданський упорядкував двотомний збірник «Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии С.В.Р.», в який включено 156 українських пісень родинно-побутового і соціально-ужиткового характеру¹. Згодом, у 1861 р., в Ялті С. Руданський підготував ще один збірник за назвою «Копа пісень». До збірника увійшло понад 30 пісень попереднього двотомника, два десятки нових записів і сім авторських творів. Ці збірки письменника є скарбницею народного фольклору, використовуються сьогодні у творчості композиторів, у розвідках народознавців. Найбільш цінним матеріалом для дослідників українського побуту є етнографічний нарис С. Руданського «Подольськеє весілля»². Тут подається докладний опис поденного народного ритуалу українського селянина – від середи до понеділка та 134 обрядові пісні. Серед фольклорної спадщини привертають увагу дослідників записані С. Руданським на Поділлі історичні («Ой був Сава в Немирові в ляхів на обіді»), рекрутські («Бодай же той головою наложив, хто до Кам'янця дорожку проложив») та ліричні («Україна моя мила», «Ти, дівчино моя» та ін.) пісні.

Важливі етнографічні дослідження здійснив уродженець Кам'янця-Подільського, згодом відомий український учений, шевченкознавець і педагог К. Шейковський. За матеріалами етнологічних зібрань під час навчання в семінарії він видрукував у 1860 р. народознавчу працю в двох книгах «Быт подо-

(Приложение).

¹ Руданский С. Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии. Т. 1–2.

² Руданський С. Подольськеє весілля. 61 с.

лян»¹. Вона була задумана автором як своєрідна енциклопедія народної творчості, але виявилася незавершеною. Доповнив цей твір його колега А. Свидницький у статті «Пасха у подолян. З приводу «Побуту подолян» К. Шейковського» (1860), яка була опублікована завдяки П. Кулішу в журналі української громади в Петербурзі – «Основі»². Згодом у своєму романі «Люборацькі: сімейна хроніка» А. Свидницький у гумористично-викривальному тоні зобразив буденне життя пересічних священників-обивателів, відірваних від суспільних потреб³.

Отже, творчу спадщину народознавчого гуртка Подільської духовної семінарії та його представників П. Гліщинського, С. Руданського, А. Свидницького, К. Шейковського та інших семінаристів можна по праву віднести до фундаторів фольклорно-етнологічного вивчення людності Поділля в контексті українського національно-культурного відродження.

Після смерті П. Гліщинського народознавчий гурток на деякий час розпався, а його члени, закінчивши семінарію, відмовилися від отримання церковного сану, продовживши здобувати вищу освіту у світських вищих навчальних закладах Києва, Петербурга та Москви. Вони присвятили себе розвитку української культури, зокрема опублікували вищезгадані фольклорно-етнографічні твори, стали діячами національного відродження.

До цієї ж когорти варто також віднести етнографа, фольклориста, краєзнавця і письменника Сергія Олександровича Венгрженовського (1844–1913)⁴. Він був уродженцем с. Нове Поріччя Кам'янецького повіту (тепер Гороδοцького району Хмельницької області), закінчив Кам'янець-Подільське духовне училище, а в 1869 р. – Подільську духовну семінарію.

1. Шейковский К. В. Быт подолян. Киев, 1859. Вып. 1. 72 с.; 1860. Вып. 2. 74 с.

2. Свидницький А. П. Пасха у подолян. № 10. С. 43–44; № 11–12. С. 26–71.

3. Свидницький А. Люборацькі: сімейна хроніка. 296 с.

4. Венгрженовский Сергей Александрович (некролог). *Православная Подолия* (г. Каменец-Подольск). 1914. № 2. С. 24–27; Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 188.

Священницький сан він не прийняв, натомість продовжив навчання на історико-філологічному факультеті Новоросійського (Одеського) університету. З 1887 р. постійно працював чиновником у Подільському акцизному відомстві, переважно в Гайсині та селах однойменного повіту. Водночас активно і творчо розвивав та вдосконалював уподобання з фольклору й етнографії, закладені ще під час студіювання в семінарії. Вивчав побут, звичаї і традиції подільських селян, збирав фольклор. Один із перших звернув увагу на виявлення українських національних рис у подільських вишиванках, ткацтві, писанках. У 1886–1898 рр. співпрацював із редакцією журналу «Киевская старина», публікував у ньому статті, етнографічні розвідки і повісті («Языческий обычай в Брацлавщине «гонити шуляка», «Рабочие волы в Брацлавщине и их номенклатура»¹ та інші, а також переклади творів із польської мови Й. Ролле «Кармелюк» (1888), «Судьба красавицы» (1887) тощо, оприлюднив велике дослідження «Исторический очерк унии в Брацлавщине»². Він передав упродовж 1890–1910 рр. чимало книг, колекцій фольклорно-етнографічних матеріалів, раритетних документів і предметів старовини Кам'янець-Подільському єпархіальному давньосховищу; з 1890 р. був дійсним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, з 1906 р. – членом Подільської «Просвіти»³. Часопис «Украинская жизнь» у 1914 р. розмістив некролог з приводу кончини С. Венгрженовського, в якому високо оцінено його служіння українському народу⁴.

¹ Венгрженовский С. А. Языческий обычай в Брацлавщине «гонити шуляка». *Киевская старина*. 1895. Т. 50. Сентябрь. С. 282–323; Венгрженовский С. А. Рабочие волы в Брацлавщине и их номенклатура. *Киевская старина*. 1898. Т. 61. Июль-август. С. 36–49.

² Венгрженовский С. А. Исторический очерк унии в Брацлавщине. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольск, 1887. Вып. 3. С. 1–422.

³ Біографічні довідки про діячів м. Кам'янця-Подільського і Поділля. Авторські записки. *ДАХмО*. Ф.-3333. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 7–8.

⁴ Венгрженовский Сергей Александрович (некролог). *Украинская жизнь*. Москва, 1913. № 26. С. 90.

Із середини 1860-х рр. і до початку ХХ ст. Подільська духовна семінарія зберегла за собою традицію центру народознавчого вивчення краю, діяльності фольклорно-етнографічних гуртків викладачів і учнів, виховала плеяду талановитих послідовників і подвижників цієї справи, що працювали задля національно-культурного відродження України. Прикладом може бути народознавча діяльність у 1870-х – першій половині 1880-х рр. ректора семінарії Митрофана Васильовича Сімашкевича (1845–1933)¹. Він народився 23 листопада 1845 р. у с. Голодьки біля м. Хмільник, що тепер на Вінниччині, в сім'ї спадкових священників. У роки навчання в Подільській семінарії, під час студіювання в Петербурзькій духовній академії, яку закінчив у 1869 р. зі ступенем кандидата богослов'я, він прилучився до дослідження історії Поділля, широкою народознавчою діяльністю. У 1869–1884 рр. М. Сімашкевич мешкав у Кам'янці-Подільському, працюючи спочатку в місцевій духовній консисторії, потім із 1871 р. – викладачем, із 1875 р. – магістром богослов'я, а з 1877 до 1884 рр. – професором, ректором Подільської духовної семінарії (мав сан протоієрея). Йому судилося відіграти визначну роль у розвитку краєзнавчого руху та регіональних досліджень на Поділлі у 1870-х – на початку 1880-х рр. Із 1884 р. його перевели до Донської православної духовної семінарії на ректорську посаду. В основному жив і працював у Новочеркаську, досягши вищих щаблів в ієрархії духовенства (був архімандритом, єпископом, архієпископом, митрополитом), у 1920-ті – на початку 1930-х рр. зазнав політичних репресій від радянської влади².

¹ Сіцинський Ю. Кам'янецький історик М. В. Сімашкевич. *ДАХМО*. Ф.-3333. Оп. 1. Спр. 31 – рукопис. 12 арк.; Баженов Л. В., Кошель О. М. Архієпископ, ректор, учений (дослідник Поділля Митрофан Васильович Сімашкевич). С. 197–202; Трембіцький А. М. До біографії Митрофана Васильовича Сімашкевича – першого наставника Євфимія Сіцинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : зб. статей за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. У 3-х т. Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, 2004. Вип. 3. Т. 1. С. 54–58.

² Баблюнок О. В. Наукова та громадсько-релігійна діяльність М. В. Сімашке-

М. Сімашкевич чимало зробив на посадах викладача і ректора Подільської семінарії для вивчення і популяризації творчості випускника закладу С. Руданського, співпрацював із видатним українським етнологом П. Чубинським, опублікував ґрунтовні праці «Римское католичество на Подолии» (1872)¹ та «Историко-этнографический очерк Подолии» (1875–1876)², які й досі залишаються настільними книгами для науковців і краєзнавців. Він залучав до історичного та етнографічного вивчення краю своїх викладачів і учнів, був наставником Ю. Сіцінського й інших здібних вихованців семінарії. Зокрема, за його наукового наставництва останній, який щойно закінчив семінарію, опублікував у 1881 р. свою першу етнографічну розвідку «Предания о полозе»³, і з цього часу назавжди пов'язав своє життя з історією, краєзнавством і народознавством.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. фольклорно-етнографічне вивчення Поділля пов'язане з діяльністю вихованців Подільської духовної семінарії українського композитора Миколи Леонтовича (1877–1921)⁴. Так, у 1896–1898 рр. він був диригентом учнівського хору семінарії, який виконував подільські пісні на основі власних зібрань, упорядкував і оприлюднив «Перший збірник пісень з Поділля» (1901) та «Другий збірник пісень з Поділля» (1903). Закінчивши семінарію, М. Леонтович не прийняв сан священника, визначившись як композитор, ставши відомим діячем національного відродження.

вича. С. 71–75; Трембіцький А. М. Митрофан Сімашкевич: хроніка життєвих і творчих шляхів. С. 138–146.

1. Сімашкевич М. В. Римское католичество и его иерархия на Подолии. Каменец-Подольск, 1872. 469 с.

2. Сімашкевич М. В. Историко-этнографический очерк Подолии. Каменец-Подольск, 1875. Ч. 1; 1876. Ч. 2–3.

3. Автобіографічні записки Є. Й. Сіцінського. Січень 1923 – 28 жовтня 1934 рр. ДАХмО. Ф.-3333. Оп. 1. Спр. 26. 36 арк.

4. Гальчак С. Д. Розвиток краснавства у Східному Поділлі: XIX – початок XXI ст. С. 641–642; Завальнюк А. Ф. Микола Леонтович. Листи, документи, духовні твори. До 130-ї річниці від дня народження. Вінниця : Нова книга, 2007. 272 с.

Таким чином, у Подільській духовній семінарії – головному осередку народознавчого вивчення краю, сформувалась і діяла з середини ХІХ і до початку ХХ ст. науково-краєзнавча школа етнографів та фольклористів, відомими представниками якої стали викладачі і вихованці закладу П. Гліщинський, С. Руданський, А. Свидницький, М. Сіماشкевич, Ю. Сіцінський, В. Свідзинський, М. Леонтович та інші – подвижники українського національного відродження¹.

Таких постатей ми зустрічаємо серед представників духовенства, які своє життя присвятили служінню православної церкви, водночас знаходили можливість виходити за межі своїх пасторських обов'язків і працювати на благо українського народу. Мається на увазі протоієрей Михайло Якимович Орловський (1807–1887)², уродженець с. Кочубіїв (тепер Чемеровецького району Хмельницької області). Після закінчення у 1835 р. Подільської духовної семінарії (до 1887 р.) був незмінно священником Свято-Миколаївської церкви у с. Глядки (нині Волочиського району) й одночасно у 1846–1871 рр. – благочинним свого округу. Сумлінно виконуючи пастирські обов'язки, він, як творча натура, активно займався історією, краєзнавством, етнографією, фольклором Поділля, літературною і громадською діяльністю; з 1865 р. входив до складу Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та низки всеросійських наукових товариств (економічного, географічного). Був власником однієї з найбільших приватних бібліотек (понад 2 тисячі книг), до якої звідусіль приїжджали попрацювати науковці. М. Орловський співпрацював із П. Кулішем, котрому

¹ Кошель О. М. Подільська православна духовна семінарія – осередок народознавчого вивчення Правобережної України (ХІХ – початок ХХ ст.). С. 172.

² Баженов Л. В., Кошель О. М. Протоієрей Михайло Орловський – визначний дослідник історії Поділля другої половини ХІХ ст. С. 363–371; Баженов Л. В. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля. С. 27–30; Oleksii Koshel. The Role of Right-Bank Ukraine's Orthodox Clergy in the Local Lore Movement (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Centuries). *Codrul Cosminului*. 2021. № 1 (27). P. 54-55.

передав 1861 р. понад 2000 зразків приказок, прислів'їв із Поділля, які він записав серед місцевого населення; у 1884 р. цей священник подарував часопису «Киевская старина» 1300 приказок і прислів'їв, а ще раніше, у 1876 р., – рідній Подільській духовній семінарії 130 стародруків і рукописів. Значну частину своєї народознавчої колекції оприлюднив у часописах. Зокрема, у «Подольских епархиальных ведомостях» наприкінці 1860-х – у першій половині 1880-х рр. М. Орловський опублікував «Малоросійські прислів'я (числом 844), розташованих в алфавітному порядку», «Народні казки, повір'я, перекази і пісні про старовину», «Народні перекази кам'янецьких жителів про ікону Св. Анни», «Подільські колядки і пісні», «Подільські коломийки» та ін. Така діяльність відповідала нагальним потребам українського національного відродження¹. Водночас М. Орловський у 1872 р. опублікував у кількох подачах цього ж часопису свою історичну повість «Роксолана или Анастасия Лисовская»², в якій описав долю українки з Поділля, дружини султана Османської імперії Сулеймана I Пишного. У повісті він стверджував, що А. Лісовська народилася в священницькій сім'ї у містечку Чемерівці Кам'янецького повіту, й тим самим розпочав дискусію про місце її народження, яка продовжується й нині. З 2007 р. за заслуги перед українським народом та подолянами щорічно подвижникам-краєзнавцям та етнологам у Хмельницькому вручається міська премія імені Михайла Орловського. Того ж року до 200-річчя з дня народження були видані окремою книгою зібрання творів М. Орловського³.

Яскравою постаттю як краєзнавець, етнограф і фольклорист Поділля був протоієрей Микола Іванович Яворовський (1842–1919)⁴. Уродженець с. Голубече Ольгопільського повіту

¹ Фарина С. Я. Духовенство в національно-культурницькому русі на початку ХХ ст. С. 192–200.

² Орловский М. А. Роксолана или Анастасия Лисовская. Историческая повесть. № 42–53.

³ Михайло Якимович Орловський (1807–1887). Вибрані твори. 276 с.

⁴ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. С. 247.

Подільської губернії, у 1866 р. він закінчив Київську духовну академію, з 1867 р. до 1886 р. – викладач Подільської духовної семінарії, у 1886–1917 рр. – директор, згодом наглядач Кам'янецького міського духовного училища. Був редактором «Подольских епархиальных ведомостей» (1883–1890), 5-ти випусків «Трудов» Подільського епархіального історико-статистичного комітету (1876–1895), учасник українського руху на початку ХХ ст. М. Яворовський є автором народознавчих книг «Риси з релігійного і побутового життя Поділля в минулі віки» (1905), «Історія громадянського і релігійного життя Поділля» (1912) та чимало ін.¹

Такою самою діяльністю займався на Волині протоієрей Аполлон Дорофійович Сендульський (1830–1882)². Народився він у священницькій родині в с. Садки Кременецького повіту Волинської губернії. Закінчив Кременецьке духовне училище, у 1854 р. – Волинську духовну семінарію, де долучився до вивчення народного побуту краю, в дискусіях з польськими шляхтичами та русофілами відстоював право українського народу на власне існування. З 1854 р. і до кінця свого життя працював парафіяльним священником у с. Сивки Острозького повіту Волинської губернії (тепер Хмельницька область). Свою релігійно-духовну працю поєднував із заняттями краєзнавством, народознавством (опублікував більше 40 історичних нарисів про міста і села Волині), став одним із фундаторів волиннезнавства. Його подвижництво на ниві дослідження історії та народної культури були високо оцінені в публікаціях «Киевской старины»³.

На Київщині народознавчою творчістю активно займався з початку 1860-х рр. випускник Київської духовної семінарії

¹ Прокопчук В. С. Микола Іванович Яворовський – учитель Ю. Й. Сіцінського по Подільській духовній семінарії, соратник по краєзнавчій праці. С. 102–104.

² Манько М. П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині. С. 120–122; Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині. С. 76–78.

³ Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда. С. 166–170.

Лука Васильович Ільницький (1844–1896). Він також відмовився від висвячення в священники і зосередився на праці в Київському архіві давніх актів, згодом заявив про себе як видавець літератури. Активно збирав фольклор Київщини і Волині, був членом Південно-Західного відділу Географічного товариства (1872–1876), брав активну участь у роботі етнографічно-статистичної експедиції в Правобережну Україну під керівництвом П. Чубинського (1869–1872), був діячем українських громад, мав власну книгарню українських видань (до 1885 р.), видавав громадський альманах «Луна» (1881). Зрештою, за політичну неблагонадійність Л. Ільницького було заслано до Сибіру, де він помер¹.

До видатних діячів української культури кінця ХІХ – 1930-х рр. варто віднести Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939), відомого українського письменника поета і публіциста, історика церкви, члена НТШ, громадсько-політичного діяча в Україні та еміграції². Народився він у сім'ї сільського священника на Вінниччині, навчався в Шаргородському духовному училищі, потім у Подільській і Київській духовних семінаріях, 1896 р. вищу церковну освіту здобув у Київській духовній академії. Під час навчання в Києві, де за наставників мав професорів академії М. Петрова, С. Голубєва, підтримував стосунки з В. Антоновичем, М. Грушевським, О. Кониським, брав активну участь в українському русі. О. Лотоцький також відмовився від священницької служби і став служити чиновником спочатку у Київській, а згодом (1898–1917) – у Петербурзькій контрольній палаті, був куратором Подільської губернії. Як активний діяч української громади в Петербурзі, очолював тут із 1910 р. український клуб «Громада», у 1917 р. обраний головою Української національної ради в російській столиці, активний учасник Української революції 1917–1920 рр., потім емігрант. Як діяч національного відродження, О. Лотоцький чимало

¹ Баженів Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. С. 203.

² Там само. С. 213–241; Олександр Лотоцький. Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича / упоряд. С. Улянівська. Київ : Либідь, 1993. С. 553–568.

робив для заснування українських видавництв, друкування і поширення художньої, наукової та політичної літератури, популяризації відомих українських літераторів (Т. Шевченка, Марко Вовчок, О. Пчілки, М. Старицького, І. Нечуя-Левицького та ін.) та їхніх творів, водночас сам писав численні художні, публіцистичні та історичні твори українською мовою¹. У 1904 р. О. Лотоцький узяв участь у складанні записки з обґрунтування скасування Емського указу 1876 р. й особисто її вручив голові Кабінету міністрів С. Вітте, що стало підставою для реалізації цієї вимоги під час революції 1905 р. Водночас О. Лотоцький зіграв значну роль у виданні 1906 р. українською мовою Євангелія: був членом академічної комісії, яка готувала матеріали для св. Синоду і контролювала та рецензувала хід перекладу Св. Письма рідною мовою.

Важливим напрямком освітньо-культурного життя православної церкви Правобережної України була участь духовенства в другій половині XIX – на початку XX ст. у розбудові бібліотечної справи як основи богословсько-релігійних та світських знань для віруючих та розвитку духовної освіти.

Найбільш творчі, мислячі пастори у цей час створювали й облаштовували власні приватні книгозбірні, які налічували подекуди тисячі книг, журналів вітчизняних і зарубіжних видань церковної та світської літератури, що свідчило про особисті зацікавлення, наукову, освітню, громадсько-політичну і духовну спрямованість їх власників. Почасти такі бібліотеки ставали важливими культурно-освітніми і науковими центрами, які гуртували навколо себе науковців, краєзнавців, педагогів, інтелектуалів та інших категорій читачів, котрі опрацьовували для своїх потреб літературу, якої бракувало в публічних книгарнях і бібліотеках. Уже згадувалося, що великі приватні бібліотеки мали на Поділлі протоієреї В. Гречулевич, М. Орловський, П. Вікул, М. Доронович, С. Лобатинський, І. Шипович, Ю. Сіцінський, М. Яворовський, на Волині – викладач духовної се-

¹ Швидкий В. П. О. Г. Лотоцький і проблеми національно-релігійного розвитку в Україні на початку XX ст. *Старожитності*. Київ, 1994. № 7–8. С. 66–67

мінарії у Кременці М. Теодорович, протоієреї С. Барановський, А. Сендульський, архієпископ Волинський і Житомирський Модест (в миру Д. Стрельбицький), на Київщині – випускник Київської духовної академії Л. Ільницький, протоієреї П. Лебединцев, Л. Похилевич та чимало ін. За нашими підрахунками, близько 158 священницьких сімей на Правобережжі мали приватні бібліотеки загальною кількістю літератури від 1 тис. до 3–5 тис. примірників¹. Здебільшого власники значних книгозбірень, використовуючи ці надбання для суспільних потреб, самі були відомими науковцями, краєзнавцями, етнографами, літераторами, діячами українського національного відродження.

Інший статус і рівень мали бібліотеки Київської духовної академії, Київської, Волинської і Подільської духовних семінарій та окремих духовних училищ, які забезпечували навчальний процес у своїх закладах, сприяли науково-дослідницькій праці професорсько-викладацького складу та студентів і старшокласників семінарій. Такі бібліотеки були під суворим наглядом світської і синодальної цензури, яка не допускала недозволені нею революційні, політичні, атеїстичні, українознавчі, художні та публіцистичні видання. Бібліотеки на 80% комплектувалися навчальними і богословськими, а решта – світськими книгами. Тому література революційного, реформаторського, опозиційного змісту поширювалася насамперед у створюваних молоддю таємних бібліотеках земляцтв, конспіративних гуртків, осередків народницького, соціалістичного, українофільського напрямку, які створювалися у 1860-ті рр. – на початку ХХ ст. у духовних освітніх закладах православної церкви.

¹ Адамський В. Р. Юхим Сіцінський: доля інтелігентів у радянську добу. *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського* : зб. матеріалів міжнарод. науково-практ. конф. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені І. Огієнка, 2010. С. 156–160; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. 255 с.; Баженов Л. В. М. І. Теодорович – видатний дослідник історії Волині останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. С. 64–70; Баженов Л. В. Подвижник на тлі історії Поділля Микола Яворовський. С. 277–281.

Такі книгозбірні вистежували місцеві поліція, жандармерія, інспектура, які вилучали заборонену літературу, а причетних до її зберігання осіб арештовували, ув'язнювали, етапували на заслання. Прикладом може слугувати виявлена під час розгрому жандармами учнівського гуртка партії «Народна воля» (1881–1882 рр.) у Подільській духовній семінарії таємна бібліотека революційної літератури, якою завідував один із керівників гуртка учень Стиранкевич. Серед знайдених видань були народницька й соціалістична література, твори Т. Шевченка, С. Руданського та інші книги¹.

Особливо чимало таких нелегальних книгозховищ у духовних освітніх закладах було виявлено охоронними відомствами напередодні, під час російської революції 1905–1907 рр. та в постреволуційний період. Про це свідчать відомості департаменту поліції про політичну благонадійність бібліотек в українських губерніях², «Описи заборонених революційних видань», виявлених у книгозховищах і вміщених у «Зведених відомостях департаменту поліції» за 1901–1913 рр.³, та в опублікованих

¹ Листування з приводу утворення в Подільській духовній семінарії гуртка партії «Народна воля» (1882–1883 рр.). *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 198–452; Донесення начальника Подільського ГЖУ Київському генерал-губернатору про утворення в Подільській духовній семінарії гуртка партії «Народна воля». (1883 р.). *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 1–3.

² Циркуляр Департаменту поліції від 3 січня 1894 р. про збір відомостей про народні читальні і бібліотеки про політичну їх благонадійність. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 316. 30 арк.

³ Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1902 р. 19 вересня 1902 р. – 8 січня 1903 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1. 94 арк.; Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1903 р. 5 січня 1903 р. – 31 грудня 1903 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2. 423 арк.; Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1904 р. 13 січня 1904 р. – 31 грудня 1904 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 291. 231 арк.; Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1905 р. 6 січня 1905 р. – 30 грудня 1905 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 648. 512 арк.; Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії. 12 липня 1905 р. – 20 березня 1913 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 650. 255 арк.

для службового користування збірниках «Обзоре важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1894 г.»¹ і «Обзоре прокурора Киевской судебной палаты» про антиурядову діяльність революційних організацій на Київщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.², у справах подільського губернатора про розповсюдження на Поділлі нелегальної літератури³ тощо.

Зростаючі потреби у розвитку наукових знань, накопичення опублікованих джерел і літератури з історії православної церкви для підготовки історико-статистичних описів Київської, Волинської і Подільської єпархій, парафій, церков, монастирів із прив'язкою до історії міст, містечок, сіл і хуторів призвели до того, що бібліотеки вищих і середніх духовних освітніх закладів Правобережжя стали масово поповнюватися світськими виданнями. Вже станом на 1901 р. кількість світської наукової, науково-популярної і педагогічної літератури зросла в Київ-

¹ Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1894 г. Санкт-Петербург, 1895. 222 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1895 и 1896 гг. Санкт-Петербург, 1898. 380 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1897 г. Санкт-Петербург, 1902. 315 с.; Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям в 1898 и 1899 гг. Санкт-Петербург, 1902. 365 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1900 г. Санкт-Петербург, 1902. 230 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1901 г. Санкт-Петербург, 1903. 280 с.

² Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1901–1902 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 578. 45 арк.; Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1899–1902 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 1897. 578 арк.; Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1903–1904 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 2898. 166 арк.

³ Справа про розшук розповсюджуваної в Подільській губернії нелегальної літератури. 1873–1874 рр. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 5411. 22 арк.

ській духовній академії у загальній масі на 60%, у Подільській духовній семінарії – понад 50%, а у Волинській – майже на 50% (до 1913 р. питома вага кількості томів у цих закладах ще суттєвіше збільшилася)¹. Це означало, що згадані бібліотеки по суті ставали науковими, приваблювали до себе не тільки науковців і читачів релігієзнавчої літератури поза закладами духовної освіти, а й дослідників із різних частин Російської імперії. Зросла кількість захистів дисертацій та виданих монографій і книг педагогами цих навчальних закладів на світську наукову тематику, зокрема українознавчу, що позитивно впливало на зростання ролі світських дисциплін у духовних навчальних закладах, на посилення прагнення реформувати духовну освіту та її українізацію.

У другій половині XIX ст., у результаті церковної реформи 1860–1880-х рр., масово засновувались і функціонували церковнопарафіяльні школи, при яких створювалися невеликі бібліотеки для потреб учнів, а також грамотних парафіян. У Подільській губернії на початку XX ст. нараховувалося 1754 початкових церковних шкіл, що мали власні бібліотеки, якими користувалося 90,3 тис. учнів². У цих бібліотеках усього налічувалося 236 192 примірників видань, з яких пересічно на кожну школу припадало 178 книг (по 4 на одного учня). Книг для позакласного читання було 41 593, або 31 примірник на одного учня³.

Також бібліотеки створювалися при церквах, які здебільшого були розраховані для потреб церковнопарафіяльних шкіл. Із 1857 р. були запроваджені Правила про комплекту-

¹ Дениско Д. М. Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919 рр.). 224 с.; Дениско Д. М. Бібліотека українського гуртка при Київській духовній академії. С. 26–27.

² Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 128.

³ Отчет о состоянии церковных школ в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. *Православная Подолия*. 1907. № 14. С. 331–336; Айвазян О. Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 16. С. 51–62.

вання церковних бібліотек, які передбачали забезпечення їх передусім релігійно-богословською літературою¹. Тільки в Подільській губернії у 1897 р. діяла 1641 православна церква, з яких у 1182-х були бібліотеки, та 48 книгозбірень благочинницьких округів із 62-х існуючих². На придбання підручників, навчальних посібників та книг для позакласного читання Подільським єпархіальним комітетом та його відділеннями на місцях асигнувалося щорічно від 20 до 30 тис. руб. Крім того, до шкільних та церковних бібліотек жертвували або дарували літературу зі своїх власних книгозбірень священники, вчителі, заможні меценати, а також організовувався збір коштів на придбання книг місцевими сільськими громадами. Для кращого забезпечення таких шкіл навчальною літературою в кожному повіті губернії були організовані спеціальні книжкові склади³. Фонди бібліотек складала література духовно-морального, релігійного, а також світського та художнього спрямування. Серед книг чільне місце посідали Євангеліє, Апостол, Часослов, Псалтир, «Мінея загальна», Службеник, «Акафістник», «Книжечка молільна для всякої потреби», «Книга повчань щоденних», «Повчальна книга на недільні і святкові дні», «Домашній лікувальник», «Тріод пісна», «Тріод цвітна», «Трифологіон», «Ірмосник», «Книга повчальна Іоана Златоустого», «Октоїх», «Книга про перемогу над супостатом» тощо⁴.

Проте державна і синодальна цензура та інспектура суворо контролювали наявну літературу і нові надходження в церковних і церковнопарафіяльних бібліотеках, намагаючись не допустити потрапляння революційних, неблагонадійних та українознавчих видань. Тільки під час революції 1905–1907 рр.

¹ Про комплектування книгами бібліотек церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії. 1867–1897. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 5027. 16 арк.

² Блажевич Ю. І., Блажевич О. І. Подільська єпархіальна бібліотека (кінець XIX – початок XX ст.). С. 39–44.

³ Балабуст Н. Ю. Підготовка педагогічних кадрів для шкільної освіти в Подільській губернії (1864–1917 рр.). С. 98–99.

⁴ Там само. С. 128.

опозиційна література в незначній кількості могла легально потрапити до бібліотек.

Бібліотеки церковні та церковнопарафіяльних шкіл ставали осередками не лише шкільного й громадського життя, а й центрами просвітництва. Їхніми фондами користувалися не лише учні, а й випускники, грамотні селяни та міщани. Серед старшого покоління мирян найбільшим попитом користувалася релігійна література, молодшого – белетристика, історично-біографічна, географічна, сільськогосподарська та медична література, церковно-історичні та церковно-шкільні журнали. Найпопулярнішим був київський часопис «Церковнопарафіяльна школа», який друкувався з 1884 р. до початку ХХ ст.¹. Щоб мати уявлення про комплектацію церковних бібліотек, візьмемо за приклад книгозбірню при церкві Св. Покрови Богородиці, що в містечку Волочиську Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. В ній нараховувалося 472 книги і брошури (228 назв), із них: Святого Письма – 4, богослужбових книг – 37, апологетичних – 13, морально-етичних – 64, літургійно-канонічних – 14, церковно-історичних – 49, духовно-періодичних – 12, із природознавства – 8, зі словесності – 9, екзегетичних – 9 та ін.². У бібліотеці при церкві Івана Богослова у с. Кучманівка Заславського повіту Волинської губернії зберігалися такі цінні книги, як «Євангеліє» 1759 р. видання, «Євхологiон, або молитвослов і требник» (1786 р.), «Ірмалогiон, або церковні співи» (1794 р.), «Тріодiон цвітний» (1768 р.), «Тріодiон» (трипісенник) (1744 р.), «Трефологiон» (краснослів'я) (1787 р.) «Літурхiон» (служебник) (1744 р.), «Анфологія» (церковні свята на 12 місяців) (1725 р.) та інші видання ХVІІІ ст.³. Ці раритетні видання мали бібліографічну цінність для дослідників.

¹ Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): забутий світ. С. 280–289.

² Теодорович Н. И. Вольнь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнский епархии. Т. 4. С. 565.

³ Там само. Т. 3. С. 448–451.

Окрім церковнопарафіяльних шкіл на Поділлі, Волині й Київщині, з кінця XIX ст. набули популярності хати-читальні духовного відомства. Наприклад, такі установи при бібліотеках церковних шкіл діяли в селах Ковбасна, Молокши Балтського повіту, Клебань, Потоки Брацлавського повіту, Кордилівка Вінницького повіту, Кисляк, Кропивна-Нижня, Гранів, Миколаїв, Ладижин, Ташлик Верхній Гайсинського повіту, Вовковинці, Деражня Летичівського, Головчинці, Голодки, Уланів Літинського повіту, Яришів Могилівського повіту, Войтівка, Слободо-Богдановка Ольгопільського повіту, Фельштин Проксурівського повіту Подільської губернії, у Кам'янці-Подільському при Олександро-Невській церкві¹. Хоча у цілому хати-читальні набули меншого поширення.

Саме при них влаштовувалися народні читання, здебільшого пізньої осені і взимку, на яких священники, вчителі й грамотні селяни чи міщани читали різноманітну літературу морально-етичного характеру, про життя святих, пророків і праведників, мучеників за християнську віру, на побутові теми. Тут робився наголос на антиалкогольній агітації, організовувалися різні свята, справлялися народні обряди і традиції. Читання охоче відвідували неосвічені миряни, слухали виступи і промови, переглядали ілюстрації й, зрештою, записувалися до шкіл грамоти. Проте ці заклади також були під суворим наглядом цензури. У фондах духовного відомства та жандармських управлінь державних архівів можна віднайти, для прикладу, документи такого змісту: «Листування з подільським губернатором про закриття бібліотеки-читальні в с. Стрельчинці Брацлавського повіту, яка містить літературу українофільського напрямку»².

¹ Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Евфимия Сецинского. 2009. С. 40, 44, 134, 171, 215, 246, 258, 265, 279, 299, 330, 420, 421, 511, 536, 584, 667, 787.

² Листування з подільським губернатором про закриття бібліотеки-читальні в с. Стрельчинці Брацлавського повіту Подільської губернії, яка містила літературу українофільського напрямку. 1912–1913. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 27. 6 арк.

Важливими центрами культури, духовності, науки і просвітництва в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. були єпархіальні бібліотеки. Зокрема, перші такі книгозбірні почали функціонувати на Київщині та Волині. Пізніше, лише на початку 1890-х рр., така бібліотека відкрилася в губернському Кам'янці-Подільському. Обґрунтовуючи необхідність її заснування, протоієрей Ю. Сіцінський у пояснювальній записці на ім'я подільського єпископа Димитрія писав: «Єпархіальні бібліотеки функціонують майже в усіх губернських центрах, а в Кам'янці-Подільському тепер немає навіть окружної книгозбірні»¹. Єпископ із цього приводу скликав у 1891 р. зібрання духовенства, яке погодило відкриття єпархіальної бібліотеки. Для реалізації проєкту воно зобов'язало консисторію та управління зі свічних операцій у Подільській єпархії виділити спочатку по 100 руб., редакцію «Подольских єпархиальных ведомостей», усіх зацікавлених осіб жертвувати на створювану книгозбірню грошові внески і власну літературу. Перший такий внесок у сумі 500 руб. на цих зборах зробив єпископ Димитрій².

Єпархіальну бібліотеку було відкрито 1892 р. у приміщенні Казанського православного кафедрального собору. Вона перебувала у віданні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, який також опікувався створеною у 1890 р. власною бібліотекою товариства при давньосховищі (історичному музеї), що з самого початку формувалася як наукова для потреб краєзнавчих досліджень (бібліотека давньосховища та єпархіальна знаходилися в одному приміщенні)³. У 1892 р. комітет мав 1245 історичних, богослужбових друкованих і рукописних книг, які, відповідно до змісту, були розподілені між

¹ Сецинский Е. И. О создании Подольской епархиальной библиотеки. *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 10. С. 804–808.

² Собрание по поводу создания Подольской епархиальной библиотеки. *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 47. С. 635–636; Блажевич Ю. І., Блажевич О. І. Подільська єпархіальна бібліотека (кінець XIX – початок XX ст.). С. 39–40.

³ Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 119.

обома книгозбірнями. До єпархіальної бібліотеки того ж року було передано фонди книгозбірні 4-го Кам'янецького благочинного округу, а далі вона поповнювалася в основному за рахунок пожертв, обміну та придбання книг і журналів (90 назв щороку). Наприклад, 1907 р. бібліотека отримала 50 найменуваних іноземних видань¹.

Якщо у 1893 р. обидві бібліотеки Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, які доповнювали одна одну, мали у своєму розпорядженні 1395 видань, то на початок 1902 р. – вже 5411, тобто за 8 років фонд збільшився на 4016 одиниць (до 1912 р. наявна література подвоїлася)². За ці роки налагодилася співпраця книгозбірень з усіма єпархіальними і головними публічними бібліотеками Російської імперії.

23 січня 1893 р. на засіданні комітету були затверджені «Тимчасові правила Подільської єпархіальної бібліотеки», які були уточнені 6 лютого 1894 р. в новому статуті Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і бібліотек давньосховища та єпархіальної, схваленого св. Синодом³. Ці документи регламентували їхню роботу. Бібліотека давньосховища, як наукова, мала допомагати членам товариства в їх дослідженні історії, археології, етнографії, фольклору, мистецтвознавства і складалася з книг російською, польською та іншими іноземними мовами. Тематика видань єпархіальної бібліотеки мала бути в основному богословського та мораль-

¹ Листування Подільського єпархіального історико-статистичного комітету з бібліотеками, навчальними духовними закладами про взаємообмін історичними виданнями, придбання книг для Давньосховища. 1896–1900. *ДАХМО*. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 14. 55 арк.

² Айвазян О. Б., Прокопчук В. С. Бібліотеки освітянських закладів Подільського єпархіального відомства другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. університету ім. І. Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 134–136.

³ Оригінал статуту Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. 1894 р. *ДАХМО*. Ф. 932. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–10; Устав Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем церковного древнехранилища и епархиальной библиотеки. 14 с.

но-релігійного змісту. Її бібліотекар отримував спеціальну оплату і мав вести записи надходжень до книгозбірні, бути присутнім у ній у визначений час, видавати книги та вести записи видачі літератури. Користування її фондами для духовенства Подільської єпархії, службовців духовних навчальних закладів та інших відомчих установ було безкоштовним, з інших осіб за читання книг і журналів у бібліотеці, за виніс літератури додому бралася плата на рік – 4 руб., на пів року – 2 руб. та за місяць – 35 коп. Читачі несли відповідальність за збереження книг¹.

Обидві бібліотеки Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. Подільського церковного історико-археологічного товариства) за вагомих значенням наявної літератури користувалися популярністю в науковців, краєзнавців, освітян Подільської губернії та поза її межами. Тут опрацьовували фонди такі відомі українські вчені, як М. Грушевський, В. Антонович, М. Петров, І. Огієнко та ін.². У роки Першої світової війни та Української революції ці книгозбірні вивозилися з Кам'янця-Подільського і поверталися назад, що розпорошувало їхні фонди. 200 раритетних видань було передано до бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету, в 1920–1980-ті рр. радянська цензура неодноразово робила чистку, щоб позбутися «ідеологічно ворожої» за змістом радянському режиму літератури. Зрештою, вцілілі залишки фондів обох колишніх бібліотек сьогодні складають основу наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, правонаступника давньосховища та його книгозбірень, які є її вартісним надбанням³. Цікаво, що раніше викрадені та вилу-

¹ Айвазян О. Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. С. 53–54.

² Баженов Л. В. Поділля в житті та творчості Михайла Грушевського. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2016. Т. 23. С. 36.

³ Крик Н. В., Старенький І. О. Бібліотека давньосховища при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті як осередок збереження

чені видання поступово виявляються і повертаються до книгозбірні.

Таким чином, можна стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. на території Правобережної України було створено широку мережу бібліотек єпархіальних відомств. Окрім книгосховищ освітніх закладів – шкіл, училищ, духовних семінарій, духовної академії, засновувалися і розвивалися церковнопарафіяльні, окружні та єпархіальні книгозбірні, які існували за рахунок коштів духовних консисторій, пожертв та благодійництва. Фонди книгозбірень склалися, головним чином, із духовної та морально-релігійної літератури, що відповідало інтересам влади стосовно виховання законослухняних і вірноповіданих громадян. Водночас, попри урядові сподівання, на практиці формування та розвитку бібліотечної галузі відіграла важливу культурно-просвітницьку та наукову роль, що, зрештою, сприяло розвитку українського національно-культурного руху у зазначений період.

Православне духовенство, єпархіальні історико-статистичні комітети і товариства правобережних губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. відіграли визначну роль у створенні давньосховищ, музеїв, галерей, організації пам'яткоохоронної справи історико-культурної спадщини українського народу, як основи виявлення, дослідження, збереження та її популяризації, що було важливим для активізації національного відродження¹.

Зокрема, вагома роль у цьому напрямку належить створеному у 1872 р. церковно-археологічному музею при Київській духовній академії за ініціативи відомого українського мовоз-

пам'яток друку та письма (1890–1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 5. С. 125–129.

¹ Федорова Л. Д. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.). С. 149–151; Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України: 1910–1920 : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 296 с.

навця і літературознавця, історика, доктора богослов'я, професора цього закладу і неодмінного керівника музею до 1919 р. Миколи Івановича Петрова (1840–1921), одного з перших академіків УАН¹. У 1868 р. він закінчив Київську духовну академію, потім викладав словесність у Волинській духовній семінарії, захопився дослідженнями цього краю. Із 1870 р. – викладач Київської духовної академії, а з 1872 р. і до 1917 р. – один із фундаторів і постійний секретар Церковно-історичного та археологічного товариства, керівник церковно-археологічного музею при академії. М. Петров відомий як співавтор книг «Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края» (1888)², «Подолія. Историческое описание» (1891)³, «Историко-топографические очерки древнего Киева» (1897) та ін. Зокрема, за останню отримав Велику золоту медаль Московського археологічного товариства, був почесним членом церковних історико-археологічних товариств у Кам'янці-Подільському і Житомирі та дійсним членом понад 40 інших наукових об'єднань⁴.

За 45 років роботи у фондах церковно-археологічного музею Київської духовної академії було накопичено значну кількість предметів української старовини, пам'яток мистецтва, стародруків, середньовічних актів, рукописів, різного роду колекцій. Якщо 1889 р. в музеї знаходилося 15,9 тис. різних старожитностей, то в 1898 р. їх налічувалося понад 30 тис., а 1913 р. – майже 40 тис.⁵, зокрема тут містилося 1400 давніх

¹ Формулярний список позаштатного ординарного професора Петрова Миколи Івановича. *ЦДІАК України*. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10 946. 26 арк.; Життєпис академіка Миколи Івановича Петрова. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ, 1919. Т. 1. С. 71–75; Певницкий В. Мои воспоминания о Киевской духовной академии. Київ, 1911. 152 с.

² Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / авт.: П. Н. Батюшков, Н. И. Петров и др. Санкт-Петербург, 1888. 220 с.

³ Подолія. Историческое описание. 300 с.

⁴ Мошак М. І. Співпраця М. Петрова та Ю. Сіциньського на ниві досліджень Подільської старовини. С. 296–298.

⁵ Про заснування при Київській духовній академії церковно-археологічного музею. 1872. *РДИА*. Ф. 796. Оп. 153. Спр. 993. 42 арк.; Отчеты Церковно-ар-

актів XIV–XVIII ст., 946 унікальних рукописів, 589 стародруків, які стосувалися переважно Правобережної України. Багаті фонди й експозиції цього музею опрацьовували і використовували для наукових цілей відомі українські вчені – археологи, етнографи, мистецтвознавці М. Біляшівський, Ф. Вовк, С. Гамченко та інші, а також науковці Петербурга, Москви, Будапешта, Варшави, Парижа, Калькутти й інших міст світу, але найбільше – місцеві дослідники і краєзнавці¹. Водночас цей музей був науково-методичним центром для створення епархіальних давньосховищ та координатором їх роботи в українських регіонах, особливо на Волині й Поділлі. З музеєм тісно співпрацювали такі відомі краєзнавці та музеєзнавці з Поділля, як М. Сіماشкевич, Ю. Сіцінський, М. Яворовський, із Волині – М. Трипольський, Я. Яроцький, із Київщини – Л. Похилевич, Д. Синицький та ін.² Згодом, у 1919–1920 рр., чимало старожитностей церковно-археологічного музею потрапили до фондів Національного історичного музею України у Києві.

Учасником створення церковно-археологічного музею, помічником його завідувача М. Петрова був студент Київської духовної академії у 1870–1875 рр. Ю. Сіцінський, випускник Подільської духовної семінарії, під час навчання в якій долучився до краєзнавства. Він допомагав своєму вчителю збирати старожитності, комплектувати й описувати фонди, набував музеєзнавчого досвіду у роботі з експонатами. Відтоді на все подальше життя Ю. Сіцінський сприймав професора М. Петрова як найближчу людину та свого наставника, тісно з ним співпрацював, про що свідчить його активне творче листування зі

хеологического общества при Киевской духовной академии за 1872/3 год (все, кроме 1876 г.) до 1915 г / сост.: Н. И. Петров. Киев : Изд-во КДА, 1873–1916; Крайній К. К. Київське церковно-історичне та археологічне товариство. 1872–1920. 104 с.

¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. С. 95.

² Там само. С. 90; Мошак М. І. Співпраця М. Петрова та Ю. Сіцінського на ниві досліджень Подільської старовини. С. 296–298.

свої учителем¹. Серія з 20-ти таких листів зберігається у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського².

У 1889 р. Ю. Сіцінський після кількарічного вчителювання у Бахмуті за направленням Київської духовної академії повернувся до Кам'янця-Подільського, поринув у краєзнавчий рух і став його визнаним лідером. Він одразу виступив за реформування Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та за створення при ньому єпархіальної бібліотеки і давньосховища, щоб не «щезали безслідно з Поділля пам'ятки старовини, культури, мистецтва, що їх вивозили до Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Варшави»³. 29 жовтня 1899 р. відбулося засідання Єпархіального історико-статистичного комітету під головуванням подільського єпископа Димитрія (в миру історика Дмитра Івановича Самбикіна (1842–1908), який суттєво сприяв розбудові краєзнавчого руху на Поділлі)⁴. За його згодою засідання комітету ухвалило заснувати церковний музей – єпархіальне давньосховище; для реалізації цього проекту була створена комісія під патронатом архієпископа Димитрія в складі лідерів місцевого краєзнавчого руху протоієреїв Ю. Сіцінського, В. Якубовича, М. Дороновича та ін.⁵.

¹ Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіцінського. С. 129–157; Мошак М. І. Співпраця М. Петрова та Ю. Сіцінського на ниві досліджень Подільської старовини. С. 296–298.

² Листування. Сіцінський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13747; Спр. 13748; Спр. 13749; Спр. 13750; Спр. 13753; Спр. 13757; Спр. 13758; Спр. 13761; Спр. 13763; Спр. 13764; Спр. 13766.

³ Рукопис Є. Й. Сіцінського «40 літ культурної роботи (з приводу сорокаліття Кам'янецького історико-археологічного музею». 28.08.1930 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 2.

⁴ Самбикін Дмитро Іванович. *Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.* С. 232; Яворовский Н. Воспоминания о высокопреосвященном Дмитриии, бывшем архипастыре Подольском. С. 393–400.

⁵ Рукопис Є. Й. Сіцінського «40 літ культурної роботи (з приводу сорокаліття Кам'янецького історико-археологічного музею». 28.08.1930 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 3; Сецинский Е. И. Подольский епархиаль-

30 січня 1890 р. у приміщенні Казанського православно-го кафедрального собору, що в Старому місті Кам'янця-Подільського, в урочистій обстановці було відкрито перший на Поділлі історико-археологічний музей – давньосховище у складі Єпархіального історико-статистичного комітету. На засіданні комітету його директором було обрано краєзнавця, педагога, священника цього храму Віктора Севериновича Якубовича (1852–1920)¹, секретарем – Ю. Сіцінського, який із наступного року і до 1921 р. був його керівником². Відкриття давньосховища в Кам'янці-Подільському отримало схвальний відгук у часописі «Киевская старина» в червневому числі за 1890 р.: «Вітаємо нову установу і бажаємо їй повного процвітання, не можна не побажання, щоб і в інших містах нашого краю з'явилися такі музеї минулого». Ю. Сіцінський упродовж 1890 р. написав М. Петрову 11 листів, в яких повідомляв про хід розбудови давньосховища, консультувався з ним в організаційних і науково-методичних справах цього закладу, запрошував відвідати його³.

Єпархіальне давньосховище розбудовувалося згідно з затвердженим св. Синодом у 1894 р. статутом «для збирання і збереження старожитностей, які причетні до історії Подільської єпархії і для допомоги членам комітету в їх праці» й складалося з бібліотеки, архіву та відділу речових пам'яток церковної

ний історико-статистический комитет и его древнехранилище в г. Каменец-Подольске. *Археологическая летопись Южной России*. Киев, 1903. № 5. С. 520–524; Сецинский Е. И. По поводу учреждаемого в г. Каменец-Подольске епархиального древнехранилища. *Подольские епархиальные ведомости*. 1890. № 3. С. 79–86.

¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. С. 248.

² Рукопис Є. Й. Сіцінського «40 літ культурної роботи (з приводу сорокаліття Кам'янецького історико-археологічного музею». 28.08.1930 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 2–4; Трембіцький А. М. До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцінського. С. 35–42.

³ Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіцінського. С. 129–157.

старовини¹. Його працівники, усі члени Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а також прихильники музею в обов'язковому порядку збирали все, що мало історичну вартість: документи, рукописи, стародруки, пам'ятки археології, етнографії, фольклору, комплектували колекції з нумізматики, геральдики, порцеляни, писанок, вишиванок, народного одягу, ікон, художніх полотен тощо. З метою науково-методичного підходу у збиранні старожитностей поширювалися відповідні пошукові програми, опубліковані ще у 1884 р. та 1888 р.², а також складені Ю. Сіцінським на початку ХХ ст.³. Всі надходження з прізвищами збиральників зазначалися у щорічних звітах давньосховища і публікувалися на шпальтах «Подольских епархиальных ведомостей» упродовж 1890–1914 рр.⁴. За відомостями Ю. Сіцінського, котрі він опублікував у двотомнику «Опись предметов старины» музею (1904, 1909), в той період у фондах установи налічувалося 7684 писемних і речових пам'яток історії та культури краю, а до 1914 р. їх уже було близько 15 тис.⁵. Старожитності й експонати

¹ Оригінал статуту Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. 1894 р. ДАХМО. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

² Програма для собирания сведений о народных суеве́риях, поверьях, говорах Южной России. *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 4; Програма для собирания сведений о народных суеве́риях, поверьях, говорах. *Подольские епархиальные ведомости*. 1888. № 12. С. 264–274; Програма для собирания историко-географических сведений о населенных местностях. *Подольские епархиальные ведомости*. 1884. № 22–27.

³ Сецинский Е. И. Програма: а) для собирания сведений этнографических о пасхе и ближайшем к ней времени; б) для собирания писанок и вышивок. *Православная Подолия* (г. Каменец-Подольск). 1906. № 2.

⁴ Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1890 г. *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 11. 38 с.; Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1895 г.: отд. оттиск из ПЕВ. Каменец-Подольск, 1896. 36 с.; Щорічні звіти Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і єпархіального Давньосховища старожитностей (1890–1902) та Подільського церковного історико-археологічного товариств і музею при ньому (1903–1913). 1914.

⁵ Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологиче-

виходили за встановлені церковні межі й об'єктивно сприяли перетворенню давньосховища на світський культурно-просвітній і науковий заклад.

За кілька років роботи давньосховище набуло статусу досить великого музейного і наукового закладу, у фондах якого працювали В. Антонович, М. Грушевський, І. Каманін та багато інших дослідників Поділля з різних регіонів України, Росії та Польщі¹. Зусиллями Ю. Сіцінського та його соратників історичний музей став широковідомий, налагодив зв'язки з такими ж установами й головними бібліотекам Російської імперії, зорганізувався в самостійний важливий науковий, краєзнавчий і екскурсійний центр на Поділлі, який активізував історико-краєзнавчі і культурні дослідження та музейне будівництво в регіоні. Збирання, збереження та дослідження історико-культурної спадщина українського Поділля завдяки функціонуванню цього музею мали непересічний вплив на розвиток національного відродження кінця XIX – початку XX ст.

Перше давньосховище у Волинській губернії було засноване при утвореному 20 грудня 1877 р. у Володимирі-Волинському Свято-Володимирському братстві у збудованій ще київським князем Володимиром Великим Васильківській церкві². У його відкритті головну роль зіграв новопризначений єпископ Волинської єпархії архієпископ Волинський і Житомирський Модест (професор Данило Костянтинович Стрельбіцький (1823–1902)³, уродженець Поділля, який закінчив Подільську

ского общества. 1. Описание старинных книг. С. 1–107; Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины. С. 1–105.

¹ Баженов Л. В. Свѣтим Сіцінський і Михайло Грушевський (з історії листування на ґрунті дослідження Поділля). С. 80.

² Василевська С. І. З історії Володимир-Волинського древньосховища. С. 408; Волинское епархиальное древнехранилище. *Киевская старина*. Киев, 1899. Т. 65. Кн. 5 (май). С. 115–116.

³ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. С. 236–237; Высокосвященный Модест, архиепископ Волынский и Житомирский. № 5.

духовну семінарію (1842) та Київську духовну академію (1854), працював педагогом, ректором, був професором низки духовних семінарій, єпископом епархій. Він зарекомендував себе підтримкою краєзнавчого руху, заснуванням давньосховища у Холмі, як редактор і видавець історико-статистичних описів Варшавсько-Холмської і Новгородської епархій. Основу фондів давньосховища Свято-Володимирського братства становили предмети і речі тамтешньої різниці храму Мстислава (Успенський собор), ікони, стародруки, рукописи, церковні книги, літописи, акти, гравюри тощо, а фондів бібліотеки музею – подаровані книги Київською археографічною комісією, архієпископом Модестом і багатьма краєзнавцями та приватними особами¹.

Давньосховище у Володимирі-Волинському служило справі розвитку краєзнавчого руху, музейництва і просвітництва на Волині. Воно представило власну експозицію на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві 1899 р. (16 рукописів, 9 стародруків, 34 ікони, гравюри)². У 1911 р. давньосховище передало Волинському центральному музею в Житомирі 500 стародруків і 100 рукописів, видало короткий опис давньосховища Свято-Володимирського братства³. У фондах цього музею працювали І. Каманін, М. Біляшівський, О. Фотинський та інші волиннезнавці. У бібліотеці музею постійно проводилися народні читання, працював своєрідний лекторій з історико-краєзнавчої тематики⁴. Під час Першої світової війни (1915 р.) старожитності давньосховища Свято-Володимир-

С. 136–138; № 6. С. 171–180; № 7. С. 264–283; Костриця М. Ю., Жилюк С. І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії. С. 211–213.

¹ Василевська С. І. З історії Володимир-Волинського древньосховища. С. 409.

² Фотинский О. А. Вольнь на XI Архелогическом съезде в г. Киеве. № 34, 35, 36.

³ Фотинский О., Бурчак-Абрамович Н. Краткое описание памятников древности, поступивших в Волинское епархиальное древнехранилище с 1 августа 1894 по 1 ноября 1898. *Волинские епархиальные ведомости*. 1899, № 11, часть неофициальная, приложение.

⁴ Василевська С. І. З історії Володимир-Волинського древньосховища. С. 409.

ського братства були евакуйовані до Харкова і до сьогодні там зберігаються у фондах Харківського художнього музею та Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка¹.

На початку 1890-х рр. активно став формуватися головний краєзнавчий центр Волині у губернському Житомирі. Виразником цього процесу стало урочисте відкриття в місті 15 травня 1893 р. єпархіального давньосховища, яке містилося в архієрейському будинку². Завідувачем музею під патронатом архієпископа Модеста був до 1913 р. один із провідних діячів краєзнавчого руху, викладач Житомирської жіночої гімназії Орест Авксентійович Фотинський (1863–1931)³. У розбудові музею активно допомагав його помічник – кафедральний священник, протоієрей М. Трипольський, автор низки історичних праць з історії Волині⁴. За дієвої допомоги архієпископа Модеста та сільських священників з усіх куточків Волинської губернії спрямовувалися до фондів давньосховища предмети старовини, церковні літописи, стародруки, рукописи та книги для бібліотеки.

Важливою подією у краєзнавчо-культурному житті регіону стало довгоочікуване затвердження св. Синодом 11 жовтня 1893 р. складеного О. Фотинським статуту Волинського церковно-археологічного товариства⁵, яке було урочисто засноване 2 січня 1894 р. у Житомирі і підпорядкувало собі єпархіальне давньосховище. Перше на Волині професійно-громадське істо-

¹ Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. *Україна*. Київ, 1926. Кн. 2–3. С. 224.

² Вольинский историко-археологический сборник. Т. 1. С. 2.

³ Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 239–240.

⁴ Там само. С. 238; Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Краєзнавець протоієрей М. Трипольський і його нарис про Житомир. *Житомирський вісник*. 1996. 16 липня.

⁵ Статут Волинського церковно-археологічного товариства 1894 р., список членів та ін. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.; Устав Вольинского церковно-археологического общества. С. 17–19.

рико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (зокрема, архієпископ Модест, історики В. Антонович, М. Дашкевич та ін.), 42 дійсних членів та 6 кандидатів у дійсні члени (у 1897 р. воно мало 33 дійсних і 195 кандидатів у члени)¹. Керував спілкою розпорядчий комітет, до складу якого ввійшли відомі краєзнавці М. Барський (голова), М. Трипольський, О. Фотинський та ін.

Заслугою Волинського церковно-археологічного товариства стали успішна розбудова фондів давньосховища, в яких особливо цінними були колекція церковно-парафіяльних літописів Волинської єпархії², видання двох випусків «Волинського церковно-археологического сборника» (1896, 1900) за упорядкуванням і редакцією М. Трипольського, О. Фотинського та київського історика М. Істоміна, допомога й участь його членів у проведенні в 1896–1898 рр. великих археологічних експедицій по всій території Волині під керівництвом В. Антоновича, М. Біляшівського, С. Гамченка, які сприяли створенню «Археологической карты Волинской губернии», організаційна участь у підготовці та проведенні XI Археологічного з'їзду в Києві 1899 р. та влаштування на цьому форумі великої виставки матеріальної і духовної культури Волині з фондів, головним чином, давньосховища, завершення видання М. Теодоровичем п'ятитомника «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії» (1888–1903)³.

Із часом місцева інтелігенція та краєзнавці стали критично ставитися до Волинського церковно-археологічного товариства. Їх не влаштовували його вузькоконфесійна спрямованість та підконтрольність єпархіальному управлінню. Члени товариства почали залишати його лави і переходити в інші світські, більш демократичного спрямування, краєзнавчі ін-

¹ Волинское церковно-археологическое общество в 1898 году. С. 218–223.

² Церковнопарафіяльні літописи Волинської єпархії. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 17, 25, 71, 224, 266, 268, 269.

³ Теодорович Н. И. Волинь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинский епархии. Т. 1–5.

ституції. Вже 1898 р. у складі товариства залишилося тільки 19 дійсних членів і 119 кандидатів у члени¹.

Ідею згуртування наукової інтелігенції і краєзнавців в єдине велике Товариство дослідників Волині висунув ще в 1896 р. у зверненні «Письмо к Волынской интеллигенции», вміщеному у часописі «Волынь»², відомий діяч національного відродження, фольклорист, етнограф, літературознавець М. Коробка³. Зокрема, у відозві він запропонував створити світське демократичне товариство, яке б відповіло інтересам широких кіл науково-краєзнавчої інтелігенції: «Саме товариство уявляється з широкою програмою, що охоплює як природньо-історичне, так і археологічне, й етнографічне вивчення Волині, з кількома секціями, і неодмінно з публічними засіданнями»⁴. У цьому заклик відчувався вплив реформованого Наукового товариства Шевченка у Львові, керованого М. Грушевським. Відозва М. Коробки була широко підтримана українською науковою елітою не тільки на Волині, а й за її межами. Зокрема, відгукнулися позитивно в періодиці В. Антонович, М. Біляшівський, К. Болсунівський, В. Боцяновський, С. Гамченко, І. Каманін, О. Левицький, М. Петров, письменники Г. Мачтет, В. Короленко та інші, а також керівник Волинського церковно-археологічного товариства О. Фотинський⁵.

Незабаром М. Коробка, С. Гамченко та директор Житомирської гімназії П. Сидоров склали проєкт статуту Товариства дослідників Волині⁶. Натомість влада впродовж трьох років зволікала з його затвердженням. Пришвидшив цей процес

¹ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. С. 77.

² Коробка Н. И. Письмо к Волынской интеллигенции. 1896. № 113.

³ Палієнко В. І. Коробка Микола Іванович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Ін-т історії країни НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 5. С. 167.

⁴ Коробка Н. И. Письмо к Волынской интеллигенции. 1896. № 113.

⁵ Фотинский О. А. История Общества исследователей Волыни. С. 8–9.

⁶ Устав Общества исследователей Волыни. С. 19–25.

XI Археологічний з'їзд у Києві 1899 р., який звернувся до влади з вимогою визнати статут і дозволити відкрити товариство. 11 квітня 1900 р. міністр народної освіти його затвердив, а урочисте відкриття Товариства дослідників Волині відбулося 2 грудня того ж року в приміщенні Житомирської публічної бібліотеки¹.

На час заснування товариство об'єднало 162 почесних і дійсних членів, кореспондентів та кандидатів у члени з числа краєзнавців і патріотів, волинського духовенства, відомих учених гуманітарного й природничого профілю². Товариство дослідників Волині очолив визначний український геолог, згодом академік ВУАН П. Тутківський. До складу обраної ради також увійшли від церковно-археологічного товариства М. Барський і О. Фотинський. Основу спілки склали сформовані природнича (36 членів), історична (30), етнографічна (23) та економічна (45) наукові секції. Економічну й історичну секції відповідно очолювали керівники церковно-археологічного товариства Я. Яроцький та протоієрей М. Трипольський³.

При Товаристві дослідників Волині було засновано спочатку невеликий музей, який у 1913 р. було реорганізовано в самостійну структуру – Волинський центральний музей⁴. Тоді в його фондах зберігалось 8192 одиниць старожитностей, які розподілялися по 4-х музейних відділах: природничо-історичному, етнографічному, економічному та історичному. Накопиченню предметів старовини, рукописів, стародруків, давніх актів, фольклорно-етнографічних, археологічних, геологічних, палеонтологічних, антропологічних, мистецьких матеріалів, а також пам'яток народної медицини, звичаєвого права, промислів, сільського господарства, нумізматичних, геральдич-

¹ Открытие Общества исследователей Волини. *Киевская старина*. 1902. Кн. 10 (октябрь). С. 41–42; Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. 372 с.

² Открытие Общества исследователей Волини. С. 41–42.

³ Там само.

⁴ Ланчук Н. В., Піскова Е. М. Музей Товариства дослідників Волині (Волинський центральний музей у Житомирі). *Музеї України XIX – початку XX століть*. Київ, 2005. 260 с.

них та колекцій народного побуту з різних місць «не тільки на терені Волинської губернії, а й місцевостей старої Волинської землі і Волинського князівства»¹ сприяли всі члени Товариства дослідників Волині, Волинського церковно-археологічного товариства, насамперед П. Тутківський, який передав у фонди музею цінні геологічні колекції і постійно їх поповнював, В. Кравченко й О. Фотинський (етнографічні колекції), Я. Яроцький та М. Трипольський (археологічні колекції й історичні старожитності) тощо².

За розмахом вивчення краю і результатами наукової праці Волинський центральний музей по суті перетворився у перші десятиліття ХХ ст. у великий науково-дослідний інститут регіонального спрямування, культурно-просвітницький, екскурсійний і, зрештою, базовий центр всього краєзнавчого руху на Волині та діяльності краєзнавчих товариств, а його фонди й експозиції стали вартісним надбанням українського національно-культурного відродження. У 1920 р. він був реорганізований у Волинський науково-дослідний музей, а згодом перетворений у Житомирський обласний краєзнавчий музей, який сьогодні є провідною музейною установою та дбайливо зберігає й експонує зібрану представниками православної церкви, краєзнавцями і музеєзнавцями кінця ХІХ – початку ХХ ст. історико-культурну спадщину регіону.

Завдяки опублікованим працям сучасних науковців В. Віліжінського³, С. Гаврилюк⁴, Л. Федорової⁵, В. Прокопчука,

¹ Фотинский О. А. История Общества исследователей Волини. С. 19.

² Ланчук Н. В., Піскова Е. М. Музей Товариства дослідників Волині (Волинський центральний музей у Житомирі). 260 с.

³ Віліжінський В. М. Історико-краєзнавча та пам'яткоохоронна діяльність російської православної церкви на Поділлі в другій половині ХІХ ст. С. 283–289.

⁴ Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.). 532 с.

⁵ Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України: 1910–1920. 2008, 296 с.

І. Старенького¹ та інших, на порядку денному вітчизняної історичної науки залишається проблема дослідження участі, ролі і значення духовенства православної церкви в Україні та, зокрема Правобережжі, в збереженні, реставрації та охороні історико-культурної спадщини українського народу в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., як важливої складової національно-культурного відродження.

Як свідчать статути, протоколи засідань Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1865 р.), Подільського церковного історико-археологічного товариства (з 1903 р.), Церковно-археологічного та історичного товариства при Київській духовній академії (з 1872 р.), Волинського церковно-археологічного товариства (з 1893 р.), Товариства дослідників Волині (з 1901 р.), Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (з 1910 р.), головною складовою їх діяльності було передусім взяття на облік, складання описів історичних пам'яток монументального церковного і світського зодчества, фортець, замків та інших оборонних споруд, палаців, залишків давніх курганів, городищ, поселень, некрополів та інших важливих історичних об'єктів, щоб унеможливити їх руйнування, розкрадання й вивезення за межі українських губерній углиб Росії або до зарубіжжя, та складання планів їх досліджень, реставрації, збереження, охорони й використання для різних культурних потреб та популяризації.

Прикладом може слугувати видання у 1884 р. одним із керівників Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, ректором Подільської духовної семінарії протоієреєм М. Сімашкевичем «Указателя историко-археологических достопримечательностей Подолии»², в якому було зазначено

¹ Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст. 308 с.; Старенький І. О. Діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. С. 32–50.

² Сімашкевич М. В. Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии. *Сборник сведений о Подольской губернии*. Каменец-По-

кілька сотень найменувань і коротких описів відомих на той час пам'яток старовини по усіх повітах Подільської губернії, які необхідно було взяти на облік і охорону. З цього часу ввійшло до практики всіх вищеназваних науково-краєзнавчих товариств складання все більш детальних описів об'єктів історико-культурної спадщини, до яких широко залучалася громадськість і, в першу чергу, сільські та міські служителі православної церкви. Це привело до того, що в 1901 р. було здійснено спробу створити загальний перелік і опис пам'яток старовини Київської, Подільської і Волинської губерній¹. Важливим досягненням стало видання В. Антоновичем «Археологической карты Киевской губернии» (1895), «Археологической карты Вольнской губернии» (1900, 1901) та Ю. Сіцинським «Археологической карты Подольской губернии» (1901), в яких було зафіксовано і визначено місцезнаходження кількох тисяч різного роду курганів, поселень, городищ та інших стародавніх пам'яток. Ці видання не втратили своєї наукової актуальності й у XXI ст., які доповнюються нинішньою вітчизняною історичною наукою.

На єпархіальні історико-статистичні комітети і товариства було покладено обов'язки спільно з духовними консисторіями та єпархіальними архієреями займатися збереженням пам'яток архітектури. Важливим досягненням Подільського єпархіального історико-статистичного комітету було впровадження в єпархії порядку взяття на облік церковних споруд, які мали історичну цінність, правил їх реконструкції, реставрації та розбирання старих храмів, які підлягали зносу. Це забезпечувало збереження й охорону цінних пам'яток церковної архітектури².

дольск, 1884. С. 1548.

¹ Доповідь про опис пам'яток старовини Київської, Подільської і Волинської губ., здійснений членами Історичного товариства Несторалітописця в 1901 р. 1910–1911 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 89. 4 арк.

² Сецинский Е. И. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. С. 394–395.

Зазвичай причт або парафіяни через благочинного зверталися до консисторії про дозвіл на здійснення будівельних робіт, яка в свою чергу передавала їх клопотання для висновку Єпархіального історико-статистичного комітету. Його члени вивчали об'єкт, який підлягав реконструкції або знесенню, здійснювали фотофіксацію екстер'єру й іконостасу, виготовляли плани та креслення. Після цього комітет надавав відповідні висновки¹. Ю. Сіцінський із гіркою констатував, що рішення про знесення надавалися через необхідність, адже фінансових засобів підтримувати старі дерев'яні споруди, які самі собою, враховуючи особливість матеріалу, поступово та невідворотно руйнувалися². У такий спосіб у комітеті накопичувався значний матеріал у вигляді описів, малюнків, креслень, фотографій, церковних старожитностей, які осідали у фондах давньосховища.

У 1870-ті рр. – на початку ХХ ст. найбільш активну участь брали у вирішенні долі об'єктів церковної архітектури у повітах Подільської губернії, готували відповідні матеріали й висновки такі члени комітету, як колишній ректор Подільської духовної семінарії (1892–1900) протоієрей М. Багинський³, колекціонер і фотограф М. Грейм⁴, протоієрей Кам'янець-Подільського Казанського кафедрального православного собору М. Доронович⁵, настоятель церкви в Кам'янці-Подільському С. Лобатинський⁶, протоієрей Ю. Сіцінський, протоієрей із Ві-

¹ Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст. С. 54.

² Сецинский Е. И. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. С. 395.

³ Яворовский Н. И. Михаил Флорович Багинский. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 407–411.

⁴ Прусевич А. И., Грейм М. И. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 411–415.

⁵ Доронович Моесей Захарович (некролог). *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 38. С. 973–988.

⁶ Яворовский Н. Созонт Михайлович Лобатинский. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 404–407.

ниці І. Шипович¹, викладач Тульчинського духовного училища І. Янушевський² та ін.

Як приклад, проілюструємо дані, узяті зі щорічного звіту Подільського церковного історико-археологічного товариства за 1904 рік, які констатували розгляд питань відносно розбирання старих дерев'яних храмів в аварійного стані у селах Обжиле Балтського повіту, Москалівка Вінницького повіту, Метанівка Гайсинського повіту, Вонячин Літинського повіту, Соломна Проскурівського повіту, Довжок Ямпільського повіту, містечку Яришів Могилівського повіту. На засіданні товариства було вирішено зр обити для давньосховища макет церкви у Яришеві, яка зносилася, оскільки вона репрезентувала рідкісний п'ятикупольний тип дерев'яних храмів Поділля. Того ж року комітет надав висновки консисторії щодо ремонту старовинних храмів у селах Старі Хутори і Лозна Вінницького повіту, Новоселиця і Дяківці Літинського повіту, Старе Поріччя Проскурівського повіту, Сліди Могилівського повіту, Калачківці і Янівка Ушицького повіту Подільської губернії³.

Зі створенням у 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва⁴, яке опікувалося розвитком пам'яткоохоронної справи в усій підросійській Україні, налагодилася робота з організації обліку, опису, реконструкції, реставрації і знесення, зокрема, церковних споруд. Консисторії, церковно-іс-

¹ Лисий А. К. Знавець вінницької старовини протоіерей І. О. Шипович. С. 40–49.

² Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. С. 248.

³ Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1903 г. 48 с.; Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст. С. 54–55.

⁴ Статут Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, затверджений 11 березня 1910 р. Київським у справах про товариства присутством і листування про ухвалення статуту. 26 січня 1910 – 4 липня 1918 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 1. 62 арк.; Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 296 с.

торичні й археологічні товариства та давньосховища при них передали йому функції ухвалення заключних висновків щодо подальшої долі пам'яток зодчества та архітектури. Відтоді керівник Подільського церковного історико-археологічного товариства Ю. Сіцінський постійно листувався, робив доповіді на засіданнях Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва про стан обліку та збереження історичних церковних споруд й просив дозвіл на розбирання давніх храмів, що руйнувалися¹.

Церковно-історичні та археологічні товариства Правобережної України також відіграли позитивну роль у справі організації ремонтів, реставрацій чималої кількості церковних споруд, що забезпечувало їх від руйнування і знесення з метою збереження і подальшого використання. Для прикладу, тільки у 1872–1883 рр. завдяки погодженням і дозволам Подільського єпархіального історико-статистичного комітету єпархіальне керівництво здійснило реставрацію 988 об'єктів, зокрема 1872 р. – 87, 1873 р. – 70, 1874 р. – 96, 1875 р. – 71, 1876 р. – 123, 1877 р. – 114, 1878 р. – 121, 1879 р. – 149, 1882 р. – 149, 1883 р. – 8². Така практика продовжувалася до початку ХХ ст.

Найважливішим досягненням у справі поступового формування серед українського населення відчуття бережливого ставлення до пам'яток культури стало масове залучення священників, інших церковнослужителів єпархій та свідомих парафіян, а також усіх членів церковно-історичних та археологічних товариств до виконання, зокрема, «Програми для опису церков і парафій Подільської єпархії» протоієрея

¹ Журнали загальних зборів, засідань Ради і розпорядчого комітету товариства, постанови Ради, звіти про діяльність товариства за 1910, 1911 і 1912 рр. Листування Київського товариства пам'яток старовини і мистецтва з Ю. Й. Сіцінським щодо порядку розбирання та ремонту церков у Подільській губернії. 7 квітня 1910 р. – 3 березня 1916 р. ЦДІАК України. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 106–107, 154.

² Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст. С. 55–56.

П. Троїцького (1866)¹, «Програми для опису монастирів Подільської єпархії»² архімандрита Феогноста та інших, які неодноразово друкувалися в подільських, волинських і київських «Єпархиальних ведомостях» упродовж другої половини ХІХ ст. Це сприяло підготовці на основі колективно зібраних матеріалів узагальнюючих видань протоієреєм Л. Похилевичем: «Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся» (1864)³ та «Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах с подробными картами их» (1887)⁴; викладачем Волинської духовної семінарії М. Теодоровичем п'ятитомника «Вольнь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынский епархии» (1888–1903)⁵ та протоієреєм Ю. Сіцінським «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901)⁶. У цих працях не тільки розглядалася на регіональному рівні історія всіх населених місцевостей, парафій, церков Правобережжя, чим сьогодні послуговуються українська історична наука, національне краєзнавство, про що свідчить перевидання всіх згаданих описів у незалежній Україні, а й давалися уявлення про тодішній стан історико-культурної спадщини, ілюструвалися монументальні

¹ Троицкий П. Программа для составления описей церквей и приходов. *Подольские епархиальные ведомости*. 1866. 15 января (№ 2). С. 58–59.

² Феогност. Програма для опису монастирів Подільської єпархії. 1862–1866 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 24. 22 арк.

³ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся. 763 с.

⁴ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах с подробными картами их. 305 с.

⁵ Теодорович Н. И. Вольнь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынский епархии. Т. 1–5.

⁶ Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии. 1064 с.

пам'ятки світського і церковного зодчества, чимало з яких не збереглися до нашого часу.

Окрім цього, варто згадати, що на спорудження у 1908–1914 рр. Свято-Георгієвського храму-меморіалу на місці відомої героїчної битви українського козацтва під Берестечком на Волині 1651 р. робили добровільні пожертви миряни, церковнослужителі та вище духовенство українських православних парафій ПРЦ.

Таким чином, підсумовуючи участь представників духовенства православної церкви в утвердженні та розвитку української світської і духовної культури, зокрема на Правобережжі, мусимо визнати, що розбудовуючи в другій половині XIX – на початку XX ст. церковнопарафіальну, середню і вищу духовну освіту, роблячи вагомий внесок у розвиток української літератури і мистецтва, здійснюючи фольклорно-етнографічне вивчення національних обрядів, традицій та побуту, створюючи і наповнюючи старожитностями давньосховища (історико-археологічні музеї), як осередки науки, культури і просвітництва, докладаючи зусиль у справі збереження та охорони історико-культурної спадщини українського народу тощо, патріотично налаштоване духовенство такою діяльністю суттєво ослаблювало вплив самодержавної та церковної влади з реалізації русифікаторської політики, відроджувало національні та релігійні традиції, сприяло демократизації церковного життя, формувало підґрунтя для відродження автокефальної православної церкви.

Висновки до розділу

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, відповідно й українських регіонах, що входили до її складу, було створено розгалужену трирівневу систему духовної освіти (початкові церковні і церковно-парафіальні школи, духовні училища, для здобуття середньої освіти – духовні семінарії

та вищої – духовні академії), яка забезпечувала освітню підготовку церковнослужителів, готувала духовні управлінські та педагогічні кадри для потреб ПРЦ, а також давала грамотність сільському населенню у парафіях. Діяльність освітніх закладів, їхні навчальні програми, учнівський та викладацький контингент, матеріальна база цілком відповідали ідеологічним настановам світської та духовної влади, перебували під їх пильним постійним контролем. Проте більшість церковнопарафіяльних шкіл засновувалися і розбудовувалися завдяки громадській ініціативі багатьох священників і сільських громад, що почасти виводило такі навчальні заклади за стандарти урядових і синодальних вимог, вони піддавалися впливу національного чинника у навчанні і вихованні. Піддавшись такому впливу, випускники початкових шкіл і духовних училищ, продовжуючи навчання в духовних семінаріях, руйнували усталені стереотипи студіювання та як національно свідомі і патріотично налаштовані випускники поповнювали лави українофілів, борців за реформу духовної освіти, активних діячів національно-культурного відродження.

У середині XIX ст. св. Синод для підвищення іміджу й обґрунтування єдності всіх православних церков у Російській імперії розробив програми, які передбачали історичні дослідження усіх єпархій, описи їх церков, парафій, монастирів, дозволив для реалізації цього проєкту створювати єпархіальні історико-статистичні комітети, архівні комісії та інші наукові об'єднання під своїм суворим контролем і цензурою. У результаті постали Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865–1903), Волинське церковно-археологічне товариство (1893–1915), Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії (1872–1917) та інші, в діяльності яких провідну роль відігравали представники православного духовенства.

Такі інституції активно готували загальні історичні описи єпархій і, всупереч вимогам цензури св. Синоду, значно розширили межі досліджень. Вони видавали не тільки церковні описи, але й праці про історію окремих губерній, міст, містечок, сіл, археологічні карти регіонів, історичні монографії, книги,

збірки документів і матеріалів та іншу наукову і краєзнавчу літературу. Масив таких напрацювань сприяв становленню і розвитку української історичної науки та започаткував в її складі регіональні галузі краєзнавства: «поділлязнавство», «волиннезнавство», «києвознавство» й ін. Під впливом цього процесу в другій половині XIX – на початку XX ст. відбулося формування і становлення краєзнавчого руху, у цілому національного краєзнавства. Завдяки такій діяльності чимало священнослужителів та випускників духовних освітніх закладів стали відомими науковцями (В. Антонович, М. Орловський, М. Теодорович, Л. Похилевич, М. Петров, Ю. Сіцінський та ін.), діячами національного і духовного відродження, а їх творча спадщина й сьогодні живить розвиток історичної та суміжних наук в Україні.

У досліджуваний період православне духовенство зробило значний внесок у розвиток національної світської та духовної культури. Його представники, випускники духовних освітніх закладів залишили вагомий слід в українській художній літературі XIX – початку XX ст. (С. Руданський, А. Свидницький, К. Шейковський, І. Нечуй-Левицький та ін.), в музичному мистецтві (М. Лисенко), у фольклорно-етнографічному вивченні українських обрядів, традицій та побуту регіонів (М. Орловський, С. Руданський, А. Свидницький, М. Сімашкевич, Ю. Сіцінський та ін.), у створенні та розбудові єпархіальних давньосховищ і музеїв (М. Петров, О. Фотинський, Ю. Сіцінський, М. Яворовський та ін.), в дослідженні, охороні та використанні історико-культурної спадщини українського народу (М. Сімашкевич, М. Багинський, Ю. Сіцінський та ін.), у розвитку єпархіальних бібліотек та бібліотечної справи загалом (О. Фотинський, Ю. Сіцінський та ін.), у перекладах українською мовою Св. Письма (В. Гречулевич, єпископ Парфеній, О. Лотоцький, Ю. Сіцінський), у діяльності товариств «Просвіта» (О. Лотоцький, Ю. Сіцінський, К. Старинкевич й ін.). Саме така діяльність національно-свідомого духовенства зміцнювала позиції українського народу, в умовах політики русифікації сприяла розвитку української мови, літератури, історії, музейної та бібліотечної справи.

РОЗДІЛ 6

ПАТРІОТИЧНЕ ДУХОВЕНСТВО В РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

6.1. Духовенство в подіях російської революції 1905–1907 рр.

На початку ХХ ст. православна російська церква в очах національно свідомих представників українського духовенства та інтелігенції виступала як консервативна сила, що обслуговувала інтереси імперського режиму, гальмувала національне самовизначення українського народу та його церкви. З точки зору українського національного самоусвідомлення у православній церкві напередодні російської революції було дві протилежні групи духовенства. Більша частина священників пройшла тривалий шлях русифікації, денационалізації, підтримувала російське самодержавство, вищу церковну владу і виступала проти національно-визвольного руху. Менша частина – перебувала на українських патріотичних позиціях і чинила опір уніфікаційним заходам царизму.

Перша група духовенства проживала переважно в українських містах і зазнавала значного впливу русифікації, друга – у сільських парафіях і була представлена сільським духовенством. Перебуваючи тривалий час у сільській місцевості, священники були тісно пов'язані з українським народом, зберігали його національні традиції та національний дух.

Носієм української національної ідеї в церковному середовищі продовжувала виступати молодь, котра навчалася в духовних навчальних закладах. На початку 1905 р. революційний рух охопив усю Російську імперію і найбільш активно

проявився саме в молодіжному та учнівському середовищі, зокрема і в духовних навчальних закладах. Після завершення різдвяних канікул спостерігався небувалий підйом у семінарському русі.

У лютому відбулися заворушення в Катеринославській духовній семінарії, де до звичних семінарських вимог – право на продовження навчання в університетах та зміна системи оцінювання – додалися вивчення української мови та право виголошувати проповіді українською мовою, що не на жарт занепокоїло синодальне керівництво¹. Слідом за катеринославськими семінаристами протестні акції продовжила молодь духовних закладів Чернігова².

У 1905 р. Київське жандармське управління розкрило українофільський осередок у с. Суботів, який очолював Марко Грушевський. Він збирав у себе на квартирі селян, радив їм виписувати газети «виключно українською мовою»³. В результаті проти священника було порушено кримінальну справу під назвою «Звинувачення в українофільстві» і переведено до іншої парафії під посиленій нагляд поліції⁴. Цікаво, що селяни Суботова виступили на захист свого пастиря і намагалися повернути його до свого села. Для цього вони надіслали спеціальне прохання до київського митрополита Флавіана, проте їх клопотання виявилось безрезультатним⁵. Цікаво, що і надалі, в 1910–1914 рр., протоієрей Марко Грушевський продовжував залишатися на проукраїнських позиціях і знаходився під пильним наглядом жандармів та вищої

¹ Титлинов Б. В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860–1905 гг. С. 90.

² Донесення про різні події в духовно-навчальних закладах. 1905 р. *РДА*. Ф. 797. Оп. 75. Відд. 1. Спр. 23. Арк. 26.

³ Кучеренко М. О. Грушевський Марко Федорович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 231.

⁴ Кучеренко М. О. Життєпис Марка Грушевського / Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. С. 232–246.

⁵ Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). С. 28.

духовної влади, про що свідчать слідчі справи оберпрокурора Синоду¹.

Восени 1905 р., коли революція набула активної фази і був оголошений царський маніфест 17 жовтня, протестні акції розпочалися у Харківській духовній семінарії, де наступного дня було оголошено страйк. Слідом заманіфестували семінаристи в Полтаві і Чернігові та студенти Київської духовної академії. Останні вимагали автономії для академії та викладання окремих предметів українською мовою².

У відповідь на хвилю виступів розпорядженням св. Синоду було припинено навчання у низці духовних навчальних закладів. Церковна влада змирилася з масовим рухом і пообіцяла розпочати реформу семінарської освіти, зробити окремі зміни в порядках життя семінаристів. У більшості закладів робилися спроби відновити навчання з початку чи середини листопада 1905 р., при чому страйкуючі були амністовані. Однак ні в листопаді, ні в грудні відновити повністю навчальний процес у семінаріях не вдалося. Загальний революційний рух настільки широко захопив семінаристів, що зупинити його було складно.

На початку 1906 р. в семінарському русі відбувається значний ухил у революційний бік, при чому в Україні він набуває певних українофільських ознак. Так, харківські семінаристи оголосили страйк, заявивши, що їх обдурили, оскільки в їхньому житті нічого не змінилося. Для придушення виступу було викликано поліцію³. У Кам'янець-Подільській духовній семінарії в річницю маніфесту 17 жовтня 1905 р. семінаристи вивісили червоний прапор із написом «В боротьбі обрешеш ты право свое», чим привернули увагу жандармського нагляду⁴.

¹ Повідомлення Київського губернатора в Департамент поліції від 18 січня 1912 р. про священника Марка Грушевського. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 259. Арк. 22–29.

² Донесення про різні події в духовно-навчальних закладах. 1905 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 75. Відд. 1. Спр. 23. Арк. 49–52.

³ Книги листів Антонія (Храповицького), архієпископа Волинського до митрополита Флавіана. 1905–1912 рр. *РДІА*. Ф. 834. Оп. 4. Спр. 1202. Арк. 27.

⁴ Там само. Арк. 84.

Загалом Кам'янець-Подільська духовна семінарія була активним розсадником української національної ідеї. З 1901 р. тут працював відомий діяч Київської громади В. Чехівський. Під його впливом вихованці семінарії вже у 1903–1904 рр. склали збірку проповідей українською мовою і видрукували її на гектографі¹. За керівництва В. Чехівського семінаристи розпочали агітувати своїх батьків про запровадження викладання українською мовою, у відповідь значна частина подільського духовенства підтримала заклик. У Вінницькій церковно-вчительській школі, в Тульчинській, Тиврівській та інших бурсах «запанував український дух»². Зрештою, за свої українофільські погляди В. Чехівський був звільнений із Кам'янець-Подільської семінарії, натомість він продовжив свою викладацьку роботу в Київській семінарії³.

Загалом, у роки російської революції 1905–1907 рр. молодіжний рух у закладах духовної освіти в українських єпархіях ПРЦ своїми виступами проти самодержавства, закликами за демократизацію та свободу мало чим відрізнявся від загального студентського й учнівського страйкового руху у світській школі (університети, інститути, гімназії). Окрім цього, духовні і світські навчальні заклади досить часто координували свої протестні дії. Зрозуміло, що в семінаріях, духовній академії було досить складно організовувати революційну боротьбу у зв'язку з казарменим режимом їх функціонування. Однак прагнення до ліквідації такого укладу, бажання молоді духовних освітніх закладів реформувати та демократизувати церкву, призвело до того, що в роки революції саме вона активно виступала з вимогами запровадження до навчального процесу викладання української мови, культури та історії, підтримувала процес українізації православної церкви.

Із початком революції 1905–1907 рр. набуває поширення ліберальний церковно-обновленський рух, який ставив за

¹ Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. 1931. Ч. 1. С. 57.

² Зінченко А. Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. С. 30–31

³ Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Варшава, 1931. Ч. 1. С. 43–63.

мету шляхом реформ осучаснити всю структуру та організацію ПРЦ, підняти її до рівня християнських церков Європи початку ХХ ст. Цей рух, який стає масовим і впливовим у суспільстві, спочатку виникає в містах, що підкреслювало його внутрішній зв'язок із загальними буржуазними, модернізаційними процесами.

Ідеологічним центром ліберально-революційного руху української інтелігенції, зокрема патріотично налаштованого духовенства, стає Харків, де серед міського духовенства виникла найбільш опозиційна група. Один з її лідерів, священник В. Купленський, висловлювався за поділ землі між селянами і за участь робітників у розподілі прибутків підприємств, на яких вони працюють. Проте політична частина харківського гуртка не відрізнялася новизною і прогресивністю, зокрема В. Купленський виступав проти встановлення республіки і закликав «триматися за царя»¹.

Харківські обновленці не схилилися до якоїсь конкретної форми державного устрою, а лише відстоювали ту, яка, на їх думку, сприяла вихованню християнських чеснот. Сповідуючи відмову від насильства і ліквідацію деспотизму, вони вбачали соціалістичний ідеал в утвердженні широкого народного самоуправління. Активісти цього гуртка І. Філевський, В. Купленський, І. Вознесенський та В. Шаповалов пропагували «вільне з'єднання автономних церков» та «повне задоволення ідеалів малоросів у Росії». Проте харківський гурток священників-обновленців не зміг стати зародком української ліберально-церковної партії, оскільки його дії та ідеї не знайшли широкої підтримки в середовищі духовенства².

Церковно-обновленський рух мав підтримку і в такому оплоті ПРЦ, як Київська духовна академія. Зокрема, у квітні 1905 р. петербурзький часопис «Церковный вестник» опри-

¹ Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. С. 98–99.

² Надтока Г. М. Православна церква в Україні в 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. С. 148; Його ж. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 62.

люднив статтю професора цієї академії В. Завітневича «О восстановлении соборности в Русской церкви»¹. У ній відзначалося, що ПРЦ знаходиться під повним контролем імперської держави, а тому в церкву проник дух формалізму, повної підпорядкованості і покори самодержавству. Головними засобами виходу з такого становища та більш вільної діяльності церкви професор вбачав у послабленні контролю з боку державної влади, у виборності єпископату, регулярному скликанні помісних соборів усіх рівнів, відновленні патріаршества.

Проект В. Завітневича був досить поміркованою програмою церковних перетворень. Він був узятий за основу всієї програми церковних реформ, розробленої оновлевцями². До речі, В. Завітневич уже в 1906 р. відмовився від своєї ідеї про необхідність введення патріаршества, яке, на його думку, може становити загрозу для імператорської влади та загальмувати процес церковних реформ³.

Київська духовна академія хоча постійно перебувала під пильним наглядом св. Синоду, київського митрополита та карних органів держави, не стояла осторонь від революційних подій 1905–1907 рр. У Києві діяла семінарська громада, очолювана Л. Скочковським, яка об'єднувала переважно учнів, студентів та випускників духовних навчальних закладів. Активну участь у її житті в різні періоди брали Михайло Грушевський, О. Кониський, Марко Грушевський, С. Єфремов, Т. Добрянський, О. Лотоцький та ін.⁴

На початку 1905 р. близько 100 студентів Київської духовної академії підготували для духовної і світської влади дві петиції, в яких висувалися такі вимоги: 1) звільнити церкву від

¹ Завитневич В. З. О восстановлении соборности в Русской церкви. *Церковный вестник*. Санкт-Петербург, 1905. № 14. С. 422.

² Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 75.

³ Там само. С. 181.

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 1. С. 224–226.

бюрократизму, створеного реформами Петра I; 2) запровадити у церкві виборне управління; 3) звільнити духовних осіб від адміністративно-поліцейських обов'язків; 4) реформувати духовно-навчальні заклади і наблизити духовну школу до світської¹. Зміст і вимоги цієї петиції цілком узгоджуються з ініціативами та програмами церковно-реформаторського, зокрема й обновленського руху.

Про зацікавленість студентів і викладачів КДА українською справою свідчить листування окремих із них до М. Грушевського. Зокрема, у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігається добірка листів до цього вченого і громадсько-політичного діяча професора КДА М. Петрова, в яких висвітлюються різні аспекти історії України та організації українських наукових товариств². Упродовж 1905–1910 рр. із М. Грушевським також листувалися студенти Київської духовної академії Л. Юркевич³, О. Сикорський⁴, С. Курганович⁵ та ін. Детальний аналіз цього епістолярію в контексті української справи здійснила Н. Шліхта у статті «Листи до М. С. Грушевського представників КДА»⁶.

Наприкінці 1905 р. революційні події набули кульмінаційного розвитку і набрали збройного характеру. Так, під час сути-

¹ Шип Н. А. Студенти КДА та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.). С. 27.

² Листи проф. Київської духовної академії М. Петрова до М. Грушевського. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 72–73.

³ Лист студента Київської духовної академії Леоніда Юркевича до М. Грушевського (1907 р.). 2 листи. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 856. Арк. 1–3.

⁴ Лист студента Київської духовної семінарії Ореста Сикорського до М. Грушевського. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 19–20.

⁵ Лист студента Київської духовної академії Сергія Кургановича до М. Грушевського. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 62–63.

⁶ Шліхта Н. В. Листи до М. С. Грушевського представників Київської Духовної Академії. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки*. Т. 18. Київ : КМ «Academia», 2000. С. 38–40.

чок із військовими у Харкові в грудні було вбито 16 і поранено близько 100 робітників¹. Жорстока розправа з повсталими викликала спротив як серед революціонерів, так і в середовищі лібералів. Уже на початку збройного повстання в Харкові два священники – І. Філевський та В. Шаповалов – намагалися зустрітися з губернатором і з його допомогою відвернути розправу з робітниками. Однак зустріч не відбулася. Через кілька днів священники І. Філевський та І. Вознесенський підготували відозву до харківського духовенства із закликами припинити кровопролиття і засудженням розправи над харківськими робітниками. Однак більшість священників відхилили таке звернення². Після цього, згідно з розпорядженням архієпископа Арсенія, авторам відозви було заборонено відправляти службу і їх піддали суду³.

Харківські священники приєднали свої голоси до заяви 75 представників місцевої інтелігенції проти смертної кари. Серед тих, хто підписав цю вимогу, було 10 священників, диякон і 2 псаломники. Таким чином, мали місце факти єднання на демократичному ґрунті представників місцевої світської та духовної еліт⁴.

Разом із харківським духовенством проти розправ над учасниками селянських повстань виступили священники Дніпровського повіту Таврійської губернії А. Пономарьов і Н. Федько. У грудні вони звернулися з листом до таврійського губернатора, в якому писали: «...вуста ціпеніють, коли чуєш про ті жахи, якими супроводжуються втихомирення так званого аграрного повстання... Відірвані вуха, понівечені ніздрі, поламані руки та ноги – ось дикий сумний результат гуманного заспокоєння

¹ Історія Української РСР : у 10 т. Т. 4. С. 146.

² Донесення про збройні виступи робітників у м. Харкові. 1905 р. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 76. Відд. 1. Ст. 5. Спр. 10 а. Арк. 88–104.

³ Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. С. 136.

⁴ Надтока Г. М. Православна церква в Україні в 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. С. 191.

бродіння думок... незлічені арешти без суду та слідства... усе це волає до неба»¹.

Церковні ліберали засуджували підтримку частиною духовенства антинародних, контрреволюційних сил. У 1907 р. релігійний філософ, діяч обновленського руху В. Єрн зазначав, що «у наші, надто відповідальні дні, духовенство веде себе дуже ганебно. Така зрада інтересів церкви, як освячення священником кулеметів, призначених для втихомирення, відбувається майже на кожному кроці»².

1905 р. у багатьох єпархіальних виданнях з'являються публікації з історії української церкви. У Харкові ліберальна «Церковная газета» почала друкувати критичні статті українофільського спрямування. Серед них – дослідження професора М. Сумцова, який відверто звинувачував самодержавство у занепаді української культури³.

Пожвавлення національних проявів спостерігалось і в парафіях. Серед патріотичних священників відзначалися насамперед майбутній єпископ УАПЦ протоієрей А. Гриневич, священник містечка Фельштин на Поділлі К. Ванькевич, протоієрей с. Гришівці Г. Сендерко та ін.⁴.

Національно свідоме духовенство брало активну участь у процесі українізації церковного життя, у вшануванні національних героїв та відомих українських поетів. Так, із середини 1905 р. священник с. Згорая Могилівського повіту Подільської губернії О. Маричев став брати активну участь в організації та проведенні подільських єпархіальних з'їздів, де підтримував церковні реформи та запровадження української мови в духов-

¹ Губенко Г. Н. Крестьянское движение в Таврической губернии в период революции 1905–1907 гг. *Труды Крымского областного краеведческого музея*. Симферополь, 1961. Вып. 1. С. 44–45.

² Красников Н. П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. Київ: Вища школа, 1988. С. 25.

³ Надтока Г. М. Православна церква в Україні (1900–1917). С. 346.

⁴ Гарба І. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації). С. 65.

них навчальних закладах, цілком перейшов на богослужіння українською мовою у своїй парафії, відправляв панахиди по Тарасу Шевченку, підтримував селян парафії у боротьбі проти поміщиків за їх права і свободи¹, сформувавшись на цьому ґрунті як відомий громадсько-політичний діяч. Подільська консисторія розпочала проти О. Маричева слідство, яке встановило, що такі панахиди священник проводив також і в інших селах. За свою діяльність він отримав сувору догану та за рішенням суду перебував під суворим наглядом поліції, а також під наглядом благочинного².

Важливим аспектом суспільного життя на початку ХХ ст. була участь духовенства в парламентському русі. В організації і діяльності Державної думи яскраво відобразилося політичне життя того періоду. На відміну від церковної верхівки, нижчі прошарки церковного кліру не в усьому поділяли оптимістичні парламентські очікування. Відповідно до норм Закону про вибори, встановлений для них матеріальний ценз був таким, що відкривав можливість реалізації отриманого права лише за наявності у кожного від 200 до 350 десятин землі, залежно від регіону. За таких обставин використання особистого виборчого права майже унеможлиблювалося, оскільки церковнопарафіяльні землі щонайбільше сягали 120 десятин. Духовенству доводилося вдаватися до колективного права, згідно з яким кілька парафіяльних священників, які сукупно володіли достатньою кількістю землі, могли висунути одного спільного кандидата, і бідні парафії опинялися перед необхідністю поєднання інтересів 7–8 пастирів³.

Загалом Закон про вибори до Державної думи надавав духовенству широкі виборчі права, оскільки самодержавство сподівалося на його підтримку як під час виборів, так і в Дер-

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900–1917 рр.). С. 5.

² Надтока Г. М. Православна церква в Україні (1900–1917). С. 40–41.

³ Денисова Е. В. Раскол среди священников-депутатов в I и II Государственной думах (1906–1907). *Русское православие и атеизм в отечественной истории*. Ленинград, 1988. С. 135.

жавній думі. Перед виборами св. Синод видав спеціальне звернення, яке закликала духовенство в усьому підтримувати уряд та його політику. До першої Державної думи від усіх єпархій Російської імперії було обрано лише шістнадцять священників, у тому числі два єпископа, зокрема протоієрея А. Концевича від Волинської губернії¹.

21 листопада 1906 р. оберпрокурор запропонував св. Синоду своє бачення участі православного духовенства у майбутніх виборах до II Державної думи. На основі цього підготовлено циркуляр св. Синоду від 12 грудня 1905 р., метою якого була координація дій місцевих єпархіальних органів у питанні виборів до Державної думи. У цьому документі від місцевої єпархіальної влади вимагалось докласти максимум зусиль для того, щоб до депутатського складу потрапили благонадійні особи, тобто віддані російському самодержавству, а не ліберальні чи ліворадикальні священники.

Однак, попри намагання церковного начальства не допустити обрання до думи опозиційних священників, їх загальне число майже не змінилося. Якщо за I-го скликання опозиція становила 69% депутатського корпусу, то за II-го – 68%. Із 13 депутатів-священників майже всі дотримувалися ліберальних настроїв².

Із-поміж священників-депутатів вирізнявся подільський протоієрей Антоній Гриневич – письменник, церковно-громадський діяч, проукраїнська позиція якого сформувалася саме в роки революції. 1907 р. духовенства Балтського повіту обрало його депутатом до Державної думи, де А. Гриневич став одним із найактивніших членів української фракції. Він входив до депутатської групи, яка представляла українські губернії, також долучився до «трудовиків», опублікував у друкованому органі української фракції «Рідна справа» низку статей.

¹ Там само. С. 139.

² Опря А. В. Антон Гриневич. *Тези доповідей п'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. 14 травня 1996 р. / ред. М. М. Кравець. Вінниця, 1996. С. 59–60.

Частина цих матеріалів була спрямована на пропаганду ідей впровадження у шкільну освіту української мови. А. Гриневич підтримав законодавчу ініціативу української парламентської групи, яка прагнула створити українські навчальні центри (кафедри) в університетах Києва, Харкова та Одеси, а також запровадити рідну мову до викладання в початковій школі, однак напередодні голосування за відповідну постанову дума була розпущена¹.

У складі III Державної думи було вже 48 представників від духовенства імперії Романових, зокрема 16 – від українських регіонів². Більша частина з них відстоювала чіткі проукраїнські позиції. Так, у 1908 р. О. Трегубов, В. Солуха, М. Сендерко та К. Волков підготували законопроект «Про мову викладання в початкових школах із малоросійським населенням». М. Сендерко отримав багато листів на підтримку своєї позиції в Державній думі, зокрема лист від 180 учнів старших класів Подільської духовної семінарії³.

Важливим показником національно-демократичних настроїв у середовищі українського духовенства та кліру була участь 13 духовних осіб у складі 115 депутатів від українських губерній в IV Державній думі. Священники активно працювали у створеному ними «Українському гуртку», який мав тісні зв'язки з петербурзькою «Громадою», що об'єднувала представників різних українських національних партій і груп. Загалом у Державну думу IV скликання було обрано 47 духовних осіб зі всієї імперії, а їх частка в депутатському складі

¹ Вульпіус Р. Релігія та національний рух у Східній Україні. Роль православного духовенства у «націотворенні» (кінець XIX – початок XX ст.). *Ковчег*. 2001. Ч. 3. С. 328.

² Хитровська Ю. В. Участь православного духовенства Правобережної України у діяльності політичних партій наприкінці XIX – на поч. XX ст. *Сторінки історії*: збірник наукових праць. Київ, 2014. Вип. 38. С. 12.

³ Кізченко В. І. Боротьба за українізацію освіти. С. 169; Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 24.

становила 11%. Переважно це були представники сільського духовенства¹.

Лідером думського духовенства був представник українського священства єпископ Євлогій, який 1914 р. став волинським архієпископом. Крім нього, активно працювали у складі IV Державної думи українські священники: К. Волков, М. Сендерко, В. Солуха та О. Трегубов².

На захист українських інтересів у цьому складі думи виступали також і окремі представники єпископату православної російської церкви, а саме своєю чіткою проукраїнською позицією, зокрема єпископ Кременецький, згодом – Красноярський Никон (в миру – М. Безсонов), який захопився українськими ідеями під впливом єпископа подільського та брацлавського Парфенія (Левицького).

У вересні 1910 р. на з'їзді вчителів церковнопарафіяльних шкіл у Почаєві він підтримав позицію делегатів щодо ключових питань народної освіти – запровадження української мови у церковнопарафіяльних школах та підготовка сучасного букваря мовою місцевого населення. На думку єпископа, нові підручники для таких шкіл мала готувати Київська духовна академія за дорученням св. Синоду. На цьому ж з'їзді було прийнято ухвалу про вивчення у школах українських пісень за підручником М. Лисенка «Збірник пісень для дітей шкільного віку»³.

¹ Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український церковно-національний рух і утворення Української автокефальної православної церкви* : матеріали наукової конференції, м. Київ, 12 жовтня 1996 р. Київ : Логос, 1997. С. 27; Хитровська Ю. В. Участь православного духовенства Правобережної України у діяльності політичних партій наприкінці XIX – на поч. XX ст. С. 12.

² Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). С. 109.

³ Сохачька Є. І. «Каменіє возопіють...» («Рада» (1913 р.) про законопроект єпископа Никона в оборону української мови). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'нець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 6. С. 71–79.

Згодом єпископа Никона було переведено до Сибіру, де він став єнісейським і красноярським єпископом, натомість продовжив свою проукраїнську діяльність. Перебуваючи ще єпископом кременецьким, Никон був обраний до IV Державної думи. Як депутат, у 1913 р. він став ініціатором законопроекту про українську мову й товариства. Цей проєкт передбачав надання дозволу на викладання українською мовою у початкових школах усіх відомств, призначення у школи переважно вчителів, які знають місцеву мову, запровадження викладання у школах української мови та історії нарівні з російською та припинення переслідувань товариств «Просвіти», які поширювали знання та дозволу літературу українською мовою.

Проте законопроєкт єпископа Никона не набрав необхідних 30-ти підписів і тому не був унесений на розгляд думи¹. У 1913 р. подоляни надіслали владі лист за підписами 63 представників українських патріотичних кіл із подякою за його «оборону української мови»².

Єпископа Никона підтримали й інші представники українського православного духовенства. Так, священник із Катеринославської губернії А. Потапенко писав до газети «Рада» таке: «Не лякайтеся, а сміливо виходьте на культурну боротьбу. Дуже неприємно нам, проводирям стада Христового, як мишам ховаючись тоді, коли ми повинні, не згаявши часу, працювати для добра нашої України». Важливим чинником, на його думку, у боротьбі з селянською темрявою було б введення української мови у школу та церкву, а також діяльність «Просвіт»³.

У роки української революції 1917–1921 рр. єпископ Никон продовжив свою проукраїнську діяльність. Через обставини особистого характеру він відмовився від сану і як світська особа

¹ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 2007. С. 52.

² Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 25.

³ Сохацька Є. І. «Камені возопіють...» («Рада» (1913 р.) про законопроєкт єпископа Никона в оборону української мови). С. 77, 79.

повернувся в Україну, де обіймав посади директора департаменту шкільництва в уряді Ф. Лизогуба та виконувача обов'язки директора департаменту сповідань у міністерстві внутрішніх справ уряду В. Голубовича.

Однак діяльність єпископа Никона не можна ідеалізувати. Зокрема через відсутність авторитету в церковних колах департамент сповідань фактично бойкотувався церквою, підготовлені ним законопроекти лишалися без розгляду, а робота М. Безсонова супроводжувалася низкою конфліктів серед духовенства та працівників департаменту¹.

Отже, події російської революції 1905–1907 рр. висунули на поверхню всі негаразди та суперечності в суспільстві, які свідчили про неспроможність збереження самодержавної влади без проведення кардинальних реформ у різних сферах суспільного життя. Вища духовна влада, яка фактично була невід'ємною частиною імперського укладу, також виявилася неготовою до проведення реформ, демократизації церковного життя та вирішення, принаймні, частини питань, які виносили на порядок денний представники прогресивного духовенства щодо потреби навчатися національними мовами, користуватися перекладами богослужбової літератури тощо.

Саме тому в середовищі ПРЦ, насамперед в українських єпархіях, назріла кризова ситуація, яка вела до постійних протестних і страйкових акцій у духовних навчальних закладах та активних виступів значної кількості православного духовенства. Їх відкрита підтримка революційних ідей, вимоги щодо українізації навчальних програм та церковного життя тощо, призвели до поглиблення національного відродження та започаткування руху за вихід української церкви з-під влади ПРЦ, створення автокефальної православної церкви.

¹ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). С. 52–55.

6.2 Друга вирішальна спроба реформування та українізації православної церкви

Кризові явища в православній російській церкві призвели до появи реформаційного руху, представники якого виступали за кардинальні перетворення в церковному житті відповідно до доктрини православ'я в суспільних умовах початку ХХ ст. Церковні ліберали об'єднували перш за все міське духовенство, переважно представників молодого покоління та вільнодумну професуру духовних навчальних закладів. Вони також спиралися на підтримку світської ліберальної інтелігенції, яка була зацікавлена в модернізації офіційної православної ідеології.

Починаючи з середини 1905 р., в усіх українських єпархіях ПРЦ почали проходити зібрання та з'їзди духовенства й кліру, які перебували під впливом і тиском революційних подій. Саме на таких зібраннях стихійно вироблялася своєрідна програма модернізації всієї структури релігійного життя, церковних реформ та українізації духовної освіти і богослужіння в православних храмах, визначалися головні завдання для православної церкви. Передусім більшість представників духовенства і вірян виступали за усунення підпорядкування церкви державі, яке встановилося в Російській імперії від часів церковних реформ Петра I. Окрім цього, все чіткіше ставилася вимога необхідності повернення до соборних основ церковного управління та необхідності якнайшвидшого скликання Помісного собору. На перші місця також висувалися вимоги автономії єпархіального управління в українському православ'ї від св. Синоду ПРЦ, виборність парафіяльних і єпархіальних органів та епископату, збільшення митрополичих округів. На порядок денний також постала потреба демократизації церковного життя та повернення до народних і національних традицій. У такому контексті весь церковний рух в Україні у період від російської революції 1905–1907 рр. до Першої світової війни можна поділити на такі складові: 1) церковно-модернізаторський рух;

2) церковно-обновленський рух; 3) рух за українізацію духовної освіти та православної церкви.

Підґрунтя обновленського руху в православній російській церкві формувалося ще в XIX ст. і було представлено слов'янофільством 1830–1850-х рр., релігійно-філософськими пошуками Ф. Достоевського, В. Соловйова, групи «неохристиян» – М. Бердяєва, С. Булгакова та ін.¹. Їхні програми перебудови російського православ'я передбачали оновлення віровчення, перегляд канонічних та обрядових аспектів релігійно-церковного життя. З метою зміни існуючого статусу церкви вони пропонували позбавити її державної опіки, дозволити свободу віросповідань і звернути увагу на поведінку та спосіб життя духовенства².

Перший етап обновленства пов'язаний з активізацією суспільно-політичного руху в Російській імперії на початку XX ст. Серед молодого православного духовенства виникла реформаторська течія, яка отримала назву «новоправославний рух», а її центром стали релігійно-філософські зібрання в Санкт-Петербурзі³, що знаменували подолання негативної практики 1860-х – часу позитивізму та зневіри, а, отже, повернення до релігійної віри.

Потрібно зазначити, що ще до відкриття зібрань у Санкт-Петербурзі, в Україні було покладено початок активного обговорення проблеми церковно-державних відносин. Навесні 1901 р. на сторінках харківського богословського журналу «Вера и разум» був опублікований лист колишнього священника І. Преображенського. В листі йшлося про те, що з часу реформ Петра I у православній церкві склалося ненормальне

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 39.

² Андреев В. М. Становление и организационное оформление обновленческого движения в русском православии начала XX столетия. *Ученые записки Ленинградского гос. пед. ин-та имени А. И. Герцена. Вопросы научного атеизма, этики и эстетики*. Т. 413. Ленинград, 1971. С. 72–73.

³ Красников Н. П. Социально-этнические воззрения русского православия в XX веке : монография. Киев, 1988. С. 207.

становище, оскільки вона була повністю підпорядкована імператору і змушена в усьому підтримувати офіційну російську владу¹.

Сам факт публікації листа був знаковим. Він свідчив про те, що навіть представники духовенства ПРЦ стали відмовлятися від ролі мовчазних статистів і публічно заявляти про церковні проблеми та проблеми у взаємовідносинах між православною церквою і державою.

Під впливом революційних подій група у складі 32-х петербурзьких священників вручила столичному митрополитові Антонію записку «Про невідкладність відновлення канонічної свободи православної церкви в Росії»², яку 17 березня 1905 р. оприлюднив журнал Петербурзької духовної академії «Церковный вестник». У записці йшлося про необхідність перебудови єпархіального управління відповідності до принципів соборності, про участь кліру та мирян у виборах єпископів, про ліквідацію св. Синоду та заміну його патріаршим правлінням, також вимагалось припинити щорічне переміщення єпископів з однієї єпархії до іншої, збільшення числа єпархій в православної церкві, створення митрополичих округів, демократизації церковного управління тощо.

Наприкінці записки її автори наголошували: «На питання – як же досягнути великої та святої мети відновлення канонічної свободи православної церкви в Росії, – відповідь, за нашим глибоким переконанням, може бути лише одна: через спеціально для цього скликаний Помісний собор російської церкви»³. На соборі, шляхом обрання, мали бути представлені всі посланці церкви (єпископи, священники, миряни). Будь-яке втручання держави під час виборів було

¹ Фирсов С. Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 г.). С. 107.

² Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900–1917 гг. С. 68–69; Фирсов С. Л. Православная церковь и государство в последнее десятилетие существования самодержавия в России. С. 321.

³ Опря А. В. Православное духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 84–85.

неприпустимим. Вибори спочатку мали відбуватися в парафіях, потім на благочинних з'їздах і, нарешті, на єпархіальних зібраннях. Кожна єпархія мала бути представлена на соборі однаковою кількістю священників і мирян (мінімум по дві особи)¹.

Опублікована записка петербурзьких священників фактично стала програмою церковно-реформаторського і в його складі обновленського руху в 1905–1907 рр. та в наступні роки, за своїм змістом представляла ліберальні вимоги перебудови ПРЦ, однак не була спрямована проти докорінного реформування православної церкви та зміни політичної системи. Проте ця програма знайшла глибокий резонанс серед духовенства, мирян і суспільства загалом, зокрема в українських єпархіях та парафіях, духовних навчальних закладах.

У 1907 р. професор Київської духовної академії В. Завітневич опублікував брошуру «Духовенство і партійність у політиці», в якій критикував участь представників духовенства і кліру у політичній боротьбі, закликаючи обмежитися лише діяльністю по суто церковних реформах. Він пояснював свою позицію тим, що церква є переважно моральним інститутом, який насамперед має турбуватися внутрішнім світом людини, а не її зовнішнім життям. Тому В. Завітневич вважав неприпустимим участь священників у діяльності політичних партій, їх залежність від партійної дисципліни, що вело до дотримання тактики своєї партії, яка «часто будується на засадах далеко не християнських»². Тому не дивно, що абсолютна більшість лібералів і церковних реформаторів не бажали вступати у політичні партії, хоча чимало з них підтримували чорносотенний «Союз руського народу». Загалом В. Завітневич був одним із тих непокірливих професорів, які виступили у 1910 р. із колективною збіркою «Правда о Киевской духовной академии», що була підготовлена після проведення ревізії волинським архієпископом Антонієм, в якій засуджувався

¹ Там само. С. 45.

² Завитневич Е. В. Духовенство и партийность в политике. С. 5–6.

бюрократичний устрій як духовної академії, так й офіційної православної церкви. Внаслідок своїх ліберальних поглядів В. Завітневич був змушений піти у відставку в 1900 р, а згодом за ним за такі самі погляди був звільнений із посади професора КДА протоієрей Ф. Титов¹.

Одним із головних напрямків реформаційного руху стали вимоги змін у системі єпархіального управління. Відстоюючи ідеї обмеження влади єпископів, а також їхньої виборності, частина українського духовенства вдавалася до стихійних акцій протесту. Під тиском церковної і світської громадськості у 1906 р. св. Синод підготував проєкт порядку виборів архієреїв, який передбачав, що висування кандидатур здійснюватимуть єпархіальні збори за участю духовенства та мирян, але остаточне рішення залишилося за собором архіпастирів². Однак цей проєкт залишався нереалізованим майже 11 років і лише навесні 1917 р. його було розіслано по єпархіях як синодальний указ. Згідно з цим документом фактично відроджувалася стара українська система виборів у масштабах усїєї російської православної церкви.

У 1905 р. подільське парафіяльне духовенство виступило із пропозицією запровадження демократичних принципів церковної організації. В одній із резолюцій з'їзду подільського духовенства зазначалося: «Необхідно, щоб пастирі міцно стали на шлях самодіяльності, взаємодопомоги та братського контролю, для чого бажано надати духовенству свободу пастирських зібрань без дозволу на це кожного разу єпархіальної влади. Цим зібранням треба дозволити обговорення всіх явищ, які виникають у морально-релігійному житті округу ... надати право обрання посадових осіб округу і компетенцію судової інстанції. Необхідно надати окружним пастирським зібранням право обрання благочинних та інших посадових осіб в окрузі,

¹ Протоієрей Федір Іванович Титов (1864–1935 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть*. С. 176–238.

² Надтока Г. М. *Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років*. 110 с.

при чому бажано скоротити їх чисельність та покласти функції їхньої діяльності на пастирські зібрання»¹.

Така позиція ліберального подільського духовенства свідчила про їх бажання відродити демократичні засади внутрішньо церковного життя. Консервативно налаштовані пастирі православної церкви різко реагували на бунт ліберальних священників, вважаючи, що за всіма їхніми діями стоять групові інтереси й ображене честолюбство.

Ідеї церковної реформи у 1905–1907 рр. поділяли і багато провінційних священників. «Церковне оновлення, – наголошував у той час часопис «Богословский вестник», – продовжує жити і знаходити собі захисників у тому середовищі, де раніше про нього знали більше з чуток. Якщо раніше той напрямок знаходив собі прихильників головним чином серед столичного духовенства, то тепер він проник у віддалену провінцію і тут знайшов собі таких послідовників, які відкрито наважуються виступити на захист цього напрямку»².

У 1905–1906 р. із різних губерній надходили повідомлення про бажання духовенства запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах та духовних семінаріях. Так, Подільський єпархіальний з'їзд у вересні 1906 р. прийняв резолюцію включити до програм духовних семінарій як обов'язкові предмети українську мову, літературу, історію України та рідного Поділля³.

За цих умов св. Синод у жовтні 1907 р. дозволив викладання української мови в церковнопарафіяльних школах на Поділлі, а в 1908 р. санкціонував ведення в Кам'янець-Подільській

¹ Справа про участь духовенства у Подільському єпархіальному з'їзді, їх антиурядових висловлюваннях. 1906 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7648. 120 арк.; Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 42.

² Справа про діяльність «Союзу прихильників церковного оновлення» та їх видання. 1906 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2166. 158 арк.

³ Про введення викладання малоросійської літератури та історії Поділля і України в 5 і 6 класах Подільської духовної семінарії. 1906 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 70. 22 арк.

духовній семінарії, як обов'язкових, тих предметів, про які йшлося на єпархіальному з'їзді.

Важливим напрямком реформування православної церкви миряни і священники вважали зрозумілість церковної служби. Всупереч настанов церковних владик, окремі священники стали проповідувати українською мовою. Такі випадки були зафіксовані в Катеринославській, Подільській, Волинській губерніях¹. Зокрема, проповіді українською мовою виголошував ректор Волинської духовної семінарії архімандрит, із 1905 р. – вікарний єпископ кременецький Авмросій, а священник А. Геращенко у 1906 р. надіслав на розгляд св. Синоду 300 молитов, перекладених ним українською мовою².

У роки революції 1905–1907 рр. духовенство українських єпархій ПРЦ внесло на порядок денний головне питання в процесі боротьби за українізацію церкви – здійснення перекладів українською мовою Біблії, молитовників, проповідей й інших богослужбових книг та їх масове видання і впровадження в діяльність церкви. Якщо на першому етапі такого процесу, який припав на 1840–1870-ті рр., єпархіальній і світській владі вдалося його пригасити і не допускати видань перекладів, то революційні події з початку 1905 р. змусили самодержавну владу і св. Синод піти на поступки й дозволити підготовку та видання українських перекладів Св. Письма, іншої богослужбової літератури, що відкрило другий, більш успішний етап українізації православної церкви, який припав на 1905–1914 рр.

Уже на початку революції 1905 р. на адресу св. Синоду з різних українських єпархій та парафії надходили петиції та звернення з вимогами видання для потреб місцевих церков українською мовою перекладів насамперед Євангелій. Так, 5 лютого 1905 р. селяни с. Горошки Полонської волості Волинської губер-

¹ Про введення викладання малоросійської літератури та історії Поділля і України в 5 і 6 класах Подільської духовної семінарії. 1906 р. *РДА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 70. 22 арк.

² Про надіслані св. Синоду на розгляд 300 молитов перекладених малоросійською мовою священником А. Геращенко. 1906 р. *РДА*. Ф. 796. Оп. 187. Спр. 6617. 52 арк.

нії надіслали прохання до св. Синоду, в якому просили видрукувати зрозумілою їм українською мовою Св. Євангеліє і надіслати для їхньої Свято-Троїцької церкви кілька його примірників¹.

12 лютого 1905 р. до св. Синоду було подано доповідну записку титулярного радника М. Лободовського, яку підписало 40 осіб. Серед них – професори Харківського університету та інші представники української інтелігенції й духовні особи. У записці вказувалося на те, що іще в XVII ст. відома Почаївська Лавра, що на Волині, друкувала цілі фоліанти проповідей українською мовою. Однак з того часу українською мовою було видано лише проповіді В. Гречулевича та харківського священника Бабкіна. Автори записки наголошували, що «пом'якшити і примирити навіть жорстоку душу може лише Св. Євангеліє на материнській мові народу»².

Оскільки практично не існувало підготовлених на початку ХХ ст. українських перекладів Св. Письма, збірок молитовників і проповідей, то прибічники українізації православної церкви запропонували друкувати переклади Біблії П. Морачевського, церковні проповіді протоієрея В. Гречулевича й інших авторів, які були здійснені у 1848 р. – на початку 1860-х рр. Зокрема, у 1906 р. Подільський єпархіальний з'їзд духовенства ухвалив рішення про видання збірки проповідей українською мовою священника В. Гречулевича і надіслав його св. Синоду³.

Водночас до царського уряду та св. Синоду на початку 1905 р. надійшло клопотання Британського іноземного біблійного товариства пастора Кана дозволити друкувати і розповсюджувати в Російській імперії «книги Святого Письма малоросійською мовою»⁴. Значну роль у підготовці видання

¹ Справа по клопотанню Імператорської Академії наук про дозвіл на друкування Євангелія в перекладі малоросійською мовою Морачевським. 1905 р. РДА. Ф. 796. Оп. 186. Спр. 5780. Арк. 22.

² Там само. Арк. 24.

³ Сіцинський Є. Листування про переклад Євангелія українською мовою (1905–1912 рр.). ДАХМО. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 8–10.

⁴ Справа по клопотанню представника Британського іноземного біблійного товариства пастора Кина про дозвіл друкувати і розповсюджувати в Росії

Євангелія українською мовою зіграла справа по клопотанню Імператорської академії наук про дозвіл «на друкування Євангелія в перекладі малоросійською мовою Морачевським». Важливе значення у формуванні суспільної думки про необхідність перекладу українською мовою Св. Письма відіграв один із керівників української громади у Петербурзі подолянин О. Лотоцький¹.

Під тиском революційних подій 1905 р. вища світська і духовна влада змушені були приступити до розгляду питання про публікацію Біблії та богослужбових книг українською мовою. Кабінет міністрів Росії 25 лютого 1905 р. видав «Положення про скасування існуючих обмежень на видання Святого Письма українською мовою», яке після відповідного благословення св. Синоду затвердив імператор Микола II². Це була визначна подія для усіх діячів, хто боровся за українізацію православної церкви та розвиток національного руху загалом.

У зв'язку з цим Санкт-Петербурзька академія наук нарешті визнала високу якість перекладу біблійних творів П. Морачевським, який він зробив ще на початку 1860-х рр. Проте ухвалила рішення доопрацювати та здійснити свою редакцію цього перекладу й привести його до вимог української філології початку ХХ ст. Над редакцією і підготовкою до друку рукописів біблійного перекладу П. Морачевського працювала академічна комісія Академії наук у складі відомих російських і українських учених: Ф. Фортунатова, О. Шахматова, П. Коков-

книг Святого Письма малоросійською мовою. 1905 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 186. Спр. 5870. Арк. 1–8.

¹ Надтока Г. М., Пасько І. В. До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906–1911 рр. (Листи О. Г. Лотоцького до О. О. Шахматова). *Архіви України*. 1999. № 1–6. С. 35–39; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання : збірник документів і матеріалів (1847–1914). С. 346.

² По відношенню управляючого справами Кабінету Міністрів з питання про скасування обмежень у виданні Св. Письма малоросійською мовою. 1905 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 75. Відд. 2. Спр. 114. Арк. 1–3.

цева, Ф. Вовка, О. Русова, М. Славінського, П. Стебницького, О. Лотоцького та ін.¹.

Протоколи роботи цієї комісії та рукопис П. Морачевського для здійснення роботи над перекладом були надіслані подільському єпископу Парфенію, який разом із групою подільського духовенства мав вносити корективи та здійснити остаточну редакцію тексту перекладу Євангелія українською мовою. Основним при підготовці друку був текст П. Морачевського, також використовувався переклад П. Куліша і надісланий у 1903 р. св. Синодові переклад М. Лободовського. Редактором текстів св. Синод призначив 12 березня 1905 р. єпископа Парфенія².

Єпископ, із 1911 р. архієпископ, Парфеній (у миру – Памфил Андрійович Левицький) (1858–1922) народився в с. Плішівці Гадяцького повіту Полтавської губернії у сім'ї сільського дяка. Закінчив Полтавську духовну семінарію, а в 1884 р. – Київську духовну академію. Під час студіювання в цих закладах вкрай прив'язався до української мови, літератури та історії, набув широкої обізнаності в народних традиціях та українській пісні. Свою професійну діяльність розпочав у 1884 р. викладачем і помічником наглядача Переяславського духовного училища, з 1894 р. – у Звенигородському духовному училищі. 1895 р. прийняв сан архімандрита, із

¹ Справа по клопотанню Імператорської Академії наук про дозвіл на друкування Євангелія в перекладі малоросійською мовою Морачевським. 1905 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 186. Спр. 5780. 97 арк.; Дзира О. Історія українських перекладів Святого Письма. *Записки Львівського національного університету імені Івана Франка*. Львів : Вид-во ЛВНУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 127. Ч. 2. С. 214–222; Житецький П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык. 120 с.; Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ : Укр. Біблійне Тов-во, 2003. 176 с.; Стародуб А. В. Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2003. Вип. 6. С. 319–344.

² Справа по клопотанню Імператорської Академії наук про дозвіл на друкування Євангелія в перекладі малоросійською мовою Морачевським. 1905 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 186. Спр. 5780. Арк. 46.

1897 р. – ректор Московської православної духовної семінарії, з 1899 р. – єпископ можайський, а з 1 грудня 1904 р. до лютого 1908 р. – єпископ подільський і балтський (проживав у Кам'янці-Подільському, де залишив помітний слід в українізації православної церкви). Парфеній був одним із небагатьох єпископів, які були українцями за національністю і ніколи не забували своїх коренів. За активну проукраїнську діяльність у 1908 р. його було переведено єпископом до Тульської єпархії і взято під постійний нагляд світської та духовної влади. У 1911–1917 рр. архієпископ повернувся до Полтави, де перебував на пенсії. У 1920–1921 рр. був призначений керуючим Полтавською єпархією, де багато зробив для розвитку української справи на Полтавщині¹.

У 1905 р. у Кам'янці-Подільському єпископ Парфеній організував перекладацьку комісію у складі шести осіб, переважно професорів Подільської духовної семінарії та інших духовних закладів, які добре володіли українською, старослов'янською, давньогрецькою і латинською мовами. До цієї комісії ввійшли протоієреї Ю. Сіцінський, К. Стиранкевич (діячі подільської «Просвіти»), наглядач Кам'янецького духовного училища А. Неселовський та його викладачі Н. Бичковський, С. Іваніцький. Зберігся детальний перебіг процесу цього перекладу в архівній справі «Листування Ю. Сіцінського про переклад Євангелія українською мовою (1905–1912 рр.)»². Окрім комісій під керівництвом єпископа

¹ Коридон А. М. Поборник Українського православ'я Парфеній Левицький. *Подольские епархиальные ведомости*, 2003. Ч. 9. С. 94–115; Бурко Д. Архієпископ Парфеній Левицький. *Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя*. Саун-Бавнд-Брук, Нью Джерсі (США) : Вид. Фонд Владики Мирослава УАПЦ в діаспорі, 1988. С. 280–286; Протоієрей Леонтій Микитенко. Єпископ Парфеній (Левицький) та його внесок у розбудову Української Церкви. URL: <https://www.kpba.edu.ua/publikatsi/statti/1289-yepyskor-parfenii-levytski-ta-iocho-vnesok-u-rozbudowu-ukrainskoi-tserkvy.html/> (дата звернення: 22.12.2020)

² Сіцінський Є. Листування про переклад Євангелія українською мовою 1905–1912 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 18. 117 арк.

Парфенія у Кам'янці-Подільському та Санкт-Петербурзької академії наук, над редакцією Святого Письма працювала київська комісія. До її складу увійшли О. Левицький, С. Єфремов, Б. Грінченко, П. Житецький¹. До роботи над редакцією перекладу активно також долучилася утворена у 1906 р. подільська «Просвіта»².

Кам'янець-Подільська комісія старанно аналізувала кожне слово перекладу, зокрема велику роботу виконував протоієрей Ю. Сіцінський, котрий готував тексти до зачитування у комісії, яка правила коректуру. Про складність роботи над редакцією перекладу свідчать слова О. Левицького у листі до Ю. Сіцінського: «Під час наших перекладацьких сеансів розкритими бувають до десяти різномовних текстів, і ми за ними зв'яземо кожне слово. Тому й виходить, що для перегляду останніх десяти глав ми витратили більше 10 сеансів, кожний по 3–4 години, і бідний Павло Гнатович [Житецький] так втомився, що під кінець знову захворів і останню главу правив лежачи в ліжку»³.

Оскільки Євангеліє українською мовою друкувалося в синоподальній друкарні у Москві, то коректурні гранки пересилали звідти до Кам'янця і знову до Москви по кілька разів, поки коригувався текст довгоочікуваної і вистражданої святої книги. Праця була копіткою, але загалом успішною. У лютому 1906 р. «Євангеліє від Св. Матвія» вийшло друком 5000 примірників, що стало знаковою подією не лише для православної церкви та

¹ Там само. Арк. 59; Кошель О. М., Старенький І. О. До питання видання українського перекладу Євангелія 1905–1912 рр. Православ'я в Україні: збірник матеріалів ІV Міжнародної наукової конференції / (під. ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса. Київ : Київська православна богословська академія, 2014. С. 27.

² Кришук Б. С., Кришук В. Л. Роль товариства «Просвіта» у перекладі Євангелія та поширенні україномовного навчання на Поділлі (1906–1908 рр.). *Духовні витoki Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю* : матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 88–94.

³ Сіцінський Є. Листування про переклад Євангелія українською мовою. 1905–1912 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 61.

процесу її українізації, але й загалом в історії української культури¹.

Єпископ Парфеній також замовив синодальній друкарні видрукувати до початку квітня 1906 р. гарно оздоблений Пасхальний текст Євангелія від Івана, який побачив світ накладом у 20 тис. примірників. На великодній службі 2 (15) квітня 1906 р. у Кам'янці-Подільському й багатьох парафіях уперше в Україні залунало: «Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог». Переклад, підготовлений комісією на чолі з Парфенієм, є й досі найдосконалішим, і його найчастіше читають під час богослужіння. Після завершення роботи перекладацької комісії єпископ Парфеній заявив: «Це найщасливіші дні в моєму житті. Коли б українському народові засяяло ще одне сонце волі, я б сказав тоді перед Богом: «Нині відпускаєш заспокоєним раба Твого, Владико»². Єпископ Парфеній залишався редактором видань Четвероєвангелія українською мовою до 1912 р.³.

Загалом за активної участі подільської перекладацької комісії побачили світ україномовні Євангелія від Матвія (1906), від Марка (1907), від Луки (1909) та від Івана (1911)⁴. За свій внесок у видання Четвероєвангелія українською мовою 18 жовтня 1911 р. протоієрей Ю. Сіцинський був св. Синодом нагороджений Біблією⁵.

Із виходом Святого Письма з друку авторитетна критика одноголосно відзначила якість і досконалість перекладу. Так, відома українська письменниця і громадська діячка Олена

1. Справа про видання українською мовою книжки «Євангеліє від Св. Матвія» 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 786. Спр. 111. 32 арк.

2. Бурко Д. Архієпископ Парфеній Левицький. С. 284.

3. Зінченко А. Л. Парфеній. С. 78.

4. Кришук Б. С., Кришук В. Л. Роль товариства «Просвіта» у перекладі Євангелія та поширенні україномовного навчання на Поділлі (1906–1908 рр.). С. 91.

5. Мошак М. І. Юхим Сіцинський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі. С. 77.

Пчілка у своєму відгуку на переклад зазначила: «Місія Пресв. Парфенія, можна сказати, історична: з його рук, в його редакції вийде та книга священного писання, кожний вислів якого буде читати наш люд з благоговінням, цілі покоління будуть виховувати на цій книзі свою думку і душу... Нам здається, у будь-якому випадку, що текст перекладу Морачевського, наскільки він нам відомий, потерпів великі зміни, так що важко було б сказати, хто власне автор того українського Євангелія, яке тепер вийшло під редакцією Преосв. Парфенія... Текст відрізняється більшою зрозумілістю, якщо порівнювати його з іншими перекладами, а тим більше, якщо порівнювати його з текстом слов'янським і російським (синодального видання)»¹.

У роки революції 1905–1907 рр. єпископ Парфеній підтримав на Поділлі рух за українізацію духовної освіти. Так, у вересні 1906 р. у Кам'янці-Подільському відбувся єпархіальний з'їзд, який схвалив процес українізації православної церкви, та за підтримки єпископа Парфенія одностайно ухвалив рішення запровадити українську мову, літературу, історію рідного краю до викладання в Подільській духовній семінарії і духовних училищах Подільської єпархії та ввести предмет «українознавство»².

20 червня 1907 р. єпископ подільський і брацлавський Парфеній подав рапорт у навчальний комітет св. Синоду такого змісту: «Останні два єпархіальні з'їзди депутатів Подільської єпархії порушили питання про потребу викладати малоросійську (українську) літературу та історію місцевого краю в останніх двох класах Подільської духовної семінарії. Необхідність викладання цих предметів зумовлюється, на думку духовенства, такими причинами: Подільська губернія заселена, головним чином, українцями, яких тут два з половиною мільйони, або 81% всього населення, і пастирю церкви необхідно

¹ Справа по клопотанню Імператорської Академії наук про дозвіл на друкування Євангелія в перекладі малоросійською мовою Морачевським. 1905 р. РДА. Ф. 796. Оп. 186. Спр. 5780. Арк. 60.

² Справа про участь духовенства у Подільському єпархіальному з'їзді, їх антиурядових висловлюваннях. 1906 р. ДАХМО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7648. Арк. 11–20; Бурко Д. Архієпископ Парфеній Левицький. С. 283.

знати літературу та історію свого народу, серед якого він священствує..., вивчення народної мови і художньої літератури українського народу розвине в кандидатах священства любов до народу, запровадить в них відданість духовно-просвітницькій діяльності серед народу... Вивчення історії рідного краю підвищить самосвідомість в кандидатах священства і визначить їм велику роль у майбутньому як пастирів народу... У зв'язку з цим... з'їзд депутатів Подільської єпархії, який відбувся у вересні 1906 р., журнальною своєю постановою попросив мене клопотати перед св. Синодом про введення у курсі наук в останніх двох класах Подільської духовної семінарії предметів викладання малоросійської (української) літератури та історії Поділля і України»¹.

31 серпня 1907 р. навчальний комітет св. Синоду своєю постановою зобов'язав: «У зв'язку із зазначеними в рапорті Преосв. Подільського місцевих обставин, дозволити Преосв. Подільському, якщо він визнає можливим... допустити викладання малоросійської літератури та історії Поділля і України в старших класах Подільської семінарії в позакласний час і за місцеві засоби»².

Із цього приводу О. Лотоцький у своїх спогадах вказував на особисту заслугу Парфенія у прийнятті такого рішення і характеризував його як «архиєрея-українофіла, який підтримував домагання подільського духовенства»³.

У березні 1907 р. єпископ Парфеній увійшов до складу Кам'янець-Подільської «Просвіти». Однак, завдяки посаді, він не завжди був послідовним у своїх діях, за що зазнавав гострої критики з боку відомого українського соціал-демократа В. Садовського⁴.

¹ Про введення викладання малоросійської літератури та історії Поділля і України в 5 і 6 класах Подільської духовної семінарії. 1906 р. *РДА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 70. Арк. 1–2.

² Там само. Арк. 5.

³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. 239 с.

⁴ Фарина С. Я. Духовенство в національно-культурницькому русі на початку ХХ ст. С. 193.

За свою українофільську діяльність владика Парфеній набув великого авторитету серед різних верств подільського населення. Активна проукраїнська діяльність стала причиною його переведення у 1908 р. на службу в Тульську губернію. Відомий український діяч Віктор Приходько у своїх мемуарах згадував про його від'їзд: «... Проводи єпископа Парфенія в цей день, коли він покидав Поділля, до якого дуже прив'язався і якого не хотів залишати, уявляли з себе небувалу картину. Громади народу – учнів, урядовців, війська, селян, облягли всі вулиці Кам'янця, якими проїжджав улюблений єпископ. Ціла валка повозок, возів та верхи на конях супроводжували його далі, ген за Кам'янець, шляхом на станцію Ларга... І так єпископа Парфенія на Поділлі не стало. Москва залишилася вірна своїм традиціям ще від гетьмана Калнишевського»¹.

Єпископ Парфеній чимало зусиль докладав до відродження українських національних традицій у церковній архітектурі. Навіть із Тульської губернії він сприяв українському церковно-архітектурному відродженню. На власні кошти організував будівництво церкви у стилі козацького бароко у своїх рідних Плішивцях на Полтавщині².

Загалом єпископ Парфеній був людиною, що вміло поєднувала найкращі стосунки із «сильними цього світу», аж до оберпрокурора св. Синоду В. Саблера, з українофільськими поглядами³. В останньому він був дуже обережний, оскільки після революції 1905–1907 рр. наступив період реакції, що певною мірою посилило консерватизм владика Парфенія⁴.

На початку 1906 р. «Союз прихильників церковного обновлення» опублікував нову програму церковних реформ, в якій були розвинуті положення програми В. Завітневича від

¹ Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Варшава, 1932. Ч. 1. С. 167.

² Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 28.

³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 2. С. 397.

⁴ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. С. 155.

1905 р. Вона передбачала ліквідацію синодальної системи, залежності церкви від держави, обмеження єпископської влади, виборність усіх церковних посад і контроль за цими виборами¹. Передбачалося також реформувати духовні навчальні заклади, перетворивши училища і семінарії в загальноосвітні навчальні заклади. Вища богословська освіта мала стати добровільною справою для осіб, які закінчили середню школу. Союз також закликав усіх своїх прихильників створювати на місцях регіональні філії цієї організації².

У березні 1906 р. була опублікована стаття Союзу, присвячена парламентським виборам. У ній відзначалося, що прагнення народу до свободи та суспільного благоденства, на жаль, розвивається поза церквою. Автори закликали до скасування насильства та деспотизму, наголошували, що церква може виконувати свої завдання лише з допомогою «складної соціальної техніки – робітничих організацій, кооперативного руху, тощо»³.

На 1905 р. припадає і перша спроба координації зусиль українських церковних реформаторів. Священнослужителі Києва, Харкова, Одеси підготували спільний документ, який передбачав відновлення соборної, вільної від державної опіки православної церкви. Це був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні⁴.

Наприкінці грудня 1905 р. побачив світ імператорський указ про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського помісного собору. Комісію, яка складалася з десяти єпископів і двадцяти одного професора духовних академій та університетів, очолив оберпрокурор св. Синоду князь А. Обо-

¹ Там само. С. 176.

² Справа про створення «Союзу прихильників церковного оновлення». 1906. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 187. Ч. 2. Спр. 6608. Арк. 6–6 зв.

³ Там само. Арк. 7.

⁴ Справа про агітацію священнослужителів Києва, Харкова і Одеси про позбавлення православної церкви державної опіки. 1905 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2313. Арк. 83–84.

ленський¹. Організуючи Собор, російський уряд сподівався об'єднати церковні сили в боротьбі з революцією та зміцнити самодержавство.

Із самого початку роботи керівництво Собору опинилося в руках єпископів. Усі сім його відділів – присутствія – проводили свої засідання під керівництвом одного з церковних ієрархів. Перший відділ, який розглядав питання про помісний собор, очолював херсонський архієпископ Димитрій (Ковальницький). Він заявив, що на соборі потрібно розрізняти голоси «вирішальні» та «дорадчі», і на його думку, лише єпископи володіли «вирішальними» голосами².

Собор 1906 р. мав розглядати питання про права майбутнього патріарха. Він мав голосувати в Синоді, керувати його засіданнями, слідкувати за виконанням його рішень. Патріарх мав право вступати в контакт з іншими помісними церквами і державними органами. Він повинен був інформувати імператора про церковні потреби і надавати йому щорічний звіт про внутрішнє становище церкви, що раніше було обов'язками оберпрокурора. Патріарх мав скликати церковні собори і бути арбітром при вирішенні єпископських справ.

У передсоборному присутствії 1906 р. український професор, протоієрей П. Светлов порушив питання про реформу вищої богословської освіти. Він наголошував, що в духовних академіях немає повної відданості науці, а тому пропонував замінити ці заклади богословськими факультетами. Результатом тривалої полеміки стало прийняте рішення залишити духовні академії як науково-навчальні заклади. Професор П. Светлов вважав, що майбутній собор повинен прилучити єпископів, священників, мирян, а єпископів, як і парафіяльне духовенство, треба обирати самим віруючим. «Витісненням з собору кліру і мирян на правах дійсних і повноправних його членів го-

¹ Справа про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського помісного собору. 1905–1906 рр. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2208. Арк. 82–85.

² Матеріали про роботу Всеросійського помісного собору. 1906 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2366. Арк. 46 зв.

тується сумна участь для самого собору: цим собор буде дискредитований в очах церкви, втратить свій моральний авторитет»¹.

Влітку 1906 р. Предсоборне присутствіє прийняло пакет державно-церковних відносин, який мав відповідати духові тодішнього часу. У цьому документі зазначалось, що управління церквою має бути вільним, але під імператорським захистом. Нові постанови церква мала право публікувати тільки зі згоди Миколи II. Він виступав як політичний ініціатор важливих церковних справ: без згоди імператора не можна було скликати Собор, затверджувати обрання патріарха тощо².

Із різкою критикою тодішньої системи церковних шкіл виступив відвертий консерватор і противник глибоких церковних змін та перетворень волинський архієпископ Антоній (Храповицький). Він вважав, що духовні академії та семінарії шкідливі, оскільки скопійовані зі шкіл «західних єретиків». Саме тому, на думку архієпископа Антонія, їх необхідно ліквідувати і створити нові богословські школи для людей, натхненних справжнім православним духом. Владика Антоній звинуватив у занепаді академій оберпрокурора св. Синоду Д. Оболенського, який у лютому 1906 р. видав тимчасові правила, що надавали академіям таку саму автономію, як і університетам. Вищою владою в академії стала рада факультету. Із втручанням місцевих єпископів та св. Синоду було покінчено. Архієпископ Антоній вважав, що від цих правил були всі біди: вимоги студентами змін, занепад в академіях релігійного життя, поширення в них революційних та атеїстичних ідей. Особливе обурення у владика Антонія викликав той факт, що ректори дозволили студентам служити панахиди за революціонерами³.

¹ Справа про участь духовенства у Подільському єпархіальному з'їзді, їх антиурядових висловлюваннях. 1906 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7648. Арк. 28–28 зв.

² Відомості про роботу Подільського єпархіального з'їзду духовенства. 1908 р. *ЦДІАК України*. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2400. Арк. 52–55.

³ Критика архієпископом Волинським Антонієм (Храповицьким) нового статуту духовних академій. 1906. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 187. Ч. 2. Спр. 6574. Арк. 2–11, 34, 44, 95–97.

Передсоборне присутствіє передбачало певні зміни і в сфері освіти. Пропонувалося створення пастирських шкіл, які були б доступні особам лише з початковою освітою. Порушувалися питання про необхідність відкриття в університетах богословських факультетів, про необхідність вищої богословської освіти для жінок¹. Проте в роки революції 1905–1907 рр. імператорська та вища духовна влада ПРЦ зробили все залежне для того, щоб не допустити скликання Помісного собору, який міг би порушити ортодоксальність та підпорядкованість православної церкви державі, запровадити радикальні реформи. Це питання залишилося головним у церковному русі в наступні роки після поразки революції.

Найбільш очікуваною була парафіяльна реформа, згідно з якою парафія отримувала юридичний статус і право володіння власністю. Вона мала сама розпоряджатися своїми фінансами й утримувати своє духовенство. Уряд повинен був виділяти субсидії на утримання храмів та дотувати новостворені парафії. Окремі єпископи, зокрема харківський владика Арсеній, категорично відкидали перетворення парафій на фінансову одиницю, оскільки це призвело б до духовного зубожіння².

Гостра потреба в реформуванні православних парафій усвідомлювалася в суспільстві вже досить давно. Із часу церковної реформи Петра I і до початку ХХ ст. св. Синод був, фактично, не духовним органом влади, а світським, та надмірно зцентралізував управління ПРЦ і запровадив складні та мало-ефективні бюрократичні механізми управління.

Боротьба за демократизацію православної церкви в Російській імперії тривала впродовж другої половини ХІХ ст., проте найбільш гостро проблема церковного реформування постала на порядок денний у роки революції 1905–1907 рр.³. Під її

¹ Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. С. 136–137.

² Донесення про збройні виступи робітників у м. Харкові. Грудень 1905 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 76. III відд. 5 стіл. Спр. 10 а. Арк. 67–70.

³ Титлинов Б. В. Православие на службе самодержавия. 207 с.; Фирсов С. Л.

впливом у 1905 р. визнав необхідність цієї реформи і св. Синод, який проголосив проведення косметичної реорганізації в ПРЦ. Так, його розпорядженням від 18 листопада 1905 р. дозволялося формування церковно-парафіяльних зборів та рад спільно з мирянами, число яких обмежувалося 12 особами. Невдовзі з'явилася пропозиція київських пастирів, що передбачала відновлення церковно-парафіяльних братств та судів честі, які могли б розглядати поведінку членів притчу¹.

На підтримку суттєвих церковних реформ у більшості священнослужителів утвердилася ідея, започаткована наприкінці XIX ст., про реалізацію «обновлення» церкви, тобто проведення корінного реформування її функціонування в Російській імперії, звільнення офіційного віросповідання від опіки з боку держави, підняття її авторитету в суспільстві та підвищення морального рівня православного духовенства². Проте конкретні шляхи реалізації «обновленський» рух намітив тільки в роки революції 1905–1907 рр. Зокрема, у його складі утворилося два табори. До першого, консервативного, ввійшли переважно єпископи, чернецтво, професура старої духовної школи. В Україні цей табір очолив архієпископ Волинський Антоній (Храповицький). Основною його метою було повернення церкви статусу допетровської доби та посилення вищої православної ієрархії³.

Інший табір «обновленців» склали ліберально-радикальні кола переважно парафіяльного духовенства, професура нової духовної школи. Вони виступали за демократизацію церковного життя, за відродження системи соборного управлін-

Православная церковь и государство в последнее десятилетие существования самодержавия в России. 480 с.

1. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. 110 с.

2. Хитровська Ю. В. Реформування Російської православної церкви у другій половині XIX – на початку XX ст. і його відображення у православній періодичній пресі. С. 40.

3. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 43.

ня церквою, за обмеження впливу на церкву держави та інші церковні реформи. Саме такі вимоги озвучили на шпальтах журналу «Церковный вестник» 17 березня 1905 р. у спільному зверненні 32 парафіяльні священники. У результаті в Україні утворилося два центри ліберально-радикальних «обновленців»: у Харкові, який очолив редактор «Церковной газеты», священник і приват-доцент І. Філевський (у його групу ввійшли священники М. Вознесенський, П. Любовський, В. Шаповалов й ін.), та у Києві – під керівництвом професорів Київської духовної академії В. Светлова та Ф. Титова¹.

Кожний із зазначених таборів мав різну тактику щодо реалізації церковних реформ. Консервативні «обновленці» надавали перевагу політичним партіям консервативного і навіть реакційного спрямування, були схильні до угоdstва з офіційною владою, шукали компромісів у проведенні церковних реформ. Ліберально-радикальні «обновленці» фактично перебували в опозиції до першого табору, виступали за демократизацію керівництва церквою, введення в її управління широкого народного представництва². Їх друкованим органом у 1906 р. був у Києві щомісячний журнал «Отклики сельских пастырей», який редагував сільський священник К. Кміт. Проте невдовзі часопис був заборонений київським генерал-губернатором за «шкідливий напрям».

Уже під час революції 1905–1907 рр. у ліберальному таборі «обновленців» окреслився розкол завдяки появі в ньому представників духовенства національно-патріотичних та національно-реформаторських поглядів, які виступали за українізацію православної церкви. Зокрема, одним із очільників такої прогресивної частини духовенства став у 1905 р. студент Київ-

¹ Хитровська Ю. В. Реформування Російської православної церкви у другій половині XIX – на початку XX ст. і його відображення у православної періодичній пресі. С. 41; Опря А. В. Ліберальне духовенство і праворадикалізм на Волині на початку XX ст. *Шоста всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства* : збірник матеріалів. Луцьк, 1993. С. 418.

² Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. С. 65.

ської духовної академії В. Липківський, майбутній митрополит Української автокефальної православної церкви. Саме він зі своїми прихильниками боровся за запровадження української мови в закладах духовної освіти, за українізацію православ'я й відповідного реформування православної церкви.

Тим часом голоси на користь церковнопарафіяльної реформи зростали. У листопаді 1905 р. на підтримку реформи виступив Одеський окружний місіонерський з'їзд. 17 жовтня 1906 р. імператор Микола II затвердив пропозиції Ради міністрів, які спиралися на розроблений проєкт статуту православних парафій. Він передбачав впровадження парафіяльного самоуправління, надання мирянам права участі в порядкуванні матеріальними та духовними потребами церковної громади¹.

Великі сподівання православне духовенство поклало на запровадження повного державного утримання замість практики оплати за треби. Бажаючи прискорити церковно-фінансову реформу, священники погоджувалися на ліквідацію притчового землеволодіння.

Наприкінці 1910 р. у св. Синоді розпочалося обговорення положення про православну парафію. За основу було взято проєкт, розроблений синодальною комісією на чолі з київським митрополитом Флавіаном. Він передбачав безкоштовне здійснення треб та чотирикратне підвищення заробітної плати духовенству. Однак Державна дума вирішила підвищити платню священникам втричі впродовж 10 років².

Розглянувши у 1913 р. проєкт статуту православної парафії, 34 депутати Державної думи запропонували внести до нього принципіві зміни, а саме – запровадити виборність кліру мирянами і надання парафії права розпоряджатися усім церковним майном. Ця реформаторська ініціатива була розцінена

¹ Справа про розгляд законопроекту про православні парафії, єпархіальні з'їзди духовенства. 1910–1913 рр. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2189. Арк. 103–103 зв.

² Там само. Арк. 103–103 зв.; Ореханов Г., иерей. На пути к Собору. Церковные реформы и первая русская революция. Москва : Изд-во Правосл. Свято-Тихоновского Богосл. Ин-та, 2002. 223 с.

оберпрокурором св. Синоду як неприйнятна та як протестантська за духом. Однак 23 січня 1914 р. Микола II затвердив особливий журнал Ради міністрів про перетворення православної парафії. У червні цього ж року відповідний проєкт було внесено до Державної думи, але він залишився не розглянутим у зв'язку з початком Першої світової війни.

Таким чином, криза православної церкви призвела до появи на початку ХХ ст. реформаційного руху, метою якого було здійснення важливих перетворень у церковному житті та пристосування церкви до тогочасних суспільно-політичних умов. Вимоги церковної реформи були висунуті представниками різних груп духовенства, кожна з яких переслідувала власну мету.

В Україні вже в перші роки ХХ ст. почалося активне обговорення проблем державно-церковних відносин. Українське православне духовенство уже в той час брало активну участь у виробленні та поширенні реформаційних ідей.

Консервативні позиції щодо церковних перетворень займали представники ортодоксально-ієрархічної течії православної церкви, яку очолював волинський архієпископ Антоній (Храповицький). Водночас в Україні існувала ліберально-ієрархічна течія, яку уособлювали подільський єпископ Парфеній (Левицький), волинські вікарні єпископи Никон (Безсонов) і Авмросій (Гудко).

За впровадження демократичних принципів організації внутрішньо-церковного життя виступала частина професури Київського університету, Київської духовної академії, Харківського та Новоросійського університетів, а також окремі священники та церковнослужителі. Головними центрами поширення реформаторських ідей були Харків, Київ та Кам'янець-Подільський. Із поразкою революції 1905–1907 рр. церковно-реформаційний рух продовжив своє існування, згодом вибухнувши з новою силою.

Висновки до розділу

Події російської революції 1905–1907 рр. повною мірою виявили кризу в православній церкві, її закостенілість, надмірну централізацію, повну підпорядкованість самодержавній владі, суттєве відставання від релігійного життя зарубіжних європейських християнських країн, що призвело до розхитування її устоїв хвилею церковно-реформаторського і обновленського руху, який вимагав радикальних перетворень, демократизації, відокремлення від держави, послаблення влади св. Синоду та осучаснення церковного життя. В українських православних епархіях активізувалася боротьба за українізацію духовної освіти та церковної служби, що призвело до різкого збільшення числа національно-свідомих і патріотично-налаштованих священнослужителів та представників кліру, готових відстоювати ідеї автокефалії православної церкви. Таким чином заклалися основи для відновлення незалежності Української церкви від ПРЦ.

У революційні 1905–1907 рр. православне духовенство розділилося на два ворогуючі табори: перший, найбільший, консервативний за своєю суттю, об'єднав священнослужителів навколо самодержавної влади і св. Синоду, боровся з революцією за збереження монархії та прогнилих устоїв ПРЦ, проти церковно-реформаторського руху, поповнював лави чорносотенців, чим зазнавав осуду суспільства і мирян. Другий табір згуртував радикальні і ліберальні кола духовенства, діячів українського національного та духовного відродження, які підтримали революцію, буржуазно-демократичні перетворення, стали серцевиною церковно-реформаторського руху та боротьби за українізацію церкви й таким чином обстоювали права, національні традиції, менталітет українського православ'я, який вирізняв його в системі ПРЦ, створювали передумови автокефалії української церкви.

Представники радикальних і ліберальних кіл духовенства, які відновлювали традиції української православної церкви, взяли участь у подіях революції 1905–1907 рр. у та-

ких основних формах: 1) підтримка, насамперед сільським парафіяльним духовенством українських єпархій, революційної агітації, демонстрацій трудящих, мітингів, страйків, виступів селян і робітників за свої права, свободу і землю, за що представники духовенства зазнавали переслідувань і репресій з боку імперських каральних органів; 2) широкий протестний рух учнівської та студентської молоді усіх духовних навчальних закладів, спрямований проти самодержавства, за кардинальне реформування духовної освіти та її українізацію; 3) розробка і підтримка ініціатив щодо реформування та українізації духовної освіти і церковного життя в цілому. Значну роль у цьому плані зіграли щорічні єпархіальні з'їзди духовенства, які стали трибуною для національно-патріотичних священнослужителів; 4) важливе значення мала депутатська діяльність представників українського духовенства у I–IV Державних думах. Це дало їм можливість набути досвіду парламентаризму, лобювати окремі ініціативи щодо реформування та українізації церкви, пропонувати та лобювати законопроекти з українізації початкової освіти (депутати-священники А. Гриневич, М. Безсонов, В. Солуха, О. Трегубов та ін.).

Події російської революції 1905–1907 рр., широкий рух за українізацію церковного життя спонукали самодержавство й св. Синод дати дозвіл на здійснення перекладів українською мовою Святого Письма, молитовників та збірок проповідей. У результаті роботи головної редакційної комісії в Кам'янці-Подільському на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким) спільно з комісіями Санкт-Петербурзької академії наук і св. Синоду та синодальної друкарні у Москві впродовж 1906–1911 рр. були підготовлені й надруковані українською мовою чотири Євангелія, а також перевидані збірки проповідей рідною мовою подільського протоієрея В. Гречулевича, створені у середині XIX ст. До перекладів текстів були залучені відомі російські й українські вчені, патріотично налаштовані священнослужителі і діячі «Просвіти». Українські видання біблійних творів стали найбільшим досягненням національно-духовного відро-

дження в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., реальним внеском в українізацію православної церкви, богословською та ідеологічною основою для боротьби за її автокефалію на далеку перспективу.

РОЗДІЛ 7

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І ДУХОВЕНСТВО НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1907–1914 рр.)

7.1. Наслідки революції 1905–1907 рр., їх вплив на становище та подальшу реформацію церкви

Третьочервневий переворот 1907 р. у Російській імперії засвідчив поразку революції і відкрив період реакційної політики уряду. Самодержавство і церковна влада прагнули реваншу за свої поразки, намагалися повернути попередній стан речей, відновити втрачені позиції у внутрішній і зовнішній політиці, зокрема посилити в підвладних українських регіонах позиції ПРЦ за рахунок послаблення опозиції, зупинити протестний та страйковий рух у духовних навчальних закладах, послабити процеси українізації церкви та домагання автокефалії. Для вирішення цих завдань світська та духовна влада використовували методи тиску, переслідувань та репресій стосовно патріотично налаштованих представників духовенства та учнів і студентів духовних навчальних закладів.

Події революції 1905–1907 рр. остаточно поділили клір православної російської церкви в українських єпархіях на протилежні табори. До першого, найчисленнішого, належали ті представники священнослужителів, які були причетні до придушення революції та ліквідації наслідків її завоювань, повністю підтримували самодержавство, імперський режим і

виступали за збереження ортодоксальних устоїв ПРЦ¹. Проти-лежний табір репрезентували представники національно-патріотично духовенства, церковнослужителі, викладацький та студентсько-учнівський контингент духових закладів освіти, які обрали шлях пастирського служіння українському народу, підтримали революційні виступи і заворушення селян, робітників та інших прошарків трудового люду, демократичні перетворення в суспільстві та українізацію церкви, а найбільш рішучі з них організовували страйки і протестні акції, вступали до політичних партій та поширювали їхні ідеї, зазнавали репресій з боку офіційної та духовної влади².

Між цими таборами опинилися богослужителі, які під час революційних подій зайняли позицію нейтралітету, байдужості, очікування й угодовства, і під тиском обставин симпатизували то одному, то іншому таборові духовенства. Саме ця рутинна маса священництва переважно засуджувала прогресивні ідеї та ініціативи, боялася змін та оновлень у церковному житті, що могли вплинути на них особисто. Саме через переважання консервативного табору та інертної маси церковного кліру сформувався виключно негативний імідж ПРЦ у досліджуваний період, який до сьогодні домінує в історіографії.

До важливих надбань і наслідків революції 1905–1907 рр. у духовному житті православної церкви варто віднести те, що вона змогла реалізувала ініціативи щодо українізації церкви, які були сформовані в середині ХІХ ст. В. Гречулевичем, П. Ку-

¹ Бабкин М. Духовенство русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.). 532 с.; Бычков С. С. Русская православная церковь и императорская власть (Очерки истории православной российской церкви 1900–1917 годов). 329 с.; Опря А. В. Православие духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). 191 с.

² Зінченко А. Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). 256 с.; Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. 110 с.; Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). 191 с.

лішем, П. Морачевським та їхніми послідовниками, і домогтися завершити роботу з доопрацювання перекладу та видання Святого Письма українською мовою. У 1906 р. Подільський єпархіальний з'їзд ухвалив рішення про необхідність видання українських перекладів проповідей В. Гречулевича для потреб богослужіння в церквах і підтримав роботу комісії на чолі з єпископом Парфенієм з редагування і видання масовим накладом Четвероєвангелія рідною мовою за перекладу П. Морачевського¹. До 1911 р. така робота була завершена і – 20 тис. примірників були направлені в православні церкви України. Це не тільки посилювало позиції патріотично налаштованого українського духовенства, але й зміцнило підґрунтя для подальших перекладів усієї Біблії та проповідей українською мовою в роки Української революції 1917–1921 рр., поставило в практичну площину питання боротьби за автокефалію української православної церкви.

Іншим надбанням революції 1905–1907 рр. стало запровадження до навчального процесу в духовних освітніх закладах гуманітарних предметів рідною мовою (української мови і літератури, історії України та рідного краю). Боротьба за українізацію духовної освіти розпочалася ще з середини XIX ст., що призвело лише до появи в духовних училищах, семінаріях, Київській духовній академії таємних українських громад, українознавчих гуртків і курсів для вивчення рідної мови, літератури та історії, створення нелегальних бібліотек української літератури, за якими полювали жандармські органи та єпархіальне начальство, ліквідували з репресивними наслідками для організаторів та учасників. Під час революції 1905–1907 рр. у результаті масових учнівських і студентських страйків, заворушень й виступів із вимогами запровадити викладання українською мовою в закладах духовної освіти, що прокотилися по всіх православних семінаріях підросійської України, й особливо у По-

¹ Мошак М. І. Четвероєвангеліє перекладу П. Морачевського. Шлях його видання. *Культура Поділля: історія і сучасність* : матеріали другої науково-практичної конференції, 27–28 серпня 1993 р. Хмельницький : Поділля, 1993. С. 111–113.

дільській, Волинській, Київській (зокрема в духовній академії) і Полтавській губерніях, які були підтримані плином революції і навіть єпархіальними з'їздами духовенства. Так, у вересні 1906 р. в Кам'янці-Подільському відбувся єпархіальний церковний з'їзд, який ухвалив домагатися від влади запровадження викладання українською мовою в Подільській духовній семінарії. св. Синод, враховуючи революційну ситуацію в Російській імперії, змушений був задовільнити цю вимогу постановою від 10 квітня 1907 р. про часткове використання української мови та введення українознавчих дисциплін у позакласний час, або в навчальний процес закладів духовної освіти та учительських школах¹. Однак уже 1912 р. Синод скасував своє рішення про часткову українізацію духових закладів. Утім, для прикладу, подільські семінаристи встигли скласти цілу збірку проповідей українською мовою, яку видрукували на горіщі гуртожитку і таємно розповсюджували серед учнівської молоді та священнослужителів². Цей процес завершився поглибленою українізацією як церкви, так і духовних навчальних закладів у добу Української національної революції 1917–1921 рр.

Важливим наслідком революції 1905–1907 рр. була участь православного духовенства в парламентському русі. З одного боку, закон про вибори в російську Думу надавав широкі виборчі права у першу чергу вищому духовенству, оскільки воно розглядалося як надійна опора самодержавної влади, а з іншого, – фактично усував від виборів нижчі прошарки кліру. Його представники повинні були обиратися до Думи в одній курії з дрібними землевласниками, які мали у своєму розпорядженні від 200 до 350 десятин землі. Проте церковнопарафіяльні землі щонайбільше досягали 120 десятин, що унеможливило використання особистого виборчого права. За цих обставин залишалося хіба що вдаватися до колективного права,

¹ Зінченко А. Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). С. 29.

² Верменич Я. В. До історії становлення українознавства на Поділлі (1905–1925 рр.). *Духовні витoki Поділля: творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 373–375.

згідно з яким декілька парафіяльних священників, що сукупно володіли достатньою кількістю землі, могли висувати одного спільного кандидата. Бідні парафії змушені були поєднувати можливості та політичні інтереси 7–8 пасторів¹. Перед виборами св. Синод видав спеціальне звернення, яке заклиало духовенство у всьому підтримувати уряд та його політику. До першої Державної думи, яка працювала у квітні-липні 1906 р., було обрано від усіх єпархій Російської імперії лише шість священників, зокрема А. Концевича від Волинської губернії².

12 грудня 1906 р. за пропозицією оберпрокурора св. Синод видав циркуляр про вибори до II Державної думи, в якому вимагалось докласти максимум зусиль для того, щоб до складу депутатів потрапили виключно благонадійні особи, тобто віддані російському самодержавству, і не допустити ліберальних або ліворадикальних священників. Попри намагання Синоду не допустити обрання в Думу другого скликання опозиційних священників, із 19 обраних депутатів із духовенства майже всі відзначалися ліберальними настроями³. Зокрема, депутат II Державної думи подільський священник А. Гриневич підтримав законодавчу ініціативу української парламентської групи, яка хотіла запровадити рідну мову викладання у початкових школах, а також заснувати українські навчальні центри в університетах Києва, Одеси, Харкова⁴. Проте напередодні голосування за це питання Дума була розпущена.

У III Державній думі зі 105 депутатів від України представники духовенства нараховували 16 осіб. Консервативний єпископат робив усе можливе, щоб не допустити в парламент опозиційних священників. Зокрема, коли до київського єпар-

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 96.

² Шаповал Л. Роль духовенства в спробі реформ 1900–1917 років. *Сіверянський вісник* : збірник наукових праць. 2005. № 1. С. 23–36.

³ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 97.

⁴ Лисий А. К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської єпархії) 1795–1995 рр. Вінниця, 1995. С. 59.

хіального начальства дійшли відомості про участь у виборах національно-патріотичних пастирів О. Трегубова та В. Солухи, воно негайно скликало спеціальну нараду духовенства, на якій лунали погрози в бік опозиційних священників позбавити їх церковних посад і парафій, якщо в Думі вони будуть діяти не в інтересах Синоду, уряду та правих політичних партій, і навіть домагалося взяти з кандидатів до виборів письмове зобов'язання щодо виконання цієї вимоги. Проте О. Трегубов та В. Солуха, здобувши перемогу на виборах і ставши депутатами III Державної думи, зайняли чіткі проукраїнські позиції і отримали там підтримку інших українських кліриків-патріотів – М. Сендерка і К. Волкова. У 1908 р. вони разом підготували законопроект «Про мову викладання в початкових школах із малоросійським населенням». М. Сендерко отримав багато листів на підтримку своєї позиції в Думі, зокрема лист від 180 учнів старших класів Подільської семінарії¹.

Характеризуючи діяльність українських священників-депутатів, відомий український громадсько-політичний діяч Є. Чикаленко писав: «Але, все ж таки, і в цю Думу гурток українських послів, переважно священників, заходами О. Лотоцького та В. Піснячевського, їхніх товаришів по духовній семінарії та академії, вніс законопроект, який передбачав запровадження української мови в народних школах, складений Петербурзькою Громадою, але він не обмірковувався Думою»².

Суттєвим показником національно-демократичних настроїв в українському клірі була участь у IV Державній думі з-поміж 47 духовних осіб усієї імперії 13 депутатів-священників від України. Лідером думського духовенства був холмський єпископ Євлогій (Георгієвський), який у 1914 р. став волинським архієпископом³. Активно продовжували працювали у IV

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 98.

² Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. С. 424.

³ Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). С. 75.

Думі українські священники К. Волков, М. Сендерко, В. Солуха та О. Трегубов¹. Зокрема вони підтримали спробу реформування св. Синодом в плані демократизації діяльності православних парафій.

Річ у тім, що наприкінці 1910 р. Синод розпочав обговорення положення про православну єпархію. За основу було взято проект, розроблений комісією св. Синоду на чолі з київським митрополитом Флавіаном (Городецьким). Він передбачав безкоштовне виконання духовних треб та чотирикратне підвищення заробітної плати духовенству. Розглянувши в 1913 р. проект статуту православної парафії, Державна дума виявилася стриманішою, запрограмувавши впродовж десятиріччя здійснити триразове підвищення пастирського утримання². Натомість фракція з духовенства зібрала підписи 34 депутатів, які запропонували принципові зміни до цього статуту, а саме – виборність кліру мирянами і надання парафії права розпоряджатися всім церковним майном. Ця реформаторська ініціатива була розцінена оберпрокурором св. Синоду, як неприйнятна і протестантська за духом³. Проте 23 січня 1914 р. імператор Микола II затвердив особливий журнал ради міністрів про реформування православних парафій. У червні цього ж року проект статуту був внесений до Державної думи, але так і не був розглянутий у зв'язку з подіями Першої світової війни⁴.

Важливе значення для українізації освіти мали законодавчі ініціативи єпископа енісейського і красноярського Никона (Миколи Безсонова), який раніше, у 1909–1913 рр., був єпископом кременецьким, вікарієм Волинської єпархії. У 1913 р. він подав на розгляд IV Державної думи законопроект, який

¹ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. С. 103–109.

² Справа про розгляд законопроекту про православні парафії, єпархіальні з'їзди духовенства. 1910–1913 рр. *РДА*. Ф. 796. Оп. 442. Арк. 103.

³ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. С. 177.

⁴ Там само. С. 177–178.

передбачав надання дозволу на викладання українською мовою в початкових школах та призначення шкільними вчителями українців. Також у законопроекті регулювалося питання діяльності українських товариств, зокрема щодо припинення їх переслідувань.

Показовою є широка підтримка цієї законодавчої ініціативи єпископа Никона. Так, у 1913 р. він отримав звернення від 63 представників українських патріотичних кіл, які висловлювали йому «щиру подяку» за ініціативи з захисту української мови¹.

Діяльність владики Никона заохочувала національно свідоме українське духовенство, надавала йому стимули для подальшої боротьби за створення національної церкви. Так, у листі до редакції газети «Рада» 1913 р. невідомий православний священник (не зазначив свого прізвища), висловлюючи подяку Никону, тісно пов'язав пропозиції його законопроекту з утвердженням справжнього християнства: «Рідна мова – єдиний, до розуму і серця промовляючий засіб сіяння віри, любові, правди та істини Божої»². Показовим також є інший лист до газети «Рада» священника А. Потапенка, в якому він закликав представників духовенства виходити на культурну боротьбу, «не ховатись як миші і ... працювати для добра нашої України»³. У листі він також наголошував про необхідність відновлення діяльності товариства «Просвіта» та запровадження навчання в школах і ведення церковних богослужінь українською мовою.

Цього ж року єпископ Никон надіслав вдячного листа до редакції газети «Рада», який він адресував насамперед тим українцям, котрі прихильно поставилися до його законопроекту. Він, зокрема, писав таке: «Я жив шість літ в Україні, дуже полюбив і оцінив український народ, і бажав би йому від щи-

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 100.

² Рожко В. Є. Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.) : історичний нарис. 255 с.

³ Саган О. Н. Національні прояви православ'я: український аспект. Київ : Світ знань, 2001. 256 с.

рого серця всього найкращого... Вірю, що «сонце правди» запанує в біленьких хатках, і тоді... весело усміхнеться «наче писанка» село, вільно дихнуть селяни... на широкій ниві залунає рідна пісня, буде чутно рідне село»¹.

У цьому зв'язку значний інтерес представляє також лист відомого українського суспільно-політичного діяча М. Меленевського (Баска) до М. Грушевського від 13 грудня 1913 р. Торкаючись становища у православній церкві, він наголошував: «... У сучасну хвилину пробиваються дуже помітні симпатії серед деякого шару духовенства на Україні до українського національного відродження. Діяльність і виступ у пресі єпископа Никона сильно підбадьорили ці іскри пошівства, зробили їх навіть національно-активними (хоча б низка листів у «Раді»). Гріх було б не закріпити цього зрушення в якусь глибшу і ширшу течію. Я думаю, що ця течія – це мусіло б бути гасло до автономії Української Церкви». Автор листа особливо наголошував на необхідності якнайскоріше написати та видати «Історію Української церкви»².

Однак діяльність єпископа Никона не варто ідеалізувати через відверто реакційні позиції у його законопроекті. Зокрема він зазначав, що «мазепинський же рух слід оголосити державно-злочинним і придушувати його всіляко. Ватажки цього руху мають виганятися з Росії назавжди». Полемізуючи з владикою Никоном, український діяч Є. Черкасенко наголосив: «...Бо що ж таке «мазепинський рух», за який єпископ... лагодиться ловити і вигонити нас із Росії (себто із нашої також хати)? ... Своім законопроектом він, дбаючи про «єдину Росію», ... дарує нам два роки в школі та просвітню діяльність «Просвіт» (книжки й брошури ми й тепер маємо), а за решту наших виmog радить ловити нас, як вовків, і викидати з власної хати?»³.

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 101.

² Сохацька Є. І. «Камені возопіють...» («Рада» (1913 р.) про законопроект єпископа Никона в оборону української мови). С. 71–79.

³ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 101–102.

Принагідно варто зазначити, що в добу Української Центральної Ради М. Безсонов (колишній єпископ Никон) очолив у 1918 р. департамент ісповідань, спрямовував свої зусилля на вирішення проблеми автокефалії православної церкви в Україні, однак при цьому його діяльність супроводжувалася хвилею критики і визнавалася малоефективною.

Аналізуючи парламентаризм I–IV Державної думи Російської імперії та місце, роль і значення в ній фракції духовенства ПРЦ, варто зазначити, що вона складалася переважно з представників ортодоксального кліру, які входили в основному до правих політичних партій і, головним чином, до чорносотенного «Союзу руського народу», обстоювали інтереси св. Синоду та самодержавства, були противниками революційного руху. Проте, враховуючи політичну і революційну ситуацію в імперії на початку ХХ ст., ця фракція змушена була представляти себе ліберальною, реагувати на поставлені в православній церкві виклики, погодитися на косметичні реформи релігійного життя, які б не похитнули устої вищої духовної влади і не допустили розколу в ПРЦ.

Натомість у складі думського духовенства чотирьох скликань, передусім представників від єпархій підросійської України, була присутня незначна кількість депутатів, які дійсно перебували на демократично-ліберальних політичних позиціях, або ж були проукраїнськи патріотично налаштовані і готові підтримати національно-духовне відродження в українських землях. Проте їх діяльність у думі відзначалася відсутністю координації та малоефективністю, через що вони були змушені постійно враховувати позицію вищої духовної влади, від якої залежали їх церковні посади та кар'єра. В таких умовах священники-депутати зосередилися лише на дискусіях щодо розробки законодавчих ініціатив та пропозицій щодо законопроекту, який передбачав запровадження викладання українською мовою в початкових класах міністерських, церковнопарафіяльних шкіл та духовно-вчительських училищ.

Під час російської революції 1905–1907 рр. українська мова частково була запроваджена в університетах, гімназіях,

духовних освітніх закладах (училищах, семінаріях) і навіть у Київській духовній академії. Після поразки революції самодержавство стало на шлях заборони української мови в освітньо-культурній системі, що також унеможливило прийняття законопроекту авторства єпископа Никона.

Однак згаданий мовний законопроект, запропонований у кількох варіантах, що так і не був розглянутий Думою, активно підтримало українське суспільство, громадсько-політичні діячі та представники православного духовенства. Його появу вони розглядали як суттєвий крок в українізації освіти, а самі автори сприймалися як патріоти, діячі української справи. Проте представники духовенства в думках через непослідовність, несамотійність і залежність від духовної влади не змогли реалізувати реформи, спрямовані на демократизацію православної церкви, її українізацію і створення умов для її автокефалії.

Незважаючи на поразку революції, здобуті в ній демократичні завоювання, які були спрямовані на обмеження та ліквідацію самодержавної влади, продовжували активно відстоюватися демократично налаштованими громадянами у різних сферах життя суспільства. Активну участь у цих процесах також брали опозиційні представники українського православного духовенства, викладачі та молодь релігійних навчальних закладів. Про це свідчить масив кримінальних справ в охоронних установах (департамент поліції, губернські жандармські управління, канцелярія київського генерал-губернатора і цивільних губернаторів та ін.), а також заведені справи про політичну неблагонадійність священників і церковнослужителів у відомстві оберпрокурора св. Синоду та єпархіальних управлінь.

Серед численних справ, які після розслідувань визначали ступінь політичних репресій винуватців, передбачалося в першу чергу притягнення осіб кліру до відповідальності за неблагонадійність щодо самодержавства та духовної влади (обстоювання демократичних завоювань, оборона української мови та українізація православної церкви, критика існуючого державного режиму, встановлених порядків в єпархіях, чиновницької

і церковної бюрократії, виступи на захист свободи слова, підтримка вимог селян, робітників, інтелігенції у боротьбі за свої права тощо).

Так, за політичну неблагонадійність зазнали переслідувань протоієрей Житомира Й. Дунаєвський (1911 р.)¹, священники с. Косівки Я. Крижанівський (1909–1910 рр.)², с. Великі Голяки Сквирського повіту М. Гримайльський (1912 р.)³, с. Попудні Липовецького повіту С. Богданович (1911 р.)⁴, с. Збрижівка Таращанського повіту П. Бігановський (1914 р.)⁵; диякон с. Мордва Чигиринського повіту Д. Чигирик (1912 р.)⁶ та чимало інших в Київській губернії⁷.

Водночас в архівах зберігається низка справ про розслідування проукраїнської діяльності духовних осіб. Так, у рапорті київського губернатора від 18 січня 1912 р. до департаменту по-

¹ Справа з приводу виголошеної в Житомирській тюремній церкві протоієреєм Дунаєвським промови провокативного змісту. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 641. Спр. 590. 4 арк.

² Справа про політичну неблагонадійність священника с. Косівка Сквирського пов. Якова Крижанівського. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 788. Спр. 621. 9 арк.

³ Справа по повідомленню київського губ. про політичну неблагонадійність священника с. Великі Голяки Сквирського повіту Михайла Гримайльського. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 950. Спр. 85. 61 арк.

⁴ Справа по розпорядженню Київського губернатора щодо розслідування протиправних дій парафіяльного священника Сави Богдановича с. Попудні, Липовецького повіту та інших. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 789. Спр. 708. 10 арк.

⁵ Справа по звинуваченню священника с. Збаражівка Таращанського повіту Пилипа Бігановського у виголошенні проповіді щодо військових обставин, яка викликала незадоволення діями влади. 1914 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 793. Спр. 385. 16 арк.

⁶ Справа по звинуваченню диякона, псаломника с. Мордва Чигиринського повіту Дмитра Чигирика в політичній неблагонадійності. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 790. Спр. 109. 9 арк.

⁷ Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії. 12 липня 1905 р. – 20 березня 1913 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 650. 255 арк.

ліції наказувалося розслідувати проукраїнську діяльність відомого діяча національно-культурного відродження кінця XIX – початку XX ст. на Київщині священника Марка Грушевського¹. Існує справа по звинуваченню священника с. Мар'янівка Васильківського повіту С. Солухи до приналежності за своїми переконаннями до лівих політичних партій (1911 р.)². Цікавим є лист, підписаний головою та десятком членів київського губерньського відділення «Союзу руського народу» до київського митрополита Флавіана (Городецького) зі скаргою на негативне ставлення сільських священників Київської єпархії до їхньої партії з вимогою обов'язкового залучення пасторів до підтримки діяльності та пропаганди поглядів «Союзу» (1910 р.)³.

Значно більше наявних кримінальних справ стосуються безпосереднього звинувачення богослужителів у відвертих негативних висловлюваннях стосовно особи самодержця та його режиму. Зокрема, були піддані розслідуванню і притягнуті до відповідальності священник с. Кузьминці Заславського повіту Волинської губернії А. Підгорецький (1914 р.)⁴, вже згадуваний священник с. Великі Голяки Сквирського повіту Київської губернії М. Гримальський⁵, псаломник с. Рогозин цього ж пові-

¹ Повідомлення Київського губернатора в Департамент поліції від 18 січня 1912 р. про священника Марка Грушевського. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 259. Арк. 22–29.

² Справа по звинуваченню священника с. Мар'янівки Васильківського повіту Сергія Солухи в приналежності за своїми політичними переконаннями до однієї з лівих партій. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 789. Спр. 259. Спр. 779. 6 арк.

³ Лист заступника голови Київського губерньського відділення «Союзу руського народу» і членів Союзу митрополиту Флавіану про негативне ставлення сільських священників Київської губернії до організації «Союз руського народу» і про необхідність залучення священників до пропаганди чорносотенних поглядів. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 182. Оп. 2. Спр. 45. 4 арк.

⁴ Справа про вчинення дізнання про священника с. Кузьминці (Заславський повіт Волинської губ.) А. І. Подгорецького, звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1914 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1262. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 1–11.

⁵ Справа по звинуваченню священника с. Великі Голяки Михайла

ту С. Кондрацький (1911 р.)¹, псаломник с. Підлісний Мукарів Ушицького повіту Подільської губернії М. Панчишин (1914 р.)² й чимало ін. Про масовість цього явища свідчить листування помічника Волинського губернського жандармського управління з Ковельським і Рівненським повітовими справниками про висловлювання проти царя різними особами, зокрема священнослужителів (1909–1910 рр.)³.

Звертає увагу той факт, що кримінальні справи про неблагонадійність, висловлювання проти Миколи II, іншу антиурядову діяльність у 1908–1914 рр., як правило, стосувалися здебільшого представників нижчої ланки православного духовенства і церковнослужителів, особливо сільських священників, які жили в середовищі простих людей, краще й глибше знали їх соціально-економічні, громадські та духовні потреби, і не боялися відкрито висловлювати свої погляди, зокрема і політичні. Зрозуміло, що представники вищого духовенства, хоч серед них також знаходилися опозиційні світській владі та св. Синоду діячі, були більш обачливі й відверто не висловлювали свої політичні погляди з метою уникнення репресій. Вони виступали за реформування духовного життя непослідовно, були мало придатні на рішучі, радикальні кроки у перебудові, в українізації православної церкви.

Тимчасова відмова уряду від підготовки до Помісного собору, викликана поразкою революції 1905–1907 рр., тривала 5 років. У 1912 р. була створена нова комісія – Предсоборна на-

Гримальського (Сквирський повіт Київської губ.) у висловлюваннях проти царя. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3039. 6 арк.

¹ Справа по звинуваченню псаломника парафіяльної церкви с. Рогозні Сквирського повіту С. П. Кондрацького у висловлюваннях проти царя. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 998. Спр. 2902. 43 арк.

² Справа по звинуваченню псаломника с. Подільський Мукарів Ушицького повіту Мефодія Панчишина, звинуваченого в образі царя. 1915 р. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1808. Арк. 45–49.

³ Переписка помічника начальника Волинського ГЖУ з Ковельським і Рівненським повітовими справниками про висловлювання різних осіб проти царя. 1909–1910 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 1–4.

рада. У липні наступного року тодішній оберпрокурор св. Синоду В. Саблер виступив у пресі із заявою, в якій йшлося про толерантне ставлення Синоду до скликання Собору та виборів патріарха. Він наголошував на тому, що вже остаточно розроблено питання про порядок обрання та затвердження патріарха, а також про характер його взаємин з єпископатом. Для вивчення системи патріаршого управління св. Синод направив на Схід дві комісії на чолі з професором Петербурзької духовної академії В. Соколовим. Це свідчило про готовність церкви до сприйняття реформ у галузі управління. Однак самодержавство так і не наважилося повернути православну церкву під владу патріарха. Переважала думка, що такий акт призведе до порушення непохитної опори самодержавної влади¹.

Хоча імператор Микола II, зрештою, у 1914 р. дав дозвіл на проведення Помісного собору, проте початок і хід Першої світової війни завадив його скликанню і проведенню й, таким чином, залишив не вирішеними нагальні реформи в православній церкві.

Ліберальна частина духовенства продовжувала спроби демократизувати церковне життя і після революції 1905–1907 рр. Так, з'їзди духовенства Полтавської єпархії двічі – у 1908 р. і 1915 р. – виносили на розгляд питання про допущення псаломників на єпархіальні з'їзди. У 1908 р. вони розглянули пропозицію про можливість скликання повітових зборів духовенства не лише за рішенням повітових протоієреїв, а й за ініціативою священнослужителів повіту. У низці українських єпархій позитивно вирішили запити про допущення на благочинницькі та єпархіальні з'їзди церковних старост із правом вирішального голосу в господарсько-економічних питаннях².

Коли в 1908 р. було знято заборону з української мови, стали з'являтися збірники українських проповідей. На сторінках «Православної Подолии» друкував свої проповіді україн-

¹ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. С. 140.

² Справа про розгляд законопроекту про православні парафії, єпархіальні з'їзди духовенства. 1910–1913 рр. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2189. Арк. 102–103.

ською мовою протоієрей Ю. Сіцінський. Окремими збірками в 1909 р. видали свої проповіді українською мовою священники П. Степанківський та К. Ванькевич¹. У 1908 р. священник А. Герашенко переклав українською мовою 330 молитов і надіслав їх до Синоду на розгляд².

Наприкінці 1908 р. відбувся черговий Подільський єпархіальний з'їзд, на якому було ухвалено рішення продовжити асигнування на викладання української літератури та історії України в Подільській духовній семінарії³.

Своєрідним проявом збереження реформаторської спрямованості церковного руху стала наявність цілої групи оновленців серед делегатів IV Всеросійського місіонерського з'їзду, що проходив 1908 р. у Києві. Одним із лідерів цієї групи був К. Агеев, якого промонархічні кола критикували за прихильні висловлювання на адресу партії есерів, вимоги відокремлення церкви від держави, контакти з «лівою» пресою⁴.

Заклики до оновлення, демократизації православної церкви через її повернення до національних джерел систематично публікувала в той час на своїх сторінках українська преса, зокрема газета «Рада». Вона писала про матеріальне становище священників, про байдужість до їх потреб із боку церковного керівництва, про переслідування тих, хто співчував українському національному рухові. Газета обґрунтовувала необхідність запровадження в церковне життя української мови, українізації навчального процесу в навчальних закладах⁵.

¹ Гарба І. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації). С. 65.

² Про надіслані св. Синоду на розгляд 300 молитов, перекладених малоросійською мовою священником А. Герашенком. 1906 р. *РДА*. Ф. 796. Оп. 187. Спр. 6617. 52 арк.

³ Відомості про роботу Подільського єпархіального з'їзду духовенства. 1908 р. *ЦДІАК України*. Ф. 313. Оп. 1. Спр. 1646. Арк. 7–10.

⁴ Про Всеросійський загальномісіонерський з'їзд. 1907–1908 рр. *РДА*. Ф. 796. Оп. 187. Спр. 305. Арк. 1–12.

⁵ Хитровська Ю. В. Реформування Російської православної церкви у другій половині XIX – на початку XX ст. і його відображення у православній періодичній пресі. С. 37–45.

Розглянемо інший аспект протестного руху в духовних закладах освіти в регіонах підросійської України. Так, незважаючи на поразку революції 1905–1907 рр. та настання років реакції й наступу російського самодержавства на революційні демократичні завоювання, патріотично налаштовані молодь семінарій та Київської духовної академії, представники професорсько-викладацького складу, натхненні здобутками революції, продовжували не тільки активно захищати її досягнення, але й посилили наступ з вимогами подальшого реформування та демократизації духовної освіти й зрівняння її зі світською освітою, радикалізували свою боротьбу за українізацію освіти та церкви.

Причинами активізації протестного руху в закладах духовної освіти стали невирішеність ключових питань щодо проведення реформ. Хоча духовні семінарії продовжували офіційно залишатися «великоруськими» навчальними закладами, проте їхні учні були переважно вихідцями з українських сіл, де зберігалися національні традиції. Тому така молодь була готова сприймати і відстоювати право на українізацію освіти, доступу до української культури, історії, чому перешкождала самодержавна та вища духовна влада після поразки революції 1905–1907 рр. Одне з головних питань, яке не влаштовувало молодь духовних навчальних закладів, – значна різниця зі світськими навчальними закладами, які були більш ліберальними і розвивалися під впливом французької і англійської літератури, німецької філософії, були пронизані європейським гуманістичним світобаченням і, головне, були більш демократичнішими. Семінаристам заборонялося поза своїми закладами відвідувати клуби, бібліотеки, театри, спортивні заходи та інші публічні місця, брати участь у громадських, просвітницьких та політичних організаціях і товариствах. Були передбачені вечірні переклички та карцерне покарання винуватців¹.

¹ Довідки і огляди Учбового комітету про заворушення учнів духовних семінарій із 1899 по 1911 рр. *РДЛА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 196. 51 арк.; Бунин Н. Из записок бывшего преподавателя семинарии. Каменец-Подольск, 1903. 147 с.; Степаненко Г. В. Національно-культурницька діяльність вихованців духовних семінарій в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). С. 404–411.

Виховний процес у семінаріях продовжував будуватися на патерналістських засадах. Фактично семінаристи цілодобово знаходилися під пильним наглядом інспекторів, їхніх помічників та обраних керівництвом так званих старших семінаристів. Вони мали право в будь-який час зайти до кімнат учнів, перевірити чи ночують вони вдома, поцікавитись, яку літературу читають, влаштувати обшуки. Старші семінаристи та квартирні старости були зобов'язані вести спеціальні журнали, де виставляли оцінку учням за домашню поведінку.

Казармений спосіб навчання, спроби встановлення тотального контролю призводили до зростання агресивності учнів семінарії, породжували бунтарські акції у майбутніх священників, що яскраво виявилось в численних страйках семінаристів після поразки революції 1905–1907 рр., призводило до того, що більшість випускників відмовлялися від прийняття сану священників, дияконів і переходили на цивільну службу, вступали у світські вищі навчальні заклади¹. Так, наприклад, у Харківській єпархії впродовж 1906–1911 рр. на священницькі посади було призначено лише 49 осіб, які закінчили повний курс семінарій, та 117 осіб без повної семінарської освіти². Ще гірша ситуація була в Київській, Волинській та Подільській єпархіях.

Відомості про революційні настрої і революційну діяльність семінаристів продовжували надходити в духовно-навчальне управління впродовж 1907–1914 рр. Візьмемо для прикладу події на початку 1907 р. у Полтавській семінарії, де було виявлено 3 пуди шрифту для друку нелегальних видань, зокрема революційного часопису семінаристів «Розсвіт». Місцевий губернатор характеризував семінарію як вкрай неблагонадійну³.

¹ Опря Б. О. Духовні семінарії та повсякденне життя семінаристів у Правобережній Україні у 1861–1917 рр. С. 14–16.

² Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття. С. 11.

³ Про заворушення в Полтавській духовній семінарії. 1910 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 35. Арк. 84.

У березні 1907 р. відбувся виступ у Київській духовній семінарії. Хвилювання розпочалися близько 11-ї години вечора і тривали близько 3-х годин. О 2-й годині ночі до ректора семінарії прийшла делегація від вихованців із вимогами: а) пом'якшення інспекторського нагляду і зміна балів з поведінки; б) повернення в семінарію раніше звільнених учнів. Проте ці вимоги не були прийняті ректором. Безлади, які влаштували семінаристи, тривали і наступного дня. Для їх припинення, не бажаючи залучати поліцію, правління семінарії прийняло рішення зупинити заняття і розпустити семінаристів додому¹.

Протестні акції семінарської молоді в українських єпархіях ПРЦ мали місце і в першій половині 1907 р. Характерними для семінарського життя була діяльність таємних українських гуртків, друк підпільних видань, масове використання та поширення семінаристами української літератури та революційних видань².

Із кінця 1890-х рр. в авангарді «боротьби за права і свободи» учнів духовних православних закладів підросійської України була Волинська духовна семінарія в Житомирі. Одним із перших серйозних виступів семінаристів у цьому закладі стався бунт із 27 листопада до 3 грудня 1899 р. з приводу поганого і неякісного харчування вихованців, а насправді – на знак солідарності у зв'язку із заворушеннями 1899 р. у катеринославській семінарії, які мали політичний характер³. Волинські семінаристи майже всіх класів протестували проти несправедливих репресій ректора та інспекторів закладу, вдалися до побиття наглядачів, сутичок із поліцейськими. Щоб не допустити розголосу, звести виступ учнів до побутових вимог, керівництво

¹ Про заворушення у Київській духовній семінарії у травні 1907 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 188. Спр. 301. Арк. 2, 6–9.

² Довідки і огляди Учбового комітету про заворушення учнів духовних семінарій з 1899 по 1911 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 196. Арк. 40–41.

³ Переписка ректора Волинської духовної семінарії архімандрита Феодосія з архієпископом Волинським та Житомирським Модестом про заворушення у Волинській духовній семінарії в період листопада-грудня 1899 р. 1899–1900 рр. *ДАЖО*. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1, 4.

семінарії примусило батьків негайно забрати своїх учнів-дітей на канікули й таким чином припинити заворушення¹.

Із цього часу учні Волинської духовної семінарії практично кожного року, особливо в 1902, 1903, 1905, 1906, 1907 рр.², влаштували бунти, страйки, заворушення за академічні права і свободи, проведення церковних реформ, за демократизацію та українізацію духовної освіти. Показовим є виступ учнів Волинської духовної семінарії у січні 1907 р. Зокрема, 18 січня прокурор Житомирського окружного суду доповідав прокурору Київської судової палати таке: «У ніч на 16 січня 1907 р. у Волинській духовній семінарії на вимогу В'ятського жандармського управління розпочалися обшуки (для виявлення слідів «українського сепаратизму», «мазепинства», як тоді називали український національний рух – Авт.). Під час обшуків у класах казеннокоштных семінаристів більш ніж 200 вихованців, що були розбуджені, з криками та свистом зібралися в коридорі біля замкнених дверей, котрі вели на нижній поверх і охоронялися городовими. Вимагаючи бути присутніми при обшуках, семінаристи співаляли марсельезу, погрозами і лайкою вимагали, щоб поліція залишила приміщення. Інспектор семінарії о. Зосима намагався заспокоїти семінаристів, але вони відповіли вуличною лайкою. Коли він повернувся – хтось із семінаристів вдарив його твердим предметом по голові, чим завдав шкоди здоров'ю...»³.

У зв'язку з потужним хвилюванням семінаристів жандармський ротмістр Стрекаловський попередив, що в разі продовження безладів, він буде змушений використати зброю, але ці

¹ Там само. Арк. 11, 13.

² Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям в 1898 и 1899 гг. Санкт-Петербург, 1902. 365 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям за 1900 г. Санкт-Петербург, 1902. 230 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям за 1901 г. Санкт-Петербург, 1903. 280 с.

³ Про заворушення у Волинській духовній семінарії. 1908 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 189. Відд. 1. Спр. 235. Арк. 2–3.

його слова залишилися без уваги. Семінаристи вибивали двері і лаялися.

Виступ семінаристів посилювався, коли жандарми почали обшук гардеробних приміщень, які розташовувалися на верхньому поверсі поруч зі спальнями. Розбивши скло в дверях, семінаристи кидалися в поліцейських і городових дошками від ліжок і поливали їх водою з пожежних насосів. Жандарми здійснили кілька пострілів вгору, але на семінаристів це не справило жодного враження. Оскільки вода з пожежного крану стала заливати коридор, то ротмістр Стрекаловський був змушений припинити обшук.

На світанку пішим строєм до семінарії прибув ескадрон драгунського Казанського полку, який зайняв коридор біля входу в спальні. Семінаристи зустріли його свистом і лайкою. Командир ескадрону наказав грати сигнал і після цього, скориставшись тишею, звернувся до семінаристів із вимогою повернутися у спальні кімнати і попередив, що після третього сигналу буде змушений використати зброю. Учні продовжили свистіти і лаятися, але після третього сигналу лягли в ліжка, й обшук безперешкодно було продовжено. У класних кімнатах і гардеробній було виявлено майже 200 революційних книг, брошур та відозви, підписані учнем семінарії Конашевичем-Сагайдачним, рід якого сягав українського козацького гетьмана XVII ст. Петра Сагайдачного, а також кинджал і кастет. У результаті обшуку 15 семінаристів було взято під варту¹. Однак 5 із них визнали невинними і відпустили цього ж дня, а 7 – передані до суду. Лише 4 семінаристи були відраховані з семінарії й отримали по кілька місяців в'язниці, а Коханевича-Сагайдачного, А. Жуковича та П. Антоновича засудили на 2,5 років позбавлення волі². Архієпископ волинський Антоній повідомив, що архімандрит Віссаріон, ректор семінарії, має залишитися на своїй посаді³.

¹ Там само. Арк. 6, 6 зв., 7.

² Там само. Арк. 18.

³ Там само. Арк. 12, 36 зв.

У доповнення до цього донесення від 1908 р. прокурор житомирського окружного суду знову рапортував прокуророві київської судової палати про результати обшуку 16 січня. «При проведенні обшуків у приміщенні Волинської духовної семінарії були виявлені такі видання: 22 екземпляри гектографованого «Устава Волинського союзу учащихся», який ставить за мету своєї діяльності створення вільної школи у вільній державі. Також, як свідчить статут, завданням спілки є: об'єднання революційних сил волинської молоді і розвиток свідомості серед учнів шляхом поширення соціалістичних ідей. До складу союзу входять учнівські організації Волинської губернії, котрі приймають положення статуту. Його справами завідують виборні комітети, центральний комітет знаходиться у Житомирі і підтримує стосунки з місцевими й обласними революційними організаціями»¹.

Події, пов'язані з існуванням у Волинській духовній семінарії найбільшої з-поміж таких таємних організацій в імперії, де навчалося 650 учнів, налякали правлячого архієрея, затятого українофоба, архієпископа Антонія (Храповицького), показали марність його зусиль в русифікації Волині.

Як бачимо, Волинська духовна семінарія була важливим центром учнівської нелегальної спілки, яка вела активну пропаганду серед семінарій Правобережної України. Січневий виступ у Волинській семінарії показав, що семінарський рух все більше ставав на позиції політичної боротьби.

Починаючи з 1908 р., семінарські протести починають затихати, однак поодинокі виступи мають місце. У вересні² та листопаді³ 1910 р. знову відбулися заворушення у Волинській

¹ Там само. Арк. 20; Рожко В. Є. Нарис історії Української Православної церкви на Волині. С. 292–293.

² Про безлади у Волинській духовній семінарії. 1910. РДІА. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 491. Арк. 27; Довідки і огляди Учбового комітету про хвилювання учнів духовних семінарій із 1899 по 1911 рр. РДІА. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 196. Арк. 21–23.

³ Довідки і огляди Учбового комітету про хвилювання учнів духовних семінарій з 1899 по 1911 рр. РДІА. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 196. Арк. 14 зв.

духовній семінарії. Учні виступили з політичними вимогами, а семінарист Б. Легензевич взагалі характеризувався як українофіл¹. У результаті цих протестів було допитано і вислано додому 196 семінаристів, а Волинська духовна семінарія на деякий час припинила свою роботу².

Хвиля страйків пронеслася в духовних семінаріях 1910 р., де, крім вимог реформування духовної освіти, ліквідації казарменого життя в навчальних закладах, висувалися питання запровадження в них української мови, введення українознавчих дисциплін. У слідчих справах Синоду зберігаються матеріали про заворушення і страйки 1910 р. у Волинській³, Подільській⁴ і Полтавській⁵ духовних семінаріях, у 1914 р. – у Дерманській церковно-вчительській школі Дубнівського повіту Волинської губернії та інших, які змушували офіційну владу перевіряти кожного учня на благонадійність, шукати серед них прибічників «мазепинства», різних українських політичних партій та рухів⁶ тощо.

Таким чином, протестний рух у духовних навчальних закладах українських єпархій ПРЦ з відстоювання своїх прав,

¹ Про безлади у Волинській духовній семінарії. 1910. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 491. Арк. 27, 27 зв.

² Довідки і огляди Учбового комітету про хвилювання учнів духовних семінарій із 1899 по 1911 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 196. Арк. 23.

³ Про заворушення у Волинській духовній семінарії. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. 1910 р. Спр. 491. 200 арк.

⁴ Про заворушення в Подільській духовній семінарії. 1910 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 587. 12 арк.

⁵ Про заворушення в Полтавській духовній семінарії. 1910 р. Спр. 124. 120 арк.

⁶ Про політичну неблагонадійність учнів Дерманської церковно-вчительської школи в Дубнівському повіті. 1914 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 124. 199 арк.; Про політичну перевірку вільнослухачів і учнів Дерманської церковно-вчительської школи в Дубенському повіті С. Палайди, І. Морозюка, П. Зубенко та інших, підозрюваних в приналежності до української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». 1914 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 125. Арк. 17–20.

демократизації православної церкви і, головне, за українізацію духовного життя, став школою виховання і загартування майбутніх діячів національно-культурного та духовного відродження, у цілому українського визвольного руху.

7.2. На шляху до автокефалії Української православної церкви

Перед Першою світовою війною у підросійській Україні було 9 православних єпархій, 500 благочинних округів, 10 333 храмів, 105 монастирів, діяло 31 духовне училище, 9 семінарій, духовна академія. Церковним життям в українських єпархіях керували 28 єпископів (1 митрополит, 5 архієпископів, 3 єпископи, 19 вікарних єпископів). Духовні треби для мільйонів мирян-українців забезпечувало біле духовенство, основу якого складали протоіереї, священники, диякони та псаломники, яких тоді разом налічувалося близько 21 тис. осіб¹. Майже 60% цих статистичних даних припадає на Правобережну Україну. У 1909 р. вищу духовну освіту мали тільки 21% протоіереїв та 1,6% – священників, середню духовну освіту здобули 94% священників, 60% дияконів та 46% псаломників. Ці дані свідчать про наявність суттєвої проблеми дефіциту професійних духовних кадрів. До того ж, духовенство та миряни українських єпархій фактично були безправними в системі православної російської церкви, яка у XIX – на початку XX ст. не визнавала українців як самостійний народ та його православну віру, замінивши їх назву на малоросів, усіякю допомагала самодержавству в політиці русифікації українських регіонів. Проте глибокі історичні корені українського православ'я, закладені ним національно-релігійні традиції, обряди, вірування й прагнення повернути їх, національне усвідомлення щодо відновлення втрачених позицій української церкви стали сутністю націо-

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1995. С. 98, 102.

нально-культурного і духовного відродження України у XIX – на початку XX ст.

Незважаючи на те, що православна церква в Україні залишалася складовою РПЦ, на початку XX ст. вона мала яскраво виражені особливості, які були пов'язані з національним менталітетом, віросповідними традиціями, атмосферою суспільної і духовної діяльності, була готова сприйняти церковну реформацію, домагатися українізації церковного життя, виступити за свою автономію та автокефалію, як це показали події Першої російської революції 1905–1907 рр.

Після її поразки у різних регіонах підросійської України продовжував розвиватися і зміцнюватися відкрито й нелегально український національно-визвольний рух та його складова – українське національне відродження. Національний рух духовенства на початку XX ст. розвивався насамперед у напрямку церковно-культурному, або українофільському, тобто прагнув повернути суспільству та мирянам колишні національні традиції, звичаї й обряди, відстоював справу поглиблення боротьби за українізацію духовної і світської освіти, повернення богослужіння в храмах українською мовою та реалізації автокефалії православної церкви.

Проблема автокефалії, або незалежності вітчизняної православної церкви, набула актуальності з 1760-х рр., коли спочатку на Лівобережжі, а згодом на всіх захоплених Російською імперією українських землях вона була підпорядкована Московському патріархату, який робив усе залежне від нього, щоб денационалізувати і зросійщити українське православ'я. На жаль, і на початку XXI ст., за державної незалежності України, РПЦ намагається різними засобами і шляхами зберегти тут свій вплив та духовну владу, й усіляко перешкоджає процесу українізації, відродженню національних традицій, виступає проти автокефальної Православної церкви України та діє у чіткій координації з офіційною владою Російської Федерації.

Вагоме підґрунтя для майбутньої автокефалії українсько-православ'я було закладено із середини XIX ст. діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, яке поставило на порядок

денний національно-культурного і духовного відродження українізацію православної церкви та здійснення перших перекладів рідною мовою Святого Письма, яке частково було реалізоване у практичній площині на початку ХХ ст. Яскравим свідченням прагнення патріотично-налаштованого українського духовенства, мирян та у цілому суспільства стала народжена ще у 1885 р. пісня «Молитва за Україну» («Боже Великий, єдиний...»), яка відтоді є церковним гімном (музика М. Лисенка, слова О. Кістяківського).

Спроби св. Синоду, самодержавної влади здійснити в другій половині ХІХ ст. косметичні церковні реформи жодним чином не порушили на початок ХХ ст. закостенілої ортодоксальності, консервативності та централізації духовної влади. Як протест проти цього, у перші роки ХХ ст. у ПРЦ виник так званий обновленський рух, який шляхом проведення важливих реформ домагався оздоровлення й оновлення православної церкви. Рух був поглиблений подіями революції 1905–1907 рр. й особливо в роки, що передували Першій світовій війні, коли в його середовищі розпочався розкол¹.

Загалом в обновленському русі виділилося три умовні за своїми поглядами та реформаторськими ініціативами табори: 1) обновленці-консерватори, що склалися переважно з єпископату, який виступав за продовження косметичних реформ православної церкви під гаслом повернення церкві статусу допетровських часів, і м'яко критикували св. Синод та державну владу; 2) ліберально-радикальні обновленці, до складу яких належали професори богослов'я та переважно представники парафіяльного духовенства, котрі виступали за проведення церковних реформ, за відродження системи соборного управ-

¹ Цыпин В., протоиерей. Обновленчество. Раскол и его предистория. *Сети «Обновленческого православия»*. Москва : Рус. вестник, 1995. С. 7–21; Зернов И. М. Русское религиозное возрождение XX века. Париж, 1991. 340 с.; Гордиенко Н. С., Курочкин П. К. Либерально-обновленческое движение в русском православии начала XX в. *Вопросы научного атеизма*. Вып. 7. Москва : Мысль, 1969. С. 313–340; Ореханов Г., иерей. На пути к Собору. Церковные реформы и первая русская революция. 223 с.

ління, втраченої у XVII ст., з метою вийти з-під залежності св. Синоду й отримати автономію православної церкви в Україні; 3) демократи-обновленці (ліві) – патріотично-налаштовані представники духовенства та молоді духовних освітніх закладів, які домагалися незалежності православної церкви від тиску державної влади, демократизації церковного життя через виборність усіх церковних посад, українізації духовної освіти та богослужінь, й інші радикальні перетворення. Перший табір у своїй діяльності опирався передусім на міць імперської влади, другий – на масовість та духовний потенціал народу, третій – на революційні сили, діячів українського національного відродження.

Оскільки в обновленському русі переважав і досить голосно про себе заявляв табір лібералів, то в історіографії його більше називають як ліберально-обновленський рух, або об'єднання «Церковне оновлення»¹. Проте непослідовність ліберального табору й пошуки компромісу з вищою духовною та імперською владою призвела до конфлікту з таборами правих і лівих, що, зрештою, призвело до рішучого розколу в обновленському русі². З-поміж українського духовенства рішучими прибічниками обновленства в православ'ї були відомі єпископи Парфеній, Никон, протоієреї Ю. Сіцинський, А. Гриневич, професор Київської духовної академії Ф. Титов, професор Київського університету В. Завітневич та інші, які використали обновленський рух для реформування та процесу українізації церкви.

У виключно богословській площині обновленці виступили проти непорушності усталених канонів православної церкви, які не враховують змін в історичних епохах, умовах та відірвані від життя суспільства і мирян сьогодення. Вони вказували, що

¹ Андреев В. М. Становление и организационное оформление обновленческого движения в русском православии начала XX столетия. С. 72–78; Гордиенко Н. С., Курочкин П. К. Либерально-обновленческое движение в русском православии начала XX в. С. 313–340.

² Цыпин В., протоиерей. Обновленчество. Раскол и его предистория. *Сети «Обновленческого православия»*. Москва : Рус. вестник, 1995. С. 16–18.

не можна вимагати від церкви, щоб вона буквально дотримувалася усіх канонів, навіть тих, які не торкалися сутності її життя, оскільки в такому разі настане застій церковного організму. На їх думку, «канонічні норми зберігають живий, органічний зв'язок лише з тією історичною епохою, в надрах якої вони зародились... Відірвані ж від її духу, ці норми перетворюються в мертві скам'янілості, і було б нерозумно без усяких обмежень нормувати ними живу дійсність, як нерозумно одні й ті ж самі костюми рекомендувати для всіх періодів людського життя»¹.

Найбільші богословські дискусії між обновленцями і захисниками незмінності постулатів віри стосувалися співвідношення трактувань у Св. Письмі «царства Божого», як «Небесного», що обмежувалося потойбічними аспектами і протиставлялося «земному». Церковні реформатори рішуче виступили за зміну співвідношення «небесного» та «земного» в православній ідеології, проти орієнтації віруючої людини звертати всі свої думки лише до неба та ігнорувати потреби земного життя. Це було зроблено з метою підвищення цінності християнства та його ролі в суспільному житті. З цього приводу, наприклад, подільський священник І. Хохановський у 1912 р. писав: «Потрібно не заперечувати землю та земне... Належить визнати, що бажання особистої участі в благах життя та поліпшенні економічного становища і природні, і не гріховні»².

Проте консервативні кола православної церкви негативно зустріли ідею обновленців про поєднання в богослужінні «небесного» та «земного». Представники цих кіл наполягали на тому, що християнство є вчення про небо, земне життя є лише етапом у підготовці до життя вічного³.

Церковні реформатори звинувачували традиційну церкву в трьох основних гріхах; 1) у покорі російському самодер-

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 58–59.

² Хохановский И. К вопросу о пастырской борьбе с социализмом. *Православная Подолия*. 1912. № 45. Отд. неоф. С. 1053.

³ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 58.

жавству; 2) у втраті зв'язків зі своїми віруючими; 3) в соціальній індіферентності (байдужості). Зокрема, важливим завданням у реформуванні православної церкви вважали відмову від обожнювання самодержавної влади і сліпій їй покорі. Натомість вони обґрунтували думку про те, що православ'я може співіснувати з різними формами суспільно-політичного і державного життя, абсолютною чи конституційною монархією або республікою, головне – служити належно віруючим, народу¹.

Щодо другого гріха православної церкви, то богослужителі-обновленці засуджували ліквідацію в ній виборної системи на всі церковні посади, втрату демократичного духу раннього християнства, що й призвело, на їхню думку, до втрати пастирями зв'язків із мирянами.

Третім гріхом православної церкви з точки зору церковних реформаторів була її байдужість до питань суспільно-економічного та громадського життя, замовчування церквою соціальної несправедливості, таке ж саме ставлення до людських страждань, що було несумісним із погляду обновленців з євангельськими ідеалами².

Якщо ж додати пропозиції обновленців про скорочення церковних постів, демократизацію церковного управління, розширення діяльності церковних братств, гуртків, розвиток благодійництва, реформування духовної освіти в плані її демократизації, активного залучення кліру і мирян до громадсько-політичного життя й інше, то фактично ними була створена комплексна програма перебудови й осучаснення православної церкви. Такі плани здобули підтримку в духовному православному світі та серед мирян, на яку змушені були зважати св. Синод, єпархії та імперська влада, щоб якось залагодити конфлікти у православ'ї.

¹ Цыпин В., протоиерей. Обновленчество. Раскол и его предистория. С. 10–12.

² Красников Н. П. Социально-этнические воззрения русского православия в XX веке. С. 26–27.

Водночас вища світська та духовна влада робили все можливе, щоб мінімізувати, обмежити запропоновані церковні реформи, переслідувала реформаторів, здійснювала політику контрреформ із метою зберегти свої чинні позиції в ПРЦ, мати її й надалі як надійну опору самодержавства та його устоїв. У результаті офіційній владі вдалося провалити більшість церковних реформ, користуючись протиріччями, непослідовністю в діях серед реформаторів, розколом в обновленському русі та подіями Першої світової війни, під час якої питання перебудови православної церкви відійшли на задній план.

Все таки криза й стагнація в ПРЦ, загострена подіями революції 1905–1907 рр., та в подальші роки широкий реформаторський рух за оздоровлення й осучаснення православної церкви, оновлення її пріоритетів та зближення з духовними, суспільно-політичними потребами мирян у різних регіонах Російської імперії, зокрема і в Україні, відповідав вимогам часу та революційній ситуації. Таким чином, православна церква стала об'єктом і суб'єктом революційних подій і відповідних перетворень на початку ХХ ст.

Програмні вимоги та діяльність російських реформаторів-оновленців православної церкви знайшли підтримку та розуміння у передової частини українського духовенства. Більше того, вони були доповнені тут принципово новими положеннями. Зокрема, парафіяльне духовенство українських губерній не тільки виступало за відновлення давнього принципу виборності єпископів, але також і за відкриття кафедр повітових єпископів, за ліквідацію влади єпископату у призначенні церковнослужителів, за повернення до традицій старого церковного устрою, за право самостійно розпоряджатися парафіяльним майном, за розширення повноважень священників на місцях тощо. З іншого боку, патріотично налаштовані представники кліру в Україні суттєво використали обновленський рух у боротьбі за офіційне визнання української мови в освітньому та духовному житті, за українізацію православної церкви. Такі ініціативи та вимоги духовенства були найбільш поширені на Правобережжі, насамперед у Києві, Кам'янці-По-

дільському, Кременці, на Полтавщині, Катеринославщині, у Харкові та інших регіонах і містах¹.

Із 1908 р., коли під тиском революційних подій самодержавна влада була змушена частково скасувати заборони щодо використання української мови, рух за українізацію в освітній, культурній і духовній сферах набрав значного поширення. Активну участь у цьому рухові брали представники світської та духовної інтелігенції, миряни, українські політичні партії, товариства «Просвіта», українська преса тощо. Одне з головних питань, вирішення якого добивалися його учасники, була українізація православної церкви. Зокрема, в українській періодиці, суспільному житті, у виступах патріотично-налаштованих священників розгорнулася активна агітація та популяризація необхідності масового запровадження української мови. До 1911 р. у Кам'янці-Подільському продовжувала працювати редакційна комісія на чолі з єпископом Парфенієм з видання рідною мовою Біблії за перекладу В. Морачевського (до 1911 р. було видруковано 20 тис. примірників Святого Письма, з яких понад 10 тис. екземплярів потрапили у церкви, а решта в бібліотеки закладів духовної освіти та мирянам). Набрало поширення видання перекладів українською мовою збірників молитов і церковних проповідей².

Так, із благословення єпископа Парфенія у 1909 р. окремі збірки проповідей українською мовою видали подільські священники П. Степанківський та К. Ванькевич³, а протоієрей А. Геращенко переклав рідною мовою 30 молитов і надіслав їх св. Синоду для розгляду⁴. Також священник А. Гриневич видав

¹ Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 43, 93.

² Мошак М. І. Четверосвангеліє перекладу П. Морачевського. Шлях його видання. С. 112.

³ Гарба І. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації). С. 65.

⁴ Про надіслані св. Синоду на розгляд 300 молитов, перекладених мало-російською мовою священником А. Геращенком, 1906 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 187. Спр. 6617. 52 арк.

у м. Балта Подільської губернії україномовний збірник богословських віршів «До Бога: Євангельські наголоси», який був схвально сприйнятий духовенством¹. Зрозуміло, що, на жаль, більшість православних парафій в Україні, де священники були віддані постулатам ПРЦ і не були прихильниками українізації духовного життя, не сприймали українські видання Св. Письма, молитовників та проповідей, здійснюючи богослужіння та треби російською і церковнослов'янською мовами. На таких самих позиціях сьогодні в незалежній Україні функціонує й Українська православна церква (Московський патріархат).

У контексті українського національного відродження та національно-визвольного руху в православній церкві в Україні можна виділити дві протилежні групи духовенства: 1) більша частина священників і церковнослужителів, пройшовши тривалий час русифікації та денационалізації, підтримувала російське самодержавство, вищу церковну владу і виступала проти українських визвольних змагань та українізації духовного життя; 2) менша ж частина перебувала на українських патріотичних позиціях і чинила опір уніфікаційним заходам царизму. Перша група в основному проживала в українських містах, які зазнали русифікації, друга – переважно обслуговувала сільські парафії і була представлена сільським духовенством, яке було тісно пов'язане з українським народом, зберігало його національні традиції та національний дух.

Носієм української національної ідеї в церковному середовищі була насамперед молодь, що навчалася в духовних семінаріях. Для багатьох семінаристів участь в українському русі була формою протесту проти закостенілості, схоластики і догматизму навчання в цих освітніх закладах. У 1907–1914 рр. семінаристи активно виступали за введення української мови в навчальний процес, предметів вивчення рідної мови і літератури та історії України, обмінювалися перекладами Єван-

¹ Тригуб О. Л. Єпископ УАПЦ Антон Гриневич (1875–1937). *ЕМІНАК*. Наук. щоквартальник № 3 (липень–серпень), 2016. Т. 1. С. 46.

гелія, влаштовували музичні вечори з українськими піснями, проведення Шевченківських читань, створювали українські бібліотеки у своїх закладах та інші форми патріотичного самовираження. І це в умовах постійних жандармських обшуків, арештів, поліцейного нагляду й інших репресивних переслідувань за таку «неблагонадійну» для царизму діяльність семінаристів¹.

До прикладу, ще в 1906 р. Подільський єпархіальний з'їзд успішно розпочав упровадження вивчення в позанавчальний час предметів з української мови, літератури, історії України, лібералізацію семінарського життя, що позитивно характеризує місцеве духовенство в плані національного відродження. У грудні 1908 р. на черговому Подільському єпархіальному з'їзді було вирішено підтримати фінансування підготовки збірок молитов та проповідей українською мовою, а також продовжити асигнування на викладання з української мови, літератури та історії України в Подільській духовній семінарії². Тобто, незважаючи на поразку революції 1905–1907 рр., духовенство продовжувало зберігати національно-патріотичні позиції. Проте з цього приводу активний поборник українізації православної церкви на Поділлі протоієрей Ю. Сіцінський у листі до відомого українського історика О. Левицького писав: «У нашій семінарії дозволено читати, як необов'язковий предмет, історію української літератури, історію України і Поділля на місцеві кошти. Єпархіальний з'їзд асигнував лектору 1500 руб. на рік і призначено одночасно на придбання книг 400 руб... Затримка тепер за лекторами. У нас немає нікого, хто б міг читати ці предмети. Чи немає в Києві кого? ... Для цього потрібна особистість легальна, інакше не допустять:

¹ Довідки і огляди Учбового комітету про хвилювання учнів духовних семінарій із 1899 по 1911 рр. *РДДА*. Ф. 802. Оп. 16. 51 арк.; Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. С. 23–24, 57–65; Про святкування дня пам'яті поета Шевченка в Подільській духовній семінарії. 1914 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 198. Відд. 1. Спр. 30. Арк. 1–6.

² Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). С. 75.

дозволити то дозволили, а допустити лектора – знову будуть думати, да ще і роздумають»¹.

Справді, у Подільській семінарії українознавчі дисципліни викладалися несистемно через брак професійних викладачів та позицію семінарського керівництва, яке не лише не опікувалося станом вивчення у закладі цих предметів, але й прагнуло створювати перешкоди на догоду духовній консисторії. Тому впродовж 1911–1913 рр. семінаристи у різних формах (виступи, мітинги, петиції) постійно обстоювали право викладання в своєму закладі українською мовою, вимагали відкриття кафедр української історії та літератури, чого так і не домоглися до 1917 р.² Аналогічні процеси відбувалися у Волинській, Київській, Полтавській, інших духовних семінаріях та Київській духовній академії³.

Патріотично налаштовані представники українського духовенства, молодь духовних освітніх закладів та миряни брали активну участь у вшануванні національних героїв, відомих українських літераторів, діячів національно-культурного відродження. Яскравим прикладом є участь цих національно свідомих кіл у відзначенні всупереч заборони самодержавною владою разом із українськими товариствами «Просвіта» у лютнево-березневі дні 1911 р. 50-их роковин з дня смерті та в 1914 р. – 100-річчя з дня народження Т. Шевченка.

Відверто негативну позицію щодо вшанування пам'яті Тараса Шевченка зайняла низка єпископатів православної російської церкви в Україні. Так, харківський архієпископ Арсеній (в миру Брянцев) порушив клопотання перед харківським гу-

¹ Мошак М. Великий подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцінського / автор і упоряд. М. І. Мошак. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. С. 186–187.

² Мельник Е. М. Подільська духовна семінарія. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 18. С. 22–23.

³ Рожко В. Є. Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.) : історичний нарис. С. 114–115; Шип Н. А. Київська духовна академія у громадському і культурному житті Києва (1819–1919). С. 64–72.

бернатором і св. Синодом про заборону «Кобзаря» і вилучення його зі складів і бібліотек. У лютому 1911 р. міністр внутрішніх справ задовольнив це клопотання, наказавши переслідувати його видавців¹.

Негативну позицію щодо вшанування пам'яті Шевченка зайняли й інші представники єпископату ПРЦ в Україні. Так, волинський архієпископ Антоній, київський митрополит Флавіан і херсонський єпископ Назарій були поміркованими в цьому питанні і наголошували, що можна служити лише приватні па-нахиди по Тарасу Шевченку і в присутності небагатьох людей².

Початок науково-краєзнавчого і публіцистичного вивчення життя і творчості Т. Шевченка, значення його археографічної подорожі у 1846 р. по Подільській та Волинській губерніях поклав видрукуваний кам'янецькою «Просвітою», куди входили місцеві священники, 26 лютого 1911 р. збірник «Шевченкове свято», присвячений 50-им роковинам з дня смерті Великого Кобзаря. В цій забороненій царською цензурою книзі подається опис проведення шевченківських днів у Кам'янці. Тут були вміщені промови і статті місцевих просвітян О. Пашенка, М. Філінського і голови «Просвіти» К. Солухи, в яких наголошено на значенні творчості Т. Шевченка, особливо «Заповіту», для українського народу і розглянуто головні риси його поезії. Це була перша книга на Поділлі про творчість Кобзаря. Після видання ця збірка таємно була поширена в Подільській семінарії, де відбулися такі ж таємні зібрання учнів з нагоди 50-ліття з дня смерті Т. Шевченка³. Напередодні відзначення

¹ Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України початку ХХ ст. Запоріжжя : Вид-во Запорізького держ. ун-ту. 1995. С. 9.

² Книги листів Антонія (Храповицького), архієпископа Волинського до митрополита Флавіана. 1905–1912 рр. *РДА*. Ф. 834. Оп. 4. Спр. 1202. 120 арк.; В церковных кругах перед революцией (Из писем архиепископа Антония волинского к митрополиту киевскому Флавиану). *Красный архив*. Москва, 1928. Т. 6. С. 204–213.

³ Лозвий В. С. Діяльність подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. Просвітницький рух на Поділлі (1903–1923) : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 15–16.

100-річчя з дня народження Кобзаря у ряді храмів Правобережної України, на сільських зібраннях мирян патріотично налаштовані священники почали відправляти молебні у храмах, виступати перед сільськими громадами на честь цього ювілею. Зокрема, 3 березня 1913 р. священник с. Згорая Могилівського повіту Подільської губернії О. Маричев відслужив панахиду по Тарасові Шевченку, зібрав у парафіян пожертви на «пам'ятник великому сину українського народу» й надіслав кошти на адресу ювілейного комітету, який займався його спорудженням у Києві. За свою несанкціоновану діяльність О. Маричев отримав сувору догану від духовної консисторії, пізніше потрапив до суду й опинився від пильним наглядом поліції, благочинного та єпархіального начальства¹.

Запекле протистояння влади і шанувальників Кобзаря в Україні відбулося в січні-березні 1914 р., в дні відзначення 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. На початку січня, наприклад, до Кам'янець-Подільської міської думи надійшла заява за підписом 169 поважних кам'янчан, зокрема 16 священників, церковнослужителів та представників Подільської духовної семінарії, з вимогою розгорнути підготовку до вшанування шевченківського ювілею. В ній, зокрема, повідомлялося: «Наше місто – Кам'янець – справедливо є розумовим і культурним центром Поділля, на мові спілкування якого писав Т. Г. Шевченко... і ми, які підписалися, виказуємо надію, що Кам'янецька міська дума, визнаючи і цінуючи творчість Т. Г. Шевченка, який у свій час відвідав і наше місто, гідним чином відгукнеться на ювілей. Зі свого боку ми вважаємо за доречне просити Кам'янецьку міську думу про таке: обрати комітет для організації вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка й увіковічення його пам'яті в Кам'янець-Подільську»².

¹ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. С. 40–41.

² Сваричевський А. В. Шевченко і Поділля. Земля, яку сховає Тарас. Хмельницький, 1994. С. 28.

Незважаючи на невдоволення губернатора, 15 січня під тиском громадськості міста дума обрала для підготовки свята комісію з семи активістів Кам'янця і представника думи, до складу якої ввійшов протоієрей Ю. Сіцінський. Подібні комісії або комітети були створені у Проскуріві, Летичеві, Житомирі та інших містах Правобережної України.

Кам'янецька комісія розгорнула активну діяльність. Вона незабаром висунула до думи пропозиції: назвати вулицю Лагерну ім'ям поета; присвоїти ім'я Т. Шевченка одній із шкіл міста; 25 лютого за ст. ст. (9 березня) організувати урочисте засідання думи, на якій мала бути виголошена промова, присвячена пам'яті Т. Шевченка; о 12 годині дня відслужити панахиду по ньому в кафедральному соборі; о 8-й годині вечора влаштувати у Пушкінському домі безкоштовний літературно-музичний вокальний вечір для вшанування творчості ювіляра, який складався б лише з його творів; перед початком вечора прочитати реферат про Кобзаря, а по закінченні – поставити живу картину на тему: «Апофеоз Тараса Шевченка»¹.

Підготовка до свята йшла повним ходом, у друкарні набиралися шевченківські плакати, афіші, листівки, які так і не були віддруковані через заборону офіційною владою відзначення ювілею. 6 лютого 1914 р. в усіх газетах був опублікований циркуляр міністра внутрішніх справ: «Усякі публічні шанування пам'яті Шевченка, найменування шкіл і вулиць його іменем заборонити, а також заснування стипендій його імені і всякий збір на фонди імені поета..., відкриття пам'ятників і бюстів не повинні носити урочистого характеру, а публічні збори з нагоди ювілею не повинні бути дозволені»².

На виконання цієї вказівки та відповідного розпорядження київського генерал-губернатора місцевий губернатор зобов'язав голів земських управ, міських голів і старост, на-

¹ Там само. С. 18–19.

² Україна Тараса Шевченка : іст.-краєзнав. нариси / упоряд.: Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко; передм. О. П. Реєнта, Л. М. Новохатька. Харків : Фоліо, 2014. С. 16.

чальників поліції Подільської губернії про таке: «Прошу... не допускати влаштування пам'яті Шевченка з боку земських і міських громадських управлінь, а начальникам поліції взяти в обов'язок суворо наглядати за недопущенням публічного вшанування пам'яті названого поета з боку як громадських груп, так і приватних осіб»¹.

Заборона владою відзначення 100-річчя з дня народження Т. Шевченка викликала обурення і хвилю протестів у прогресивної громадськості України. На Поділлі ювілей поета був відзначений виступами протестів студентів і учнів, читанням його творів у Подільській духовній семінарії, молодіжних гуртках шкіл, сім'ях. У відповідь на нелегальне відзначення ювілею Кобзаря кам'янецькі жандарми у ніч з 16 на 17 травня 1914 р. провели обшуки на квартирах чільних діячів «Просвіти», у Подільській семінарії, де знайшли видання «Кобзаря» Т. Шевченка та багато іншої української літератури, зокрема і забороненої. Було розпочато слідство, наслідком якого товариство «Просвіта» ліквідували, проведено слідчі дії стосовно учасників зібрання зі вшанування ювілею Т. Шевченка в духовній семінарії, встановлено поліцейний нагляд за ними. Зокрема, у Санкт-Петербурзі зберігається архівна справа «Про святкування дня пам'яті поета Шевченка в Подільській духовній семінарії»².

Відзначення ювілею 100-річчя з дня народження Великого Кобзаря стало поділом суспільства, духовенства й мирян на тих, хто був в угоду російському самодержавству ворогами діяльності й творчості Т. Шевченка, а, отже, займали відверто антиукраїнські позиції, та тих, хто відстоював визнання геніального поета, як стовпа української нації, й, відповідно, підтримували український національний рух. На початку ХХ ст. із кожним наступним роком перед Першою світовою війною все більше представників українського духовенства залучалися

1. Там само. С. 95.

2. Про святкування дня пам'яті поета Шевченка в Подільській духовній семінарії. 1914 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 198. Відд. 1. Спр. 30. Арк. 1–6.

до національно-культурного руху, усвідомлювали важливість проукраїнських позицій. Із цього приводу полтавський губернатор О. Багговут у секретному донесенні міністру внутрішніх справ за 1914 р. зазначав: «Сільське духовенство у значній мірі також співчуває українському рухові, й оскільки воно найбільш близько стоїть до сільського населення, то за посередництва духовенства ідеї ці легше проникають у простий народ. Духovenство поки відкрито не виступає, але ні скільки не чинить опору руху і за всякого зручного випадку дає зрозуміти народові, що він має власну мову і власну історію»¹.

Загалом, незважаючи на всі зусилля св. Синоду зберегти сформовані російським самодержавством основи православної церкви, продовжити політику русифікації та денационалізації в українських єпархіях, починаючи з середини ХІХ ст., й особливо в роки революції 1905–1907 рр., та після її завершення, відбувався процес духовно-національного відродження українського православ'я. Частина кліру стала на шлях українізації та демократизації церкви, її повернення до національних традицій та обрядів, що відбувалося в руслі національно-культурного відродження ХІХ – початку ХХ ст. та національно-визвольного руху. На порядок денний стали висуватися питання запровадження української мови в духовних освітніх закладах, у богослужіннях, перекладу рідною мовою Св. Письма, проповідей і молитовників та їх видання, реформування й оновлення православного релігійного життя, появи української церковної періодики, а, головне, за цей час з'явилася когорта національно-свідомих і патріотично-налаштованих діячів й подвижників серед духовенства, які стали на захист українського православ'я.

Уже під час революції 1905–1907 рр. та напередодні Першої світової війни серед національно свідомого духовенства, церковнослужителів та мирян почала формуватися думка про необхідність самостійності української церкви, яка б слугувала

¹ Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України початку ХХ ст. С. 41.

інтересам своєї пастви та українського народу загалом, запровадження її автономії та подальшої автокефалії. У пропонуваніх церковних реформах радикали навіть ставили питання про послаблення в Україні влади св. Синоду, підвищення в системі управління українською православною церквою ролі місцевих духовних владних структур, надання українському православ'ю автономії в межах ПРЦ. Депутат II Державної думи священник із Поділля А. Гриневич виступив із публікаціями у думській пресі, в яких обґрунтовував необхідність в Україні «вільної церкви для вільного народу», тобто автокефалії¹. У 1911 р. через газету «Рада» священник А. С-вський звертався до громадськості з радикальним закликком: «Нам, українцям, потрібна Українська православна церква, як білорусам Білоруська»².

Важливу роль у цьому процесі зіграла україномовна періодика та демократизація державних і духовних російськомовних часописів, які видавалися в Україні, що було одним із важливих результатів революції. 1905 р. у Києві почала виходити перша україномовна щоденна політична, економічна і літературна газета «Громадська думка», фундаторами якої стали відомі діячі національного відродження Є. Чикаленко, С. Єфремов та В. Леонтович. Газета об'єднала українських патріотів, об'єктивно висвітлювала хід революції, українське питання, за що вже наступного року була закрита цензурою як така, що має «шкідливий напрямок»³.

Натомість у 1906–1914 рр. у Києві видавався популярний у суспільстві україномовний часопис «Рада», який відігравав провідну роль із-поміж усіх українських періодичних видань. На своїх шпальтах «Рада» висвітлювала з ліберальних позицій

¹ Опря А. В. Антон Гриневич. С. 59; Тригуб О. Л. Єпископ УАПЦ Антон Гриневич (1875–1937). С. 46, 48.

² Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років (Історіографія проблеми). С. 27.

³ Опанашук П. Дільність української преси в умовах цензурної політики російського уряду (1906–1914). Волинські історичні записки. Житомир, 2008. Т. 1. С. 49.

різноманітні події з українського життя, зокрема духовного, була трибуною для дебатів щодо проєктів державних і церковних реформ та перетворень і, таким чином, формувала національну свідомість серед широких кіл українського суспільства¹.

Українська фракція II Державної думи у 1907 р. започаткувала видання у Петербурзі двох україномовних газет – «Рідна справа» та «Думські вісті», які інформували читачів про парламентське життя, обговорення різних законопроєктів, зокрема і церковних, формували громадську думку в українців щодо головних політичних питань.

Водночас упродовж 1905–1914 рр. продовжували видаватися суспільно-політичні газети «Православная Подолия», «Вольнь», «Вестник Вольни», «Жизнь Вольни», «Вольнские епархиальные ведомости», «Киевская газета», «Киевские епархиальные ведомости», «Одесские новости» та чимало інших у різних регіонах України, які прагнули відповідати вимогам часу. Саме зазначені періодичні видання повною мірою використовувалися консервативним і ліво-радикальним таборами духовенства православної церкви для пропагування церковних реформ і контрреформ, проблеми запровадження української мови в освіту та богослужіння, висвітлювали «за» і «проти» процесу українізації суспільного і духовного життя. Власне ідея церковних реформ, соборності, автономії та автокефалії Української православної церкви все більше засобами преси матеріалізувалася, поширювалася і поступово радикалізувалася².

Незважаючи на такі досягнення в православній церкві у руслі українського національно-духовного відродження, його діячі до початку Лютневої революції 1917 р. так і не спромоглися порушити питання про відокремлення, незалежність від

¹ Там само. С. 50–51.

² Трембiцький А. М. Статті – огляди церковної періодики Є. Січинського – цінне історичне джерело дослідження церковно-етнічної культури українців. С. 256–261.

ПРЦ українського православ'я, про надання йому автокефалії, що уже давно було на часі. Причинами цього були неготовність української національно-духовної еліти та навіть більшості мирян на такий рішучий крок, відсутність у їхньому середовищі принципової єдності та мети і завдань, непослідовність у діях в обороні рідної віри. Варто додати, що боротьба церковно-ліберального табору (обновленців) та патріотично-налаштованого духовенства з представниками ортодоксально-консервативної течії підривала єдність православної церкви, була важливим фактом її дезорганізації. Однак до автокефалії церкви в той час не були готові навіть ліві політичні партії, які вже шукали шляхи і висували гасла про різні форми майбутньої незалежної української держави.

Однак варто визнати, що весь хід боротьби за демократизацію та українізацію православної церкви в Україні до початку ХХ ст. став головним підґрунтям народження руху за її автокефалію, підвів суспільство і національний рух до цього кроку. Заслуга цього періоду в історії України полягає в тому, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були підготовлені національно свідомі духовні кадри, вихована плеяда церковних діячів, готових очолити рух за автокефалію від ПРЦ. Саме вони із самого початку Української революції 1917–1921 рр. від перших кроків постанови Української Центральної Ради взяли за цю справу й реалізували її у 1921 р., створивши в Києві Українську автокефальну православну церкву.

Яскравим прикладом у цьому контексті є діяльність священника Антона Юстиновича Гриневича (отець Антон) (1875–1937)¹. За його власноруч складеною біографічною анкетною, він народився 23 лютого 1875 р. у с. Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії (нині Вінниччина) у священницькій родині. Наслідуючи свого батька, закінчив Тульчинське

¹ Гриневич Антін. Біографічні довідки. *З архівів ВУЧК–НКВД–КГБ*. Київ, 2006. № 1–2. Ч. 2. С. 234–237; Білокінь С. І. Антоній (Гриневич Антон Юстинович). *Енциклопедія Сучасної України* / Ред. М. Г. Железняк. Київ : Поліграфкнига, 2001. Т. 1. С. 574; Бурко Д. Архієпископ Антоній Гриневич. *Рідна Церква* (Нью Джерсі (США), 1967. Ч. 69; Опря А. В. Антон Гриневич. С. 59–60.

духовне училище та у 1889 р. Подільську духовну православну семінарію. Спочатку працював псаломником, а з 1896 р. – дияконом та вчителем церковно-парафіяльної школи в с. Кумари, що на Гайсинщині. Тут розпочав громадську діяльність, співпрацюючи з Подільським єпархіальним історико-статистичним товариством і постачаючи до його давньосховища в Кам'янці-Подільському місцеві старожитності; одночасно розпочав друкуватися в «Подольских епархиальных ведомостях»¹. Згодом його статті з українського церковного життя побачили світ у кам'янецькій газеті «Подолия», у київській «Раді» та в «Трудах» Подільського церковного історико-археологічного товариства, редагованих Ю. Сіцінським.

А. Гриневич активно підтримав революційні події 1905 р., узяв цього ж року, як депутат, участь у роботі Подільського єпархіального з'їзду, на якому виступав за запровадження української мови в семінаріях та духовних училищах, видання рідною мовою Св. Письма та молитовників. Активно пропагував у 1905–1907 рр. на шпальтах часописів «Родное дело», «Православная Подолия», «Рада» та інших ідею українізації православної церкви, підтримував боротьбу селян за свої права і свободи, сформувався як відомий громадсько-політичний діяч. 7 березня 1907 р. був обраний депутатом II Державної думи від Подільської губернії, де увійшов до складу фракцій трудовиків і Селянського союзу, ініціював створення в думі осередку Української трудової громади, співпрацював з думським об'єднанням депутатів від православного духовенства. Св. Синод у своїй постанові від 12 травня 1907 р. «Про священників, які є членами Державної думи» А. Гриневича характеризував як такого, що належав до крайніх революційних партій. Натомість у постанові Синоду зазначалося, що сан священника вимагає покірності вищій владі, а прагнення до її повалення є несумісним зі званням духовного пастиря. Як депутат, А. Гриневич відомий розробкою законопроекту про запровадження

¹ Гриневич А., свящ. Приходской пастырь по идеалу простого народа. Подольские епархиальные ведомости. 1905. № 12 (9 марта). Часть неофиц. С. 268–269.

рідної мови у викладанні в початковій українській школі, який отримав позитивний відгук у суспільстві, та виступами в пресі про необхідність вільної від ПРЦ національної православної церкви.

У роки Першої світової війни А. Гриневич служив шпитальним священником і був нагороджений Георгіївським хрестом. 26 листопада 1917 р. він узяв участь у роботі Українського церковного віче в Одесі, ввійшов до складу його тимчасового комітету. 12 грудня цього ж року очолив президію Єпархіальної церковної української православної ради в Одесі та з квітня 1918 р. – на Херсонщині. У 1919 р. А. Гриневич працював у складі тимчасової комісії, що розробляла проєкт статуту Української автокефальної православної церкви, який був затверджений на помісному соборі у Києві в жовтні 1921 р., що ухвалив створення УАПЦ. У серпні 1923 р. він був рукопокладений єпископом УАПЦ, а з 1928 до 1930 рр. був архієпископом балтським і першотравенським. Неодноразово заарештовувався та переслідувався карними органами більшовицької влади.

Ще більш значимою серед православного духовенства була постать Василя Костянтиновича Липківського (1864–1937), духовного й освітнього діяча, історика Української церкви, першого митрополита УАПЦ (1921–1927)¹. Народився він 7 березня 1864 р. у с. Попудня Липовецького повіту Київської губернії (нині Черкащина) в сім'ї священника. Від 1873 р. навчався в Уманському духовному училищі, з 1879 р. – в Київській духовній семінарії, а з 1884 р. – у Київській духовній академії, брав активну участь в учнівському та студентському рухах. У 1889 р. здобув науковий ступінь кандидата богослов'я, працював законовчителем у школах спочатку в Шполі, згодом у Черкасах. 20 жовтня 1891 р. висвячений у священники і слу-

¹ Зінченко А. Життя і служіння митрополита Василя Липківського: монографія. Київ : Дуліби, 2017. 335 с.; Зінченко А. Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ : Дніпро, 1997. 411 с.; Митрополит Василь Липківський : матеріали до біографії (з фондів ЦДАВО України) / упоряд. Л. Пилявець; Ін-т української археографії НАН України. Київ, 1993. 48 с.

жив у Черкаському православному соборі, а з лютого 1892 р. – настоятелем собору у містечку Липовці; з 16 вересня 1903 р. став директором церковно-вчительської школи у Києві, з якої за проукраїнські погляди і позиції був звільнений за поданням 16 вересня 1905 р. київського митрополита Флавіана і призначений настоятелем Солом'янської церкви в Києві під нагляд єпархіальної влади. 10–18 жовтня 1905 р. В. Липківський головував на з'їзді духовенства Київської єпархії, який за реформаторські ідеї та проукраїнські позиції в православній церкві охрестили «революційним». Наступні роки він був в «опалі» до духовної та імперської влади за підтримку у своїх виступах та публікаціях українізації православної церкви, популяризацію відродження давніх народних церковних звичаїв і традицій, демократизацію духовного життя. Водночас формувався як історик українського православ'я.

Проукраїнські засади у діяльності В. Липківського стали реалізовуватися з початком Української революції 1917–1921 рр., під час якої він був одним із лідерів українського церковно-визвольного руху, борців за автокефалію української церкви. Уже 12 квітня 1917 р. він головував на єпархіальному з'їзді духовенства та віруючих Київщини, який ухвалив: «В автономній Україні має бути незалежна від Синоду Українська церква»¹. У травні цього ж року він заснував у Києві «Братство Воскресіння Христа», яке ставило за мету скликання Всеукраїнського церковного собору про надання православної церкві України автокефалії та визначення її церковного устрою на засадах демократизації. Для реалізації цього проєкту була створена Всеукраїнська православна церковна рада, а В. Липківському доручено видавати газету «Вісті Українського православного церковного собору» (вийшло 2 випуски), також він почав формувати в Києві і поза ним перші українські православні громади, як опори становлення УАПЦ. Водночас він активно працював над перекладом українською мовою богослужбених текстів, був обраний настоятелем Софіївського собору.

¹ Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 141–142.

У відповідь російський єпископат позбавив В. Липківського сану й заборонив відправляти Службу Божу.

14–30 жовтня 1921 р. у Києві, в храмі Святої Софії, відбувся I-й Всеукраїнський православний церковний собор. У ньому взяли участь 64 священники, 17 дияконів, кілька сотень мирян, серед яких були такі діячі українського визвольного руху, як А. Кримський, С. Єфремов, В. Чехівський, П. Стебницький та інші, котрі відстоювали ідеї українізації церкви ще наприкінці XIX – на початку XX ст.

Під час роботи з'їзду протоієрей В. Липківський був висвячений у єпископи й обраний першим митрополитом Київським і всієї Русі Української автокефальної православної церкви¹. На цій посаді, попри арешти й переслідування радянської влади, В. Липківський утвердив і розбудував в Україні нову автономну православну церкву, відвідав понад 500 парафій, міст і сіл. У 1927 р. більшовицький режим скликав надзвичайний собор УАПЦ і домігся усунення В. Липківського з митрополичої посади, а в 1930 р. взагалі ліквідував цю церкву. У листопаді 1937 р. його було арештовано, як «ворога народу», і розстріляно. Справа В. Липківського була продовжена у відродженій УАПЦ в українській еміграції, постановням Української Православної церкви Київського Патріархату та Православної Церкви України в незалежній Українській державі.

Вагома роль у боротьбі за українську справу та автокефалію національної церкви з початку XX ст. належить Володимиру Чехівському (09.07.1876 – 03.11.1937) – відомому громадсько-політичному, державному і релігійному діячеві, ідеологу УАПЦ, одному з лідерів Української революції 1917–1921 рр.².

¹ Преловська І. Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: короткий огляд історіографії проблеми. *Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 14–30 жовтня 1921 року* : документи і матеріали. Київ, Львів, 1999. С. 101–120.

² Гриценко А. А. Чехівський Володимир Мусійович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 10 : Т–Я. Київ, 2013. С. 537; Володимир Чехівський у лещатах політики та ідеології. *Чорноморська хвиля Української революції в Одесі 1917–1920 рр.* : монографія / Т. С. Вінцковський, О. С. Музичко та ін.

Він народився в с. Горохувата, нині Кагарлицького району Київської області, в сім'ї священника. Отримав повну духовну освіту, закінчивши 1896 р. Київську семінарію, а у 1900 р. – Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Під час навчання в них був активним учасником молодіжного руху, діячем Київської громади, де загартовувався як борець за українську справу. Впродовж року працював учителем у рідному селі, а в 1901–1904 рр. – помічником інспектора Подільської духовної семінарії в Кам'янці-Подільському. Колишній подільський семінарист В. Приходько так описував ставлення учнів семінарії до В. Чехівського: «Високий, ставний, з гарним характеристичним обличчям і блискучими чорними очима – він одним виглядом імпував усій семінарській молоді. А його спокійна вдача, тактовність у зносинах з молоддю, без бажання «подобатись», і ліберальні погляди... – зробили його дуже популярним в цілій семінарії. Нарешті, його проповідь українства, серйозна й відверта, щирий демократизм в кращому розумінні, а разом з тим глибока релігійність, ... робили особу його високоавторитетною не тільки серед прихильників-українців, але й взагалі серед усіх учнів семінарії...»¹. Саме з В. Чехівським пов'язують той факт, що вихованці цієї семінарії у 1903–1904 рр. склали збірку проповідей українською мовою, яку навіть надрукували на гектографі, та почали агітувати і своїх батьків підтримати вимогу з впровадження викладання рідною мовою. Значна частина подільського духовенства підтримала ці заклики з початку революції 1905 р.².

Випускники семінарії у 1904 р. зробили світлину, в центрі якої на традиційному місці єпископа було вміщено фото свого улюбленця В. Чехівського та портрети Т. Шевченка і М. Костомарова. Показово, що на світлині не було ні архієрея, ні єпи-

Одеса : ТЕС, 2011. 586 с.; Преловська І. Володимир Мусійович Чехівський (1876–1937) – видатний діяч Української автокефальної православної церкви (1921–1930). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 464–481.

¹ Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Ч. 1. С. 56–57.

² Там само. С. 48.

скопа, ні вчителів семінарії, чим демонстративно висловлювався протест щодо багаторічної русифікаторської політики. Цей факт став підставою для виключення кількох семінаристів із навчального закладу. Того ж року за своє українофільство, приналежність у 1902–1904 рр. до Революційної української партії (РУП) В. Чехівський був звільнений із Подільської семінарії і відряджений до Київської духовної семінарії під нагляд епархіального начальства та поліції¹.

У період революції 1905–1907 рр. В. Чехівський вступив у лави Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), в якій перебував до 1919 р., був одним із засновників Всеукраїнської вчительської спілки (ВУУС) – професійної організації вчителів і діячів народної освіти, у 1906 р. обраний депутатом I-ї Державної думи, де входив до складу Української парламентської громади. За революційну діяльність був засланий до Вологди. У 1907–1917 рр. проживав в Одесі, займався викладацькою, публіцистичною та революційною діяльністю. На початку 1917 р. прибув до Києва і став членом Української Центральної Ради від Одеси. З 16 квітня 1918 р. – директор департаменту віросповідань та церковної політики уряду Гетьманату і водночас в опозиції до чинної влади. У грудні узяв участь у поваленні П. Скоропадського і встановленні влади Директорії УНР. Із 26 грудня 1918 р. до 11 лютого 1919 р. виконував обов'язки прем'єр-міністра (голови Ради міністрів) і міністра закордонних справ Директорії. Відіграв важливу роль у прийнятті Акту Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р., закону Директорії про автокефалію Української православної церкви, доклав чимало зусиль для скликання в Києві у жовтні 1921 р. Помісного собору, на якому було засновано Українську автокефальну православну церкву, став радником першого митрополита УАПЦ В. Липківського. У 1919–1920 рр. працював на посаді професора Кам'янець-Подільського державного українського університету. Арештований 1930 р. за участь у сфабрикованій

¹ Трембiцький А. До біографії Володимира Чехівського – чільного діяча Подільської «Просвіти». «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: збірник наукових праць / За ред. П. Мацька. Хмельницький, 2005. С. 200–211.

радянською владою справі «Спілка визволення України». Відбуваючи каторгу в Карелії, у листопаді 1937 р. був розстріляний як «ворог народу»¹.

Важливу роль у боротьбі за автокефальну православну церкву відіграв також відомий учений, громадсько-політичний і релігійний діяч та один із лідерів Української революції 1917–1921 рр., перекладач Біблії українською мовою, майбутній ієрарх УПЦ в українській еміграції Іван Іванович Огієнко (митрополит Іларіон) (15.01.1882 – 29.03.1972)². Народився він у містечку Брусилів Київської губернії у селянській родині. На чотирирічних курсах отримав професію фельдшера, майже 6 років працював за спеціальністю в лікарні, вступив на медичний факультет Університету св. Володимира, потім перевівся на історико-філологічний факультет цього ж закладу, який закінчив у 1909 р. Через два роки став професорським стипендіатом кафедри російської мови та літератури Київського університету, зосередив свою увагу на дослідженні історії давньої української мови та культури, сформувався як активний діяч українського національного відродження. З 1905 р. став активним учасником революційного руху, підтримував рух за українізацію освіти та культури.

Ще будучи студентом університету, він захопився дослідженням української мови та історії свого рідного краю – Брусилівщини. Під час канікул займався краєзнавчими студіями, опрацьовував документи архівів місцевих Воскресенської та Вознесенської церков, спогади мешканців містечка, відповідну літературу. В 1906 р. у газеті «Громадська Думка» під псевдонімом Іван Рувька І. Огієнко надрукував замітку «Містечко Брусилів», якою пізніше продовжив більш широке досліджен-

¹ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва. *Наша культура* : науково-літературний місячник. С. 233–237.

² Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка. 231 с.; Тюрменко І. І. Державна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). 280 с.; Тимошик М. С. «Лишуть навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег; Київ, 2000. 548 с.; Тіменик Зиновій. Іван Огієнко : життєписно-бібліографічний нарис. 280 с.

ня краю¹. У 1909 р. за матеріалами Брусилівщини оприлюднив у львівському «Науково-літературному віснику» статтю «Як селяни пишуть та читають по українському»², а в 1911 р. – у місцевій повітовій газеті «Радомышлянин» – «Очерки по истории г. Радомысля»³. Це дало йому можливість упродовж січня-грудня 1913 р. вмістити понад 20 подач нарисів і розвідок з історії Брусилова та краю в цьому ж часописі, а згодом із вирізок цих публікацій упорядкувати в одному примірнику книгу під шкіряною оправою, обсягом 90 цупких аркушів паперу, за назвою «Местечко Брусилон и его окрестности. Исторический очерк»⁴, яку він передав у 1914 р. науковій бібліотеці Київського університету, де вона зберігається в єдиному примірнику у спецфонді. Заохочений підтримкою читачів, І. Огієнко у 1914 р. публікує краєзнавчі праці російською мовою в «Киевских епархиальных ведомостях»: «Брусилонская Св. Воскресенская замковая церковь: исторический очерк», в «Летописи Екатеринославской архивной комиссии» – «Брусилонское церковное братство и его культурно-просветительская деятельность», у польському часописі «Dziennik Kijowski» «Приходской костел в Брусилон» і отримує з цих публікацій відбитки (брошури)⁵. Названі видання стали свідченням формування І. Огієнка як дослідника-релігієзнавця, а також його зацікавленості до історії православної віри, зокрема церковного життя та його національних рис і традицій на Волині й Київщині, що стало визначальним у творчості дослідника.

¹ Руцька І. Містечко Брусилів. *Громадська думка*. Київ, 1906. 20 січня.

² Огієнко І. Як селяни пишуть і читають по-українському. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1909. Кн. 6.

³ Огієнко І. Очерки по истории г. Радомысля. Радомышлянин. 1911. № 47–59.

⁴ Його ж. Местечко Брусилон и его окрестности. Исторический очерк. Киев, 1914. 90 с.

⁵ Баженов Л. В. Київщина, Волинь і Поділля в краєзнавчих студіях І. І. Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : наук. зб. / редкол.: С. А. Копилов, В. С. Прокопчук та ін. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2015. С. 16–17.

Можна сказати, що І. Огієнко вже до Першої світової війни був обізнаний з проблемами православної церкви, процесом боротьби за її українізацію та автокефалію, був готовий боротися за ці прагнення. Вже будучи ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1918–1920 рр., він створив велику комісію з числа професорів закладу, яка займалася перекладом Біблії та богослужбових книг українською мовою. І. Огієнко активно вивчав історію православної церкви, на посаді міністра віросповідань Директорії УНР сприяв втіленню в життя закону про автокефалію Української православної церкви, домагався повної українізації богослужіння в храмах та церковного життя. Тому цілком закономірно сталося так, що, перебуваючи в еміграції, подвижник присвятив себе церковному життю: у 1940 р. собором українських єпископів був обраний архієпископом холмським і підляським, а в 1951 р. – першоієрархом (митрополитом) Української православної церкви в Канаді, прослуживши на цій посаді впродовж 20 років.

Значну роль у процесах автокефалії православної церкви відіграв Василь Васильович Зіньківський (Зеньковський) (4(16) липня 1881 – 6 серпня 1962 р.), філософ, теолог, державний і церковний діяч¹. Він народився в м. Проскуров (зараз м. Хмельницький) Подільської губернії, в сім'ї вчителя і церковного старости. Закінчив 2-гу київську гімназію, у 1902 р. вступив на природно-математичний факультет Київського університету, але в 1904 р. перевівся на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1909 р. У роки навчання мав неабиякі успіхи у вивченні релігії та філософії, брав участь у гуртку під керівництвом професора Светлова, який займався вивченням і популяризацією церковно-реформаторського й обновленського руху в православній церкві, завдяки цьому був добре обізнаний із проблемами у церковному житті. У 1913–1914 рр. стажувався за кордоном, після чого до 1918 р. працював викладачем у рідно-

¹ Осташко Т. С. Зеньківський Василь Васильович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 3. Київ : Наук. думка, 2005. С. 353; Назаренко Є. Д. Василь Зіньківський – теолог, філософ, державний діяч. 230 с.

му університеті. З початком Української революції прилучився до церковного руху.

У січні 1918 р. на Українському церковному соборі його обирають членом Церковної ради та її редакційної комісії. Зі встановлення Гетьманату 28 квітня 1918 р. В. Зіньківський став міністром сповідань в уряді Ф. Лизогуба. Свою функцію новий міністр сформулював у тому, щоб налагодити співпрацю православної церкви з державою: перед церквою захищати інтереси держави та перед державою захищати інтереси церкви. Ще під час проведення Собору в практичних зауваженнях до проєкту рішень В. Зіньківський писав: «Залежність Української Православної Церкви від Московського патріархату неприйнятна для уряду. Не наполягаючи на автокефалії, уряд вважає, що всі справи Української Православної Церкви мають вирішуватися в Україні... Залежність від Московського Патріархату має обмежуватися благословенням глави Української Церкви, що означало б благословенням всієї Церкви. Затвердження єпископів Патріархом недопустиме. Треба твердо сказати, що у нас повинна бути повна автокефалія»¹. Перебуваючи на посаді міністра сповідань, В. Зіньківський не лише порушував, а й приступив до реалізації важливих питань українізації богослужіння, нового перекладу Біблії, проповідей і молитовників українською мовою.

В. Зіньківський був причетний до відкриття у 1918 р. богословського факультету в новоствореному Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Він наголошував, що принципово важливо встановити тісний зв'язок богословських факультетів через міністерство сповідань із церквою, щоб та мала пряме відношення до цих факультетів: право апробації випускників, допуск їх до практичної церковної діяльності.

Із початку 1920-х рр. і до кінця свого життя В. Зіньківський перебував в еміграції, займався науково-педагогічною діяль-

¹ Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 142–143; 236–237.

ністю. У Празі він був одним із засновників і директором Вищого українського педагогічного інституту, а в 1926 р. – одним із фундаторів і професором Православного богословського інституту імені преподобного Сергія Радонезького, редагував «Релігійно-педагогічний бюлетень», у 1942 р. став священником. Відомий своїм збірником філософських статей «Православ'я і культура», який видав 1923 р. у Берліні.

Непересічною постаттю на стежі боротьби за автокефалію української православної церкви з середини 1890-х рр. був видатний подвижник національного відродження та визвольного руху, державний і політичний діяч Української революції 1917–1921 рр. та української еміграції 1920–1930-х рр., письменник і поет, поборник української книги, відомий історик церкви та церковного права Олександр Гнатович Лотоцький (псевдоніми – О. Білоусенко, М. Подоляк та ін.) (9(21).03.1870 – 22.10.1939)¹. Народився в с. Брониця, що поблизу Могилів-Подільського (сьогодні Вінницька обл.), у сім'ї священника Г. Лотоцького, в якій панували українська мова, традиції і національно-патріотичний дух. Початкову освіту отримав на Поділлі у Шаргородському (1880) та Тульчинському (1884) духовних училищах, студіював у Подільській, Тифліській та Київській духовних семінаріях (1884–1889), у 1896 р. закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Водночас О. Лотоцький був членом семінарських громад, активним учасником учнівського та студентського протестного руху, засновником культурно-просвітницьких осередків на Поділлі у 1891–1892 рр. Будучи студентом Київської духовної академії, ввійшов до кола таких діячів українського національного відродження, як В. Антонович, М. Грушевський, О. Кониський, С. Єфремов, В. Доманицький, Д. Дорошенко та інших², за їх ініціативи став співзасновником 1894 р. у Києві українсько-

¹ Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 366 с.; Його ж. О. Г. Лотоцький і проблеми національно-релігійного розвитку в Україні на початку ХХ ст. *Старожитності*. Київ, 1994. № 7–8. С. 66–67.

² Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Т. 1. С. 226.

го видавництва «Вік», існування якого суперечило Емському указу про заборону української мови. За таку діяльність О. Лотоцький зазнав осуду і переслідувань з боку керівництва академії. Після її закінчення йому не дозволили прийняти сан священника та займатися педагогічною роботою. Він змушений був влаштуватися чиновником державного контролю в Києві (1896–1900), після чого був переведений на вищу посаду цього відомства до Петербурга, де проживав і працював із 1900 р. до початку 1917 р.

У столиці Російської імперії О. Лотоцький очолив українську громаду і зміцнив її національно-патріотичні позиції та зв'язки з визвольним рухом в Україні, продовжив видання української літератури, яку поширював в Україні, підтримував тісні зв'язки з діячами українського визвольного руху та їх участь у революції 1905–1907 рр., був дієвим членом Української радикальної демократичної партії (УДРП) в 1905–1919 рр. Своїми публікаціями та виступами О. Лотоцький активно підтримував церковно-реформаторський рух, боротьбу за українізацію освіти, культури та православної церкви і відстоював позиції автономності та автокефалії української церкви¹.

Із початком Української революції у 1917 р. О. Лотоцький прибув до Києва і став членом Української Центральної Ради. Згодом із 1 вересня до 20 листопада цього ж року виконував обов'язки генерального писаря секретаріату УЦР. За доби Гетьманату, з 22 жовтня до 14 листопада 1918 рр., очолював міністерство віросповідань, а з грудня 1918 р. був тимчасовим комісаром міністерства віросповідань Української Народної Республіки. Він ініціював розробку і прийняття Директорією УНР 1 січня 1919 р. доленосного «Закону про Верховну владу в Українській Автокефальній православній церкві». З січня 1919 р. до березня 1920 р. О. Лотоцький перебував у Стамбулі як надзвичайний посол у Туреччині зі спеціальною місією переговорів із Вселенським патріархом про визнання автокефа-

¹ Швидкий В. П. О. Г. Лотоцький і проблеми національно-релігійного розвитку в Україні на початку ХХ ст. С. 66.

ллі Української церкви (принагідно згадаємо, що така ж місія повторилася з наданням томосу на автокефалію Православній церкві України у 2018 р.). Повернувшись в Україну, О. Лотоцький чимало зробив для скликання Українського помісного собору для створення Української автокефальної православної церкви, який відбувся в жовтні 1921 р.

Із кінця 1920 р. і до завершення свого життя О. Лотоцький перебуває в політичній еміграції у Чехії, Польщі, працює в урядах УНР у екзилі, професором Українського вільного університету в Празі, згодом Варшавського університету. Поряд із різноманітною громадсько-політичною, педагогічною, літературною та науковою діяльністю він активно займається дослідженнями історії Української церкви та її боротьби за автокефалію. Важливе значення для відстоювання ідей автокефалії православної церкви мають його книги «Українські джерела церковного права» (Варшава, 1931) та двотомник «Автокефалія» (Варшава, 1935, 1938). Зокрема, у першій книзі автор переконливо розглянув і довів національні особливості розвитку Української церкви від початку запровадження на Русі християнства і до 1920-х рр., обґрунтував існуючу різницю між Українською церквою та Російською православною церквою і тим самим довів право національної церкви на самостійність (автокефалію). У двотомнику «Автокефалія» обґрунтував канонічні засади автокефалії, показав історію виникнення, розвиток, а також устрій автокефальних православних церков. Так, у першому томі цього видання з'ясовуються догмати церковного устрою, принципи єдності християнської церкви та поняття соборності, аналізуються церковно-правові та державно-правові основи автокефалії, конституція автокефального устрою церкви. У другому томі подано синтезований нарис автокефальних православних церков (Константинопольської, Антіохійської, Олександрійської, Єрусалимської, Сербської та ін.), з'ясовуються сутність понять митрополії і патріархату. Тут вміщено також загальний нарис головних подій з історії Української церкви, генези її боротьби за самостійність від початків християнства до 1920-х рр., окремо виділено розділи про цер-

ковне життя й політичні репресії в СРСР і УРСР та про українські церкви в еміграції.

Ці видання та низка інших публікацій О. Лотоцького зберігають свою актуальність і нині, є важливим джерелом для розбудови автокефальної Православної церкви України.

Не можна оминати неодноразово згадуваного в цій книзі відомого подвижника православної церкви та її українізації, одного з батьків вивчення історії Поділля, діяча подільської «Просвіти» та очільника Подільського церковного історико-археологічного товариства, музеєзнавця, протоієрея Юхима Сіцінського¹.

У роки російської революції 1905–1907 рр. і наступні він брав активну участь у церковно-реформаторському русі та належав до обновленців. У 1906–1912 рр. Ю. Сіцінський активно працював у комісії під керівництвом подільського архієпископа Парфенія над перекладом і редагуванням Біблії українською мовою, надрукував власні переклади Євангелій та проповідей у подільських часописах, перейшов на Богослужіння в храмах Кам'янка-Подільського українською мовою. Був учасником подільських єпархіальних з'їздів, де підтримував церковні реформи, ухвали щодо українізації духовної освіти, мав безпосередню причетність до запровадження дисциплін з української мови, історії України та Поділля в Подільській духовній семінарії. Водночас Ю. Сіцінський був одним із засновників і діячів Подільської «Просвіти» у 1906–1921 рр., виразником українського національно-культурного відродження, учасни-

¹ Автобіографічні записки Є. Й. Сіцінського (січень 1923 – 28 жовтня 1934 рр.). *ДАХиО*. Ф.-3333. Оп. 1. Стр. 26. 36 арк.; Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. наук.-практич. конф. 180 с.; Трембіцький А. М. Євфимій Йосипович Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. 300 с. Трембіцький А. М. Є. Й. Сіцінський – як дослідник Подільської церкви. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 6. С. 179–190; Трембіцький А. М. Родинна династія Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандорів: просопографічний портрет (XVIII–XXI ст.) : монографія. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2019. 850 с.

ком проведення шевченківських свят у 1906–1914 рр. та 1917–1920 рр., інших знаменних подій української культури¹.

У роки Першої світової війни Ю. Сіцинський займався евакуацією експозицій і фондів історичного музею з губерньського Кам'янця до Вінниці (1915 р.) та повернення їх на попереднє місце (1916–1917 рр.). В добу Української революції відродив і осучаснив діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства та Подільської «Просвіти», взяв активну участь у заснуванні в 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету, ректором якого був І. Огієнко. За його запрошенням працював тут доцентом і викладав дисципліни «Історія Поділля» та «Мистецтвознавство Поділля», проводив археологічні розвідки й експедиції в Подністров'ї. Водночас був активно залучений до церковно-реформаторського руху та українізації церкви на Поділлі, продовжував публікувати в місцевій періодиці власні переклади частин Св. Письма (наприклад, переклав «Діяння Святих Апостолів»)², підтримував скликання Всеукраїнського церковного собору для заснування Української автокефальної православної церкви, який відбувся в жовтні 1921 р. Передбачалося в ході роботи Собору обрати його єпископом УАПЦ. Проте в силу об'єктивних обставин (перешкоджання влади) він не прибув на засідання Собору, і тому цього не сталося.

Із 1922 р. почалися постійні політичні репресії Ю. Сіцинського з боку органів влади. Його позбавили сану протоієрея і права вести службу в храмах, звільнили з роботи в Кам'янець-Подільському інституті народної освіти, який діяв на базі ліквідованого державного українського університету, а також

¹ Трембіцький А. М. Історія перекладу Четвероевангелія Пилипа Морачевського в епістолярній спадщині Свфимія Сіцинського. *Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку* : тези доповідей Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури. НАН України, Укр. комітет славістів, НБУ ім. В. Вернадського та ін. Київ, 2015. С. 204–206.

² Сіцинський Є. Діяння Святих Апостолів. Переклад на українську мову. Рукопис. 10 листопада 1919 – 9 червня 1920 рр. ДАХМО. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 30. 81 арк.

із посади завідувача історико-археологічного музею. Ю. Сіцінського кілька разів арештовували, він був ув'язнений 1929 р. у сфальшованій радянською владою справі «Спілка визволення України», зрештою, переслідуваний карними органами, помер у 1937 р. Тим не менше, він у 1925 р. став одним із фундаторів Кам'янець-Подільського наукового товариства при УАН, із допомогою М. Грушевського видав праці «Начерки історії Поділля», «Оборонні замки Західного Поділля» (1926–1928), упорядкував власний фонд, який зберігається в Державному архіві Хмельницької області і є важливим джерелом з дослідження історії, культури, церкви подільського регіону¹. У 1931 р. Наукове товариство імені Шевченка у Львові урочисто відзначило 50-річчя наукової праці Ю. Сіцінського насамперед відповідними публікаціями в своїх виданнях і періодиці української еміграції².

Серед парафіяльних священників значимою постаттю подвижників за українізацію та автокефалію української церкви з кінця XIX ст. значився Марко Федорович Грушевський (24.04.(07.05.)1865 – 09.09.1938), церковний діяч, педагог, історик, етнограф, краєзнавець³. Народився в с. Худолівка Чигиринського повіту Київської губ., у сім'ї священника, родич Михайла Грушевського. Закінчив Черкаське духовне училище та у 1889 р. Київську духовну семінарію, де взяв участь у патріотичному молодіжному русі, став членом української громади, що ставила за мету відродити українське право-

¹ ДАХМО. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 7, 8, 15, 16, 18, 20, 24, 26, 31, 33–35, 37.

² Машинописна виписка із «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» у м. Львові І. К-ча (Івана Крип'якевича) «50-річчя наукової роботи Єфима Сіцінського»; Виписка з газети «Діло» (Чехословаччина) 4 червня 1931 р. «50-річчя наукової праці Є. Сіцінського. 1931–13.04.1961 р. ДАХМО. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 35. 18 арк.

³ Кучеренко М. О. Грушевський Марко Федорович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 2. Київ : Наукова думка, 2004. С. 231; Кучеренко М. О. Життєпис Марка Грушевського. С. 232–246; Кукса Н. В. Постать Марка Федоровича Грушевського у становленні дитячої етнографії та української автокефальної православної церкви. С. 387–395.

слав'я, захищати національно-культурні інтереси українського народу.

Із 1889 р. вчителював у парафіяльних школах, працював псаломником в отчому селі, потім у с. Чернявка, в київській Андріївській церкві (1893–1894), після цього у селах Мордва, Голоківка (1895–1897), що на Чигиринщині. У 1897 р. висвячений у священники і служив до 1910 р. у Михайлівській церкві с. Суботова, пов'язаний із Б. Хмельницьким, та законовчителем у місцевому міністерському училищі. За ці роки зібрав багатий фактичний матеріал з історії, фольклористики та етнографії рідного краю, який передав у музеї Києва та опублікував за допомоги Михайла Грушевського низку статей у збірниках Львова і Києва, здійснив унікальне в світовій науковій практиці дослідження «Дитина в звичаях та віруваннях українського народу», яке зредагував і видав у Львові З. Кузеля (1906–1907). Праця була високо оцінена в колах української наукової громадськості, зокрема І. Франком.

У роки революції 1905–1907 рр. та після неї Марко Грушевський активно долучився до церковно-реформаторського руху, до боротьби за українізацію православної церкви, здійснював проповіді українською мовою, був на боці селян, що виступали проти поміщиків, захищав їхні інтереси в судах та перед чиновниками, користувався неабияким авторитетом в їхньому середовищі. Його кримінальною справою за таку діяльність особисто займалися київський губернатор та оберпрокурор св. Синоду¹. У 1910 р. він був переведений із рідних місць священником до Покровської церкви містечка Таганча Канівського повіту під постійний нагляд жандармів та єпархіального начальства.

У роки Української революції Марко Грушевський активно підтримував рух за автокефалію православної церкви, був членом Всеукраїнської церковної ради, займався перекладами і виданнями богослужбових книг українською мовою. У 1922 р.

¹ Повідомлення Київського губернатора в Департамент поліції від 18 січня 1912 р. про священника Марка Грушевського. 1912 р. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 259. Арк. 22–29.

був обраний єпископом УАПЦ, брав участь в її розбудові. 1930 р. радянська влада змусила його зректися сану і помстися арештом у червні 1938 р. та розстрілом 9 вересня цього ж року в Лук'янівській в'язниці Києва.

До когорти діячів із лав українського духовенства, які ще до початку Першої світової війни пройшли національно-патріотичне загартування, здійснили гідний внесок у національно-культурне та духовне відродження, у церковно-реформаторський рух, в українізацію православної церкви і, таким чином, становили кадри борців за автокефалію Української церкви в роки революції 1917–1921 рр. та в українській еміграції, варто віднести подільського архієпископа Парфенія (Левицького)¹, ректора Київської духовної академії, єпископа уманського Феодосія (Олтаржевського)², протоієрея Леонтія Гримальського з Уманщини³, священницьку родину з цього ж краю Саббатовських⁴, протоієрея Івана Шиповича з Вінниці⁵, протоієрея Миколу Яворовського з Кам'янець-Подільського, наставника і соратника Ю. Сіцінського⁶, протоієрея Олександра Маричева з Могилева-Подільського. Останній був у керівництві Всеукраїнської церковної ради, працював у комісіях зі скликання Всеукраїнського церковного собору у жовтні 1921 р.

¹ Архієпископ Парфеній Левицький. *Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя*. С. 330–332.

² Кузнець Т. В. Єпископ Феодосій Олтаржевський в національно-духовному житті України початку ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія*. Вінниця, 2007. Вип. XI. С. 27–33.

³ Кузнець Т. В. Протоієрей Леонтій Гримальський в національно-духовному житті України ХІХ – поч. ХХ ст. С. 118–120.

⁴ Кузнець Т. В. Священницька родина Саббатовських у національно-духовному житті України початку ХХ століття. *Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 227–235.

⁵ Лисий А. К. Знавець вінницької старовини протоієрей І. О. Шипович. С. 40–49.

⁶ Прокопчук В. С. Микола Іванович Яворовський – учитель Ю. Й. Сіцінського по Подільській духовній семінарії, соратник по краєзнавчій праці. С. 102–104.

та з розробки Статуту Української автокефальної православної церкви¹.

Варто додати, що у Всеукраїнському православному церковному соборі у жовтні 1921 р., на якому було проголошено створення УАПЦ, взяли участь 412 осіб. Серед них були: 58 священників, 41 диякон та дяк, представники селян, робітників, науковців, студентства, письменницьких кіл та ін.² Повпреди духовенства, які брали участь у Соборі, переважно зробили церковну кар'єру, сформували свої національно-патріотичні переконання ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і, всупереч шаленому тиску єпископату ПРЦ, проголосували за автокефалію Української православної церкви. У ході розбудови УАПЦ із 1921 до 1930 рр. головну основу українського духовенства і новоствореного церковного кліру також склали єпископи, священники, диякони, псаломники, які родилися в другій половині ХІХ ст., отримали відповідні церковні посади, сформувалися як національно свідомі постаті, і в 1920-ті рр. перейшли на службу в УАПЦ. Як свідчать мартирологи політичних репресій священнослужителів і представників кліру 1920–1930-х рр.³, у першу чергу через механізм розправ карних органів СРСР і УРСР проходили духовні особи, які підтримали автокефалію православної церкви і перейшли до неї на службу. Цей факт переконливо доводить, що російське самодержавство і вища духовна влада ПРЦ не змогли придушити серед українського духовенства процеси національного і духовного відродження, українізації релігійного життя, церковно-реформаторського руху, що й стало головним підґрунтям боротьби за автокефалію Української православної церкви, яку шляхом жорстокого терору ліквідував радянський режим, зробивши її складовою Російської православної церкви.

1. Блажевич Ю. І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. С. 142.

2. Там само. С. 144.

3. Мартирологія Українських церков у 4 т. Т. 1 : Українська Православна Церква (документи, матеріали, християнський самвидав України) / упоряд. і ред.: Осип Зінкевич, Олександр Воронин. Торонто : Балтимор, 1987. 1206 с.

Висновки до розділу

Головним наслідком російської революції 1905–1907 рр. та періоду до початку Першої світової війни для українських єпархій ПРЦ стали активізація і радикалізація церковно-реформаторського руху, посилення в його складі ліберальних обновленців. Вони висунули на порядок денний вимоги демократизації релігійного життя, відокремлення церкви від російської імперської держави, послаблення або ліквідацію влади св. Синоду на користь церковної автономії в Україні та автокефалії української церкви. Також представники українського духовенства виступали за повернення до принципів виборності керівних посад, надання більш широких прав церковним парафіям та в їх діяльності мирянам, перебудову закладів духовної освіти в контексті зрівняння зі світською, широке впровадження в систему богослужіння українських народних звичаїв, обрядів та традицій тощо. Починаючи з 1905 р., ці реформи дебатовалися під час роботи єпархіальних з'їздів духовенства, у фракціях I–IV російських Державних дум, у церковній та світській періодиці і викликали резонанс у тогочасному суспільстві та серед віруючих. Проте до початку Першої світової війни самодержавний уряд, св. Синод та консервативні кола духовенства не допустили проведення важливих необхідних реформ і обмежилися лише певними поступками та здійсненням косметичних перетворень, які не порушували основ ПРЦ, і таким чином питання радикальної перебудови православної церкви залишалися чинними на перспективу.

Важливими досягненнями церковно-реформаторського руху в Україні стали радикальні виступи прогресивної частини духовенства і кліру, учнівської й студентської молоді та мирян за українізацію закладів духовної освіти і церковного життя, участь у перекладах українською мовою Св. Письма, молитовників та проповідей і поширення таких видань, що частково було реалізовано у 1905–1914 рр. Основним результатом такої діяльності стало зростання табору національно-свідомих, патріотично налаштованих священнослужителів й діячів україн-

ського національного та духовного відродження, подвижників української православної церкви.

Хід церковно-реформаторського руху в українських регіонах призвів до того, що саме з початку ХХ ст. і до Першої світової війни подвижники української церкви набули свого національно-патріотичного загартування, прийшли до усвідомлення необхідності автономії української церкви від ПРЦ, виховали відповідні кадри для боротьби за її автокефалію, яка була реалізована в роки Української революції 1917–1921 рр. та на жовтневому 1921 р. Всеукраїнському церковному соборі в Києві, що проголосив створення незалежної від РПЦ Української автокефальної православної церкви, яка діяла до 1930 р. Серед її фундаторів і очільників були насамперед такі діячі українського національно-культурного руху, як перший митрополит УАПЦ В. Липківський, єпископи УАПЦ А. Гриневич, Марко Грушевський, її теоретики і практики І. Огієнко, О. Лотоцький, В. Чехівський, священнослужителі, які у 1920-ті рр. прийшли служити в парафії і храми УАПЦ, маючи досвід духовної діяльності кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Висновки

Підсумовуючи викладений у монографії матеріал, здійснений його аналіз, можна зробити такі висновки.

З'ясовано, що впродовж другої половини XIX ст. – у перші два десятиліття XXI ст. було створено вагому історіографію з історії православної церкви в Російській імперії досліджуваного періоду, в тому числі в Україні. Проте до 1920-х рр. вона розглядала переважно загальні історичні аспекти церковного розвитку та потреби її реформування. У радянські 1920–1980-ті рр. вона була наповнена переважно працями, які викривали реакційну суть діяльності церкви та її духовенства. Лише в роки державної незалежності України проблема розвитку національно-духовного відродження за участю національно свідомого духовенства православної церкви в українських регіонах, що перебувала під владою православної російської церкви у XIX – на початку XX ст., набула наукової актуальності. Сучасна історіографія реабілітує патріотично налаштованих представників тогочасного духовенства, які в умовах богословського та ідеологічного тиску російської імперської і вищої духовної влади ПРЦ стали на захист українського православ'я, домагалися його українізації, реформування в національних традиціях і віруваннях та заклали шлях до його автокефалії у 1920-ті рр. і до майбутнього відродження самостійної Православної Церкви України. Враховуючи незавершеність дослідження саме такої наукової проблеми, у монографії здійснено комплексний і узагальнюючий аналіз участі представників православного духовенства в розвитку національно-духовного відродження в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Зазначимо, що в розпорядженні автора була значна джерельна база неопублікованих архівних документів і матеріалів з обраної теми дослідження, які він опрацював у фондах ЦДІАК України, Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербургу), Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадсько-

го, державних обласних архівів Житомирської і Хмельницької областей та ін. З'ясовано, що архівні справи, які безпосередньо стосуються участі духовенства в національно-культурному відродженні України другої половини XIX – початку XX ст., найменш вивчені або зовсім не використовувалися дослідниками, що дало змогу автору опрацювати чимало документів і матеріалів та вперше ввести їх до наукового обігу. Важливим джерелом інформації також стали опубліковані видання «Полного свода законов Российской империи», щорічні звіти київського, подільського і волинського генерал-губернатора та цивільних губернаторів, огляди департаменту поліції про революційний рух у Російській імперії, збірники документів і матеріалів з історії православної церкви, статистичні видання, а також мемуари й спогади учасників і свідків подій та публікації тогочасної періодики, що сукупно дозволило забезпечити наукову новизну дослідження, збагатити його новим баченням проблеми та значним фактичним матеріалом.

Звернемо увагу на те, що монографія виконана на сучасних засадах методології та теорії історичних досліджень, підґрунтя яких склали основоположні принципи науковості, об'єктивності, історичної правди, системності та новітні напрацювання української і зарубіжної історичної й релігієзнавчої науки, зокрема і здобутки науковців української діаспори в галузі досліджень історії православної церкви та участі її національно-свідомого духовенства в національному і духовному відродженні України в означені хронологічні межі. При цьому автор відмовився від упередженого ставлення до діяльності православної церкви досліджуваного періоду, визнає її важливу позитивну роль у тогочасному суспільстві. Науковим інструментарієм у підготовці монографії стали методи дослідження: історико-порівняльний, хронологічний, аналізу і синтезу, просографічний та інші, які дозволили виконати поставлені в ній мету і завдання.

Доведено, що в другій половині XIX – на початку XX ст. православна російська церква та підвладні їй українські єпархії у своєму розвитку докорінно відстали від рівня організації

християнських церков у Європі та світі, які мали демократичні засади діяльності, позбавлені одержавлення, були більш гуманістичними і пристосованими до тогочасних умов. Деспотично централізована ПРЦ, повністю залежна від російського самодержавства, продовжувала зберігати застарілі патріархальні устої, відмовилася від радикальних реформ у духовній освіті, управлінні та богослужінні в церкві, робила все залежне від неї, щоб реалізовувати імперську політику русифікації України, не допустити опозиційного руху проти вищої державної і духовної влади, особливо відродження українського православ'я та українізації православної церкви. Все це, з одного боку, призводило до постійної і поглибленої кризи ПРЦ, яка тривала з другої половини XIX ст. і до 1917 р., яку безуспішно прагнув ослабити церковно-реформаторський рух. Із другого, – під впливом національного відродження та визвольного руху в Україні у вказаний період об'єктивно склалися умови, коли серед учнівської молоді духовних семінарій та Київської духовної академії, духовенства єпархій та парафій зростали національно свідомі діячі, які виступили за відродження українського православ'я з його народними традиціями, віруваннями, за переклади українською мовою Св. Письма, молитовників та проповідей, за українізацію духовної освіти і церковного життя, що на початку XX ст. поставило на порядок денний у підросійській Україні проблему надання автокефалії православної церкви.

Досліджено, що найвищим здобутком першого і початку другого етапів українського національного відродження у XIX ст. стала спроба національно свідомого духовенства і мирян здійснити українізацію православної церкви, яка припала на кінець 1840-х – початок 1880-х рр. Під впливом діяльності таких відомих діячів національного відродження, як Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров та інших серед українського духовенства почався рух за відновлення позицій національного православ'я, запровадження до церковної служби української мови, здійснення перекладу рідною мовою Біблії та богослужбових книг. Значний вплив на розвиток цього руху мав подільський протоієрей В. Гречулевич, який уперше в історії

православ'я видав низку перекладених українською мовою збірок «Проповіді малоросійською мовою», «Катехізичні бесіди малоросійською мовою», «Повчання малоросійською мовою» (1848–1859), які викликали потужний резонанс серед духовенства і мирян та спонукали педагога-подвижника П. Морачевського до початку 1861 р. завершити переклад чотирьох Євангелій Св. Письма і взятися за переклад біблійних творів П. Куліша та І. Полюя (початок 1880-х рр.). Незважаючи на те, що російське самодержавство і св. Синод ПРЦ не допустили видання українських перекладів Біблії і поширення проповідей українською мовою В. Гречулевича та його послідовників, ці переклади були відомі в Україні і сприяли процесу українізації православної церкви, стали підґрунтям до подальшої боротьби (зокрема, ці переклади були опубліковані і перевидані під час революції 1905–1907 рр. та Української революції 1917–1921 рр. у нових редакціях). Також протоіереї В. Гречулевич і М. Орловський (Поділля), С. Барановський та А. Сендульський (Волинь), священник Марко Грушевський (Київщина) й інші всупереч офіційній забороні проводили богослужіння в храмах українською мовою, були прикладом для інших священнослужителів в Україні, здійснивши значний внесок в українізацію церкви та процес національно-культурного відродження.

Встановлено, що радянська історіографія розглядала православне духовенство, передусім сільське парафіяльне, насамперед з огляду на його упереджені та антогоністичні стосунки з селянством. Проаналізовані в монографії матеріали засвідчують, що такі відносини не мали широкого характеру, швидше були винятками в окремих парафіях, де священниками служили чужинці – відряджені з парафій суто російських губерній, які не знали й часто не бажали вивчати ні української мови, ні традицій та специфіки повсякденного життя місцевих селян. Насправді, більшість українських пастирів користувалися авторитетом у селян, розвивали церковно-парафіяльну освіту, захищали селян від утисків поміщиків і чиновників в судах та державних установах, підтримували виступи, страйки селян у боротьбі за землю, свободи і права, були між селянами миро-

вими посередниками, допомагали їм у вирішенні різних життєвих негараздів. Саме такі священники були провідниками української мови та культури на селі, зберігали народні традиції і вірування, дотичні до українського православ'я, підтримували церковно-реформаторський рух та українізацію церкви.

У книзі систематизовано місце і роль духовних освітніх закладів (училищ, семінарій, Київської духовної академії) в національному і духовному відродженні у досліджуваний період. По-перше, духовна освіта з 1850-х рр. і до початку ХХ ст. постійно перебувала в кризовому стані: учнівську і студентську молодь та національно свідомих викладачів не влаштовували догматизм і схоластика в навчальному процесі, казарменний побут, обмеження прав, постійний контроль смотрителів і єпархіального начальства, заборона продовження навчання у світських закладах освіти тощо. Тому в семінаріях та духовній академії звичним явищем були періодичні протести, мітинги, заворушення, страйки, які часто придушувала поліція, з вимогами лібералізації статутів закладів, докорінного реформування освіти, дотримання прав і свобод. По-друге, стали нормою створення в духовних освітніх закладах серед молоді українських громад, гуртків, бібліотек забороненої літератури, народницьких і соціал-демократичних організацій, на початку ХХ ст. вимоги за введення в навчання української мови, літератури, історії України та рідного краю. По-третє, результатом цих процесів було те, що духовні освітні заклади підготували чимало вихованців, які стали діячами і подвижниками українського національно-духовного відродження та визвольного руху, зробили значний внесок у розвиток автокефалії Української православної церкви (В. Липківський, А. Гриневич, О. Лотоцький, О. Маричев, В. Чехівський, Ю. Сіцінський, Марко Грушевський та ін.).

Доведено, що українське духовенство у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. взяло активну участь у створенні історичних описів, нарисів про православні єпархії, парафії, церкви і монастирі, а також про губернії, міста, містечка і села Правобережжя, які спричинили фундацію єпархіальних іс-

торико-статистичних комітетів, церковно-історичних і археологічних товариств, архівних комісій та інших громадських науково-краєзнавчих інституцій, а кістяк їх членів становили священнослужителі та викладачі духовних освітніх закладів. Завдяки їх зусиллям протоієреї Л. Похилевич, Ю. Сіцінський, професор Волинської семінарії М. Теодорович до початку ХХ ст. опублікували фундаментальні видання відповідно Київської, Подільської та Волинської православних єпархій з описом усіх населених пунктів, які не втратили актуальності для нинішньої вітчизняної історичної науки. По-друге, масив виданих монографій, книг, збірників документів і матеріалів та публікацій із регіональної історії призвели до становлення й розбудови в другій половині ХІХ ст. краєзнавчого руху та регіональних досліджень, які стали базою для національної історичної науки. По-третє, краєзнавчий рух, створені його представниками численні праці, авторами яких здебільшого були духовні особи, зіграли значну роль у розвитку українського національного відродження, у формуванні національної свідомості українського народу. Саме участь представників духовенства в краєзнавчому русі сприяла їх переходу на національно-патріотичні позиції.

З'ясовано, що в умовах русифікаторської політики влади і св. Синоду патріотично налаштоване духовенство українських єпархій сприяло розвитку української національної і духовної культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Представники духовенства, випускники духовних навчальних закладів здійснили значний внесок щодо перекладів українською мовою Біблії, молитовників, проповідей (В. Гречулевич, єпископ Парфеній, О. Лотоцький, Ю. Сіцінський), створення єпархіальних та парафіяльних бібліотек, залишили вагомий слід в українській художній літературі (С. Руданський, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький та ін.), в музичному мистецтві (М. Лисенко), у фольклорно-етнографічному вивченні українських обрядів, традицій, вірувань та побуту регіонів (М. Орловський, С. Руданський, А. Свидницький, М. Сімашкевич, Ю. Сіцінський тощо), у створенні єпархіальних давньосховищ та музеїв

(М. Петров, О. Фотинський, Ю. Сіцінський та ін.), в дослідженні, збереженні та використанні історико-культурної спадщини українського народу, в діяльності українських товариств «Просвіта» (О. Лотоцький, Ю. Сіцінський та ін.), в організації та проведенні вшанування пам'яті Т. Шевченка, Г. Сковороди, І. Котляревського й інших національних подвижників культури і т.п. Саме така діяльність національно свідомого духовенства зміцнювала український народ, відстоювала українську мову, літературу, історію, духовність, інші надбання національної культури.

Здійснений аналіз заперечує усталений погляд прибічників радянської історіографії стосовно виключно негативного ставлення духовенства ПРЦ, у тому числі українських єпархій, до революційного руху другої половини XIX – початку XX ст. і, особливо, до подій російської революції 1905–1907 рр. Справді, серед духовенства був значний відсоток консерваторів. Проте аналіз джерел дає підстави стверджувати, що в українських єпархіях і парафіях національно свідоме духовенство підтримало революційні події, взяло в них активну участь і виступило на захист демократичних завоювань, прав і свобод мирян. Основними формами участі представників служителів православної церкви були такі: революційна агітація та підтримка робітничих страйків, селянської боротьби за землю та свободи; проголошення проповідей із гаслами «Геть самодержавство!»; участь у виборах до Державних дум; активне залучення священників до церковно-реформаторського руху за радикальні перетворення в ПРЦ; поява численних церковних періодичних видань, які пропагували релігійні і суспільні реформи. На порядок денний такої діяльності постали українізація духовної освіти та церкви, реорганізація ПРЦ на користь українського православ'я. Саме в подіях революції 1905–1907 рр. у середовищі українського духовенства сформувалися активні діячі національно-духовного відродження, які зробили значний внесок у майбутню автокефалію Української церкви.

Варто зазначити, що у кризові післяреволюційні 1907–1914 рр., в умовах політичних репресій імперської влади, актив-

ність масових виступів проти самодержавства поступово спала, натомість представники патріотично налаштованого духовенства, особливо парафіяльного, продовжували підтримувати окремі селянські заворушення, їх притягали до судів за відверті висловлювання проти царя, поміщиків та чиновників, вони продовжували виступати за українізацію православної церкви та вести богослужіння українською мовою. Проте в ці роки значно посилювався церковно-реформаторський і в його складі обновленський рух, який об'єднував радикальні й ліберальні кола духовенства, що прагнули домогтися суттєвих перетворень у православній церкві, які не були зроблені в роки революції 1905–1907 рр. Боротьба за такі реформи перемістилася до II–IV Державних дум, де фракція духовенства з українських губерній розробляла законопроекти із запровадження української мови в початковій освіті та церковній реформі (демократизація церковного життя та управління, вихід церкви з-під контролю держави, послаблення влади св. Синоду, автономія єпархій і низка внутрішніх перетворень), на шпальти публічної і церковної преси, натомість продовжували відбуватися страйки в семінаріях і духовній академії за реформу духовної освіти, її українізацію, що викликало резонанс у суспільстві, серед духовенства та мирян. Однак головні реформи православної церкви через реакційну та консервативну позицію вищої світської і духовної влади й слабкість церковно-реформаторського руху не було втілено в життя, а з початком Першої світової війни вони були перервані.

Встановлено, що в роки революції 1905–1907 рр. та пізніше, до початку Першої світової війни, було чимало зроблено для відродження основ українського православ'я у складі ПРЦ, перекладу українською мовою Св. Письма, впровадження рідної мови у духовні освітні заклади та богослужіння в церквах, підготовки реформи з демократизації системи організації й управління церквою. Однак на цьому етапі розвитку Української церкви так і не було розроблено й проголошено прибічниками національно-духовного відродження програму боротьби за її незалежність, самостійність від ПРЦ. Цей процес лише

обмежився дебатами в суспільстві та у середовищі українського духовенства про надання звуженої або розширеної автономії Української церкви в межах ПРЦ; сама ідея про її автокефалію тільки поставала. Водночас головним підсумком церковно-реформаторського руху було те, що саме в той час формувалося національне усвідомлення в суспільстві необхідності існування самостійної Української церкви, були підготовлені кадри з числа патріотично налаштованого українського духовенства та мирян діячів національно-духовного відродження (В. Липківський, А. Гриневич, О. Маричев, О. Лотоцький та ін.), які взяли на себе місію створення і розбудови під час Української революції 1917–1921 рр. Української автокефальної православної церкви. У 1920-ті рр. вони стали ієрархами УАПЦ, забезпечили священниками її парафії та храми й, зрештою, стали жертвами політичних репресій атеїстичного радянського режиму. Їх справу автокефалії Української церкви продовжили духовенство і миряни української еміграції ХХ ст. та незалежної України.

Серед рекомендацій автора варто виокремити те, щоб Православна Церква України та офіційна влада визнали й пропагували досвід діяльності діячів національно-духовного відродження України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у справі захисту й утвердження українського православ'я та боротьби його за вихід зі складу і впливу ПРЦ. Сприяти цьому може канонізація найбільш визначних моральних авторитетів тогочасної православної церкви, створення меморіальних музеїв, встановлення пам'ятників, меморіальних плит у місцях їх проживання і діяльності, найменування майданів, вулиць, відзначення їх ювілеїв, видання про них літератури та в інших формах. Для цього залишається актуальним справа продовження наукових досліджень, пошук призабутих подвижників українського православ'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Використані джерела і література

І. Архівні документи і матеріали

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Ф. 127. Київська духовна консисторія

1. Про діяльність церковно-парафіяльних шкіл у Київській губернії у 1860-1863 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 691. Спр. 187. 30 арк.
2. Справа по звинуваченню священників Тарашанського повіту с. Скибинці Григорія Нечаєвського і с. Погреби Михайла Гримальського, Звенигородського пов. с. Кирилівка Афанасія Ходзицького, с. Вільховець того ж повіту Петра Левицького, с. Кобринова Симона Скрипчинського і с. Михайлівка того ж повіту Володимира Коноплянко, Радомишльського пов. с. Приборське Івана Соколовського в незаконній поведінці у політичному відношенні. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 784. Спр. 16. 99 арк.
3. Справа по звинуваченню священника с. Рубченки Сквирського пов. Олександра Тригубова в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 784. Спр. 296. 25 арк.
4. Справа по звинуваченню псаломника м. Стеблова Канівського повіту Олександра Солухи в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 784. Спр. 315. 26 арк.
5. Справа по звинуваченню священника с. Ямпіль Звенигородського пов. о. Михайла Садовського в політичній неблагонадійності. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 784. Спр. 436. 19 арк.

6. Справа про видання українською мовою книжки «Євангеліє від Св. Матвія. *ЦДІАК України*. 1906 р. Ф. 127. Оп. 786. Спр. 111. 32 арк.
7. Справа про політичну неблагонадійність священника с. Косівка Сквирського пов. Якова Крижанівського. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 788. Спр. 621. 9 арк.
8. Справа про відвідування революційних зборів в церковнопарафіяльній школі с. Кирилівка Звенигородського повіту священником Ходзицьким. 1906 р. *ЦДІАК України*. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 789. Спр. 247. 16 арк.
9. Справа по звинуваченню священника м. Умань Козловського в поширенні листівок Конституційно-демократичної партії. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 789. Спр. 248. 17 арк.
10. Справа по розпорядженню Київського губернатора щодо розслідування протиправних дій парафіяльного священника Сави Богдановича с. Попудня Липовецького повіту та інших. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 789. Спр. 708. 10 арк.
11. Справа по звинуваченню священника с. Мар'янівка Васильківського повіту Сергія Солухи в приналежності за своїми політичними переконаннями до однієї з лівих партій. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 789. Спр. 779. 6 арк.
12. Справа по звинуваченню диякона, псаломника с. Мордва Чигиринського повіту Дмитра Чигирика в політичній неблагонадійності. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 790. Спр. 109. 9 арк.
13. Справа по звинуваченню священника с. Збаражівка Таращанського повіту Пилипа Бігановського у виголошенні проповіді щодо військових обставин яка викликала незадоволення діями влади. 1914 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 793. Спр. 385. 16 арк.
14. Справа по повідомленню київського губ. про політичну неблагонадійність священника с. Великі Голяки Сквирського повіту Михайла Гримальського. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 950. Спр. 85. 61 арк.

15. Справа про священника церкви с. Кобрин Звенигородського пов. Панина, звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1852 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 954. Спр. 37А. 43 арк.
16. Про накладення епитимії на священника Панова Київської єпархії за грубощі та побиття селян. 1858 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 954. Спр. 50. 463 арк.
17. Справа про накладення епитимії на священника м. Радомишль Котляра за пияцтво. 1901 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 954. Спр. 466. 12 арк.
18. Справа по звинуваченню священника с. Яблунівка Черкаського пов. Завадського К. в організації селянських зібрань і висловлювань проти поміщика. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 955. Спр. 511. 267 арк.
19. Справа про огляд діяльності церковно-парафіяльних шкіл Київської губернії у 1840-ві рр. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 988. Спр. 2. 254 арк.
20. Справа про участь духовенства в поширенні грамотності серед населення єпархії. 1860 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 9. 11 арк.
21. Рапорт священника с. Паріївка Липовецького повіту Гдешинського про примушування селян поміщиком Липовецького повіту Ярошинським працювати на полях в недільні дні і про звільнення їх зі служби в економії і за відмову від роботи. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 1005. Спр. 94. 2 арк.
22. Особова справа протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева. *ЦДІАК України*. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 685. 3 арк.

Ф. 130. Києво-Видубицький Свято-Михайлівський чоловічий монастир, м. Київ

23. Справа про священника села Ясногородка Київського повіту Степана Данилевського, зісланого в монашество за підбурювання селян-кріпаків проти місцевого поміщика. 1845-1847 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 810. 28 арк.

Ф. 131. Київський Пустинно-Миколаївський (Микільський) чоловічий монастир, м. Київ

24. Статут Церковно-археологічного музею і товариства при Київській духовній академії. 1873 р. *ЦДІАК України*. Ф. 131. Оп. 30. Спр. 1303. 6 арк.

Ф. 182. Канцелярія Київського митрополита

25. Справа по звинуваченню парафіяльного священника с. Макиївка Київської губ. Антонова Василя у написанні низки колективних скарг на захист селян, в організації селянського заворушення, звільнення з-під варти селян тощо. 1845 р. *ЦДІАК України*. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 64. 7 арк.
26. Секретна переписка Синоду з Київським митрополитом про посилення нагляду за духовенством у зв'язку з випадками участі деяких священників у селянських заворушеннях. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 83. 9 арк.
27. Лист заступника голови Київського губернського відділення «Союзу русского народа» і членів Союзу митрополиту Флавіану про негативне ставлення сільських священників Київської губернії до організації «Союз русского народа» і про необхідність залучення священників до пропаганди чорносотенних поглядів. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 182. Оп. 2. Спр. 45. 4 арк.
28. Справа по скарзі священника Омеляна Лапчинського на справника Лисенка і стряпчого Добржанського за неправильне проведення розслідування по доносу прохача, про богохульство управителя Сосновського та інше. 1843 р. *ЦДІАК України*. Ф. 182. Оп. 152. Спр. 130. 4 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління

29. Донесення про таємну діяльність у Південно-Західному краї осіб, які вважають себе членами партії «Народна воля». 1882 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 242. 35 арк.

30. Циркуляр департаменту поліції від 3 січня 1894 р. про збір відомостей про народні читальні і бібліотеки про їх політичну благонадійність. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 316. 30 арк.
31. Прокламація «Для чого нужна свобода?», складена свящ. Петровим, у якій критикуються дії влади, розповсюджувалася у с. Блідче Радомишльського повіту Київ. губ. 1905 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1050, ч.2. Арк. 641-642, 648-649.
32. Циркуляр київського губернатора від 7 березня 1906 р. про донесення йому про всі випадки притягнення до відповідальності священнослужителів за антиурядову діяльність. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1338. 3 арк.
33. Справа по звинуваченню священника с. Великі Голяки Михайла Гримальського (Сквирський повіт Київської губ.) у висловлюваннях проти царя. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3039. 6 арк.
34. Справа про участь духовенства у поширенні грамотності серед жителів Київської єпархії. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 998. Спр. 9. 15 арк.
35. Справа по звинуваченню псаломника парафіяльної церкви с. Рогозні Сквирського повіту Кондрацького С.П. у висловлюваннях проти царя. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 998. Спр. 2902. 43 арк.

Ф. 275. Київське охоронне відділення

36. Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1902 р. 19 вересня 1902 р. – 8 січня 1902 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1. 94 арк.
37. Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1903 р. 5 січня 1903 р. – 31 грудня 1903 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2. 423 арк.
38. Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1904 р., 13 січня 1904 р. – 31 грудня 1904 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 291. 231 арк.

39. Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії за 1905 р., 6 січня 1905 р. – 30 грудня 1905 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 648. 512 арк.
40. Зведення відомостей Департаменту поліції про революційний рух в Росії, 12 липня 1905 р. – 20 березня 1913 р. *ЦДІАК України*. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 650. 255 арк.

Ф. 276. Південно-Західне районне охоронне відділення

41. Переписка з департаментом поліції про спостереження і розшук осіб, приналежність до революційних організацій, РСДРП у Подільській губернії, 29 листопада 1907 р. – 7 квітня 1909 р. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 11. 50 арк.
42. Агентурні відомості про діяльність революційних організацій, РСДРП, партії есерів та ін. у Подільській губернії. 7 січня 1908 р. – 29 грудня 1908 р. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 117, ч.1. 222 арк.

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора

43. Циркуляр головного управління у справах друку від 29 травня 1887 р. про заборону видання «Збірника пісень і оповідань» Г.І. Грушевського (1887 р.). *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 184. 69 арк.

Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії

44. Листування з приводу створення у Подільській духовній семінарії гуртка партії «Народна воля». 1882-1883 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 100. А. 198-452.
45. Донесення начальника Подільського ГЖУ Київському генерал-губернатору про утворення в Подільській духовній семі-

- нарії гуртка партії «Народна воля». 1883 р. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 1-3, 112-113.
46. Переписка з пом. нач. Подільського ГЖУ у Балтському повіті та іншими особами про з'ясування політичної благонадійності свящ. с. Наливайки Білецького С., звинуваченого в образі царя. 1898 р. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 519-543.
47. Справа по проведенню дізнання про псаломника с. Лісоводи Кам'янецького пов. Подільської губ. Кудрицького М.І., звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 1090. 78 арк.
48. Справа про політичну перевірку священника с. Лісоводи (Кам'янецького повіту Подільської губ.) Лисицького, підозрюваного в розповсюдженні серед селян неправдивої інформації про припинення збору урядом поземельного податку. 1915 р. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 1747. Арк. 35-37.
49. Справа по звинуваченню псаломника с. Подільський Мукарів Ушицького повіту Мефодія Панчишина, звинуваченого в образі царя. 1915 р. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 1808. Арк. 45-49.
50. Лист начальника Подільського ГЖУ про поведінку учнів Подільської духовної семінарії. 22 лютого 1903 р. *ЦДІАК України*. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 35-40.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління

51. Відомості про роботу Подільського єпархіального з'їзду духовенства. 1908 р. *ЦДІАК України*. Ф. 313. Оп. 1. Спр. 1646. 46 арк.
52. Документи Передсоборного присутствія щодо підготовки до скликання Помісного Собору РПЦ. 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 313. Оп. 1. Спр. 2400. 110 арк.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати

53. Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1901-1902 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 578. 45 арк.
54. Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1899-1902 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 1897. 578 арк.
55. Огляд антиурядової діяльності революційних організацій в Київській губ. 1903-1904 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 2898. 166 арк.

Ф. 318. Київська судова палата

56. Розслідування Київського ГЖУ по звинуваченню студента Завадського С. Ф. та інших у приналежності до української «Спілки», священника К. Стеценка до товариства «Просвіта» та «Української ради» тощо. 1906-1907 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1720. 434 арк.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати

57. Подання прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду в справі дізнання про політичні демонстрації в м. Балті 12 червня 1905 р. 16 червня 1905 р. – 2 листопада 1905 р. *ЦДІАК України*. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3922. 22 арк.
58. Про політичні демонстрації в м. Вінниця і м. Кам'янець-Подільськ. 18, 19 жовтня 1905 р. 24 жовтня 1905 р. – 20 липня 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3923. 84 арк.
59. Подання прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду про демонстрації в м. Немирів Брацлавського повіту 19 жовтня 1905 р. 31 жовтня 1905 р. – 7 квітня 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3925. 9 арк.
60. Подання прокурора Вінницького окружного суду про проведення дізнання по звинуваченню псаломника тюремної церкви в

м. Ольгопіль Подільської губ. Краснопера Д. в обзиванні царя. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 6401. 6 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

61. Справа по відношенню клопотання Київського митрополита про звільнення селян від робіт у недільні та святкові дні. 1851-1852 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 9147. 123 арк.
62. Справа по скарзі поміщика Нововейського на дячка Копійковського за протизаконні дії. 14.09.1857-20.05.1860 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 34. Спр. 966. 24 арк.
63. Справа по скарзі Млинівського священника Прокоповича на управителя Лучинчицьким (с. Лучинчик Могилівського повіту Подільської губ.) маєтком Собанських за нанесені йому образи і гноблення селян. 1861 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 649. 4 арк.
64. Справа щодо подання оберпрокурору св. уряд. Синоду про справи незакінчені Подільською духовною консисторією по незадоволенню вимог місцевого єпархіального начальства. 1843-45 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 152. Спр. 135. 29 арк.
65. Справа по рапорту Київ. губ. прокурора про самовільне відбирання поміщиком Подгарським церковного сінокоосу і про те, що поміщик Чемпковський не допускає селян ходити до церкви, примушуючи їх до робіт. 1845 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 155. Спр. 1117. 5 арк.
66. По відзиву Арсенія митрополита Київського на скарги селян с. Вишгорода на прикажчика за вимагання зайвої панщини і покарання, а також на скарги поміщика на священника. 1861 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 300. Спр. 41. 4 арк.
67. По донесенню Канівського земського справника з приводу скарги поміщика с. Сидорівка Василя Турчевича на тамтешнього священника Василя Єлисеєва за втручання, нібито в економіч-

- ні розпорядження та про неправильні дії економа Волянського. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 435. Спр. 7. 261 арк.
68. Справа по скарзі селян с. Грухівці (Бердич. пов. Київ. губ.) на власників села поміщиків Білостоцького і Зарембу за примушування їх до виконання позаурочних робіт і по звинуваченню священника Павла Бокалинського в співчутті селянам. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 435. Спр. 93. 89 арк.
69. Справа щодо рапорту Сквирського земського справника по скарзі управителя Борщагівським маєтком Козерадського за нанесення йому тамтешнім священником Левицьким образи і втручання у справи селян. 1851 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 436. Спр. 129. 18 арк.
70. Справа щодо розгляду скарги дячка с. Карпилівка (Радомишльського пов. Київ. губ.), що належить поміщиці Вишневській, Миколи Старжевського на єврея Янкеля Мирського, який обманює селян під час торгівлі горілкою. 1853 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 437. Спр. 11. 11 арк.
71. Справа про розгляд скарги священника с. Івахни (Липовецького повіту Київ. губ.) Крижанівського на орендаря Яхимовича, який змушував селян відпрацьовувати панщину в святкові дні і не пускав їх до церкви. 1856 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 440. Спр. 41. 6 арк.
72. Справа по розгляду заяви священника с. Липки (Сквирського повіту Київ. губ.) Грищинського про порушення інвентарних правил, пригнічення селян, примушування їх працювати в недільні дні, тим самим позбавляючи їх права відвідувати церкву, управляючим Ястржембським. 1856 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 440. Спр. 60. 7 арк.
73. Справа по скарзі поміщиці с. Сінного (Балт. пов. Поділ. губ.) Чарномської на місцевого священника Боголюбова за неправильне читання інвентарних правил, через що селяни відмовляються виконувати панщину в повному обсязі і на аморальну поведінку священника. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 445. Спр. 43. 53 арк.

74. Справа на протизаконні дії священника с. Олексіївка Ольгопільського повіту Подільської губ. Василя Стефановича. 1852 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 447. Спр. 88. 29 арк.
75. Рапорт Ямпільського земського справника Київ. Поділ. і Волин. ген.-губернатору про донесення священника Кломницького про жорстоку експлуатацію і доведення до зубожіння селян с. Вознівці (Ямпільський пов. Подільської губ.) економічним прикажчиком Галицьким. 1857 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 449. Спр. 44. 10 арк.
76. Звіт про діяльність Волинського єпархіального братства при Житомирському кафедральному соборі. 1893 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 450. Спр. 1. Арк. 38-39.
77. Справа про підбурювання селян в маєтку графа Міончинського с. Зачернеччя Ковельського пов. Волинської губ. пономарем Львовичем до непокори їх власнику. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 451. Спр. 45. 24 арк.
78. Справа про підбурювання селян с. Тесова і с. Хрінова Острозького пов. Волинської губ. місцевим священником Кудржинським і дворянином Туцевичем до непокори орендному їх власнику Жукотинському. 1848 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 451. Спр. 91. 88 арк.
79. Справа про несправедливе звинувачення Новоград-Волинським земським справником Родзянком священників Турчанського і Ярмоловича в агітації селян с. Махаринці до непокори поміщику М. Босняцькому. 1848-1853 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 451. Спр. 103. 338 арк.
80. Справа по скарзі священника с. Євсіївка Янковського на управителя Бобра за неправильні дії і жорстоке поводження із селянами. 1861 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 623. Спр. 1. 26 арк.
81. Справа про заснування Товариства дослідників Волині, про кількісний склад і структуру товариства. 12 травня 1900 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 627. Спр. 302. 32 арк.

82. Справа з приводу виголошеної в Житомирській тюремній церкві протоієреєм Дунаєвським промови провокативного змісту. 1911 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 641. Спр. 590. 4 арк.
83. Про заснування в Житомирі церковно-археологічного товариства і при ньому давньосховища старожитностей. 26.04.1893 – 3.03. 1894 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 646. Спр. 51. 9 арк.
84. Справа по скарзі священника с. Перейма Балтського повіту, о. Сергія Горшкевича на сільського старосту Якова Бойка за побої і знущання над селянами, а також на мирового посередника за співучасництво. 1909-1911 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп 708. Спр. 220. 82 арк.
85. Книга українською мовою «Оповідання зі Святого Писання. Зложив священник Стефан Опатович. Випуск перший». Видана М. Костомаровим у м. Петербурзі в 1863 р. на громадські кошти для народної просвіти. 1864 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 44. 115 арк.
86. Про становище православної церкви в Південно-Західному краї. З огляду стану краю за 1859-1860 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 118. 31 арк.
87. По звинуваченню в отриманні настоятелем Преображенської церкви в м. Біла Церква протоієреєм Мацкевичем з-за кордону на його ім'я пакету з брошурою обурливого змісту за назвою «Демонстрация на площади Казанского собора после молебна за Чернышевского». 1877 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 827. Спр. 28. 5 арк.
88. Донесення київському губернатору про виголошення священником м. Кагарлик Київського повіту Радецьким О. проповіді, в якій засуджується центральна і місцева влада за гноблення селян. 1881 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 831. Спр. 143. 2 арк.
89. Справа по звинуваченню євреїв Сруля Ратушного, Хаїма Медведя і Шмуля Райгородського про приналежність дячка с. Рубових Мехеринець Полікарпа Погорського до злочинного співтовариства. 1884 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 834. Спр. 97. 3 арк.

90. Переписка з волинським губернатором про перевірку анонімної заяви про належність до таємного товариства священника с. Бубнів Володимирського повіту Волинської губ. Мальчевського. 1883 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 833. Спр. 13. 3 арк.
91. Відозва, отримана секретарем Бердичівської міської думи Гушковським Ю. з м. Краків, спрямована проти царського самодержавства і відновлення православної релігії в Київ., Поділ., Волин. губ. 1892 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 842. Спр. 469. 2 арк.
92. Донесення подільському губернатору від 28 червня 1905 р. про підбурювання священником Тинянським селян до захоплення земель поміщиці Мезевської. 1905 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 855. Спр. 113, ч.2. 73 арк.
93. Донесення волинського губернатора від 13 лютого 1908 р. про недопущення у церкву священником Яцинським процесії з прапором Чуднівського відділу «Союза русского народа» і портретом царя. 1908 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 75. 10 арк.
94. Повідомлення Київського губернатора департаменту поліції від 18 січня 1912 р. про священника Марка Грушевського. 1912 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 259. Арк. 22-29.
95. Листування з подільським губернатором про закриття бібліотеки-читальні в с. Стрельчинці Брацлавського повіту Подільської губернії, яка містила літературу українофільського напрямку. 3.09.1912 – 12.09. 1913 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 27. 6 арк.

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу

96. Огляд діяльності церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії. 1880 р. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 225. Спр. 30. 224 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія

97. Формулярний список заслуженого ординарного професора Голубева Степана Тимофійовича (1849-1920). *ЦДІАК України*. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10907. 12 арк.
98. Формулярний список заслуженого ординарного професора академії Малишевського Івана Гнатовича. *ЦДІАК України*. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10937. 6 арк.
99. Формулярний список позаштатного ординарного професора Петрова Миколи Івановича. *ЦДІАК України*. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 10946. 26 арк.

Ф. 712. Київська духовна семінарія

100. Повідомлення київського губернатора про агітацію студента Волошкевича серед селян с. Михиринці Бердичівського повіту за поземельні претензії до власника маєтку. 1877 р. *ЦДІАК України*. Ф. 712. Оп. 4. Спр. 132. 1 арк.

Ф. 725. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва

101. Статут Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, затверджений 11 березня 1910 р. Київським у справах про товариства присутством і листування про ухвалення статуту. 26 січня 1910 - 4 липня 1918 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 1. 62 арк.
102. Журнали загальних зборів, засідань Ради і Розпорядчого комітету товариства, постанови Ради, звіти про діяльність товариства за 1910, 1911 і 1912 рр. Листування Київського товариства пам'яток старовини і мистецтва з Ю.Й. Сіцінським щодо порядку розбирання та ремонту церков у Подільській губернії. 7 квітня 1910 р. – 3 березня 1916 р. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 106-107, 154.

103. Листування з Подільською консисторією Є. Сіцінським щодо розбору церков. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 10. 4 арк.
104. Справа про організацію музею церковної старовини. – 17 вересня 1912 р. – 22 травня 1913 р. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 36. 6 арк.
105. Доповідь члена товариства Ертеля на засіданні археологічної комісії від 5 листопада 1913 р. про діяльність товариства і листування з археологічною комісією про розкопки у Київській, Подільській і Волинській губ. 5 листопада 1913 р. – 31 березня 1916 р. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 46. 32 арк.
106. Доповідь про опис пам'яток старовини Київської, Подільської і Волинської губ., здійснений членами Історичного товариства Нестора-літописця в 1901 р. 1910-1911 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 89. 4 арк.
107. Листування, донесення про діяльність наукових товариств у Південно-Західних губерніях. *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 532. Спр. 181. 16 арк.
108. Про діяльність наукових товариств у Київській, Подільській і Волинській губерніях (листування, донесення, доповідні записки). *ЦДІАК України*. Ф. 725. Оп. 631. Спр. 203. 24 арк.

Ф. 1191. Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора, м. Харків

109. Повідомлення Чернігівського губернатора від 20 березня 1880 р. про намір священника с. Блистова випускати газету соціалістів з Петербурга через студента медико-хірург. академії Архангельського М.І., який брав участь у 1878 р. в студентських виступах. 1880 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1191. Оп. 5. Спр. 2. 10 арк.

Ф. 1235. Фонд Грушевських

110. Листування Є.Й. Сіцінського з М.С. Грушевським. Рапорти священників сіл Галузинці, Радівці, Євтухів, Коростовці, Васютин-

- ці Летичівського повіту Подільської губ. щодо складання звітів про опис місцевого населення. 1.12.1891 – 4.08.1893 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 214. 11 арк.
111. Лист студента Київської духовної академії Сергія Кургановича до Михайла Грушевського. 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 62-63.
112. Листи проф. Київської духовної академії М. Петрова до М. Грушевського. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 72-73.
113. Лист студента Київської духовної семінарії Ореста Сикорського до М. Грушевського. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 310. 2 арк.
114. Лист студента Київської духовної академії Володимира Чехівського (псевд. Чуприна) до М. Грушевського. 1899 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 311. 1 арк.
115. Листи С. Іваницького до М. Грушевського. 1898-1904 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 497. 12 арк.
116. Листи Ю.Й. Сіцінського до М.С. Грушевського. 5.11.1897 – 9.03.1899 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 746. 94 арк.
117. Листи Ю.Й. Сіцінського до М.С. Грушевського. 23.02.1891 – 17.10.1912 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 747. 35 арк.
118. Листи Ю.Й. Сіцінського до М.С. Грушевського. 2.08.1927 – 16.11.1927 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 759. 10 арк.
119. Лист студента Київської духовної академії Леоніда Юркевича до М. Грушевського. 1907 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 856. 3 арк.
120. Листи до М. Грушевського невстановлених кореспондентів. 1905-1927 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп.1. Спр. 874. Арк. 281,332, 336.

**Ф. 1262. Помічник начальника Волинського
губернського жандармського управління в
Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяслав-
ському повітах, м. Житомир Волинської губернії**

121. Справа про вчинення дізнання про священника с. Кузьминці (Заславський повіт Волинської губ.) Подгорецького А.І., звинуваченого у висловлюваннях проти царя. 1914 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1262. Оп.1. Спр. 188. 11 арк.

**Ф.1335. Волинське губернське жандармське
управління**

122. Циркуляр департаменту поліції від 3 квітня 1884 р. про отримання відомостей про поведження, образ життя і судимості неблагонадійних осіб духовного звання в місцевого єпархіального начальства. 1884 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 20. 222 арк.
123. Переписка з волинським губернатором та ін. про прохання священника с. Добринь (Острозький повіт Волинської губ.) Доброчинського про організацію в селі благодійного комітету з метою надання селянам допомоги з огляду на відсутність у них запасів хліба. 1908 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 819. Арк. 164-168.
124. Переписка с архієпископом Волинським і Житомирським помічника начальника Волинського ГЖУ та іншими особами про вимагання священниками грошей за здійснення релігійних обрядів та псуванні царських портретів та ін. 1909 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1219. 54 арк.
125. Переписка помічника начальника Волинського ГЖУ з Ковельським і Рівненським повітовими справниками про висловлювання різних осіб проти царя. 1909-1910 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1169. 4 арк.
126. Переписка з архієпископом, волинським губернатором, помічниками начальника Волинського ГЖУ в повітах та ін. особами про перевірку політичної благонадійності священників Волин-

ської губ. Кроткевича і Мельника, звинувачених у підпільній агітації, аморальних вчинках. 1913-1914 рр. ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1604. Арк. 473.

127. Про політичну неблагонадійність учнів Дерманської церковно-вчительської школи в Дубнівському повіті. 1914 р. ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 124. 199 арк.

128. Про політичну перевірку вільнослухачів і учнів Дерманської церковно-вчительської школи в Дубенському повіті Палайди С., Морозюка І., Зубенко П. та інших, підозрюваних у приналежності до української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». 1914 р. ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 125. 3 арк.

Ф. 1396. Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії

129. Про заснування при Київській духовній академії Церковно-археологічного товариства. Статут Церковно-археологічного товариства і музею при ньому (Статут, список членів товариства, протоколи. 1872 р. ЦДІАК України. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 2. 72 арк.

130. Реорганізація в Церковно-археологічне та історичне товариство при Київській духовній академії. 1901 р. ЦДІАК України. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 71. 60 арк.

Ф. 1596. Тимчасовий генерал-губернатор південного гірничозаводського району

131. Циркуляр Департаменту поліції про правила затримання священнослужителів, підозрюваних в антидержавній діяльності. 1906 р. ЦДІАК України. Ф. 1596. Оп. 1. Спр. 3. 10 арк.

Ф. 2205. Волинське церковне археологічне товариство

132. Статут Волинського церковно-археологічного товариства 1894 р., список членів та ін. 1894 р. ЦДІАК України. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.

133. Церковно-парафіяльні літописи Волинської єпархії. 1891-1897 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 17-433. 427 літописів.
134. Церковно-парафіяльний літопис с. Гриців Заславського повіту. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 25. 42 арк.
135. Церковно-парафіяльний літопис с. Судилкова Заславського повіту. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 71. 40 арк.
136. Церковно-парафіяльний літопис містечка Остропіль. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 224. 62 арк.
137. Церковно-парафіяльний літопис м. Старокостянтинів. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 266. 45 арк.
138. Церковно-парафіяльний літопис м. Теофіполь. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 268. 53 арк.
139. Церковно-парафіяльний літопис м. Волочиськ Волинської єпархії. *ЦДІАК України*. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 269. 47 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в м. Києві

Ф. 1072. Міністерство ісповідань Української Народної Республіки, мм. Київ, Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський, Станіславів, Тарнів (Польща)

140. Чернетки матеріалів В.О. Біднова для надрукування в пресі про життя і діяльність протоієрея Василя Яковича Гречулевича, переклад українською мовою Євангелія від Іоана, письменні пам'ятки. 1919 р. *ЦДАВО*. Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 47. 13 арк.
141. Історичний нарис проф. В. Біднова про церковну справу в Україні, українських єпископів, організацію церковних братств. 1921 р. *ЦДАВО*. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 166. 62 арк.

142. Особова справа декана богословського факультету Кам'янець-Подільського університету В. Біднова. 1921 р. *ЦДАВО*. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 62. 13 арк.

Ф. 3984. Українська Автокефальна Православна Церква

143. Справа протоієрея Арсенія Бакалінського. 1922 р. *ЦДАВО*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 43. 9 арк.
144. Персональна картка протоієрея Свято-Троїцької церкви с. Млієв Сергія Андроніковича Богацького. Складена 23-24 квітня 1929 р. *ЦДАВО*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 88. 3 арк.
145. Справа протоієреїв Стиранкевича і Сіцінського (1922 р.). *ЦДАВО*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 118. 4 арк.
146. Справа протоієрея Стеценка Кирила Григоровича. 1922 р. *ЦДАВО*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 1247. 11 арк.
147. Справа протоієрея УАПЦ Щербанівського Дмитра Петровича. 1922 р. *ЦДАВО*. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 1496. 17 арк.
148. Спогади священників про архієпископа Парфенія Левицького (рукопис). Спогади архієпископа Костянтина Кроткевича. м. Вінниця, 24 квітня 1928 р. *ЦДАВО*. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 40. 30 арк.

Інститут рукопису національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Ф. 152. Широцький (Шероцький) К. В. (1886–1919)

149. Формулярний список священника с. Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії В. Шероцького. *ІР НБУВ*. Ф. 152. Оп. 1. Спр. 13. 2 арк.

**Ф. 3. Комплексний фонд «Листування».
Зібрання листів видатних діячів науки,
культури і освіти XVII– XX ст.**

150. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 5.02.1890 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13747. 2 арк.
151. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 3.03.1890 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13748. 2 арк.
152. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 26.03.1890 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13749. 3 арк.
153. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 14.04.1890 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13750. 2 арк.
154. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 21.08.1890 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13753. 2 арк.
155. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 30.12.1890 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13757. 2 арк.
156. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 20.10.1891 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13758. 1 арк.
157. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 8.10.1892 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13761. 1 арк.
158. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 5.10.1893 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 137463. 1 арк.
159. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 5.05.1895 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13764. 1 арк.
160. Сіцинський Юхим Йосипович Петрову Миколі Івановичу. 18.11.1910 р. *ІР НБУВ*. Ф. 3. Спр. 13766. 2 арк.

Державний архів Київської області (м. Київ)

Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора

161. Листування київського генерал-губернатора з предводителями дворянства. 1859 р. *ДАКО*. Ф. 2. Оп. 174. Спр. 358. 60 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 1. Волинська духовна консисторія

162. Про псаломника с. Барановичі Новоград-Волинського повіту Петра Божкевича, звинуваченого в політичній неблагонадійності. 1902 р. *ДАЖО*. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 1603. 18 арк.

Ф. 158. Канцелярія Волинського єпархіального архієрея, м. Житомир Волинської губернії

163. Про переписку з професором Андріаном Вікторовичем Правовим щодо розкопок в урочищі «Федоровщина» і околицях міста Володимира-Волинського. 1898 р. *ДАЖО*. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 360. 30 арк.
164. Переписка ректора Волинської духовної семінарії архімандрита Феодосія з архієпископом Волинським та Житомирським Модестом про заворушення у Волинській духовній семінарії в період листопада-грудня 1899 р. 1899-1990 рр. *ДАЖО*. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 10. 62 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 67. Дирекція народних училищ Подільської губернії

165. Відомості Подільської консисторії про церковно-парафіяльні школи за 1863 р. *ДАХМО*. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 34. 142 арк.

Ф. 64. Подільська духовна семінарія

166. Опис книг семінарської бібліотеки. *ДАХМО*. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 148. 118 арк.
167. Опис книг семінарської бібліотеки. *ДАХМО*. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 149. 128 арк.

Ф. 228. Канцелярія Подільського цивільного губернатора

168. Справа про розшук розповсюджуваної в Подільській губернії нелегальної літератури. 1873-1874 рр. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 5411. 22 арк.
169. Про арешт групи учнів Подільської духовної семінарії. 1879 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 5779. 8 арк.
170. Чорновий звіт стану Подільської губернії за 1906 р., 1907 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7241. 340 арк.
171. Листування з Подільським губернатором щодо недопущення і приборкання революційних бунтів. 1905 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7271. 12 арк.
172. Листування Подільського губернатора щодо селянських страйків у повітах губернії. 28.07-2.08.1905 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7275. 42 арк.
173. Рапорти справників про розповсюдження революційних прокламацій серед селян у повітах Подільської губернії. 1905 р. 110 арк. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7244. 110 арк.

174. Справа про складання списків політв'язнів, проти яких здійснюється дізнання Подільським губернським жандармським управлінням за участь в антисамодержавних діях у 1905 р. 1906 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7284. 210 арк.
175. Справа про дозвіл у Південно-Західному краї на застосування місцевих мов. 1905 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7435. 8 арк.
176. Справа про участь духовенства у Подільському єпархіальному з'їзді, їх антиурядових висловлюваннях. 1906 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7648. 120 арк.
177. Справа зі складення списків осіб, які арештовувалися в Подільській губернії у 1905 – на початку 1906 рр. за участь у революційних подіях. 1906 р. *ДАХМО*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7858. 28 арк.

**Ф. 269. Комісія військового суду при
Кам'янець-Подільському внутрішньому
гарнізонному батальйоні**

178. Справа учня Подільської православної духовної семінарії Старинкевича, який звинувачується за участь у таємній організації. 1881-1882 рр. *ДАХМО*. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1066. 36 арк.

**Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського
окружного суду**

179. Справа «Обвинувачуваний акт від 15 листопада 1904 р. у справі Кам'янецької групи РСДРП». 1904-1905 рр. *ДАХМО*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7814. 105 арк.
180. Справа про поширення прокламацій РСДРП у м. Вінниці. 1904 р. *ДАХМО*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7818. 7 арк.
181. Справа про надання списку політичних в'язнів (у т.ч. поляків), які утримувалися в тюрмах Подільської губернії з січня 1905 до січня 1906 рр. *ДАХМО*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7857. 72 арк.
182. Відомості про політичних в'язнів, які утримувалися в тюрмах Подільської губернії з січня 1905 до січня 1906 рр. *ДАХМО*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7858. 112 арк.

Ф. 292. Кам'янець-Подільське міське поліцейське управління

183. Листування з Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором про діяльність гуртка соціалістів партії «Народна воля» у Кам'янці-Подільському. 1883 р. *ДАХМО*. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 1055. 25 арк.

Ф. 315. Подільська духовна консисторія

184. Про створення Російського імператорського географічного товариства і участь у ньому священників Подільської православної єпархії. 1846-1850 рр. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 272. 48 арк.
185. Церковнопарафіяльні навчальні заклади Подільської єпархії за звітами канцелярії консисторії. 1861 р. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 315. 158 арк.
186. Звіти Подільської духовної православної семінарії. Т. 1. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 991. 150 арк.
187. Про клопотання благочинних про організацію при церквах бібліотек. 3.01.1867 – 22.09.1869 рр. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1034. 127 арк.
188. Справа по клопотанню випускника Подільської духовної семінарії Родневича про переклад твору Нового Завіту мало-російською народною мовою. 1862 р. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 4827. 8 арк.
189. Про комплектування книгами бібліотек церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії. 20.02.1867-19.06.1897 рр. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 5027. 16 арк.
190. Про оплату кліру духовних треб у Брацлавському повіті Подільської губ. 1893 р. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6027. 16 арк.
191. Статистичні відомості про церкви, ікони, кількість учнів, духовенство та інше Подільської єпархії за 1870-1871 рр. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 8847. 25 арк.

192. Статистичні відомості про церкви, кількість учнів, духовенства та інших відомостей по Подільській єпархії. 1874. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 8919. 28 арк.
193. Відомості про стан бібліотек при церквах Подільської єпархії. 13.12.1878-24.10.1883. *ДАХМО*. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9949. 185 арк.

Ф. 832. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Подільське церковне історико-археологічне товариство

194. Листування Подільського єпархіального історико-статистичного комітету з бібліотеками, навчальними духовними закладами про взаємообмін історичними виданнями, придбання книг для Давньосховища. 1896 р. *ДАХМО*. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 14. 55 арк.
195. Листування про створення авторського колективу для опису Подільської єпархії. 1890-1894 рр. *ДАХМО*. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 1 Арк. 1-10, 76-83.
196. Оригінал Статуту Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. 1894 р. *ДАХМО*. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 8. 10 арк.
197. Історико-статистичний опис церков Подільської губернії. *ДАХМО*. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 8. 17 арк.

Ф. Р-3333. Сіцінський Євфим (Юхим) Йосипович

198. Сіцінський Є. Біографічні та бібліографічні картки. Авторські чорнові записки. 1888-1928 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 7. 870 арк.
199. Записки Преосвященного Димитрія по огляду церков Подільської єпархії. 1889 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 8. 19 арк.
200. Особисті документи і фотокартки Є.Й. Сіцінського. 1902-1935 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 15. 34 арк.
201. Опис архіву Подільського церковного історико-археологічного товариства. 1925 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 16. 32 арк.

202. Сіцінський Є. Листування про переклад Євангелія українською мовою. 1905-1912 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 18. 117 арк.
203. Листи В. Широцького до Є. Сіцінського та рукописи двох праць. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 20. 12 арк.
204. Троїцький П. «Програма для складання описів церков і парафій Подільської єпархії»; Феогност «Програма для опису монастирів Подільської єпархії. 1862-1866 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 24. 22 арк.
205. Автобіографічні записки Є.Й. Сіцінського. Січень 1923 – 28 жовтня 1934 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 26. 36 арк.
206. Рукопис: Сіцінський Ю. Кам'янецький історик М.В. Сімашкевич. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 31. 12 арк.
207. Біографічні довідки про діячів м. Кам'янця-Подільського і Поділля. Авторські записки. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 33. 97 арк.
208. Рукопис Є.Й. Сіцінського «40 літ культурної роботи (з приводу сорокаліття Кам'янецького історико-археологічного музею». 28.08. 1930 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 34. 58 арк.
209. Машинописна виписка із «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» у м. Львові І.-К-ча (Івана Крип'якевича) «50-річчя наукової роботи Єфима Сіцінського»; Виписка з газети «Діло» (Чехословаччина), 4 червня 1931 р. «50-річчя наукової праці Є. Сіцінського». 1931-13.04.1961 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 35. 18 арк.
210. Сіцінський Є. Життєві жалі. Авторські передсмертні записки 12 вересня 1936 р. *ДАХМО*. Ф. Р-3333. Оп. 1. Спр. 37. 14 арк.

Ф. Р-582. Кам'янець-Подільський державний український університет

211. Сіцінський Є. Діяння Святих Апостолів. Переклад на українську мову. Рукопис. 10 листопада 1919 – 9 червня 1920 рр. *ДАХМО*. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 30. 81 арк.

212. Автобіографія та список друкованих праць К. Широцького. *ДАХмО*. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 81-83.

**Федеральна державна установа
«Російський державний історичний архів
у Санкт-Петербурзі (РДІА)**

Ф. 796. Канцелярія св. Синоду

213. Про заснування при Київській духовній академії церковно-археологічного музею. 1872. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 153. Спр. 993. 42 арк.
214. Справа щодо клопотання представника Британського іноземного біблійного товариства пастора Кіна про дозвіл друкувати і розповсюджувати в Росії книг Святого Письма малоросійською мовою. 1905 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 186. Спр. 5870. 8 арк.
215. Справа щодо клопотання Імператорської Академії наук про дозвіл на друкування Євангеліє в перекладі малоросійською мовою Морачевським. 1905 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 186. Спр. 5780. 97 арк.
216. Критика архієпископом Волинським Антонієм (Храповицьким) нового статуту духовних академій. 1906. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 187. Спр. 6574. 167 арк.
217. Справа про створення «Союзу прихильників церковного оновлення». 1906. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 187. Спр. 6608. 166 арк.
218. Про надіслані св. Синоду на розгляд 300 молитов, перекладених малоросійською мовою священником А. Геращенком. 1906 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 187. Спр. 6617. 52 арк.
219. Про заворушення в Київській духовній семінарії у березні 1907 р. 1907 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 188. Спр. 301. 20 арк.
220. Про Всеросійський загальномісіонерський з'їзд. 1907 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 188. Спр. 305. 12 арк.

221. Про заворушення у Волинській духовній семінарії. 1908 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 189, відд. 1. Спр. 235. 23 арк.
222. Про святкування дня пам'яті поета Шевченка в Подільській духовній семінарії. 1914 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 198, відд. 1. Спр. 30. 6 арк.
223. Про стан Волинської єпархії у 1848-1849 рр. 1849-1860 рр. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 305. 18 арк.
224. Укази св. Синоду архієпископу Арсенію і полоцькому архієпископу Василю про нагляд за духовенством у зв'язку з участю священників у заворушеннях селян Курської, Полтавської і Чернігівської губерній в 1847-1848 рр. 1848 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 306. 11 арк.
225. Листування протоієрея Лебединцева Петра Гавриловича про церковнопарафіяльні школи Київської єпархії і недоцільність переміщувати їх наставників у школи інших єпархій Росії. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 349. 80 арк.
226. Листування про подання митрополиту Антонію прихильниками Т.Г. Шевченка в Харкові 6 тис. примірників складеного ним «Южно-русского букваря» для роздачі в народних школах Київської губернії. 1861 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 351. 5 арк.
227. Рапорт володимирівського повітового цензора проповідей священника С. Косовича архієпископу Арсенію про протиріччя вченню православної церкви в проповідях В. Гречулевича, виданих у 1849 р. у Петербурзі. 1852-1873 рр. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 410. 5 арк.
228. «Заметки о Подольской епархии» митрополита Леонтія про свою діяльність по управлінню Подільською єпархією. 1869 р. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 605. 12 арк.
229. Матеріали по Київській духовній семінарії (про викладачів, вихованців, відомості про страйк у семінарії 1907 р. та ін.). 1907-1914. *РДІА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 688. 96 арк.

230. Подання Трепова Ф.Ф., Київського генерал-губернатора, митрополиту Флавіану про небажаність проповідей, які зачіпають політичні теми. 1909 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 753. 3 арк.
231. Про вступ на посаду ректора Київської духовної академії Федосія та про становище в академії та семінарії. 1907-1910 рр. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 205. Спр. 755. 15 арк.
232. Про випадки посягання парафіян на власність духовенства. 1905. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2721. 112 арк.
233. Справа про роботу місіонерського з'їзду в м. Одеса та розгляд реформи сільський парафій. 1908. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2189. 180 арк.
234. Справа про агітацію священнослужителів Києва, Харкова і Одеси про позбавлення православної церкви державної опіки. 1905 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2313. 28 арк.
235. Справа про діяльність «Союзу прихильників церковного оновлення» та їх видання. 1906 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2166. 158 арк.
236. Справа про розгляд законопроекту про православні парафії, єпархіальні з'їзди духовенства. 1910-1913 рр. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2189. 230 арк.
237. Справа про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського помісного собору. 1905-1906 рр. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2208. 96 арк.
238. Матеріали про роботу Всеросійського помісного собору. 1906 р. *РДДА*. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 2366. 72 арк.

Ф. 797. Канцелярія оберпрокурора св. Синоду

239. Про семінарські виступи в деяких російських губерніях. 1886 р. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 10. Спр. 26. 82 арк.
240. Про існування київського союзу шкільних гуртків і організацій. 1903. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 12. Спр. 62. 7 арк.

241. По звинуваченню священника Подільської єпархії Владишевського в підбуренні до заворушень селян проти поміщиків Галицького і Поповського. 1847-1848 рр. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 17. Спр. 40189. 8 арк.
242. Про надання начальству всіх необхідних відомостей про їхніх вихованців, які помічені в проступках політичного характеру. 1875 р. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 45, відд. 1. Спр. 157. 31 арк.
243. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ про неблагодійну поведінку в церкві священника Київської єпархії Федора Стрижевського. 1878 р. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 45, відд. 3. Спр. 175. 12 арк.
244. Подання Преосвященного Подільського про обшук і арешт деяких учнів місцевої семінарії, які проведені чинами тамтешньої жандармської поліції. 1876 р. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 46, відд. 1. Спр. 77. 4 арк.
245. Про обшуки і арешти, які проведені в 1877 р. в духовних навчальних закладах чинами місцевих жандармських управлінь. 1877 р. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 47, відд. 1. Спр. 24. 18 арк.
246. Справа про клопотання різних осіб, яких звільнили зі служби по духовно-учбовому відомству або виключених з духовно-навчальних закладів за неблагонадійність, про надання їм тих чи інших прав. 1877-1878 рр. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 47, відд. 1. Спр. 77. 67 арк.
247. По відношенню Головного начальника 3 відділення Особистої Його Величності Канцелярії про притягнутих до відповідальності у справі злочинної пропаганди священників Київської губ. Звенигородського повіту с. Ромейковки Дмитра Мельниківського і с. Кирилівки Олексія Кошика. 1878 р. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 48, відд. 3. Спр. 181. 8 арк.
248. Донесення про різні події в духовно-навчальних закладах. 1905 р. *РДДА*. Ф. 797. Оп. 75, відд. 1. Спр. 23. 83 арк.
249. По відношенню управляючого справами Кабінету Міністрів з питання про скасування обмежень у виданні Св. Письма

- малоросійською мовою. 1905 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 75, відд. 2. Спр. 114. 3 арк.
250. Повідомлення про збройні виступи робітників у м. Харків. 1905 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 76, відд. 1. Спр. 10а. 156 арк.
251. З приводу заяви Павла Терлецького про шкідливий вплив на молодь ректора Київської духовної академії єпископа Уманського Феодосія. 1909-1910 рр. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 79, відд. 3. Спр. 133. 22 арк.
252. Листування щодо заборони поширювати «Південноруський буквар» Т. Шевченка в Київській губернії. 1861 р. *РДІА*. Ф. 797. Оп. 205. Спр. 35. 3 арк.

Ф. 802. Учбовий комітет при св. Синоді

253. Про заворушення в Чернігівській духовній семінарії. 1886 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 9. Спр. 42. 92 арк.
254. Про заворушення в Катеринославській духовній семінарії. 1886. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 9. Спр. 56. 3 арк.
255. Справа про заворушення, які відбулися в Подільській семінарії. 1902 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 26. 79 арк.
256. Про заворушення в Полтавській духовній семінарії. 1910 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 35. 120 арк.
257. Про заворушення в Лубенському духовному училищі. 1902 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 39. 36 арк.
258. Про заворушення, які мали місце у Волинській духовній семінарії наприкінці 1899 р. 1900 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 54. 53 арк.
259. Про минулі у Волинській духовній семінарії заворушення. 1902 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 61. 8 арк.
260. Клопотання вихованців Полтавської семінарії міністру народної освіти про сприяння у перетворенні семінарії по типу середньої світської школи і про відкриття вільного доступу для

- вступу у вищі світські навчальні заклади. 1905 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 67. 46 арк.
261. Про введення викладання малоросійської літератури та історії Поділля і України в 5 і 6 класах Подільської духовної семінарії. 1906 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 70. 22 арк.
262. Про заворушення 2 травня цього року серед вихованців Київської духовної семінарії. 1905-1906 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 75. 23 арк.
263. Про заворушення серед вихованців Волинської духовної семінарії в 1904 р. 1904-1905 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 91. 78 арк.
264. Про заворушення у Волинській духовній семінарії. 1910 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 491. 200 арк.
265. Спр. 587. Про заворушення в Подільській духовній семінарії. 1910 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Спр. 587. 12 арк.
266. Про заворушення у Чернігівській духовній семінарії. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 12. Спр. 61. 32 арк.
267. Про заворушення в Одеській духовній семінарії в жовтні-листопаді 1902 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 14. Спр. 47. 176 арк.
268. Справа про складання церковно-історичного і статистичного опису Київської єпархії. 1852 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 73. 4 арк.
269. Справа про складання церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії. 1852 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 85. 5 арк.
270. Ухвали св. Синоду, циркулярні пропозиції Учбового комітету на основі записок члена Учбового комітету про революційний рух і антиурядові виступи учнів духовних навчальних закладів. 1904-1909 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 164. 20 арк.
271. Довідки і огляди Учбового комітету про заворушення учнів духовних семінарій з 1899 до 1911 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 196. 51 арк.

272. Про заворушення у Катеринославській духовній семінарії. 1899 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 45. 54 арк.
273. Матеріали до звіту про ревізію Києво-Подільського духовного училища. 1875 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 77. 35 арк.
274. Матеріали до звіту про ревізію Києво-Софіївського духовного училища. 1875 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 78. 32 арк.
275. Матеріали до звіту про ревізію Подільської духовної семінарії. 1882 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 133. 210 арк.
276. Матеріали до звіту про ревізію Кам'янець-Подільського духовного училища. 1882 р. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 134. 40 арк.
277. Про складання церковно-історичних і статистичних описів єпархій. 1861-1873 рр. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 17. Спр. 257. 12 арк.

Ф. 803. Училищна рада при св. Синоді

278. Огляд діяльності церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії. 1889 р. *РДІА*. Ф. 803. Оп. 10. Спр. 497. 30 арк.

Ф. 834. Рукописи св. Синоду

279. Зведення основних державних законів, які стосуються ролі церкви. Рукописи. XIX ст. *РДІА*. Ф. 834. Оп. 4. Спр. 550. 224 арк.
280. Книги листів Антонія (Храповицького), архієпископа Волинського до митрополита Флавіана. 1905-1912 рр. *РДІА*. Ф. 834. Оп. 4. Спр. 1202. 120 арк.

Ф. 1574. Победоносцев Костянтин Петрович, оберпрокурор св. Синоду

281. Лист А.К. Плеве про донесення жандармського полковника стосовно Київського духовного училища і його службовців. 31.03.1884 р. *РДІА*. Ф. 1574. Оп. 2. Спр. 185. 2 арк.
282. Листи митрополита Платона, ректорів Київської Академії – єпископів Михайла і Сільвестра, єпископа Чигиринського Ві-

- талія, члена Київської училищної ради П. Ігнатовича та ін. про управління єпархією, стан справ в Академії, участь студентів у революційному русі. 1881-1887 рр. *РДІА*. Ф. 1574. Оп. 2. Спр. 259. 196 арк.
283. Листи єпископа Чигиринського Ієроніма про відкриття старовинних фресок у церкві Києво-Михайлівського монастиря, про реставрацію Кирилівської церкви, про церковні школи. 1887-1902 рр. *РДІА*. Ф. 1574. Оп. 2. Спр. 260. 16 арк.
284. Відношення міністра народної освіти Ванковського П.С. Победоносцеву К.П. із запрошенням на нараду для обміркування заходів по боротьбі зі студентськими заворушеннями в Київському учбовому окрузі. 1901 р. *РДІА*. Ф. 1574. Оп. 2. Спр. 266. 14 арк.

Державний архів Російської федерації у Москві (ДАРФ)

Ф. 109. Департамент поліції, особливий відділ

285. Витяг з листа С. Гогоцького з Києва 19 грудня 1859 р. до отця Василя Гречулевича. 1859 р. *ДАРФ*. Ф. 109. Оп. 1. Спр. 1763. 3 арк.

II. Опубліковані документи і матеріали

286. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»/ВР України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 07.01.2021).
287. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., № 988-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 07.01.2021).
288. Архипастырские послания и постановления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского к Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по сентябрь 1913 года. Почаев : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1913. 162 с.
289. Барсов Т.В. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Т. 1. Санкт-Петербург : Синодальная тип., 1885. XX. 663 с.
290. Ведомость Подольского училищного совета по отчету о церковных школах за 1905-1906 гг. Таблица III : Учительские школы. *Православная Подолия* (г. Каменец-Подольск). 1907. № 27.
291. Выпускники Подольской духовной семинарии 1871, 1872, 1877, 1880, 1882, 1883, 1885, 1887, 1889, 890, 1893, 1894, 1896-1898, 1900, 1903-1905, 1913 гг. URL: [//www.petergen.com/bovkalo/duchov/podolsem.htm/](http://www.petergen.com/bovkalo/duchov/podolsem.htm/) (дата звернення: 15.12.2020).
292. Волынское церковно-археологическое общество в 1898 году. *Волынские епархиальные ведомости*. Житомир, 1899. № 8. С. 218-223.
293. Временные правила Подольской епархиальной библиотеки. *Подольские епархиальные ведомости*. 1892. № 9. С. 198-203.
294. В церковных кругах перед революцией (Из писем архиепископа Антония Волынского к митрополиту Киевскому Флавиану). *Красный архив*. Москва, 1928. Т. 6. С. 204-213.
295. Гаврилов А.В. Постановления и распоряжения Святейшего Синода о сохранении и изучении памятников древности. *Вестник археологии и истории*. Санкт-Петербург, 1886. № 6. С. 58-90.
296. Гриневич Антін. Біографічні довідки. *З архівів ВУЧК-НКВД-КГБ*. Київ, 2006. № 1-2. Ч. 2. С. 234-237.

297. Завальнюк А.Ф. Микола Леонтович. *Листи, документи, духовні твори*. До 130-ї річниці від дня народження. Вінниця : Нова книга, 2007. 272 с.
298. Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (август – октябрь 1890 года. *Подольские епархиальные ведомости*. 1890. 24 ноября (№ 47). С. 1072-1084.
299. Звіти подільських губернаторів (кін. 1860-х – середина 1880-х рр.) : Збірка документів / автори-упоряд., передм., коментарі Ю. Земський, В. Дячок. Хмельницький : ХНУ, 2007. 127 с.
300. Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891-1927 рр.) / вступ. ст., упоряд., коментарі О.М. Кошель; наук. ред. Л.В. Баженов. Київ, 2009. 140 с.
301. Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии / сост. : Н.И. Петров. *Труды Киевской духовной академии*. Киев, 1875-1895.
302. Лист архієпископа Парфенія до московського патріарха Тихона (Белавина) щодо українізації церкви від 31 грудня 1920 р. *Перший Всеукр. православний церковний собор УАПЦ*. Київ ; Львів, 1999. С. 437-439.
303. Листування Івана Огієнка (1909-1921) / упоряд. та автор передмови В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. 687 с.
304. Краткий очерк церковно-школьного дела в Подолии за последнее десятилетие (1884-1894 гг.). *Подольские епархиальные ведомости*. Часть неоф. 1894. № 28. С. 551-561.
305. Мартирологія Українських церков у 4 т. Т. 1 : Українська Православна Церква (документи, матеріали, християнський самвидав України) / упоряд. і ред. : Осип Зінкевич, Олександр Воронин. Торонто : Балтимор, 1987. 1206 с.
306. Митрополит Василь Липківський : матеріали до біографії (з фондів ЦДАВО України) / упоряд. Л. Пилявець ; Ін-т української археографії НАН України. Київ, 1993. 48 с.

307. Мнение Подольского епархиального съезда 1905 г. по вопросам о необходимых реформ в церковной приходской жизни вообще и Подольской епархии в частности. Каменец-Подольск : Изд. Епарх. Упр. 1905. 46 с.
308. Мошак М. Великий подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцінського / автор і упоряд. М.І. Мошак. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. 408 с.
309. Народні пісні в записах Степана Руданського / упор. : Н.С. Шумада. Київ, 1973. 220 с.
310. Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1892 и 1893 гг. Санкт-Петербург, 1895. 320 с.
311. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1894 г. Санкт-Петербург, 1895. 222 с.
312. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1895 и 1896 гг. Санкт-Петербург, 1898. 380 с.
313. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1897 г. Санкт-Петербург, 1902. 315 с.
314. Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям в 1898 и 1899 гг. Санкт-Петербург, 1902. 365 с.
315. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1900 г. Санкт-Петербург, 1902. 230 с.
316. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1901 г. Санкт-Петербург, 1903. 280 с.

317. Обзоры Волынской губернии за 1878-1914 год. Житомир, 1879-1915. 110 с.
318. Обзоры Киевской губернии [1876-1878, 1880, 1888, 1891-1914] год. Киев, 1914. 105 с.
319. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. прав., 1902. 112 с.
320. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. прав., 1904. 98 с.
321. Обзор Подольской губернии за 1904 год : прил. к Всеподданнейшему отчету губернатора. Подол. губ. стат. ком. Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. прав., 1905. 114 с.
322. Одесский мартиролог. Донесения о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 2. Одесса : ОКФА, 1999. С. 360 (архиепископ А. Гриневич).
323. Отдел кооперации. Протокол совещания инструкторов и деятелей кооперации. *Экономический листок*. Винница, 1911. № 5. С. 25-28.
324. Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе : сборник документов. Москва, 2004. 220 с.
325. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1890 г. *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 11. 38 с.
326. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1895 г. : отд. оттиск из ПЕВ. Каменец-Подольск, 1896. 36 с.
327. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 г.: отд. оттиск из ПЕВ. Каменец-Подольск, 1902. 42 с.
328. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1903 г. : отд. оттиск из ПЕВ. Каменец-Подольск, 1904. 48 с.

329. Отчеты инструктора по кооперации Подольского губернского земства П.В. Сиверенчука за 1912 год. *Экономический листок*. Винница, 1912. № 20. С. 32-35.
330. Отчеты Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1872/3 год (все, кроме 1876 г.) до 1915 г / сост. : Н.И. Петров. Киев : Изд-во КДА, 1873-1916.
331. Отчет о состоянии церковных школ в учебно-воспитательном отношении за 1905-1906 учебный год. *Православная Подолия* (г. Каменец-Подольск). 1907. № 14. С. 331-336 ; № 17. С. 32-357.
332. Надтока Г.М., Пасько І.В. До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906-1911 рр. (Листи О.Г. Лотоцького до О.О. Шахматова). *Архіви України*. 1999. № 1-6. С. 35-39.
333. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вольнская губерния (Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел ; ред. Н.А. Троицкий. Санкт-Петербург, 1904. Т. VIII. 280 с.
334. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1904. Т. XVI. 288 с.
335. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1904. Т. XXII. 282 с.
336. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРи). 2-е изд. С 1825 по 1881 гг. В 55 т. Санкт-Петербург, 1830-1884.
337. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРи). 3-е изд. С 1881 по 1913 гг. В 33 т. Санкт-Петербург, 1885-1916.
338. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1865-1915. Т. 1-2.
339. Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. третье. Т. XXII. Отделение I. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1914. С. 1161.

340. Постаті в листах : епістолярій Юхима Сіцінського / вступ. стаття, упоряд., коментарі : О.М. Кошель, В.С. Прокопчук, І.О. Старенький ; наук. ред. Л.В. Баженов. Київ : Старий світ, 2014. 320 с.
341. Права и обязанности благочинного приходских церквей. Москва, 1900. 200 с.
342. Программа для собирания образцов народного языка и словесности. *Подольские губернские ведомости* (г. Каменец-Подольск). 1852. № 17 (Приложение).
343. Программа для собирания сведений о народных суевериях, поверьях, говорах Южной России. *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. № 4.
344. Программа для собирания сведений о народных суевериях, поверьях, говорах. *Подольские епархиальные ведомости*. 1888. № 12. С. 264-274.
345. Программа для собирания историко-географических сведений о населенных местностях. *Подольские епархиальные ведомости*. 1884. № 22-27.
346. Проповеди на малороссийском языке протоиерея и кавалера Василия Гречулевича. Санкт-Петербург, 1849. 60 с.
347. Проповеди на малороссийском языке протоиерея и кавалера Василия Гречулевича. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 1857. 68 с.
348. Проповеди на украинском языке протоиерея В.Я. Гречулевича. Полтава, 1917. 78 с.
349. Рассказы сельских священников (50-60-е гг. XIX в.). Москва : Благовест, 1995. 112 с.
350. Революция 1905-1907 гг. в России : документы и материалы. Ч. 3. Кн. 1. Москва : Изд-во АН СССР, 1956. 695 с.
351. Революция 1905-1907 гг. на Украине : сборник документов и материалов. В 2-х т. / редкол.: Ф.Е. Лось и др. Киев : Политиздат УССР, 1955. Т. 1 ; Т.2. Ч. 1; Т.2. Ч.2.

352. Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі : збірник документів і матеріалів / відп. ред. І.О. Пшук. Вінниця, 1956. 222 с.
353. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / сост. : Т. Барсов. Санкт-Петербург, 1885. 320 с.
354. Сборник сведений о благотворительной деятельности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве. Санкт-Петербург, 1899. 380 с.
355. Сварчевський А.В. Подільська Голгофа ХХ століття : мартиролог / автор-упоряд. А.В. Сварчевський. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2016. 207 с.
356. Сельский пастырь в роли мирового судьи. *Руководство для сельских пастырей*. Москва, 1886. № 50.
357. Сецинский Е.И. Программа : а) для собирания сведений этнографических о Пасхе и ближайшем к ней времени ; б) для собирания писанок и вышивок. *Православная Подолия* (г. Каменец-Подольск). 1906. № 2.
358. Симашкевич М.В. Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии. Каменец-Подольск, 1884. 60 с.
359. Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времени издания высочайше утвержденных 13-го июля 1884 года правилах о школах церковно-приходских. Санкт-Петербург : Синодальная тип., 1909. 148 с.
360. Тарасенко Інна. Листи Ю.Й. Сіцінського до М.С. Грушевського. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збірник наукових праць / редкол.: В.С. Степанков (гол. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 212-222.
361. Троицкий П. Программа для составления описей церквей и приходов. *Подольские епархиальные ведомости*. 1866. 15 янв. (№ 2). С. 58-59.

362. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання : збірник документів і матеріалів (1847-1914) / Ін-т історії України НАН України, Центр. держ. істор. архів України, м. Київ ; упоряд. Геннадій Боряк ; археограф. опрац. док. : В.П. Баран, Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко та ін. Київ : Кліо, 2015. 809 с.
363. Устав Волынского церковно-археологического общества. *Волынский историко-археологический сборник*. Житомир, 1896. Вып. 1. С. 17-19.
364. Устав Общества исследователей Волыни. *Труды Общества исследователей Волыни*. Житомир, 1902. Т. 1. С. 19-25.
365. Устав Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета и состоящих при нем церковного Древнехранилища и Епархиальной библиотеки. Каменец-Подольск : Губ. типография, 1894. 14 с.
366. Устав Подольского Церковного Историко-Археологического Общества. Каменец-Подольск, 1903. 10 с.
367. Устав православных духовных семинарий 14 мая 1867 р. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Санкт-Петербург, 1867. Т. 42. С. 498-511.
368. Устав православных духовных семинарий. 1884 г. *Полное собрание законов Российской империи*. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Санкт-Петербург, 1887. Т. 4. С. 437-448.
369. Ходотайство Киевского духовенства. *Миссионерское собрание*. Москва, 1910. № 11. С. 1927.
370. Щорічні звіти Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і єпархіального Давньосховища старожитностей (1890-1902) та Подільського церковного історико-археологічного товариств і музею при ньому (1903-1915) : *Відбитки з публікацій в «Подольских епархиальных ведомостях»*, зібрані в одну книгу Ю.Й. Сіцінським. Кам'янець-Подільський, 1914. (Зберіга-

ються в бібліотеці Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника).

Мемуарні видання

371. Біднов В. Спогади про Миколу Петрова. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1924. № 11. С. 125-137.
372. Бойко М. Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича. *Літопис Волині*: науково-популярний збірник. Вінніпег, 1971-1972. Числа 10-11. С. 19-21.
373. Бунин Н. Из записок бывшего преподавателя семинарии. Каменец-Подольск, 1903. 147 с.
374. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. Саунт-Бавн-Брук, 1988. 380 с.
375. Воспоминания каменецкого протоиерея Юлиана Даниловича Лотоцкого. Каменец-Подольск, 1910. 127 с.
376. Гарба І. На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації. 1917-1919) : історична монографія та спогади сучасників. Кліфтон, Нью-Джерзі, 1970. 169 с.
377. Гриневич А., свящ. Приходской пастырь по идеалу простого народа. *Подольские епархиальные ведомости*. 1905. № 12 (9 марта). Ч. неофиц. С. 268-269.
378. Добровольский И.А. Записки приходского священнослужителя. Санкт-Петербург, 1906. 114 с.
379. Доброленский Ф. Наши духовные семинарии 50-х гг. Воспоминания бывшего преподавателя Волинской семинарии. Почаев, 1904. 160 с.
380. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Київ : Темпора, 2007. 172 с.

381. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / упоряд., вступ. ст. І. Гірича. Київ : Темпора, 2011. 220 с.
382. Огієнко Іван. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва. *Наша культура* : науково-літературний місячник. Варшава, 1936. Кн. 3 (12) : березень. С.233-237.
383. Капельгородський П. Спогади семінариста. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1910. Т. 1. Кн. 6. С. 445-456.
384. Ковальський М.И., прот. Из подольской старины. *Русская старина*. Санкт-Петербург, 1911. С. 229-552.
385. Кульчинський Ф. Деяко з життя Волинського духовенства в першій чверті ХХ століття. Спогади. *Український православний календар за 1965 рік*. Бавнд-Брук, 1965. С. 111-117.
386. Лаврівський Б. Житомир перед Першою світовою війною : спогади семінариста. *Волинь* : наук. зб. Товариства «Волинь». Нью-Йорк, 1951. Ч.І. С. 6-8.
387. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. 289 с.
388. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 2. 484 с.
389. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 3. 398 с.
390. Морачевський П.С. Твори / упорядники текстів, автори передм. П.П. Хропко, Ф.Ф. Кейда. Київ : Логос, 2001. 339 с.
391. Певницкий В. Мои воспоминания [о Киевской духовной академии]. Київ, 1911. 152 с.
392. Петров Микола. Скрижалі пам'яті / упор. : В. Ульяновский, І. Карсим. Київ : Либідь, 2003. 336 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).
393. Посмертний рассказ о. Антония Ковальского (к истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года). *Киевская старина*. 1882. Т. 1. Февраль. С. 386-396.
394. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спомини. Варшава, 1931. Ч. 1. 184 с.

395. Приходько В. Під сонцем Поділля / упоряд. і автори передм.: О. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ Консоль, 2011. Ч. 2. 416 с.
396. Сендульский А. Автобиография. *Киевская старина*. 1896. № 1. Январь. С. 58-59.
397. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. 504 с.
398. Яворовский Н. Воспоминания о высокопреосвященном Дмитрии, бывшем архипастыре Подольском. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 393-400.

Енциклопедії, довідники, словники

399. Беляев П. Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Волынских епархиальных ведомостей» за второе двадцатилетие. 1887-1907. Почаев, 1909. 207 с.
400. Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю з давніх часів до 1964 р. включно / упоряд. А.Г. Паравійчук. Кам'янець-Подільський, 1965. 960 с. (Рукопис зберігається в науковій бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка).
401. Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии. 1819-1920 гг. Т. 1. «А-Й». Киев, 2014. 576 с.
402. Деятели революционного движения в России : Биобиблиографический словарь в 5-ти т. Москва : Политиздат, 1933. Вып. 1-3. (Вып. 2 (Гладыш Николай Александрович. С. 816-817), (Вып. 3 (Боржиковский Валериан Васильевич. С. 386-387; Водзинский Александр Тарасович. С. 513-514).
403. Довідник з історії України. А-Я / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопрац. і доп. Київ : Генеза, 2001. 1090 с.

404. Київська духовна академія (1819-1921) в іменах : енциклопедія у 2-х т. / упоряд. і наук. ред. Ткачук М.Л., відп. ред. В.С. Брюховецький. Київ : Вид. дім «Академія», 2015. Т. 1 : А-К. 740 с. ; 2016. Т. 2 : Л-Я. 1004 с.
405. Мень А. Библиологический словарь. Санкт-Петербург, 2002. С. 186.
406. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2003-2012.
407. Енциклопедія Українознавства : Словникова частина : у 10 т. Київ ; Львів, 1993-2000. 4016 с.
408. Етносоціальний розвиток України : Терміни, визначення, персоналії. Київ, 1993. 803 с.
409. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник : навч. посібник / за ред. В.М. Литвина та ін. Київ : Вища школа, 2002. 620 с.
410. Історія Української православної церкви у виданнях української діаспори / уклад. : О.С. Рябцева, О.М. Дмитрієва. Харків : Харків. держ. наукова б-ка, 2003. 16 с.
411. Періодичні видання Подільської губернії (1838-1917 рр.) : покажчик / укл. : Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко та ін. Львів ; Київ, 1999. 70 с.
412. Політологічний енциклопедичний словник (від А до Я) / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шамчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2 вид. доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
413. Православная энциклопедия : в 56 т. Москва : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002-2019.
414. Провідники духовності в Україні : довідник / за ред. І.Ф. Кураеса. Київ : Вища школа, 2003. 280 с.
415. Прокопчук В.С., Крючкова Н.Д. Труды Подольского епархиального историко-статистического (церковного историко-археологического общества) (1876-1916) : Зведений каталог і покажчик

- змісту / наук. ред. О.М. Завальнюк, бібліогр. ред. В.М. Пархоменко ; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 184 с.
416. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів : Свічадо, 2001. 160 с.
417. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.
418. Сецинский Е.И., Беднарковский С.Л. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей» за 1862-1905 гг. Каменец-Подольск, 1907. 1087 с.
419. Тиховский Ю. Указатель к «Волынским епархиальным ведомостям» / сентябрь 1867 – сентябрь 1887 гг. Неоф. часть. Почаев, 1888. 258 с.
420. Хоптяр Ю.А. Исторична термінологія : навч. посібник. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. 448 с.
421. Энциклопедический словарь. В 86 т. Репр. воспр. изд. «Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона». СПб. : Фирма «ПОЛРАДИС», АОТ «Иван Фёдоров», 1993-2003.
422. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ : Наукова думка, 2004. 560 с.

Монографії, збірники, брошури, статті

423. Адамський В.Р. Подільський священник Василь Гречулевич у періодиці та архівних фондах України. *Духовні витоки Поділля : церква та релігійні діячі в історії краю*. Матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. / редкол.: Шоробура І.М. (голова), Галус О.М. (заст. голови), Л.В. Баженов та ін. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 248-261.

424. Адамський В.Р. Юхим Січінський : доля інтелігентів у радянську добу. *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січінського та Володимира Січинського* : зб. матеріалів міжнарод. науково-практ. конф. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені І. Огієнка, 2010. С. 156-160.
425. Айвазов И.Г. Религиозное обновление наших дней. Харьков, 1907. 120 с.
426. Айвазян О.Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 16. С.51-62.
427. Айвазян О.Б., Прокопчук В.С. Бібліотеки Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Зволейко Д.Г., 2016. 256 с.
428. Айвазян О.Б., Прокопчук В.С. Бібліотеки освітянських закладів Подільського єпархіального відомства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 123-136.
429. Андреев В.М. Становление и организационное оформление обновленческого движения в русском православии начала ХХ столетия. *Ученые записки Ленинградского гос. пед. ин-та имени А.И. Герцена. Вопросы научного атеизма, этики и эстетики*. Т. 413. Ленинград, 1971. С. 72-78.
430. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. 351 с.
431. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда 1899 г. в Киеве*. Москва, 1901. Т. 1. С. 1-132.
432. Артамонов В.М. Подільська група партії «Народна воля». *Матеріали третьої Подільської історико-красназавчої конференції*. Львів, 1970. С. 72-73.

433. Артамонова С. Лаврентій Похилевич – український краєзнавець і історик. *Київська старовина*. Київ, 2006. № 4. С. 138-148.
434. Бабкин М. Духовенство русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.). Москва : Гос. публ. истор. биб-ка, 2007. 532 с.
435. Баблонюк О.В. Наукова та громадсько-релігійна діяльність М.В. Сімашкевича. *Хмельниччина : Дивокрай : всеукр. науково-краєзн. збірник*. Хмельницький, 2004. № 1-2. С. 71-75.
436. Баженов Л.В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині. *Духовне відродження культури України : матеріали науково-практичної конференції*. Рівне, 1994. С. 76-78.
437. Баженов Л.В., Кошель О.М. Архієпископ, ректор, учений (дослідник Поділля Митрофан Васильович Сімашкевич). *Освіта, наука і культура на Поділлі : Збірник наукових праць / за заг. ред. О.М. Завальнюка*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. Т. 1. С. 197-202.
438. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст.) : наукове вид. / Ін-т історії України НАНУ, Кам'янець-Под. держ. ун-т, Центр дослідж. історії Поділля. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. 416 с.
439. Баженов Л.В. Вплив фольклорно-етнографічних традицій Подільської духовної православної семінарії на творчість Миколи Леонтовича (середина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Серія педагогічна*. / відп. ред. З.П. Яропуд. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2007. Вип. 14. С. 105-108.
440. Баженов Л.В. Київщина, Волинь і Поділля в краєзнавчих студіях І.І. Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна* / редкол.: С.А. Копилов, В.С. Прокопчук та ін. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2015. С. 15-20.

441. Баженов Л.В. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля. *Духовні витoki Поділля : творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 27-30.
442. Баженов Л.В. Євтим Сіцінський і Михайло Грушевський (з історії листування на ґрунті дослідження Поділля). *Дивокрай* : науково-краєзнавчий альманах. Хмельницький, 1997. Вип. 2. С. 80-81.
443. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. : Становлення. Історіографія. Біобібліографія : монографія. Хмельницький : Доля, 1995. 255 с.
444. Баженов Л.В. Кам'янець-Подільська семінарія – науковий центр дослідження Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. *XXXXIII звітна наукова конференція кафедр Кам'янець-Подільського пединституту за 1991-1992 рр. Секція історії*. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 97-98.
445. Баженов Л.В. Київщина, Волинь і Поділля в краєзнавчих студіях І.І. Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : наук. зб. Секція історична та філологічна / редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.), В.С. Прокопчук та ін. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 15-19.
446. Баженов Л.В. Місце і значення праць Михайла Орловського в історіографії Поділля-Хмельниччини кінця XIX – початку XXI ст. *Видатні постаті міста Хмельницького* (Матеріали Другої науково-практ. конф. «Місто Хмельницький в історії України», 19 вересня 2007 р. Хмельницький ; Кам'янець-Подільський, 2007. С. 3-11.
447. Баженов Л.В. М.І. Теодорович – видатний дослідник історії Волині останньої чверті XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 21. С. 64-70.

448. Баженов Л.В. Олександр Іванович Тарнавський – освітній діяч, краєзнавець Волині й Поділля. *Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини* : зб. наук. праць. Житомир, 1999. Ч. I. С. 43-46.
449. Баженов Л.В. Подвижник на тлі історії Поділля Микола Яворовський. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu* / pod red. F. Kiryka. Kraków, 2000. T. I. S. 277-281.
450. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
451. Баженов Л.В. Поділля в житті та творчості Михайла Грушевського. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2016. Т. 23. С. 33-43.
452. Баженов Л.В. Подолянин Василь Гречулевич. *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 208-211.
453. Баженов Л.В., Кошель О.М. Протоієрей Михайло Орловський – визначний дослідник історії Поділля другої половини ХІХ ст. (До 200-річчя від дня народження та 145-річчя першої друкованої історичної праці). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17. С. 363-371.
454. Баженов Л.В. Місце і значення праць Михайла Орловського в історіографії Поділля-Хмельниччини кінця ХІХ – початку ХХІ ст. *Видатні постаті міста Хмельницького* (Матеріали Другої науково-практич. конф. «Хмельницький в контексті історії України», 19 вересня 2007 р. / редкол.: С.І. Мельник (голова), Л.В. Баженов (співголова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2007. С. 3-11.
455. Баженов Л.В., Кузіна Б.С. Сприяння православного духовенства в організації, розбудові і становленні подільської споживчої кооперативної організації. *Церква і держава у служінні народові* : матеріали міжнарод. наук. конф. Хмельницький, 2006. С. 97-99.

456. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле : життя, діяльність, творчість : монографія. Кам'янець-Подільський : К-ПДПУ, інформ.-вид. від., 2002. 180 с.
457. Балабольшенко А. Побратими. Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя і творчості. Київ : Щек і Хорив, 2003. 240 с.
458. Барановский С.Г. Село Колодно Кременецкого уезда, памятник судеб Волыни при короле польском Сигизмунде I. *Волынские епархиальные ведомости*. 1874. № 14. С. 534-536.
459. Белякова Е.В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. Москва : Культурный центр «Духовная библиотека», 2004. 664 с.
460. Беляшевский Н. Общество исследователей Волыни. *Киевская старина*. 1897. Т. 57. Май. С. 17-20.
461. Бердинских В.А. Приходское духовенство и развитие краеведения в XIX веке. *Вопросы истории*. Москва, 1998. № 10. С. 134-138.
462. Бердинских В.А. Уездные историки: русская провинциальная историография, Москва : Новое литературное обозрение, 2002, 528 с.
463. Berdinskih V. A. The Parish Clergy and the Development of Local History in Nineteenth-Century Russia. *Russian Studies in History*. Vol. 44, № 4. Spring 2006. P. 9-18.
464. Берковський В.Г. Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей в часи Юхима Січинського. *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського* : збірник матеріалів міжнар. науково-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 29-31.
465. Бернштам Т. Приходская жизнь русской деревни. Очерки по церковной этнографии. Санкт-Петербург, 2005. 416 с.
466. Бычков С.С. Русская православная церковь и императорская власть (Очерки истории православной российской церкви 1900-1917 годов). Москва : Рус. реклам. изд-во, 1998. Т. 1. 329 с.

467. Біднов В. До 50-річчя смерті В. Гречулевича. *Наш шлях* (Кам'янець на Поділлі), 1920. № 116-117.
468. Біднов В. Історичний календар (До 50-річчя смерті о. Гречулевича). *Наше життя* (щоденна демократична безпартійна газета). Кам'янець-Подільський, 1920. 16 червня.
469. Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії українською мовою. *Книголюб* : видання Українського товариства прихильників книги. Прага, 1931. Кн. 1. С. 1-9.
470. Біднов В. Справа розмосковлення Православної церкви на Україні. Тарнів, 1921. 122 с.
471. Біднов В. Церковна справа на Україні. *Православний вісник*. Київ, 1993. № 1-3. С. 42-48.
472. Білецький Б. Сторінки історії Волинської духовної семінарії і Київської духовної академії в ХІХ віці. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1990. Ч. 16. С. 13-25.
473. Білецький С.І. Фольклорно-етнографічні праці А.П. Свидницького. *Проблеми етнографії Поділля* : тези доп. наукової конф. Кам'янець-Подільський, 1986. С. 178-180.
474. Білокінь С.І. Антоній (Гриневич Антон Юстинович). *Енциклопедія Сучасної України* / ред. М.Г. Железняк. Київ : Поліграфкнига, 2001. Т. 1 : А-К. С. 574.
475. Білокінь С.І. Біблії переклади українською мовою. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1: А-В. 688 с.
476. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. Казань : Изд-во КазГУ, 1891. 374 с.
477. Блажевич Ю.І. Євфимій (Юхим) Сіцінський – церковний діяч Поділля. *Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля* : зб. наук. праць за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, інформ. вид. відд., 2004. С. 36-42.

478. Блажевич Ю.І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини : наук.-попул. вид. Хмельницький : ФОП Сікорська С.В., 2017. 337 с.
479. Блажевич Ю.І., Блажевич О.І. Подільська єпархіальна бібліотека (кінець XIX – початок XX ст.). *Хмельницькі краєзнавчі студії* : науково-краєзн. збірник / редкол.: Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова) та ін. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2015. Вип. 6. С. 39-44.
480. Блажевич Ю.І. Подільська православна єпархія в кінці XVIII – середині XIX ст. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків : історія і сучасність* : збірник наукових праць за підсумками другої міжнарод. наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 77-81.
481. Блажевич Юрій. Подільське православне духовенство напередодні і в добу Української революції 1917-1921 років : наук.-попул. монограф. Хмельницький : ФОП Колісник С.А., 2018. 119 с.
482. Блажевич Ю.І. Правові засади становлення і діяльності Подільської православної єпархії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.). *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького національного університету управління і права*. Хмельницький : ХІРУП, 2012. С. 14-21.
483. Блажевич Ю.І. Православна церква на Поділлі в умовах інкорпорації в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 8. С. 76-97.
484. Блажевич Ю.І. Церковно-історичне (релігійне) краєзнавство на Поділлі : витоки, становлення, церковні історики та діячі (XIX – перша третина XX ст.). *Хмельницькі краєзнавчі студії* : науково-краєзн. збірник / редкол.: Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова) та ін. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2015. Вип. 5. С. 23-62.

485. Бойко А.А. Преса православної церкви в Україні 1900-1917 рр. : Культура. Суспільство. Мораль : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002. 308 с.
486. Бойко Д. Подільська духовна семінарія : історичний нарис URL: <http://btf-pdatu.at.ua/2012-11-09-79/> (дата звернення: 03.02.2020).
487. Бойко М. Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича. *Літопис Волині* : науково-попул. збірник волиннєзнавства. Вінніпег (Канада), 1971-1972. Число 10-11. С. 19-21.
488. Бойков О.Ю., Додонова Г.В. Роль російської православної церкви у житті буржуазії та селянства України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2004. Вип. 38. С. 49-53.
489. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту України в 60-90-х роках ХІХ ст. Київ : Наукова думка, 1980. 154 с.
490. Ботушанський В.М. Нариси з історії Православної Церкви Буковини (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Чернівці : Технодрук, 2011. 166 с.
491. Боярчук А.В. Православне духовенство Волині : особливості формування (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 87-91.
492. Бродович И.А. Тридцатилетие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. *Труды Киевской духовной академии*, 1903. № 2. С. 231-325.
493. Булашев Г. Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого. *Народное образование*. Москва, 1896. Кн. 4. С. 105-135.
494. Бурко Д. Архієпископ Антоній Гриневич. *Рідна Церква* (Нью-Джерсі (США), 1967. Ч. 69.
495. Бурко Д. Архієпископ Парфеній Левицький. *Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя*. Са-

- ун-Бавнд-Брук, Нью Джерсі (США) : Вид. Фонд Владики Мирослава УАПЦ в діаспорі, 1988. С. 280-286.
496. Бурко Д. Протоіерей Юхим Сіцінський. *Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя*. Саун-Бавнд-Брук, Нью Джерсі (США) : Вид. Фонд Владики Мирослава УАПЦ в діаспорі, 1988. С. 330-332.
497. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква під сучасним режимом (1920 – 1930-ті роки). *Церква і релігія на Україні. 50 літ після Жовтневої революції* : збірник доп. наукової конференції Українського Вільного Університету в Мюнхені, 5-7 липня 1968 р. Мюнхен, 1984. С. 28-64.
498. Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1992. Ч. 17-18. С. 4-12.
499. Василевська С.І. З історії Володимир-Волинського древньосховища. *Шоста всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 408-409.
500. Василий Яковлевич Гречулевич (Некролог). *Подольские епархиальные ведомости*. 1870. № 17.
501. Василів Є. Коли і при яких обставинах український народ почув Святе Євангеліє рідною мовою? *Українське Православне слово*. 1987. № 6-7. С. 11-12.
502. Венгерська О.В. Особливості розвитку української справи на Волині напередодні Першої світової війни. *Матеріали II Волинської міжнарод. історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського держуніверситету імені Івана Франка*. Житомир, 2009. С. 50-53.
503. Венгерська В.О. Церковно-археологічні та єпархіальні товариства Правобережної України в конструюванні західних околиць Російської імперії. *Інтелігенція і влада* : громадсько-політичний науковий збірник Одеського національного політехнічного університету. Серія : Історія. Одеса, 2011. Вип. 22. С. 14-22.

504. Венгрженовский С.А. Исторический очерк унии в Брацлавщине. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольск, 1887. Вып 3. С. 1-422.
505. Венгрженовский С.А. Рабочие волю в Брацлавщине и их номенклатура. *Киевская Старина*. 1898. Т. 61. Июль-август. С. 36-49.
506. Венгрженовский С.А. Языческий обычай в Брацлавщине «гонити шуляка». *Киевская старина*. 1895. Т. 50. Сентябрь. С.282-323.
507. Венгрженовский Сергей Александрович (некролог). *Православная Подолия* (г. Каменец-Подольск). 1914. № 2. С. 24-27.
508. Венгрженовский Сергей Александрович (некролог). *Украинская жизнь*. Київ, 1913. № 26. С. 90.
509. Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок ХХ ст). Львів : Світ, 1996. 320 с.
510. Верменич Я.В. До історії становлення українознавства на Поділлі (1905-1925 рр.). *Духовні витоки Поділля: творчі історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 373-375.
511. Верменич Я.В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й розвиток. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 284 с.
512. Высокопреосвященный Модест, архиепископ Волынский и Житомирский [Стрельбицкий Даниил Константинович] (по поводу пятидесятилетнего юбилея в священническом сане 1949 – 2 февраля 1899 гг.). *Волыньские епархиальные ведомости*. 1899. № 5. С. 136-138 ; № 6. С. 171-180 ; № 7. С. 264-283.
513. Викул П. Подольские Архипастыри (1795-1895 гг.). *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольск, 1897. Вып. 8. 498 с.
514. Винокур І.С., Корнілов В.В. Визначний літописець Поділля (Ю.Й. Сіцинський). *Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) / редкол.: І.С. Винокур, П.Т. Тронько (гол.) та ін.* Київ : Рідний край, 1991. С. 93-100.

515. Винокур І.С. Корнілов В.В. Історик Поділля Ю.Й. Січінський. *Музей і Поділля* : тези доп. наук. конф., присвяченої 100-річчю від заснування Кам'янець-Подільського держ. іст. музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 1990. С.8-9
516. Виговський Л., Виговська Т. Роль православної церкви в організації та проведенні просвітницько-освітньої роботи на Поділлі (X – поч. XX ст.). *Церква і Держава в служінні народові* : матеріали науково-практич. конференції. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2006. С. 311-316.
517. Виговський Л., Виговська Т. Християнська церква як суттєвий чинник процесу проведення просвітницько-освітнянської роботи у Подільському краї (IX – поч. XX ст.). *«Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України* : матеріали всеукр. науково-практич. конференції. Хмельницький : Просвіта, 2005. С. 74-79.
518. Винарчук Т.В. Релігія в національному відродженні українців та народів Центрально-Східної Європи (XIX – поч. XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 112-115.
519. Вукул П. Подольские архипастыри. Каменец-Подольск, 1893. 160 с.
520. Віліжинський В.М. Джерела про пам'яткоохоронну діяльність Російської православної церкви на Правобережній Україні у II-й половині XIX – початку XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Історія* : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця : ДКФ, 2008. Вип. XIII. С. 340-342.
521. Віліжинський В.М. Діяльність церковно-приходських установ по опікуванні російської православної церкви в II-й пол. XIX ст. *Вінниччина: минуле та сьогодення*. Матеріали XXI всеукр. наукової історико-краєзн. конф. Вінниця, 2007. С. 118-122.
522. Віліжинський В.М. Історико-краєзнавча та пам'яткоохоронна діяльність російської православної церкви на Поділлі в другій

- половині XIX ст. *Вінниччина: минуле та сьогодення* : матеріали XXII всеукр. наукової історико-краєзн. конф. Вінниця : Вид. О. Власюк, 2009. С. 283-289.
523. Вінюкова В.М. Августин Мартиновський та Василь Гречулевич – церковні діячі середини XIX ст. *Житомирщина на зламі тисячоліть* : науковий збірник «Велика Волинь», Т. 21. Житомир : Вид. Косенко А.Г., 2000. С. 330-333.
524. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. Київ : Либідь, 1998. Т. 3 : Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. 359 с.
525. Волинское епархиальное древнехранилище. *Киевская старина*. Киев, 1899. Т. 65. Кн. 5 (май). С. 115-117.
526. Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1. Изд. Распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Почаев : Типография Почаевской Успенской Лавры, Житомир : Типография и литография М. Дененмана, 1896. 244 с.
527. Волинский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Житомир : Типо-литография М. Дененмана, 1900. 287 с.
528. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / авт.: П.Н. Батюшков, Н.И. Петров и др. СПб., 1888. 220 с.
529. Ворников И.И. Кооперация и духовенство. *Экономический листок*. Винница, 1912. № 3. С. 10-12.
530. Волинська Духовна семінарія : збірник матеріалів науково-практич. конференції з нагоди ювілею 20-річчя Волинської духовної семінарії. Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2010. 172 с.
531. Волкова В.М., Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський історичний музей : перші 50 років. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д.Г., 2010. 24 с.

532. Володимир Чехівський у лещатах політики та ідеології. *Чорноморська хвиля Української революції в Одесі 1917-1920 рр.* : монографія / авт.: Вінцовський Т.С., Музичко О.С. та ін. Одеса : ТЕС, 2011. С. 31-53.
533. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Київ : Наукова думка, 1980. 280 с.
534. Воронін О. Історичний шлях Української автокефальної православної церкви. Кенгістон, 1992. 136 с.
535. Вульпіус Р. Релігія та національний рух у Східній Україні. Роль православного духовенства у «націотворенні» (кінець XIX – початок XX ст. *Ковчег* : науковий збірник із церковної історії. Львів. 2001. Ч. 3. С. 321-333.
536. Вульпіус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860-1906). *Av imperio*. № 2. 2005. С. 191–224.
537. Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : монографія. Луцьк : «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. 2002. 532 с.
538. Гаврилюк С.В. Роль владики Модеста у налагодженні історико-краєзнавчої і пам'яткоохоронної роботи на Холмщині, Підляшші та Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк : Вид-во ВолДУ, 2010. № 3. С. 12-16.
539. Гаврищук А.П., Завальнюк О.М. Юхим Сіцінський – визначний діяч українського національного відродження на Поділлі. *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України* : тези доповідей Міжнарод. наукової конференції. Львів, 1996. С. 259-261.
540. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі : XIX – початок XXI ст. : монографія. Вид. 2-ге, доп. / наук. ред. О.П. Рент. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. 876 с.

541. Герасименко О. Благословенна завжди будь, моя квітуча земле! / ред. о. Агафангел Давидовський ; Вінницька обласна Асоціація православних педагогів в ім'я святих рівноапостольних Мефодія і Кирила. Вінниця : Едельвейс і К, 2005. 424 с. (Православна культура Поділля).
542. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті та творчості Михайла Грушевського. *Грушевський М.С. Духовна Україна* (Збірка творів). Київ, 1994. 580 с.
543. Гирич І.Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.
544. Гладкий С.О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України початку ХХ ст. Запоріжжя : Вид-во Запорізького держ. ун-ту, 1995. 50 с.
545. Гладкий С.О. Релігійна освіта в Україні на початку ХХ ст. *Релігійна освіта в Україні (перша половина ХХ ст.)* : збірник наукових праць. Полтава, 1997. С. 6-29.
546. Глищинский П.А. Историко-статистическое описание городов и сел, церквей и парафий Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. № 7, 8, 11, 13, 14, 20, 22 (Неофиц. часть).
547. Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914-1924 рр. *Україна*. Київ, 1926. Кн. 2-3. С.221-231.
548. Голубев С.Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской духовной академии. Киев: Изд-во КДА, 1907. 68 с.
549. Голубев С.Т. Отзыв о сочинении профессора Харламповича о малороссийском влиянии на московскую церковную жизнь. *Чтения в императорском Обществе истории и древностей при Московском университете*. Москва, 1909. С. 30-45.
550. Голубев С.Т. Церковь, пастырство и общество в современной жизни. Киев : Изд-во КДА, 1906. 65 с.

551. Голубинский Е.Е. О реформе в быте русской церкви. Москва, 1913. 132 с.
552. Гордиевский И. Памяти кафедрального протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева. *Киевские епархиальные ведомости*. 1897. № 5. С. 299-311.
553. Гордиенко Н.С., Курочкин П.К. Либерально-обновленческое движение в русском православии начала XX в. *Вопросы научного атеизма*. Вып 7. Москва : Мысль, 1969. С. 313-340.
554. Горский-Платонов П. Очерк из быта православного духовенства. Москва : Сергиев Посад, 1893. 310 с.
555. Гречулевич В.Я. протоиерей. Беседы о семи спасительных таинствах. Санкт-Петербург, 1858. 46 с.
556. Гречулевич В.Я., протоиерей. Катехизические беседы на девять блаженств евангельских и десять заповедей Божиих, говоренных на малороссийском языке. Санкт-Петербург, 1852 ; Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1859. 58 с.
557. Гречулевич В.Я., протоиерей. Катехизические беседы на символ веры и молитву Господню, говоренные на малороссийском языке. Санкт-Петербург, 1856. 48 с.
558. Гречулевич В.Я. О должностях отцов и детей. Санкт-Петербург, 1859. 24 с.
559. Григоренко О.П. Історія міст і сіл Волинської губернії у працях краєзнавця другої половини XIX ст. Аполлонія Сендульського. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 62-65.
560. Григурок О.Б. Суспільно-громадська позиція подільського духовенства в другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей»). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія*. 2009. Вип. 15. С. 270-274.
561. Грималюк О. Християнська моральна і матеріальна забезпеченість як чинник благодійництва православного духовенства

- Волинської губернії XIX – початку XX ст. *Наукові записки Східноєвропейського національного університету. Історичні науки*. Луцьк : «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2017. Т. 13. С. 32-37.
562. Гриневич А., протоіерей. Приходской пастырь по идеалу простого народа. *Подольские епархиальные ведомости*. 1905. № 12. С. 268-275 (Неоф. ч.).
563. Гринів О. Національно-духовне відродження : історія і сучасні проблеми. Львів : Місіонер, 1995. 224 с.
564. Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. Москва, 1900. 610 с.
565. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
566. Грицак Я. Національне відродження (кінець XVIII – початок XIX ст). *Історія України*. Вид. 2-ге. Львів : Світ, 1998. С. 190-210.
567. Гриценко А.А. Чехівський Володимир Мусійович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / гол. ред. В.А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 537.
568. Грушевский М.С. Барское староство. Исторический очерк XV-XVIII вв. Киев, 1894. 550 с.
569. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. Львів : Друкарня НТШ, 1925. 160 с.
570. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. Київ : Веселка, 1991. 46 с.
571. Губенко Г.Н. Крестьянское движение в Таврической губернии в период революции 1905-1907 гг. *Труды Крымского областного краеведческого музея*. Симферополь, 1961. Вып. 1. С. 40-60.
572. Гульдман В.К. Памятники Подольской старины. Каменец-Подольск : Тип. губ. правления, 1901. 405 с.
573. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття : нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.

574. Гуцал В.А. Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії М.І. Теодоровича. *Велика Волинь: минуле і сучасне* : матеріали IV міжнарод. науково-практич. конф. Хмельницький ; Ізяслав ; Шепетівка, 1994. С. 82-83.
575. Гуцал В.А. М.В. Сімашкевич – педагог і вчений Поділля. *Духовні витоки Поділля: творчі історії краю* : матеріали міжнарод. наукової конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 177-179.
576. Давыденко В. Церковно-приходская школа. Харьков, 1903. 260 с.
577. Дацюк О. Протоієрей Михайло Якимович Орловський – історик, етнограф, літератор. *Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю* : матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. / редкол.: Шоробура І.М. (голова), Галус О.М. (заст. голови), Л.В. Баженов та ін. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 288-290.
578. Дверницький Е.М. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. Почаев, 1889. 112 с.
579. Дзира О. Історія українських перекладів Святого Письма. *Записки Львівського національного університету імені Івана Франка* : Серія : Іноземна філологія. Львів : Вид-во ЛВНУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 127. Ч. 2. С. 214-222.
580. Декин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). СПб., 1998. 1000 с.
581. Демуз І.О. Наукові товариства на теренах України XIX – на початку XX ст.: полілог учених і епох : монографія. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О.М., 2014. 681 с.
582. Денисенко В.А. Українське церковне життя на сторінках часопису «Киевские епархиальные ведомости» (1861-1918 рр.). *Український богослов* : історичний і теологічний щорічник. / гол. ред. А. Денисенко. Київ, 2003. Вип. 2. С. 323-333.
583. Дениско Д.М. Бібліотека Київської духовної академії (1819 – 1919 рр.). Київ : НБУВ, 2006. 224 с.

584. Дениско Д.М. Бібліотека українського гуртка при Київській духовній академії. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2002. № 10. С. 26-27.
585. Денисова Е.В. Раскол среди священников-депутатов в I и II государственной думе (1906-1907). *Русское православие и атеизм в отечественной истории*. Ленинград : Наука, 1988. С. 130-142.
586. Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти : науковий збірник / за заг. ред. В.М. Олуйка, А.М. Колодного. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту упр. та права, 2003. 182 с.
587. Димченко С.С. Подільська духовна семінарія в житті та творчості Миколи Леонтовича. *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля* : науковий збірник. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1997. Т. 1. С. 112-113.
588. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : монографія. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 574 с.
589. Добровольский К. Памяти протоиерея Михаила Орловского. *Подольские епархиальные ведомости*. 1887. № 12. С. 276-278.
590. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) *Український історичний журнал*. Київ, 2005. № 4. С. 159-177.
591. Доронович Моесей Захарович (некролог). *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 38. С. 973-988.
592. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 576 с.
593. Дорошенко Д. Православна церква у минулому і сучасному житті. Берлін, 1940. 69 с.
594. Драч О.О. Мовне питання в початковій школі України (1861-1917 рр.). *Вісник Черкаського нац. ун-ту. Історичні науки*. Черкаси : ЧНУ, 2003. Вип. 50. С. 62-72.
595. Духовна освіта на Волині ХІ-ХХ ст. : збірник матеріалів богословської міжнарод. науково-практич. конференції з нагоди

- 20-ліття відновлення Волинської духовної семінарії в м. Луцьку. Луцьк, 2010. 156 с.
596. Дяченко Н.В. Володимир Завітневич на тлі педагогічного та громадського життя Київської духовної академії. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки*. Т. 41. Київ : Вид. дім «КМ «Академія», 2005. С. 13-20.
597. Дячок В.В. Устим Карманюк (Кармалюк) і духовенство Поділля (1813-1835 рр.) – до історії взаємин. *Хмельниччина в контексті історії України* : матеріали всеукр. науково-краєзн. конференції. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2012. С. 68-70.
598. Жилюк С.І., Бойко Б.Є. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.) : монографія. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. 228 с.
599. Жилюк С.І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. Житомир : Полісся, 2000. 164 с.
600. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.) : монографія. Житомир : Журфонд, 1996. 173 с.
601. Життепис академіка Миколи Івановича Петрова. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ, 1919. Т. 1. С. 71-75.
602. Житецкий П.И. О переводах Евангелия на малорусский язык. Санкт-Петербург : Тип. имп. АН, 1906. 120 с.
603. Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ : Українське біблійне товариство, 2003. 176 с.
604. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921 : Нарис історії і діяльності. Київ : Наукова думка, 1993. 180 с.
605. Завитневич Е.В. Духовенство и партийность в политике. Киев : Тип. Горбунова, 1907. 12 с.
606. Завитновский И.В. Церковная революция и церковное украинство. *Веста* : сборник трудов молодых ученых. Сер. : Ист. науки. Санкт-Петербург, 2001. № 2 (5). С. 15-31.

607. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б., Стецюк В.Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2007. Вип. 2. 452 с.
608. Завальнюк О.М., Комарніцький. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини, Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. Вип. 1. 316 с.
609. Заремба С.З. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 82-89.
610. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність: монографія. Київ : Логос, 1995. 447 с.
611. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. 226 с.
612. Збірник матеріалів Всеукр. науково-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / редкол.: В.П. Станіславська (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. 296 с.
613. З людьми, богом і Україною : науково-публ. вид. / П.Ю. Саух, В.В. Чуприна, Л.Б. Пилвець. Київ : МАУП, Поліграф. центр УТОГ, 2006. 396 с.
614. Земський Ю.С. Людина у лещатах своєї епохи: Степан Руданський, випробування долі. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць / редкол.: О.П. Реєнт (голова), О.М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2015. Т. 22 : Присв. 100-річчю від дня народж. академіка П.Т. Тронька. С. 392-402.
615. Земський Ю.С. Особливості національно-відродженського руху на Поділлі (XIX – поч. XX ст.). *Пам'ятки України : історія та культура*. Київ, 2000. № 3-4. С. 62-66.

616. Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет : становлення та діяльність. Хмельницький, 1997. 26 с.
617. Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття : монографія. Хмельницький, 2011. 350 с.
618. Зернов И.М. Русское религиозное возрождение ХХ века. Париж, 1991. 340 с.
619. Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. Москва : Наука, 1984. 224 с.
620. Зырянов П.Н. Церковь в период трех российских революций. Русское православие : Вехи истории. Москва : Политиздат, 1989. С. 380-437.
621. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). Київ : Освіта, 1993. 256 с.
622. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ : Дніпро, 1997. 411 с.
623. Зінченко А.Л. Духовна і світська інтелігенція в національному відродженні України. *Людина і суспільство* : збірник методичних порад для вчителів. Київ, 1992. Ч. II. С. 91-97.
624. Зінченко А. Життя і служіння митрополита Василя Липківського : монографія ; Наук.-дослід. ін-т українознавства ; Всеукр. т-во ім. Митрополита Василя Липківського. Київ : Дуліби, 2017. 335 с.
625. Зінченко А.Л. Липківський Василь Костянтинівич. *Енциклопедія історії України* / гол. ред. В.А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6: «Ла-М».
626. Зінченко А.Л. Народна традиція та духівництво на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Етнографія Поділля* : тези доповідей наукової конференції. Вінниця, 1992. С. 15-21.

627. Зінченко А.Л. Парфеній. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: Смолій В.А. (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8 : Пн-Прик. С. 78.
628. Зінченко А.Л. Подільська сторінка відродження національної духовності. *Сучасність*. Київ, 1992. № 5-6. С. 48-52.
629. Зінченко А.Л. Православне духівництво в етносоціальних та етнорелігійних процесах в Україні ХІХ – початку ХХІ століть. *Походження, становлення та розвиток українського народу* : кол. моногр. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. С. 371-408.
630. Зінченко А.Л. Українське православ'я як національно-історичний феномен. *Генеza. Філософія. Історія. Політологія* : збірник наукових праць. Київ, 1994. № 2. С. 242-248.
631. Знаменский П.В. Богословская полемика 60-х годов об отношении православия к современной жизни. Казань, 1909. 251 с.
632. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. збірник : серія історична та філологічна / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Іван Огієнка, Науково-досл. Центр огієнкознавства ; редкол.: С.А. Копилов, В.С. Прокопчук та ін. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2003-2016. Вип. I-XII. 320 с.
633. Іваневич Л.А. Кость Широцький (1886-1919) : науковець, просвітник, педагог. До 125-річчя від дня народж. вченого : монографія. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2011. 232 с.
634. Іваневич Л.А. На перехресті життєвих шляхів: Є. Сіцинський та К. Широцький. *Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля* : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. науково-практич. конф. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Под. держ. ун-т, інформ. вид. від., 2004. С. 148-154.
635. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження : монографія. Дрогобич, 1990. 224 с.
636. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.

637. Ігнатуша О.М. Історичний поступ українського православ'я: пошук нової парадигми. *Наукові праці Запорізького державного університету. Історичні науки*. Запоріжжя, 2001. Вип. XIII. С. 76-85.
638. Іларіон (митрополит). Українська культура і наша церква: ідеологія Української православної церкви : життєпис. Вінніпег : Тов-во «Волинь», 1991. 84 с.
639. Іларіон, митрополит / за ред. прот. Степна Ярмуся. *Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви*. Т. 1–2. Вінніпег, Канада. 1982. 363 с. Вид 3-є. Київ : Україна, 1993. 284 с.
640. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича). Навч. посібник / упоряд. О. Тимошук. Хмельницький : Поліграфіст-2, 2011. 560 с.
641. Історія православної церкви в Україні : збірник наукових праць / редкол.: П. Яроцький (відп. ред.) та ін., ін-т філософії НАН України. Київ : Четверта хвиля, 1997. 292 с.
642. Історія релігії в Україні. В 10-ти т. Т. 3 : Православ'я в Україні / за ред. Колодного А., Климова В. Київ : Укр. центр духовної культури, 1999. 560 с.
643. Історія релігії в Україні : навчальний посібник / авт.: А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін., за ред. А.М. Колодного, П. Яроцького. Київ : Знання, 1999. 735 с.
644. Історія релігій в Україні : науковий щорічник / Львів. Вид. ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Ін-ту релігієзнавства – філія Львів. музею історії релігій. Львів : Логос, 2004-2015. Т. 1-11.
645. Історія релігій в Україні : науковий щорічник / Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Ін-т релі-

- гієзнавства – філія Львівськ. музею істор. релігії. Львів : Логос, 2011. 666 с.
646. Історія релігій в Україні : науковий щорічник / Львівське відділення Ін-ту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Ін-т релігієзнавства – філія Львівськ. музею істор. релігії. Львів : Логос, 2013. 638 с.
647. Історія релігій в Україні : науковий щорічник / Львівське відділення Ін-ту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Ін-т релігієзнавства – філія Львівськ. музею істор. релігії. Львів : Логос, 2013. 808 с.
648. Історія релігій в Україні : науковий щорічник / Львівське відділення Ін-ту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Ін-т релігієзнавства – філія Львівськ. музею істор. релігії. Львів : Логос, 2015. 656 с.
649. Історія релігій в Україні : Науковий щорічник / за заг. ред. О. Киричук ; Львівський музей історії релігії; Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Львів : Логос, 2021. Вип. 31. 300 с.
650. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 4 : Україна в період імперіалізму (1900–1917) / АН УРСР. Ін-т історії; голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; редкол. тому: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1978. 532 с.
651. Казьмирчук М. Благодійність у Київській губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. Київ, 2011. № 4. С.101-108.
652. И.К (Каманин) [Рец.] на кн. «Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки».

- Київ, 1887. *Киевская старина*. 1888. Т. XXIII. Октябрь (№ 10). С. 16-17.
653. Каманин И.М. на кн.: «Памятники древнего православия в г. Владимире-Вольнском», 1889 г. *Киевская старина*. 1889. Т. 27. Ноябрь. С. 465-466.
654. Кандидов Б.П. Церковь и 1905 год. Москва : Атеист, 1926. 125 с.
655. Каннингем Дж. В. С надеждой на Собор. Русское религиозное пробуждение начала века (пер. с англ.). Лондон, 1990. 285 с.
656. Карашевич П. Очерк истории православной церкви на Волини. Санкт-Петербург : Тип. Королева и компании, 1855. 157 с.
657. Карашевич Платон. Нарис історії Православної церкви на Волині (репр. вид. 1855 р.) / упор.: Г. Я. Гулько, І. М. Панасюк. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. 164 с.
658. Касап Ж.Б. Ю.Й. Сіцінський – один із фундаторів музею в Кам'янці-Подільському. *Поділля в житті, діяльності та творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського* : збірник матеріалів Міжнар. науково-практич. конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. С. 62-64.
659. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ століття. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 1993. С. 5-23.
660. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ, 1993. 172 с.
661. Касьянов Г.В. Теорія нації та націоналізму : монографія. Київ, 1999. 365 с.
662. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. Ч. II : 60-90-ті роки ХІХ ст. Київ, 1999. 280 с.
663. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки ХІХ ст.). Київ : Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2003. 180 с.

664. Кізченко В.І. Боротьба за українізацію освіти. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / кол. наукова монографія в 3-х част. / відп. ред. В.Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1999. Ч. 2. С. 138-192.
665. Климчук Олександр. Хресна дорога. Життєві жалі протоієрея Сіцінського. *Україна*. Київ, 1993. № 1. С. 16-17.
666. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва : Наука, 2003. 439 с.
667. Ковальчук М. Несколько часов в Рочделе. *Кооперативный листок*. Винница, 1912. № 10. С. 22-28.
668. Козирський В., Шендеровський В. Духовний подвиг українського просвітителя. До 200-річчя від дня народження Пилипа Морачевського (1806-1879). *Вісник Національної Академії Наук. Історія*. Київ, 2006. С. 78-85.
669. Козирский В., Шендеровський В. Духовний подвиг Филиппа Морачевского (К 200-летию со дня рождения). *Зеркало недели*. 2006. № 30.
670. Колесник В.Ф., Надтока О.М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кін. XVIII – поч. XX ст.). Київ, 2002. 262 с.
671. Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900-1917 рр. Київ : Стилос, 1998. 226 с.
672. Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : Сполох, 2005. 139 с.
673. Коломієць О.М. Антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900-1914 рр. *Український історичний журнал*. 1973. № 11. С. 108-115.
674. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічні і методологічні аспекти. Харків, 2008. 122 с.

675. Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. Одеса : Друкарня Южно-Русского общ-ва печатного дела, 1913. 35 с.
676. Комарова П.И. Церковно-археологические общества и музеи. *Святъни и культура*. Москва, 1992. С. 65-70.
677. Комарова П.И. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX в. *Археологический ежегодник за 1990 год*. Москва : Наука, 1992. С. 83-102.
678. Кондратюк К.К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст. Тернопіль, 1993. 99 с.
679. Кондратюк К.К. Українська історіографія XIX – початку XX століть : основні напрями і тенденції. Львів, 2002. 240 с.
680. Кондратюк Р.Ю. Священики – краєзнавці Волині. *Житомирщина на зламі тисячоліть* : науковий збірник «Велика Волинь». Т. 21. Житомир : М.А.К., 2000. С. 32-33.
681. Кониський О. В. Гречулевич. *Варта* : літературний збірник. Стрий, 1887. С. 110-112.
682. Кононенко В.П. Церковні школи Подільської єпархії та їх вплив на формування менталітету населення наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вінниччина: минуле та сьогодення* : краєзнавчі дослідження : матеріали XX Вінниц. наукової історико-краєзн. конференції. Вінниця : ДП ДКФ, 2005. С. 74-79.
683. Коптюх Ю.В. Православне духовенство Правобережної України у соціальних конфліктах (наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.). *Київська старовина*. 2006. № 4. С. 38-42.
684. Коптюх Ю.В. Передумови та проведення реформування устрою Православної церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 26. С. 100-107.
685. Коптюх Ю.В. Реформування землеволодіння православної церкви Правобережної України в першій половині XIX ст. *Вісник*

- Київського славистичного університету. Історія.* Київ, 2003. Вип. 14. С. 95-100.
686. Коридон А.М. Поборник Українського православ'я Парфеній Левицький. *Подольские епархиальные ведомости.* 2003. Ч. 9. С. 94-115.
687. Корнієвська О.В. Доманицький Василь Миколайович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: Смолій В.А. (голова) та ін. Ін-т історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. С. 441.
688. Коробка Н.И. Письмо к Вольнской интеллигенции. *Волинь* (г. Житомир). 1896. № 113.
689. Косолапов В. Методология и логика исторического исследования. Киев : Вища школа, 1997. 382 с.
690. Костомаров Н.О. О преподавании на южнорусском языке. *Основа.* Санкт-Петербург, 1862. № 5. С. 1-6.
691. Костриця М.Ю., Жилюк С.І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження* : науковий збірник. Хмельницький : Доля, 1995. С. 211-213.
692. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Краєзнавець протоієрей М. Трипольський і його нарис про Житомир. *Житомирський вісник.* 1996. 16 лип.
693. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир : Волинь, 2001. 372 с.
694. Костюк О.Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині XIX – поч. XX ст. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 224 с.
695. Коцур А.П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти XIX-XX ст. : монографія. Чернівці : Золоті литаври, 2000. 203 с.

696. Koshel O. The Movement of Podillia Clergy for Ukrainization of the Orthodox Church (Second Half of the Nineteenth – Early of the Twentieth Century). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. P. 120-129.
697. Oleksii Koshel. The Role of Right-Bank Ukraine's Orthodox Clergy in the Local Lore Movement (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Centuries). *Codrul Cosminului*. 2021. № 1 (27). P. 47-66.
698. Олексій Кошель, Тетяна Ніколаєва. Православне духівництво й національна інтелігенція Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 41-48.
699. Кошель О. Протестний рух у закладах духовної освіти України у другій половині XIX ст. *Rocznik Chełmski*. 2020. Т. 24. С. 297-311.
700. Кошель О.М. Добродійна і благодійна діяльність православного духовенства українських єпархій РПЦ (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Чернівці, 2020. № 4 (28). С. 38-42
701. Українське православне духовенство в подіях Першої російської революції 1905-1907 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2021. Т. 32. С. 149-163.
702. Кошель О. Роль православного духовенства Правобережної України у захисті прав і свобод селянства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*. № 2. 2020. С. 45–51.
703. Кошель О.М. Духовенство українських єпархій Російської Православної Церкви в духовно-національному відродженні (1907-1914 рр.). *Історико-політичні проблеми сучасного світу* : збірник наукових статей. Чернівці : Чернівецький національний університет. 2020. Т. 42. С. 196-203.

704. Кошель О.М. Подільська православна духовна семінарія – осередок народознавчого вивчення Правобережної України (XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2003. Вип. 2. С. 170-174.
705. Кошель О.М. Роль православної церкви у формуванні Подільської історико-краєзнавчої наукової школи (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2003. Вип. 1. С. 68-73.
706. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія*. Вінниця : БФ «КДФ», 2004. Вип. 7. С. 113-116.
707. Кошель О.М. Марко Грушевський – етнограф, церковний діяч, патріот. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010 р. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 306-310.
708. Кошель О.М. Василь Васильович Гречулевич – один із фундаторів жіночої освіти на Поділлі та Волині у 60–80-х рр. XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 28-32.
709. Кошель О.М. Василь Якович Гречулевич – священник, діяч українського національного відродження. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 16-19.
710. Кошель О.М. Роль «Подольских епархиальных ведомостей» і «Волынских епархиальных ведомостей» у становленні й розвитку регіональних історичних досліджень. *Освіта, наука і*

- культура на Поділлі : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 4. С. 298-306.
711. Кошель О.М., Старенький І.О. До питання видання українського перекладу Євангелія 1905-1912 рр. *Православ'я в Україні* : збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції. Київ : Київська православна богословська академія, 2014. С. 22-28.
712. Кошель О.М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет і Михайло Орловський. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С. 393-398.
713. Кошель О.М. Євтим Сіцінський як голова Подільського церковного історико-археологічного товариства. *Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля* : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. науково-практич. конф. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. С. 66-72.
714. Кошель О.М., Старенький І.О. Історія українських земель у листуванні Михайла Грушевського та Юхима Сіцінського. *Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур* : матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2016 р.). Київ : ІР НБУВ, 2016. С. 274-276.
715. Кошель О.М., Баженов Л.В. Подільське церковне історико-археологічне товариство в добу Української національної революції 1917-1921 рр. *Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю*. Матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 7-13.
716. Кошель О.М. Культурницька діяльність православного духовенства на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.). *Православ'я – наука – суспільство* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Черкаси : Черкаська академія менеджменту, 2003. С. 18-20.
717. Баженов Л.В., Кошель О.М. Один із перших дослідників історії Поділля та Волині (до 250-річчя від дня народження Яна

- Потоцького). *Краєзнавець Хмельниччини* : науково-краєзнавчий збірник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 150-153.
718. Кошель О.М., Карпо В.Л. *Науково-практична та просвітницька діяльність Подільського історико-археологічного товариства (друга половина XIX – поч. XX ст.)*. Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. Філософія. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 69. С. 75-79.
719. Кошель О.М. Православне духовенство в краєзнавчому русі та історико-регіональних дослідженнях Правобережної України XIX – поч. XX ст. *Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 1. С. 102-108.
720. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі. Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформ.-вид. відділ. 2004. С. 74-76.
721. Кошель О.М. Архієпископ, історик М.В. Сімашкевич. *Людина і політика*. Київ, 1999. № 3. С. 48-49.
722. Кошель О.М. За віру православну – за віру українську! (Подільський просвітитель XIX ст. протоієрей Василь Гречулевич). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету* : історичні науки. Кам'янець-Подільський : К-ПДПУ, 1999. Т. 3(5). С. 147-149.
723. Кошель О.М. Між церквою і наукою : історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920). Кам'янець-Подільський : Центр поділлязнавства, 1998. 66 с.
724. Кошель О.М., Баженов Л.В. Подільське церковне історико-археологічне товариство в добу Української національної революції 1917-1921 рр. *Духовні витоки Поділля : церква та релігійні діячі*

- в історії краю : матеріали VII всеукр. науково-практич. конф., м. Хмельницький, 25 квітня 2017 р. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 7-14.
725. Крайній К.К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX ст. Київ : Пульсари, 2000. 240 с.
726. Крайній К.К. Київське церковно-історичне та археологічне товариство. 1872-1920. Київ : KM Academia, 2001. 104 с.
727. Красников Н.П. Социально-политическая позиция православной церкви в 1905-1916 годах. *Вопросы истории*. Москва, 1982. № 9. С. 30-41.
728. Красников Н.П. Социально-этнические воззрения русского православия в XX веке : монография. Київ : Вища школа, 1988. 330 с.
729. Красовський Я.Й. Новий етап формування сільської інтелігенції Поділля після реформи 1861 року. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Історія* : зб. наук. праць. Вінниця, 2008. Вип. XIV. С. 307-310.
730. Кривошея В.В., Кривошея Т.В. Подоляни – активні діячі національно-визвольного руху (до постановки проблеми). *Духовні витоки Поділля : творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практ. конф. 9 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський. Хмельницький : Поділля, 1994. С.295-297.
731. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник. В 3-х кн. Київ : Либідь 1994. Кн. 3. 336 с.
732. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ : Вища школа, 1991. 128 с.
733. Крик Н.В., Старенький І.О. Бібліотека давньосховища при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті як осередок збереження пам'яток друку та письма (1890-1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету*

- імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 5. С. 125-129.
734. Кришук Б.С., Кришук В.Л. Роль товариства «Просвіта» у перекладі Євангелія та поширенні україномовного навчання на Поділлі (1906-1908 рр.). *Духовні витоки Поділля : церква та релігійні діячі в історії краю* : матеріали VII всеукр. науково-практич. конф., м. Хмельницький, 25 квітня 2017 р. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 88-94
735. Кудрявцев П.П. Современная церковная общественная жизнь. *Труды Киевской Духовной Академии.* 1906. Т. 1. № 1. С. 145-194.
736. Кукса Н.В. Постать Марка Федоровича Грушевського у становленні дитячої етнографії та української автокефальної православної церкви. *Черкащина в контексті історії України* : збірник наукових праць. Черкаси, 2004. С. 387-395.
737. Кузіна Б.С. Історія споживчої кооперації Поділля. 1861-1914 рр. (до 100-річчя від дня утворення першого районного об'єднання споживчих кооперативів на Поділлі). Кн.1. Хмельницький : ФОП Цюпак А.А., 2010. 192 с.
738. Кузнець Т.В. Відміна кріпосного права і позиція Православної Церкви на прикладі Уманського повіту Київської губернії. *Гілея* : науковий вісник. Зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 12. С. 15-21.
739. Кузнець Т.В. Єпископ Феодосій Олтаржевський в національно-духовному житті України початку ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія.* Вінниця, 2007. Вип. XI. С. 27-33.
740. Кузнець Т.В. Моральне становище православного кліру Уманщини в ХІХ – на початку ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія.* Вінниця, 2010. Вип. ХVІІІ. С. 21-32.
741. Кузнець Т.В. Православне духовенство Київської єпархії у річці самодержавної політики початку ХХ століття. *Гілея* : науковий вісник. Зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 72. С.93-96.

742. Кузнець Т.В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття : монографія. Київ : Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2006. 607 с.
743. Кузнець Т.В. Православний клір Уманщини середини ХІХ ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Історія*. Вінниця, 2005. Вип. ІХ. С. 45-51.
744. Кузнець Т.В. Протоієрей Леонтій Гримальський в національно-духовному житті України ХІХ – поч. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Історія*. Вип. ХІV. Вінниця, 2008. С. 118-120.
745. Кузнець Т.В. Священницька родина Саббатовських у національно-духовному житті України початку ХХ століття. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 227-235.
746. Кузнець Т.В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. Умань : Вид.-поліграф. центр «Візаві», 2013. 464 с.
747. Кунецька О.О. Вплив стосунків сільського духовенства з вірянами на стан православних парафій у ХІХ столітті. *Гілея : наук. вісник*. Київ, 2014. Вип. 91. С. 37-40.
748. Кунецька О.О. Православне духовенство на українських землях ХІХ століття формування та ліквідація замкнутості. *Гілея : наук. вісник*. Київ, 2014. Вип. 120. С. 242-248.
749. Куріна Т. Культурно-освітня та благодійна діяльність православного духовенства на початку ХХ ст. URL: <http://www.archivorthodoxy.com/page.html> (дата звернення: 15.05.2020).
750. Кучеренко М.О. Грушевський Марко Федорович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. С. 231.
751. Кучеренко М.О. Життєпис Марка Грушевського. *Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Київ : Либідь, 2006. С. 232-246.
752. Кучерук О.С. Вивчення боротьби селянства Правобережної України проти духовенства в пореформений період (1861-

- 1890 pp.) у працях Д.П. Пойди. *Історія : науково-метод. збірник*. Київ, 2009. № 7. Жовтень. С. 71-75.
753. К-ч І. (Крип'якевич). П'ятдесятиліття наукової праці Єфима Сіцінського. *Записки НТШ*. Львів, 1931. Т. 151. С. 217-223.
754. Лазанська Т.І. Добročинність. Благодійництво. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 423.
755. Ластовський В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – XVIII ст. : історіографічний аспект. Київ : Логос, 2006. 278 с.
756. Ланчук Н.В., Піскова Е.М. Музей Товариства дослідників Волині (Волинський центральний музей у Житомирі). *Музеї України XIX – початку XX століть*. Київ, 2005. 260 с.
757. Лебединцев Г. Открытие первых школ в Киевской губернии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1864. № 12. С. 392-410.
758. Левицкий О.И. Открытие Общества исследователей Волыни. *Киевская старина*. 1902. Октябрь. С. 41-42.
759. Левицкий Ф.К., священник. Село Олешин. История и описание с. Олешин Проскуровского уезда Подольской губернии. Киев, 1868. 110 с.
760. Леонтьева Т.Г. Вера и бунт. Духовенство в революционном обществе России начала XX века. *Вопросы истории*. 2001. № 1. С. 29-43.
761. Леонтьева Т.Г. Вера и прогресс : православное сельское духовенство во второй половине XIX – нач. XX вв. Москва, 2002. 272 с.
762. Леонтьева Т.Г. Православная культура и семинарский быт (конец XIX – начало XX в. *Отечественная история*. Москва, 2001. № 3. С. 170-178.
763. Лещенко М. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). Київ : Наукова думка, 1980. 260 с.

764. Лещенко М.Н. Українське селянство в революції 1905-1907 рр. : монографія. Київ : Наукова думка, 1977. 359 с.
765. Липківський В., митрополит. Відродження Церкви в Україні. 1917-1930. Торонто : Укр. вид-во «Добра книжка», 1959.
766. Липківський В. Історія Української православної церкви. Вінніпег : Фондація Івана Грищука, 1961.
767. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія : Друкарня «Америки», 1925. 110 с.
768. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської єпархії) 1795-1995 рр. Вінниця, 1995. 120 с.
769. Лисий А., Гребінченко В. Подолянин Іван Хоменко – перекладач Св. Письма. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Відділення релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Інститут релігієзнавства. філія Львів. музею історії релігій. Львів : Логос, 2004. С. 342-346.
770. Лисий А.К. Знавець вінницької старовини протоієрей І.О. Шипович. *Вінниці – 630*. : науковий збірник. Вінниця, 1993. С. 40-49
771. Лобода М.Т. Викриття більшовиками контрреволюційної ролі церкви та духовенства в період буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. *Вісник Київ. ун-ту. Історичні науки*. Київ : КДУ, 1988. Вип. 30. С. 29-38.
772. Лобатинский С.М. Историко-статистическое описание м. Тульчина Брацлавского уезда. *Подольские епархиальные ведомости*. 1873 г., № 19. С. 636-645.
773. Лобатинский С.М. Историко-статистическое описание м. Тыврова Винницкого уезда. *Подольские епархиальные ведомости*. 1873 г., № 23. С. 758-765.
774. Логвіна В.Л. Михайло Грушевський та Євтим Сіцінський на шляху до співпраці. *Юхим Сіцінський в історії та культурі По-*

- ділля : зб. наук. праць за підсумками всеукр. науково-практич. конф. Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, 2004. С. 85-90.
775. Лозовий В.С. Діяльність подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1903-1923)* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 15-16.
776. Лотоцький А. Памяти протоиерея В.Я. Гречулевича (По поводу тридцатилетия со дн его смерти). *Киевская старина*. 1890. Т. 96. Июнь. С. 279-287.
777. Лотоцький О. Автокефалія. Т. II : Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1938. 305 с.
778. Лотоцький О. Василь Гречулевич. *Зоря*. Львів, 1893. № 19. С. 382-383.
779. Лотоцький О. Українське друковане слово. *Українська культура*. Лекції за ред. Д. Антоновича / упоряд.: С. Улянівська. Київ : Либідь, 1993. С. 98-111.
780. Лубчинський А.К. Прояви вільнодумства та церковної непокори на Поділлі в ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 121-126.
781. Ляхоцький Володимир. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) : монографія. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. 528 с.
782. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. мови. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
783. Макарчук С.А. Громадське життя і звичаї українського селянства в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. *Етнографія України*. Львів : Світ, 2004. С. 411-423.
784. Малюк М. Євангеліє у перекладі Пилипа Морачевського. *Неопалима купина*. Літ.-худож. та істор. щоміс. журнал. Київ : Генеза, 1995. № 1-2 (січ.-лют.). С. 177-219.

785. Манько М.П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині. *Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Острів на порозі 900-річчя»*. Острого, 1992. Т. 1. С. 120-122.
786. Манько М.П. Михайло Тучемський (1872-1945). Острого, 2000. 220 с. (Серія: Острозькі просвітники XVI-XX ст.).
787. Манько М.П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї пол. XIX ст. *Велика Волинь: минуле й сучасне* : матеріали міжнарод. історико-краєзн. конф. Хмельницький ; Ізяслав ; Шепетівка, 1994. С. 61-64.
788. Маньковська Р.В. Юхим Сіцінський – один з фундаторів музейної справи Поділля. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження* : наук. зб. / відп. ред. Л.В. Баженов. Хмельницький : Доля, 1995. С. 289-291.
789. Марахов Г.І. Про автора «Опыта южнорусского словаря». *Вісник АН УРСР*. Київ, 1970. № 5.
790. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века : монографія. Киев, 1981. 180 с.
791. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 462 с.
792. Мацевич А.Ф. Анатолій Свидницький : повість. Київ : Молодь, 1984. 182 с.
793. Медвідь Ф., Коваленко А. Дослідження ролі релігії у національному самовизначенні держави. *Київська Церква*. 2000. № 1. С. 131-134.
794. Мельник Е.М. Подільська духовна семінарія. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць / редкол.: Рент О.П. (голова), Завальнюк О.М. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 18. С. 16-28.
795. Меша В.Г. К вопросу о национальном движении в Украине начала XX века (очерк историографии до 1917 г.). Донецк, 1995. 280 с.

796. Меша В.Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. *Гілея* : науковий вісник. Київ, 2008. Вип. 15. С. 52-55.
797. Меша В.Г. Православна церква і селянство України останньої чверті XIX ст. *Український селянин* : збірник наукових праць. Черкаси, 2008, № 11. С. 173-176.
798. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905-1914 років (Історіографія проблеми) : монографія. Київ : Либідь, 2004. 178 с.
799. Меша В.Г. Участь православного духовенства в українському національному відродженні останньої чверті XIX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія історична*. Миколаїв, 2009. Т. 94. Вип. 81. С. 19-24.
800. Микола Іванович Петров (1840-1921 рр.) *Крайній К. Історики Кисво-Печерської лаври XIX – початку XX століть*. Київ : Пульсари, 2000. С. 84-134.
801. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва : Наука, 2006. 240 с.
802. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике власти и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. 260 с.
803. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX в.) : в 2 т. Санкт-Петербург, 2003. Т. 2. С. 548-583.
804. Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900 – 1917 гг. Санкт-Петербург : Статис, 2002. 304 с.
805. Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані твори / упоряд. А.М. Трембіцький, С.М. Єсюнін. Хмельницький ; Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2007. 276 с.
806. Мороз Тетяна. Маловідомі сторінки історії перекладів українською мовою книг Святого Письма від середини XIX – до сере-

- дини ХХ століть. URL: http://forum.ippobuk.cv.ua/images/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7_6.pdf (дата звернення: 22.03.2021).
807. Мороз Юрій. Релігієзнавчий аналіз біблійних перекладів і конфесійна біблеїстика. *Релігія та Соціум*. Київ, 2014. № 1-2 (13-14).
808. Мохутина И. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). Москва, 2003. 288 с.
809. Мошак М.І. Ю. Сіцінський – діяч українського національного руху на Поділлі. *Духовні витоки Поділля : творці історії краю* : матеріали Міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 59-61.
810. Мошак М.І. Юхим Сіцінський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі. *Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923)* : науковий збірник. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 70-84.
811. Мошак М.І. Співпраця М. Петрова та Ю. Сіцінського на ниві досліджень Подільської старовини. *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 296-298.
812. Мошак М.І. Четвероєвангеліє перекладу П. Морачевського. Шлях його видання. *Культура Поділля : історія і сучасність* : матеріали другої науково-практичної конференції, присвяч. 500-річчю м. Хмельницького, 27-28 серпня 1993 р. Хмельницький : Поділля, 1993. С. 111-113.
813. Мудрий Софрон, о. Нарис історії церкви в Україні. Рим ; Львів : Вид-во ОО Василіян, 1995. 404 с.
814. Музей і Поділля : тези доп. наукової конф., присвяченої 100-річчю від дня засн. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / редкол.: Л.В. Баженов (відп. ред.), С.Е. Баженова та ін. Кам'янець-Подільський, 1990. 92 с.
815. Назаренко Є.Д. Василь Зінківський – теолог, філософ, державний діяч. *Релігія і Церква у Подільському регіоні : історія та*

- сучасність*. Збірник науковий праць / за заг. ред.: В.М. Олуйка, А.М. Колодного. Хмельницький : Вид-во ХІРУП, 2002. 230 с.
816. Надтока Г.М. Патріотична діяльність українського духовенства у сфері народної освіти на початку ХХ ст. Київ : Освіта, 1996. 112 с.
817. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр. : соціально-релігійний аспект. Київ : Знання, 1998. 271 с.
818. Надтока Г.М. Православна церква в Україні (1900-1917 рр.). *Історія релігії в Україні*. У 10-ти т. Т. 3 : Православ'я в Україні / за ред. Колодного А., Климова В. Київ : Укр. центр духовної культури, 1999. С. 337-354.
819. Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. Київ : Вид-во Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1996. 110 с.
820. Назаренко Є.Д. Подільські видання творів Руданського. *Духовні витoki Поділля : творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 126-127.
821. Назарук О. До Бакоти. Враження від подорожі до української Помпеї. Кам'янець : Вид-во УГА «Стрілець», 1919. 32 с.
822. Нарядько А.В. Благодійність у сфері освіти України (друга половина ХІХ – початок ХХ століть : монографія. Полтава : Вид-во ПолтНТУ, 2016. 180 с.
823. Нариси з історії українського національного руху / за ред. В.Г. Сарбея. Київ : Ін- історії України НАНУ, 1994. 190 с.
824. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3 кн. Кн. І. Київ, 1994. 137 с.
825. Народні пісні в записах Степана Руданського / упоряд. Н.С. Шумада. Київ : Музична Україна, 1972. 291 с.
826. Науменко В. Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность. *Киевская старина*. 1902. № 11-12. С. 171-180.

827. Національне питання в Україні ХХ – на початку ХХІ ст. : історичні нариси / авт. кол.: О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2012. 590 с.
828. Нестеренко В.А. Життя та діяльність С.М. Іваницького – складний та тернистий шлях українського інтелігента. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 2. С. 184-189.
829. Нестеренко В.А. Опанас Неселовський – подвижник історичного краєзнавства на Поділлі наприкінці ХІХ – першої третини ХХ ст. *Актуальні проблеми географії, екології й історії Великої Волині: академія на пошану доцента М.Ю. Костриці* : наук. зб. «Велика Волинь». Житомир : Косенко М.Г., 2004. Т. 27. С. 344-348.
830. Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки і матушки : повість-хроніка. Київ : Знання, 2004. 216 с.
831. Никольский Н.М. История русской церкви. Минск : ООО «Изд-во АСТ», 2004. 604 с
832. Новицький О.М. Фольклористична та етнографічна діяльність А.І. Димінського. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1980. № 6. С.38-42.
833. Німчук В. Проповідник Божого Слова. *Наша віра*. Київ, 1992. № 10.
834. Огієнко Іван. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва. *Наша культура* : науково-літературний місячник. Варшава, 1936. Кн. 3 (12) : березень. С. 233-237.
835. І. Огієнко (1918). Українська культура. Київ, видавництво Книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.
836. Іван Огієнко (1970). Українська культура. Вінніпег : Волинь. 272 с.
837. Огієнко І.І. Українська культура . Київ, 1992. 240 с.
838. Огієнко І. Українська Церква : нариси з історії Української православної церкви. Київ : Абрис, 1993. 284 с.

839. Огиенко И. Очерки по истории г. Радомысля. *Радомышлянин*. 1911. № 47-59.
840. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1-4 (57-60). С. 12-29.
841. Огієнко І. Як селяни пишуть і читають по-українському. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1909. Кн. 6.
842. Олександр (Драбинко), митрополит Переяслав-Хмельницький і Вишневський. Українська Церква : шлях до автокефалії. *До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви*. Київ : Фонд пам'яті Блаженнішого митрополита Володимира, Дух і літера, 2018. 684 с.
843. Олександр Лотоцький. Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича / упоряд.: С. Улянівська. Київ : Либідь, 1993. С. 553-568.
844. Олійник І.М. Народознавчий гурток Кам'янець-Подільської духовної семінарії в середині XIX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2004. Вип. 74-76. С. 96-99.
845. Омельчук В.В. Духовенство й освіта Волинського краю. *Нова педагогічна думка*. Київ, 2000. № 1. С. 127-131.
846. Омелянчук И.В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914) : монографія. Київ : МАУП, 2007. 744 с.
847. Опанащук П. Дільність української преси в умовах цензурної політики російського уряду (1906-1914). *Волинські історичні записки*. Житомир, 2008. Т. 1. С. 49-57.
848. Опря А.В. Антон Гриневич. *Тези доп. п'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. 14 травня 1996 р. / ред. М.М. Кравець. Вінниця, 1996. С. 59-60.
849. Опря А.В. «Дихає жахом середньовіччя...». *Людина і світ*. Київ, 1995. № 5-5. С. 39-41

850. Опря А.В. Єпархіальні з'їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 160 с.
851. Опря А.В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. 191 с.
852. Опря А.В. Ліберальне духовенство і праворадикалізм на Волині на початку ХХ ст. *Шоста всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства* : збірник матеріалів. Луцьк, 1993. С. 418-419.
853. Опря А.В. Участь демократичного духовенства Поділля в революційних подіях 1905-1907 рр. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження* : науковий збірник. Хмельницький : Доля, 1995. С. 211-213.
854. Опря Б.О. «Бунти» семінаристів в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Подільській духовній семінарії. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 15. С. 334-339.
855. Опря Б.О. Деякі спекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2007. Вип. ХІІІ. С. 177-183.
856. Опря Б.О. Духовні семінарії та повсякденне життя семінаристів у Правобережній Україні у 1861-1917 рр. *Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету.* Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, інформ.-вид. відділ, 2007. Вип. 1. С. 14-16.
857. Опря Б.О. Роль православного духовенства у розвитку початкової освіти на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 11 : Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 321-327.

858. Опря І.А. Нереалізований потенціал: український православний рух на Поділлі на початку ХХ ст. *Духовні витoki Поділля : церква та релігійні діячі в історії краю* : матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. м. Хмельницький 25 квітня 2017 р. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 115-120.
859. Опря І.А. Криза Російської православної церкви як передумова поширення пізньопротестантських віровчень у Правобережній Україні у 60-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* : зб. наук. пр. 2012. Вип. 20. С. 251-264.
860. Ореханов Г., иерей. На пути к Собору. Церковные реформы и первая русская революция. Москва : Изд-во Правосл. Свято-Тихоновского богословского института, 2002. 223 с.
861. Орловский М.А. Роксолана или Анастасия Лисовская. Историческая повесть. *Подольские епархиальные ведомости*. 1872. № 42-53.
862. Оргинский І. Стрижені українського буття. Рим ; Мюнхен ; Фрайбург, 1991. 120 с.
863. Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни 1861-1865 гг. *Вопросы истории*. 1993. № 11-12. С. 140-149.
864. Островська І. Тримайтеся. Оповідання про священників Поділля (за документальними джерелами). Львів : Свічадо, 2016. 194 с.
865. Открытие Общества исследователей Волыни. *Киевская старина*. 1902. Кн. 10 (октябрь). С. 41-42.
866. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ : Вид-во «Іван Федоров», 1999. 246 с.
867. Павлович А. Известие о Комитете, учрежденном при Подольской духовной семинарии для церковно-исторического описания Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1866. № 2. С. 56-61.

868. Павлюк В.В. Експедиція в Західно-Руський край П.П. Чубинського як етнографічне та історичне джерело. *Велика Волинь: минуле й сучасне* : тези міжнародж. науково-красн. конференції. Житомир, 1993. С. 20-21.
869. Палієнко В.І. Коробка Микола Іванович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії країни НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 5 : Ком-Кю. С. 167.
870. Памяти священника Николая Ивановича Машкевича. *Православная Подолия*. Каменец-Подольск, 1912. 23.09. № 38. С. 882-893.
871. Панас К. Історія Української церкви. Львів, 1992. 360 с.
872. Шип Н.А. Студенти КДА та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*. Київ, 2005. № 4. С. 25-30.
873. Паравійчук А.Г. Видатний історик Поділля Ю.Й. Сіцинський. *Український історичний журнал*. 1968. № 9. С. 87-92.
874. Парандій В.О., Трембіцький А.М. До історії участі відомих поділян у перекладі святого письма та богослужебних книг українською мовою. *Духовні витоки Поділля : церква та релігійні діячі в історії краю*. Матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. / редкол.: Шоробура І.М. (голова), Галус О.М. (заст. голови), Л.В. Баженів та ін. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 129-136.
875. Паславський І. Українська інтелігенція і церковна традиція. Львів, 1993. 260 с.
876. Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. 363 с.
877. Пашенко В.О., Гладкий С.О. Церква і освіта (про освітню діяльність православного духовенства в Україні на початку XX ст.). *Трибуна*. Київ, 1997. № 9-10. С. 28-30.
878. Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. 672 с.

879. Перерва В.С. Конфлікт церковного та міністерського шкільних відомств на Правобережній Україні XIX – початку XX ст. : подільський акцент. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. С. 302-310.
880. Перерва В.С. Православне Надросся у XIX столітті. Біла Церква : ПП Пшонківський О., 2004. 254 с.
881. Перерва В.С. Реформа 19 лютого 1861 р. та церковне життя правобережних епархій України. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 5 : На пошану професора М.Б. Петрова. С. 152-160.
882. Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : забутий світ. Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2014. Т. 1. 576 с.
883. Петренко І.М. Педагогічні кадри церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України як носії культури і національної ідеї на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Історія*. Зб. наук. праць. Вінниця, 2004. Вип. VIII. С. 76-82.
884. Петренко І.М. Релігійна початкова освіта на початку XX ст. у контексті духовно-культурної консолідації українців. *Вісник Чернівецького нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича* : зб. наук. праць. Чернівці : Золоті литаври, 2004. Вип. 203-204. С. 187-191.
885. Петренко І.М. Українізація церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії на початку XX ст. *Історія релігій в Україні : наук. збірник, присв. Світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича* / за заг. ред.: М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич. Львів : Логос, 2016. Ч. I : Церковна історія. С. 432-439.
886. Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво. *Київська старовина*. 2000. № 1. С. 52-56.

887. Петро Олександрович Лашкар'єв (1834-1899 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть*. Київ : Пульсари, 2000. С. 60-82.
888. Петров Н.И. Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих. *Волынские епархиальные ведомости*. 1867. № 2-8.
889. Петров Н.И. Тридцатилетие Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии. *Труды Киевской духовной академии*. 1903. № I. С. 134-151.
890. Пільгук І.І. Степан Руданський. Нарис життя та творчості. Київ, 1956. 116 с.
891. Пінчук Ю.А., Завальнюк О.М. Огієнко Іван Іванович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / гол. ред. Смолій В.А. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мі-О. С. 520.
892. Піскова Е.М. Музей Товариства дослідників Волині. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мі – О. 728 с.
893. Платонов Н.Ф. Православная церковь в борьбе с революционным движением в России (1900-1917 гг.). *Ежегодник Музея истории религии и атеизма*. Т. IV. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1960. С. 113-209.
894. Поділля в житті, діяльності та творчості Юхима Січінського та Володимира Січинського : матеріали міжнар. науково-практич. конференції, присвяч. 150-річчю від дня народж. Ю. Січінського та 115-річчю від дня народж. В. Січинського, 15-16 грудня 2009 р. / редкол.: О.М. Завальнюк (гол.), Л.В. Баженов (відп. ред.). Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. 312 с.
895. Подолия. Историческое описание / авт.: П.Н. Батюшков, Н.И. Петров и др. СПб, 1891. 300 с.
896. Подолян В. Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху : монографія. Вінниця, 2005. 400 с.

897. Пойда Д.П. Борьба крестьян Правобережной Украины против духовенства в пореформенный период (1861-1900 гг.). *Вопросы истории религии и атеизма* : сборник статей / ред. кол.: Н.А. Смирнов (отв. ред.) и др. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 113-127.
898. Пойда Д.П. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час. Дніпропетровськ : Дніпропетр. обл. вид-во, 1958. 82 с.
899. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.). Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1960. 485 с.
900. Покровский И.М. Русские епархии в XVIII веке, открытие их, состав и пределы. *Православный собеседник*. Москва, 1913. Июнь-Август, С. 10-35.
901. Полонська-Василенко Н. Історія України Т. 1. До половини XVII сторіччя. Українське видавництво. Мюнхен. 1972. 591 с.
902. Полонська-Василенко Н. Історія України т. 2 (від половини XVII сторіччя до 1923 року). Українське видавництво. Мюнхен, 1976. 599 с.
903. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 672 с.
904. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964. 126 с.
905. Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті XIX ст. *Православ'я – наука – суспільство : проблеми взаємодії* : матеріали Другої всеукр. науково-практичної конференції, Черкаси, 15-17 жовтня 2004 р. Черкаси, 2004. С. 36-38.
906. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX в. Москва : Республика, 1995. 511 с.
907. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь : испытания начала XX века. *Вопросы истории*. Москва, 1993. № 1. С. 42-54.

908. Похилевич Лаврентій Іванович. Краєзнавчі праці / упор.: О.В. Пшонківський, О.В. Стародуб, Є.А. Чернецький ; авт. вступ. статті Л.В. Тимошенко. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2007. XXVIII, 337 с. (Б-ка укр. краєзн. класики).
909. Похилевич Л. Монастири и церкви Киева, прежние и нынешнего состояния и их средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома. Киев, 1865. 230 с.
910. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся. Киев : Тип. Киево-Печер. лавры, 1864. 763 с.
911. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся. Київ : Купола, 2005. 763 с. Репринтне відтворення видання 1864 р.
912. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящихся. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2013. 642 с. (Б-ка укр. краєзн. класики).
913. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах с подробными картами их. Киев, 1887. 305 с.
914. Православна культура Поділля : збірник матеріалів на допомогу учителю : історія і сучасність. Кн. 1, Ч. I-II. Вінниця, 2005. 115 с.
915. Преловська І. Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: короткий огляд історіографії проблеми. *Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року* : документи і матеріали. Київ, Львів, 1999. С. 101-120.

916. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : монографія. Черкаси : Вертикаль, 2007. 638 с.
917. Преловська І. Володимир Мусійович Чехівський (1876-1937) – видатний діяч Української автокефальної православної церкви (1921-1930). *Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 464-481.
918. Приходское братство. *Православная Подолия*. Каменец-Подольск : Тип. Свято-Троїцького братства, 1912. № 20 (20 мая). С. 564-575.
919. Приходько В. Проф. Євфим Сіцінський – історик і археолог Поділля (з приводу 50-ліття наукової і громадської діяльності. *Літературно-науковий вісник*. Львів : НТШ, 1931. Т. 151. С. 510-513.
920. Приходи и церкви Подольской епархии. Под ред. Евфимия Сецинского (До 150-ї річниці від дня народження Юхима Йосиповича Сіцінського) / ред. рада : О.В. Пшонківський, В.С. Перерва, О.В. Стародуб, Є.А. Чернецький. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2009. 991 с. (Б-ка укр. краєзн. класики).
921. Причишин С. Подільські духовні школи кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. (до 210-ї річниці заснування Подільської духовної семінарії). *Православ'я на Поділлі* : матеріали наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський : Дзвін, 2009. С. 78-80.
922. Прокопчук В.С. Бібліотеки Хмельниччини : від заснування до наших днів. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т. 14. С. 3-39
923. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність : монографія. Київ : Рідний край, 1995. 204 с.
924. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі : історія і сучасність. Вид. 2, доп. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко, 2014. 220 с.
925. Прокопчук В.С. Микола Іванович Яворовський – учитель Ю.Й. Сіцінського по Подільській духовній семінарії, соратник

- по краєзнавчій праці. *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського* : зб. матеріалів міжнар. науково-краєзн. конференції. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 102-104.
926. Прокопчук В.С., Старенький І.О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія / Кам'янець-Поділ. держ. істор. музей-заповідник, Центр пам'яткознавства НАН України. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2016. 308 с.
927. Прокопчук В.С. Перший склад Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць / редкол.: О.П. Реєнт (голова), О.М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2015. Т. 22 : Присв. 100-річчю від дня народж. академіка П.Т. Тронька. С. 373-391.
928. Прокопчук В.С. Подільське церковне історико-археологічне товариство. *Шоста Всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства* : доповіді та повідомлення. Луцьк : Вежа, 1993. С. 79-80.
929. Прокопчук В.С. Фундатор подільського краєзнавства. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т. 19. С. 399-415.
930. Проповеди на малоросійском языке протоиерея и кавалера Василя Гречулевича. Санкт-Петербург : Тип. Карла Крайя, 1849. 222 с.
931. Протоиерей Василий Яковлевич Гречулевич. Некролог. *Подольские епархиальные ведомости*. 1870. № 17. 1 сентября. Отдел второй, неофициальный. С. 416-419.
932. Протоіерей Леонтій Микитенко. Єпископ Парфеній (Левицький) та його внесок у розбудову Української Церкви. URL: <https://www.kpba.edu.ua/publikatsi/statti/1289-yepyskop-parfenii-levytski-ta-iocho-vnesok-u-rozbudovu-ukrainskoi-tserkvy.html> (дата звернення: 22.12.2020)

933. Протоіерей Петро Гаврилович Лебединцев (1819-1896 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть*. Київ : Пульсари, 2000. С. 38-58.
934. Протоіерей Петро Лебединцев та українське відродження XIX – початку XX ст. : матеріали наукових читань 29 листопада 2001 р. Біла Церква, 2002. 220 с.
935. Протоіерей Федір Іванович Титов (1864-1935 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть*. Київ : Пульсари, 2000. С.176-238.
936. Прусевич А.И. М.И. Грейм. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 411-415.
937. Пхіденко І.С. Розвиток краєзнавства на Волині в кінці XIX – на початку XX ст. *Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 406-407.
938. Рассказы сельских священников. О давних милостынях Божьих и грозных судах его. Москва : Благовест. 1995 (печатається по матеріалах духовного журналу «Странник» за 1866 г., издаємий Васи́лем Гречу́левичем).
939. Рафальский Л.М. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 г. *Волынские епархиальные ведомости*. 1876. № 5-7, 9-11, 14-19, 21 (неофиц. часть).
940. Рафальский Л.М. Из поездки в Радзивилов, Почаев, Кременец (Историко-статистические заметки). *Волынские епархиальные ведомости*. 1878. № 78, 82, 85, 88 (неофиц. часть).
941. Рацілевич А.П. Православна церква і національне відродження на Волині на початку XX століття. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Історія, економіка, філософія*. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2005. Вип. 10. С. 27-33.
942. Рацілевич А.П. Український національний рух на Волині наприкінці XIX – у листопаді 1917 рр. (Історіографія проблеми). *Історичний журнал*. Київ, 2004. № 3. С. 83-89.

943. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст. : стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3-27.
944. Реєнт О.П. Духовні й культурні підстави соборності України в XIX та на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 11. С. 8-17.
945. Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 218-231.
946. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / Гол. ред. Р. Стасюк. Київ : Арій, 2016. 320 с.
947. Реєнт О.П. Україна XIX-XX ст. : роздуми та студії історика. Київ : ФОП Майданченко І.С., 2009. 486 с.
948. Реєнт О.П. Історичні події в Україні XIX – поч. XX ст. : сучасний дослідницький інтерес. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : збірник наук. праць*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 3. С. 7-12.
949. Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богдана, 1997. 128 с.
950. Релігійна традиція в духовному відродженні України : матеріали Всеукр. наук. конф. / ред. кол.: Лобурець В. Є. та ін.; Комісія Верховної Ради з питань культури та духовного відродження, Ін-т історії України НАН України, Ін-т філософії НАН України, Ін-т політології і міжнац. відносин НАН України. Полтава, 1992. 190 с.
951. Релігія в духовному житті українського народу : збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1994. 224 с.
952. Релігія і нація в суспільному житті України й світу / за ред. Л.О. Вилипович. Київ : Наукова думка, 2006. 286 с.
953. Релігія і Церква в Подільському регіоні : історія і сучасність. Збірник наукових праць / гол. ред.: В.М. Олуйко, А.М. Колодний. Хмельницький : Вид-во ХІРУП, 2002. 230 с.

954. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) / Авт. кол.: Бабенко Л.Л., Білоус Г.П. та ін. ; редкол. : І.С. Винокур, П.Т. Тронько (голова) та ін. ; Ін-т історії України, Мін. культури України, ВСК. Київ : Рідний край, 1991. 478 с.
955. Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Кирюшко М.І. Національне відродження і релігія. Київ : Україна, 1995. 260 с.
956. Рибачук М. Релігійно-національне відродження. *Етносоціальний розвиток України* : терміни, визначення, персоналії. Київ, 1993. С. 788-790.
957. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ. Москва : Наука, 1999. 360 с.
958. Римский С.В. Русская православная церковь в XIX веке. Ростов на Дону, 1997. 382 с.
959. Римский С.В. Церковная реформа Александра II (Церковные реформы 1860-1870-х годов). Москва : Наука, 1999. 282 с.
960. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Київ ; Тернопіль : Воля, 2000. 426 с.
961. Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолі : історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 1995. 176 с.
962. Рожко В.Є. Архієпископ Варлаам Шишацький – головний організатор українського церковного життя в кінці XVIII – поч. XIX ст. *Історія релігій в Україні* : праці XI-ї міжнарод. наукової конференції. м. Львів, 16-19 травня 2000 р. Львів, 2000. Кн. 1. С. 360-367.
963. Рожко В.Є. Архієпископ Варлаам Шишацький – головний організатор українського церковного життя в кінці XVIII – поч. XIX ст. *Визвольний шлях*. Лондон, 2000. Ч. 11. С. 28-30.
964. Рожко В.Є. Волинська Духовна семінарія в Крем'янці (1919-1939). *Відомості*. Лондон, 2001. Ч. 2. С. 48-50.
965. Рожко В.Є. Волинська духовна семінарія (1796-2004 рр.) : історичний нарис. Луцьк : Медіа, 2004. 255 с.

966. Рожко В.Є. Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ ст. Луцьк : Медіа, 2002. 280 с.
967. Рожко В.Є. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000) : іст.-краєзн. нарис. Луцьк : Медіа, 2001. 672 с.
968. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – початок ХХ ст.) : нариси / за ред. М.Д. Ярмаченка та ін. Київ, 1991. 380 с.
969. Романюк Б., Романюк І. Організація церковного життя на національних традиціях у парафіях Східного Поділля середини ХІХ – початку ХХ ст. Історія України, Росії та країн Європи середньовіччя і нового часу. *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. 3. С. 234-237.
970. Руданский С. Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1852. Т. 1-2.
971. Руданський С. Подольськеє весілля. Ялта, 1862. 61 с.
972. Рункевич С.Г. Русская церковь в ХІХ веке. Санкт-Петербург, 1901. Т. 2. 498 с.
973. Рутька Іван. Містечко Брусилів. *Громадська думка*. Київ, 1906. 20 січня.
974. Русская Церковь в ХІХ веке: ист. наброски С.Г. Рункевича. Санкт-Петербург : Тип. Лопухина, 1901. 232 с.
975. Савочка А. Становлення та розвиток благодійних товариств загального типу (сер. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Краєзнавство* : науковий журнал / гол. ред. П.Т. Тронько. Київ, 2008. № 1-4. С. 78-84.
976. Саган О.Н. Національні прояви православ'я : український аспект. Київ : Світ знань, 2001. 256 с.
977. Самойленко Г.С. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 1999. 84 с.
978. Сарбей В.Г. Українське національне відродження. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Серія у 15 т. «Україна крізь віків», Т. 9).

979. Сарбей В.Г. Українське національне відродження кінця XVIII – початку XX ст. в аспекті історичного краєзнавства. *Шоста все-укр. наукова конференція з історичного краєзнавства* : доп. і повід. Луцьк, 1993. С. 218-219.
980. Сарбей В.Г. Становлення української нації. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / кол. наукова монографія в 3-х част. Київ, 1998. Ч. I. С. 28-60.
981. Саух П.Ю., Магеря О.П., Пилявець Л.Б. та ін. *Православ'я: український вимір* : навч. посібник для вищих закладів освіти. Київ : Кондор, 2004. 381 с.
982. Сваричевський А.В. Шевченко і Поділля. Земля, яку сходив Тарас. Хмельницький, 1994. 64 с.
983. Свидницький А.П. Пасха у подолян. По поводу «Быта подолян» Шейковского. *Основа*. Санкт-Петербург, 1861. № 10. С. 43-44; № 11-12. С. 26-71.
984. Свидницький А. Люборацькі: сімейна хроніка : роман. Київ : Молодь, 1984. 296 с.
985. Святенко А. Діяльність Волинської єпархії в просвітницькій сфері (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Історія. Філософія. Релігієзнавство* : науковий журнал. Київ, 2009. № 3. С. 62-67.
986. Семенчук О.О. Сільське парафіяльне духовенство Уманщини серед духовної еліти України XIX – початку XX ст. *Гілея* : науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 41 (11). С. 19-23.
987. Семенчук О.О. Священницькі родини Уманщини (XIX – початок XX ст.). Умань : Вид.-поліграф. центр «Візаві», 2013. 240 с.
988. Сендульский А. Автобиография. *Киевская старина*. 1896. № 1. С. 58-59.
989. Сербалюк Ю.В. Повітові та сільські попечительства притулків на Поділлі XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. Т. 13. С. 45-54.

990. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826-1850. Київ : Наукова думка, 1971. 220 с.
991. Сесак І.В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 5 : Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 80-84.
992. Сесак І.В., Мітін Г.Д. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Ч. I : Початкові школи Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський : Наук.-вид. відділ Кам'янець-Поділ. педін-ту, 1996. 120 с.
993. Сесак І.В. Тульчинське єпархіальне жіноче училище. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8 : Мат-ли четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 332-333.
994. Сецинский Е.И. Александр Иванович Тарнавский. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 417-418.
995. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. I. С. 197-395.
996. Сецинский Е.И. Бакота, древняя столица Понизья. *Подольские епархиальные ведомости*. 1899. № 46-49. С. 1130-1137, 1175-1184, 1202-1212, 1235-1241.
997. Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев, 1895. 247 с.
998. Сецинский Е.И. Древнейшие православные церкви Подолии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1889. № 2-3; 1890. № 16-17, 37-42; 1892. № 27-28.

999. Сецинский Е.И. Историко-статическое описание приходов и церквей Подольской епархии. Каменецкий уезд. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. 1895. Вып VII. 820 с.
1000. Сецинский Е.И. Историческая справка о каменецких подоминиканских зданий, в коих поместилось Древнехранилище епархиального историко-статистического комитета. *Подольские епархиальные ведомости*. 1903. № 10. С. 248-252.
1001. Сецинский Е.И. Исторические местности Подолии и их достопримечательности. Каменец-Подольск, 1911. 19 с.
1002. Сецинский Е.И. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. 1911. Вып. XI; 1916. Вып. XII.
1003. Сецинский Е.И. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого 1904. Вып. X. С. 393-416.
1004. Сецинский Е.И. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольск, 1890. Вып. V. С. 187-650.
1005. Сецинский Е.И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 1. Описание старинных книг. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1904. Вып. 10. С. 1-107.
1006. Сецинский Е.И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1909. Вып.11. С. 1-105.
1007. Сецинский Е.И. О преподавании в семинарии в богословских классах украинской литературы и истории местного края. *Православная Подолия*. 1906. № 217.

1008. Сецинский Е.И. О создании Подольской епархиальной библиотеки. *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 10. С. 804-808.
1009. Сецинский Е.И. Подольский епархиальный историко-статистический комитет и его древнехранилище в г. Каменец-Подольске. *Археологическая летопись Южной России*. Киев, 1903. № 5. С. 520-524.
1010. Сецинский Е.И. По поводу учреждаемого в г. Каменец-Подольске епархиального древнехранилища. *Подольские епархиальные ведомости*. 1890. № 3. С. 79-86.
1011. Сецинский Е.И. Приходы и церкви Подольской епархии. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольский, 1901. Вып. 9. 1064 с.
1012. Сецинский Е. Украинское духовенство Подольской епархии в 1-й половине настоящего столетия. *Подольские епархиальные ведомости*. 1899. № 22. С. 501-511.
1013. Сецинский Е.И. Южнорусское церковное зодчество. *Православная Подолия*. 1907. № 7-8.
1014. Силюк А. Микола Теодорович: біобібліографічний нарис. *Ми нуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край* : матеріали ІХ наукової історичної конференції, 20-23 січня 1998 р. Луцьк : Надстир'я, 1998. С. 77-79.
1015. Синицкий Д. Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. Каменец-Подольск : Губ. тип., 1895. 120 с.
1016. Симашкевич М.В. Историко-этнографический очерк Подолии. Каменец-Подольск, 1875. Ч. 1 ; 1876. Ч. 2-3.
1017. Симашкевич М.В. Историко-статистическое описание заштатного города Хмельника Литинского уезда. *Подольские епархиальные ведомости*. 1869, № 10-13.
1018. Симашкевич М.В. Историко-статистическое описание с. Почапинец Каменецкого уезда. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. 1876. Т. 1. С. 152-205.

1019. Симашкевич М.В. Римское католичество и его иерархия на Подолии. Каменец-Подольск, 1872. 469 с.
1020. Симашкевич М.В. Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии. *Сборник сведений о Подольской губернии*. Каменец-Подольск, 1884. С. 15-48.
1021. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 912 с.
1022. Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793-1917 років : моногр. Умань : Видавець «Сочінський», 2009. 266 с.
1023. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини : наук. іст. вид. Хмельницький : Поділля, 1995. 332 с.
1024. Слободянюк П.Я. Українська церква: історія руїни і відродження. Хмельницький : Поділля, 2001. 266 с.
1025. Слободянюк Т.Б. Дитячі притулки, благодійні заклади для селянських дітей як соціальна необхідність у суспільному житті України кінця ХІХ-го – початку ХХ століття. *Наука і суспільство* : зб. наук. пр. Київ, 2000. Вип. 1. Ч. 1. С. 107-111.
1026. Смолінський В.І. Духовна освіта на Поділлі в умовах одержавлення церкви (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). *Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія і сучасність* : збірник наукових праць. Хмельницький : ХІРУП, 2002. С. 171-173.
1027. Смолінський В.І. Культурно-просвітницька діяльність православної Церкви на Поділлі (кінець ХVІІІ – 1 половина ХІХ ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2001. Вип. 13. С. 68-77.
1028. Смолінський В.І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Хроніка подій. Коментарі. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. 116 с.
1029. Смолінський В.І. Фольклорно-етнографічні доробки істориків Поділля – важливий чинник формування української національної свідомості. *Культура Поділля: історія і сучасність* :

- матеріали другої науково-практ. конф., присв. 500-річчю міста Хмельницького. Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 1993. С. 119-121.
1030. Собрание по поводу создания Подольской Епархиальной библиотеки. *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 47. С. 635-636.
1031. Соколовський О.К. Церква христова 1920-1940. Переслідування християн в СРСР. Київ : Кайрос, 1999. 338 с.
1032. Соловійов О.М., Соловійова М.А. Релігійно-національні позиції українського духовенства (1900-1917 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2001. Вип. 5. С. 27-31.
1033. Соломонова Т.Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Історія*. Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 109-113.
1034. Сосновчик С.О. «Подільська дружина». *Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970. С. 69-71.
1035. Сотин С. Об участии духовенства в общественной жизни народа. *Руководство для сельских пастырей*. Москва, 1905. № 23. С. 146-148.
1036. Сохань С.В. Роль М.І. Петрова у створенні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Бібліотечное дело и краеведение : сборник научных трудов*. Киев ; Симферополь, 2002. Вип. 4. С. 72-77.
1037. Сохачька Є.І. «Камені возопіють...» («Рада» (1913 р.) про законопроект єпископа Никона в оборону української мови). *Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 6 : Матеріали другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.»*. С. 71-79.

1038. Станкович М. А ми читая, оживаєм і чуєм Бога в небесах (просвітитель Василь Гречулевич). *Вінниччина*. 1993. 3 квіт. ; 24 лип. ; 9 жовт.
1039. Старенький І.О. Бібліотеки духовних навчальних закладів Подільської єпархії і їх роль у збереженні пам'яток друку та письма. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Бібліотекознавство. Книгознавство*. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 3. С. 176-181.
1040. Старенький І.О. Діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Праці Центру пам'яткознавства* : збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 20. С. 32-50.
1041. Старенький І.О. Законодавче регулювання пам'яткоохоронної діяльності подільського духовенства ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавець Хмельниччини* : науково-краєзн. збірник / редкол.: Л.В. Баженов (гол. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 6. С. 42-45.
1042. Старенький І.О. Охорона пам'яток некрополів подільським духовенством у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць / редкол.: О.П. Реєнт (голова), О.М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2015. Т. 22 : Присв. 100-річчю від дня народж. академіка П.Т. Тронька. С. 276-286.
1043. Старенький І.О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського духовенства на території Проскурівського повіту. *Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»* / редкол.: Баженов Л.В. (гол.), Ю.І. Блажевич (співгол.). Хмельницький, 2011. С. 134-139.
1044. Старенький І.О. Подільське єпархіальне давньосховище: віхи розвитку (1890-1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: В.С. Степанков (відп., ред.), С.А. Копилов, А.Г. Філі-

- нюк та ін. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4 : На пошану професора А.О. Копилова. С. 524-532.
1045. Стародуб А.В. Видання українського перекладу Євангелія (1905-1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2003. Вип. 6. С. 319-344.
1046. Стародуб А.В. Невідоме свідчення про поширення українського перекладу Нового Завіту на території Наддніпрянської України у 80-ті рр. XIX століття. *Український археографічний щорічник.* Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАНУ ім. М. Грушевського, 2004. С. 620-628.
1047. Стародуб О., Чернецький Є. Лаврентій Похилевич та його «Сказання о населенных местностях Киевской губернии...». *Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии относящиеся.* Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2005. С. 5-22.
1048. Степан Тимофійович Голубев (1848-1920 рр.). *Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть.* Київ : Пульсари, 2000. С.151-174.
1049. Степаненко А.В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. XV. С. 320-334.
1050. Степаненко Г.В. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний збірник 2000.* Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. № 3. С. 138-148.
1051. Степаненко Г.В. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2001. Вип. 2. С. 214-227.

1052. Степаненко Г.В. Національно-культурницька діяльність вихованців духовних семінарій в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія релігій в Україні* : праці ХІІ-ї міжнарод. наукової конференції, м. Львів, 20-24 травня 2002 р., Львів, 2002. Кн. 1. С. 404-411.
1053. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства Поділля (ХІХ – початок ХХ ст.). *Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 167-172.
1054. Степаненко Г.В. Політика уряду і св. Синоду та офіційні документи щодо участі українського православного духовенства в справі народної освіти (ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія релігій в Україні* : праці Х-ї міжнарод. наук. конференції м. Львів, 16-19 травня 2001 року : в 2 кн. Львів : Логос, 2001. Кн. 1. С. 396-406.
1055. Степовик Д. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у ХІХ ст.). Київ : Фондація ім. О. Ольжича, 1996. 111 с.
1056. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.) : монографія. Рівне : РІС КСУ-«Ліста-М», 2003. 480 с.
1057. Стоколос Н.Г. Українська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 94-109.
1058. Столетие учреждения православ'я в Подольской епархии / сост.: священник П. Видул. Вильно, 1895. 110 с.
1059. Стрельбицкий Даниил Константинович (архиепископ Волынский и Житомирский, высокопреосвященный Модест). *Волыньские епархиальные ведомости*. 1899. № 5. С.136-138 ; № 6. С. 171-180 ; № 7. С. 218-223 ; № 8. С. 264-272 ; № 9. С. 281-283.
1060. Стрельбицька Н.І., Халайцан В.П. Історико-краєзнавчі описи протоієрея Михайла Орловського, як джерело досліджень церков Поділля. *Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі*

- в історії краю* : матеріали VII Всеукр. науково-практич. конф. / редкол.: Шоробура І.М. (голова), Галус О.М. (заст. голови), Л.В. Баженов та ін. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 150-156.
1061. Струманський В.П. Роль і місце православної християнської моралі у формуванні українських ментальних ознак подільської людності. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 134-137.
1062. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : Хрещатик, 1998. 208 с.
1063. Сухова Н.Ю. Высшая духовная школа : проблемы и реформы (вторая половина XIX века). Москва : Правосл. Св.-Тихоновский гум. ун-т, 2006. 656 с.
1064. Табінський Петро. Українське національне відродження і православне духовенство. *Альманах «Нового часу»* (календар для всіх на рік 1938). Львів, 1937. С. 72-79.
1065. Тарасова В.А. Высшая духовная школа России в конце XIX – начале XX века : история императорских православных духовных академий. Москва : Новый хронограф, 2005. 568 с.
1066. Тарнавский А. Краткая история Подолии в вопросах и ответах. *Подольские епархиальные ведомости*. 1893. № 28-42.
1067. Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда. *Киевская старина*. 1882. Т. IV (№ 10). С. 166-170.
1068. Телешун С. Національне питання в програмах політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. Київ, 1996. 264 с.
1069. Теодорович Н.И. Волынь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев : Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1888-1903. Т. 1-5.
1070. Теодорович Н.И. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ и списки окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 гг.). Почаев, 1901. 1023 с.

1071. Тимошук О. Теодорович Микола Іванович. *Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю.Й. Сіцінського і М.І. Теодоровича)* : навч. посібник /упоряд. О. Тимошук. Хмельницький : Поліграфіст-2, 2011. С. 6-7.
1072. Титлинов Б.В. Церковь во время революции. Петроград : Былое, 1924. 196 с.
1073. Титлинов Б.В. Православие на службе самодержавия. Ленинград : Госиздат, 1924. 207 с.
1074. Титлинов Б.В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905 гг. Ленинград : Госиздат, 1925. 166 с.
1075. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державній, науковій, редакторській та видавничій діяльності. Київ, 1997. 231 с.
1076. Тимошик М.С. Книги Святого Письма українською мовою: до історії перекладу й видання. *Український богослов* : історичний і теологічний щорічник. / гол. ред. А. Денисенко. Київ, 2003. Вип. 2. С. 293-307.
1077. Тимошик М.С. «Лишуть навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег ; Київ, 2000. 548 с.
1078. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вильна, 1909. Вип. II. 421 с.
1079. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия. 1615-1915 гг. / репринт. Киев, Изд-во КДА, 2003. 280 с.
1080. Тіменик Зиновій. Іван Огієнко : життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997. 280 с.
1081. Ткачук М.І. Київська духовна академія в освітянському «автономізаційному» русі початку ХХ ст. *Київська Академія*. 2007. Вип. 4. С. 149-165.

1082. Трембіцький А.А. Пилип Морачевський і Поділля. *Вісник студентського наукового товариства Інституту історії, етнології і права Вінницького державного пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2011. Вип. X. С. 367-378.
1083. Трембіцький А.М. До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцинського. *Музейний щорічник. 2003* : матеріали наук.-практич. конф. «Музей та музейна справа на початку III тисячоліття», м. Чернівці, 14 травня 2003 р. Чернівці : Золоті литаври, 2003. Вип. 2 (24). С. 35-42.
1084. Трембіцький А. До біографії Володимира Чехівського – чільного діяча Подільської «Просвіти». *«Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України* : зб. наук. праць / за ред. П. Мацька. Хмельницький, 2005. С. 200-211.
1085. Трембіцький А.М. До біографії Митрофана Васильовича Сімашкевича – першого наставника Євфимія Сіцинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : зб. статей за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, 2004. Вип. 3. Т. 1. С. 54-58.
1086. Трембіцький А.М. Історія перекладу Четвероевангелія Пилипа Морачевського в епістолярній спадщині Євфимія Сіцинського. *Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку* : тези доповідей Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури м. Київ, 21 травня 2015 р. ; НАН України, Укр. комітет славістів, НБУ ім. В. Вернадського та ін. Київ, 2015. С. 204-206.
1087. Трембіцький А.М. Є.Й. Сіцинський – дослідник історії церков та сакральної архітектури України. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. 2004 рік. Кн. II. Львів : Логос, 2004. С. 543-551.
1088. Трембіцький А.М. Є.Й. Сіцинський – як дослідник Подільської церкви. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 6 : Матеріали

- круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст». С. 179-190.
1089. Трембіцький А.М. Є.Й. Сіцінський – дослідник української історії та культури. *Приходи и церкви Подольской епархии. Под ред. Евфимия Сецинского* (До 150-ї річниці від дня народження Юхима Йосиповича Сіцінського) / ред. рада: О.В. Пшонківський, В.С. Перерва, О.В. Стародуб, Є.А. Чернецький. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2009. С. VII-XII.
1090. Трембіцький А.М. Є.Й. Сіцінський : хроніка життєвого і творчого шляху (1859-1937 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. Т. 11. С. 312-321.
1091. Трембіцький А.М. Євфимій Йосипович Сіцінський (1859-1937) : наукова та громадська діяльність : монографія. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. 300 с.
1092. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцінський – дослідник українського сакрального мистецтва. *Матеріали засідання круглого столу «Великодня веселка»*. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2008. С. 19-33.
1093. Трембіцький А.М. Митрофан Сіماشкевич: хроніка життєвих і творчих шляхів. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць (за заг. ред. О.М. Завальнюка). Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 4. С. 138-146.
1094. Трембіцький А.А. Пилип Морачевський і Поділля. *Вісник студентського наукового товариства Інституту історії, етнології і права Вінницького державного пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2011. Вип. X. С. 367-378.
1095. Трембіцький А. М. Родинна династія Сіцінських–Чехівських–Січинських–Шандорів : просопографічний портрет (XVIII – XXI ст.) : монографія. Хмельницький : ФОП Стрихар А.М., 2019. 850 с.
1096. Трембіцький А.М. Статті-огляди церковної періодики Є. Сіцінського – цінне історичне джерело дослідження церковно-етніч-

- ної культури українців. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. дев'ятої всеукр. наук.-теорет. конф. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики ; за ред. М.М. Романюка. Львів, 2005. С. 256-261.
1097. Трембіцький А.М. Церковно-релігійна діяльність Євфимія Сіцінського. *Матеріали міжнарод. наук.-практич. конф. «Церква і держава у служінні народові»*, 2-4 листопада 2005 р. Хмельницький, 2006. С. 350-357.
1098. Трембіцький А.М., Трембіцький А.А. Щиру молитву чужою мовою не вознесеш – кредо всього життя і діяльності Пилипа Морачевського. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 227-244.
1099. Тригуб О.Л. Єпископ УАПЦ Антон Гриневич (1875-1937). *ЕМІ-НАК*. Наук. щоквартальник № 3 (липень–серпень), 2016. Т. 1. С. 44-51.
1100. Тригуб О.Л. Подільський просвітителю – отець Василь Гречулевич. *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне (До тисячоліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору)* : матеріали Всеукр. науково-теоретичної конференції, 18 вересня 2008 р. Вінниця, 2008. С. 192-196.
1101. Триста найкращих українських пісень. Вид. 3-тє. Київ : ВІК, 1914. 240 с.
1102. Тронько П.Т. Досвід та перспективи дослідження в Україні регіональних проблем церковної історії та культури. *Релігійна традиція в духовному відродженні України* : матеріали всеукр. наукової конференції. Полтава, 1992. С. 5-6.
1103. Тронько П.Т. Красзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. Київ : Рідний край, 1994. 320 с.
1104. Труды комитета для историко-статистического описания Подольской губернии / под. ред. Н.И. Яворовского. Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. правления, 1876. 200 с.

1105. Труды Общества исследователей Волыни. Житомир, 1902. Т. 1. 256 с.
1106. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Мат-лы и исследования, собранные П.П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872-1879. Т. I-VII.
1107. Турченко Ф. Микола Михнівський: життя і слово. Київ, 2006. 120 с.
1108. Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український церковно-національний рух і утворення Української автокефальної православної церкви* : матеріали наукової конференції, Київ, 12 жовтня 1996 р. Київ : Логос, 1997. С. 23-28.
1109. Тюрменко І.І. Державна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 1998. 280 с.
1110. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії XIX ст.* : зб. наукових праць, присв. пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: в 2 т. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. Т. 2. С. 298–313.
1111. Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. Київ : Парламент. вид-во, 2007. 420 с.
1112. Україна Тараса Шевченка : іст.-краєзнав. нариси / упоряд.: Р.В. Маньковська, В.М. Мельниченко; передм. О.П. Реєнта, Л.М. Новохатька. Харків : Фоліо, 2014. 575 с.
1113. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя : збірник статей. Саунт-Бавнд-Брук (США), 1988. 205 с.
1114. Українська Біблія. Перший повний переклад. *Голос Православ'я*. Київ. 2004. № 18. С. 3.
1115. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). Київ : Парламентське вид-во, 2007. 576 с.

1116. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / вступ. ст. и комментарии М. Смолина. Москва, 1998. 432 с.
1117. Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви : матеріали наукової конференції, м. Київ, 12 жовтня 1996 р. Київ : Логос, 1997. 224 с.
1118. Ульяновський В.І. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному житті. Київ, 2007. 360 с.
1119. Ульяновський В.І. В.О. Біднов. *Український історичний журнал*. 1992. № 10. С. 80-94.
1120. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 2007. 320 с.
1121. Ульяновська С., Ульяновський В. Василь Біднов. *Українська культура*. Лекції за ред. Д. Антоновича / упор. В. Ульяновський. Київ : Либідь, 1993. С. 514-526.
1122. Фарина С.Я. Духовенство в національно-культурницькому русі на початку ХХ ст. *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 192-200.
1123. Федоренко С.М., Частечко Л. *До історії написання першого «Історико-статистичного опису Подільської єпархії»* : матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 207-208.
1124. Федоренко С.М. Подільський історик М.Я. Орловський. *Музей і Поділля* : тези доп. наукової конф. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 69-70.
1125. Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. Синопдальный период 1700-1917. Москва : Русская панорама, 2003. 480 с.
1126. Федорова Л.Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України: 1910-1920 : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 296 с.

1127. Федорова Л.Д. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.). *Праці Центру пам'яткознавства* : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 20. С. 137-151.
1128. Федорова Л.Д. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 91-106.
1129. Филиппов Ю. Революционное движение и духовные школы России в конце XIX – начале XX веков URL: <http://www.pravoslavie.ru/put/060421105234.htm> (дата звернення: 16.03.2021).
1130. Фирсов С.Л. Православная церковь и государство в последнее десятилетие существования самодержавия в России : монография. Санкт-Петербург, 1996. 480 с.
1131. Фирсов С.Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 г.). Москва : Культ. центр «Духовная библиотека», 2002. 623 с.
1132. Філінюк А.Г. Брати Гогоцькі і національно-культурне відродження в Правобережній Україні. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 22-27.
1133. Флорина С.Я. Духовенство в національно-культурному русі початку XX ст. *Релігійна традиція в духовному відродженні України* : матеріали всеукр. наукової конференції. Полтава, 1992. С. 141-142.
1134. Фомин П., протоиерей. Протоиерей Василий Гречулевич и его проповеди на украинском языке. *Журнал Московской патриархии*. Москва, 1975. № 9. С. 66-67.
1135. Фотинский О.А. Волянь на XI Археологическом съезде в г. Киеве *Воляньские епархиальные ведомости*. 1899. № 34, 35, 36.

1136. Фотинский О.А. История Общества исследователей Волыни. *Труды Общества исследователей Волыни*. Житомир, 1902. Т. 1. С. 7-20.
1137. Фотинский О., Бурчак-Абрамович Н. Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древнехранилище с 1 августа 1894 по 1 ноября 1898. *Волынские епархиальные ведомости*. 1899, № 11, часть неофициальная.
1138. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, Изд. Кн. Маг. М. А. Голубева, 1914. 978 с.
1139. Хитровська Ю.В. Вплив християнської релігії та православної церкви на світоглядні орієнтації української інтелігенції у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Матеріали ІV Междунар. научно-практичної конференції «Научне пространство Європи – 2008*. Софія, 2008. Т. 17. С. 26-28.
1140. Хитровська Ю.В. Еволюція взаємин українського робітництва та православної церкви у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. *Сторінки історії* : збірник наукових праць НТУУ «КПІ». Київ, 2007. Вип. 25. С. 139-150.
1141. Хитровська Ю.В. Еволюція відносин української інтелігенції та православної церкви (ХІХ – поч. ХХ ст.). *Наукові записки «Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2008. Т. 78. С. 24-28.
1142. Хитровська Ю.В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у ХІХ – на початку ХХ ст. *Інтелігенція і влада* : збірник наукових праць. Одеса : Астропринт, 2008. Вип. 13. С. 30-45.
1143. Хитровська Ю.В. Прояви опозиційної діяльності православно-го духовенства на Правобережній Україні (середина ХІХ – початок ХХ ст.). *Сторінки історії* : збірник наукових праць. Київ : Політехніка, 2009. Вип. 28. С. 37-48.
1144. Хитровська Ю.В. Реформування Російської православної церкви у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і його відобра-

- ження у православній періодичній пресі. *Чорноморський літопис*. 2014. № 9. С. 37-45.
1145. Хитровська Ю.В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття. Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 471 с.
1146. Хитровська Ю.В. Участь православного духовенства Правобережної України у діяльності політичних партій наприкінці XIX – на поч. XX ст. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. Київ, 2014. Вип. 38. С. 5-14.
1147. Хитровська Ю.В. Церква та суспільно-політичне життя Правобережної України наприкінці XVIII – середини XIX ст.. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. Київ, 2004. Вип. 20. С. 158-168.
1148. Хитровська Ю.В. Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у XVIII-XIX ст. Київ : Вид-во Європейського університету, 2006. 380 с.
1149. Хойнацкий А.Ф. Деятельность на Волыни кн. Андрея Боголюбского. *Волынские епархиальные ведомости*. 1873. № 7.
1150. Хоптяр Ю.А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-ті рр. XIX – початок XX ст.). *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту : Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 5 (7). С. 310-323.
1151. Хохановский И. К вопросу о пастырской борьбе с социализмом. *Православная Подолия*. 1912. № 45. Отд. неоф. С. 1048-1055.
1152. Чемерис В. Голгофа Українського православ'я. Київ : Поліграфіка, 1998. 504 с.
1153. Чернущенко О.А. Кам'янець-Подільська народницька комуна. *Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький : Обласна друкарня, 1968. С. 16-18.
1154. Чиркова О.А. Розвиток духовної освіти на Лівобережній Україні в XIX ст. (за матеріалами єпархіальних видань). *Вісник Ки-*

- ївського університету імені Тараса Шевченка. Історія.* Вип 34. Київ, 1996. С. 133-137.
1155. Цеков Ю.І. Степан Руданський : нарис життя та творчості. Київ : Дніпро, 1983. 176 с.
1156. Цыпин В., протоиерей. Обновленчество. Раскол и его предистория. *Сети «Обновленческого православия».* Москва : Русский вестник, 1995. С. 7-21.
1157. Церква і благодійність : постові акценти. URL: //www/religion.in.ua/zmi/Ukrainian_zmi/3545-cerkva-i-blagodijnist-postovi-argent.html (дата звернення: 02.02.2012).
1158. Церковно-школьное дело в Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Каменец-Подольск, 1905. № 43. С.1034-1044.
1159. Шамара С.О. Соціально-психологічний аналіз стосунків православного духовенства та селянства України (друга половина XIX – початок XX ст.). URL: https://risy.org.ua/article_print.php?id=36258/name=materials_conferences8_lang=ua. (дата звернення: 12.03.2012).
1160. Шамрай С. Духівництво в селянських рухах Правобережної України в середині XIX ст. *Україна.* Київ, 1928. Кн. 2. С.95-100.
1161. Шаповал Л. Роль духовенства в спробі реформ 1900-1917 років. *Сіверянський вісник* : збірник наукових праць. 2005. № 1. С. 23-36.
1162. Швидкий В.П. Лотоцький Олександр Гнатович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / гол. ред. Смолій В.А. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла-Мі. С. 277-278.
1163. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 366 с.
1164. Швидкий В.П. О.Г. Лотоцький і проблеми національно-релігійного розвитку в Україні на початку XX ст. *Старожитності.* Київ, 1994. № 7-8 (66-67).

1165. Швидкий В.П. Посольство Олександра Лотоцького та його заходи щодо визнання незалежності української церкви (Константинополь, 1918-1920 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 14.
1166. Шевченко Л.В. Каленик Шейковський – дослідник мови та побуту подолян. *Духовні витоки Поділля : творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 91-93.
1167. Шейковский К.В. Быт подолян. Киев, 1859. Вып.1. 72 с.; 1860. Вып. 2. 74 с.
1168. Шейковский К.В. Опыт южно-русского словаря. Киев, 1861.
1169. Шеремета Н.П. Подвижницька діяльність Каленика Шейковського. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю* : матеріали міжнарод. науково-практич. конференції. Хмельницький : Поділля, 1994. С. 93-95.
1170. Шип Н.А. Джерела з історії вищої духовної освіти в Україні (XIX – поч. XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. Вип. V. С. 100-104.
1171. Шип Н.А. Київська духовна академія у громадському і культурному житті Києва (1819-1919). *Православні духовні цінності і сучасність* : матеріали міжнарод. науково-практичної конференції, м. Київ, 21 березня 2003 р. Київ, 2003. С. 64-72.
1172. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1991.
1173. Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – поч. XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 63-72.
1174. Шип Н.А. Київська духовна академія. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка-Ком. С. 220-221.

1175. Шип Н.А. Освітня і наукова діяльність Київської духовної академії (XIX – поч. XX ст.). *Українська міжнародна християнська асамблея* : науковий збірник. Київ, 1998. 206 с.
1176. Шип Н.А. Студенти КДА та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*. Київ, 2005. № 4. С. 25-30.
1177. Шип Н.А. Церква і «українське питання». *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)* / кол. наукова монографія в 3-х част. Київ : Ін-т історії України НАНУ. 1999. Ч. III. С. 204-240.
1178. Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1995. 66 с.
1179. Шліхта Н.В. Листи до М.С. Грушевського представників Київської Духовної Академії. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія» : Історичні науки*. Т. 18. Київ : Academia, 2000. С. 38-40.
1180. Шовкопляс Г.М. Антонович і старожитності Волині. *Шоста Всеукр. наукова конф. з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 405-408.
1181. Шуба А.В. Православие и национальные отношения: проблемы взаимодействия этноса и религии. Київ : Либідь, 1992. 132 с.
1182. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України. Київ : Криниця, 1999. 324 с.
1183. Шуба О.В. Церковне пам'яткознавство у національному відродженні України. *Археометрія*. 1998. № 2. С. 95-105.
1184. Шугальова І.М. Вплив революційних подій початку XX ст. на церковне життя Південної України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Запоріз. держ. ун-т, 2008. С. 109-116.
1185. Шугальова І.М. Імперська асиміляція і національна традиція в православному середовищі України XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Історичні науки*. Запоріжжя, 2006. Вип. XX. С. 86-92.

1186. Шугальова І.М. Російська інтеграція українського православного середовища і імперські плани та українські реалії. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник / Львів. від.-ня ін.-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Від.-ня релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Ін.-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії релігій. Львів : Логос, 2004. С. 342-346.
1187. Шумада Н.С. Фольклор Поділля у записах С. Руданського. *Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970. С. 169-173.
1188. Щербак Н.Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : ІЗЮН, 1997. 92 с.
1189. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ : ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.
1190. Щур А.С. «Подільська дружина» – терористична організація семінаристів Подільської духовної семінарії 80-х рр. XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Т. 21 : Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2014. С. 185-192.
1191. Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. наук.-практич. конф. / редкол. : О.М. Завальнюк (гол.), А.Г. Філінюк (наук. ред.), Л.В. Баженов (відп. ред.). Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Под. держ. ун-т, інформ. вид. від., 2004. 180 с.
1192. Яворовский Н.И. История гражданской и церковной жизни Подолии. Каменец-Подольск, 1912. 112 с.
1193. Яворовский Н.И. Михаил Флорович Багинский. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 407-411.

1194. Яворовский Н.И. Несколько слов о деятельности Комитета для историко-статистического описания Подольской губернии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1883. № 14. С. 839-846.
1195. Яворовский Н.И. Очерк деятельности историко-статистического комитета и учрежденного Древнехранилища за прежнее время. *Подольские епархиальные ведомости*. 1903. 3 марта (№10). С. 243-248.
1196. Яворовский Н.И. По поводу издания книги П.М. Батюшкова «Подолія. Историческое описание». *Подольские епархиальные ведомости*. 1892. № 26.
1197. Яворовский Н. Созонт Михайлович Лобатинский. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 404-407.
1198. Янушевский И. Очерки церковной и гражданской жизни Подоліи. Каменец-Подольск, 1891. 110 с.
1199. Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ-ХХ століть : монографія. Житомир : Волинь, 2006. 216 с.
1200. Яроцкий Я. В. Краткий отчет о раскопках курганов Речицкого могильника. *Труды Общества исследователей Волини*. Т. 1. Житомир, 1902. С. 92-117.
1201. Яструбец (Вовк Ф.). Отношение сельских священников к народу в Юго-Западной Руси. *Основа*. Санкт-Петербург, 1862. Кн. 4. С. 38-41.

Дисертації та автореферати

1202. Балабуст Н.Ю. Підготовка педагогічних кадрів для шкільної освіти в Подільській губернії (1864-1917 рр.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Кам'янець-Подільський, 2014. 213 с.
1203. Бичок С.Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга пол. ХІХ – 20-ті роки ХХ ст) : автореф.

- канд. пед. наук : 13.00.01 / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2005. 19 с.
1204. Бойко А.А. Преса православної церкви в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. : тематика і проблематика : автореф. дис... д-ра філол. наук : 07.00.06 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 31 с.
1205. Борщевич В. Православне духовенство Волині у ХХ ст. : дис... д-ра. істор. наук : 07.00.01. Львів, 2011. 546 с.
1206. Гейда О.С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2005. 20 с.
1207. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 1997. 20 с.
1208. Денисенко В.А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861-1918 рр.) : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 22 с.
1209. Денисова Е.В. Дифференциация социальной позиции духовенства в годы первой русской революции как отражение кризиса идеологии русского православия : автореф. дис... канд. философ. наук. Ленинград, 1986. 36 с.
1210. Дудар В.Л. Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький держ. педагог. ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2008. 20 с.
1211. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 1995. 23 с.

1212. Іваневич Л.А. Кость Широцький – науковець, громадсько-просвітницький та педагогічний діяч : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с.
1213. Карсим І.А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 20 с.
1214. Кошель О.М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX – початку XX ст. : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 1999. 20 с.
1215. Крайній К.К. Дослідження церковної історії в Київському церковно-історичному та археологічному товаристві 1872-1920 рр. : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.06 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 16 с.
1216. Ляпунова Н.В. Эволюция профессионального церковного образования в России. Автореф. дис... д. іст. наук. Москва, 2006. 42 с.
1217. Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспект розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років : автореф. дис... д-ра істор. наук : 07.00.01. Донецьк, 2009. 41 с.
1218. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років : соціально-релігійний аспект : автореф. дис... д-ра істор. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 1999. 39 с.
1219. Никулин М.В. Православная церковь в общественной жизни России (конец 1850-х – конец 1870-х гг.) : автореф. дис... канд. истор. наук : 07.00.02 / Рос. гос. гуманитар. ун-т, историко-архив. ин-т. Москва, 1996. 20 с.
1220. Опря Б.О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті –

- 1917 р.) : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2011. 19 с.
1221. Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII – XIX ст. : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 19 с.
1222. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917 рр.) : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Київський нац. пед. ун-т ім. Михайла Драгоманова. Київ, 2004. 20 с.
1223. Слущкая С.А. Краеведческие издания и библиографическая деятельность Русской Православной Церкви (вторая половина XIX в. – 1918 г.) : автореф. дис... канд. истор. наук. Москва, 1993. 21 с.
1224. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2002. 23 с.
1225. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис... д-ра істор. наук : 07.00.01. Київ, 2003. 36 с.
1226. Тацієнко В.С. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. : дис... канд. істор. наук: 07.00.01. Умань, 2016. 272 с.
1227. Тимошенко О. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку XX ст. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1996. 240 с.
1228. Тимочко І. Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга половина XIX – початки XX ст.) : дис... канд. істор. наук : 07.00.01. Рівне, 2011. 307 с.
1229. Хитровська Ю.В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – в середині XIX ст. : дис... канд. іст. наук. Київ, 2001. 260 с.

1230. Хитровська Ю.В. Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX століть) : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 38 с.
1231. Цапляк Н.Я. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01. Чернігів, 2002. 19 с.
1232. Швидкий В.П. Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність О.Г. Лотоцького (1870-1939 рр.) : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2001. 20 с.
1233. Яцина О. Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харків. нац. ун-т ім. Каразіна. Харків, 2002. 20 с.

Для нотаток

Для нотаток

Олексій Кошель

**Духовенство Правобережної України в
національно-культурному і
духовно-освітньому відродженні
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Монографія

На обкладинці – поштова листівка початку ХХ ст., на якій зображено Казанський собор у Кам'янці-Подільському, в якому в 1906 р. вперше було зачитано Євангеліє українською мовою.

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки:
Любов Гончарук

Підписано до друку 04.01. 2022 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 22,32. Гарнітура Georgia.
Тираж 300. Замовлення № 338.

Віддруковано ТОВ «Друкарня «Рута»
(свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net

